

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ М.В. ПТУХИ

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

2(22) DEMOGRAPHY
AND SOCIAL
ECONOMY

2014 ДЕМОГРАФИЯ
И СОЦИАЛЬНАЯ
ЭКОНОМИКА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 2 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 РОКУ
КИЇВ

Видавці та засновники:

Національна академія наук
України

Інститут демографії та
соціальних досліджень імені
М.В. Птухи НАН України

Свідоцтво про державну
реєстрацію друкованого
засобу масової інформації
12.01.2004 р. серія КВ №8304
Перереєстроване 22.06.2012 р.
(серія КВ №19037–7827 ПР)
Державною реєстраційною
службою України

Згідно з постановою Президії ВАК
України №01–05/01
від 10 лютого 2010 р. журнал «Де-
мографія та соціальна економіка»
включено до нового Переліку №17
наукових фахових видань, в яких мо-
жуть публікуватися результати дисер-
таційних робіт на здобуття наукових
ступенів доктора і кандидата наук

Затверджено до друку Вченою
радою ІДСД
ім. М.В. Птухи НАН України
7 листопада 2014 р.

Адреса редакції:

Україна, 01032, м. Київ,
б-р Тараса Шевченка, 60.
Тел. (044) 486-62-37,
482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net,
<http://www.dse.org.ua>

Підп. до друку 23.12.2014 р.
Формат 70×100/16. Папір офс.
Гарнітура Newton C.
Умов. друк. арк. 22,1.
Обл.вид. арк. 21,7.
Тираж 200 прим.
Зам. № 4108 від 24.12.2014 р.

Віддруковано
ВД «Академперіодика»
НАН України
01004, Київ,
вул. Терещенківська, 4
Свідоцтво про внесення до
Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії
ДК № 544 від 27.07.2001

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Голова редакційної колегії: Е.М. ЛІБАНОВА –

директор Інституту демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України, акад. НАН України, д-р екон. наук, проф.

Заступник голови редакційної колегії: С.І. ПИРОЖКОВ –
акад. НАН України, д-р екон. наук, проф.

Заступник голови редакційної колегії: О.В. МАКАРОВА –
д-р екон. наук, заст. директора ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Відповідальний секретар: О.М. ГЛАДУН – д-р екон. наук, заст. директора
ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Члени редколегії: А.Л. Баланда, д-р екон. наук, проф. Національної академії
Служби безпеки України

А.Г. Вишневецький, д-р екон. наук, проф., акад. РАЕН, Державний
університет «Высшая школа экономики», м. Москва, РФ

І.Ф. Гнибіденко, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана»,
м. Київ, Україна

О.А. Гришнова, д-р екон. наук, проф., КНУ ім. Тараса Шевченка, м. Київ, Україна

Н.М. Десева, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Г.А. Дмитренко, д-р екон. наук, проф., Університет менеджменту освіти
АПН України, м. Київ, Україна

А.М. Єріна, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ,
Україна

Т.А. Заяць, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

І.С. Каленюк, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

М.І. Карлін, д-р екон. наук, проф., Східноєвропейський національний
університет ім. Лесі Українки, м. Луцьк, Україна

А.М. Колот, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ,
Україна

І.С. Кравченко, д-р екон. наук, проф., Університет банківської справи НБУ,
м. Київ, Україна

І.О. Курило, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Н.М. Левчук, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Л.С. Лісогор, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

О.А. Малиновська, д-р наук з держ. упр., Національний інститут

стратегічних досліджень, м. Київ, Україна

Ф. Месле, д-р, науковий директор Національного інституту демографічних
досліджень, Париж, Франція

В.М. Новіков, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

О.Ф. Новікова, д-р екон. наук, проф., Інститут економіки промисловості
НАН України, м. Донецьк, Україна

Б. Переллі-Харріс, к.н., проф., Саутгемптонський Університет, Саутгемптон,
Велика Британія

І.Л. Петрова, д-р екон. наук, проф., Університет економіки і права «Крок»,
м. Київ, Україна

О.В. Позняк, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Н.О. Рингач, д-р наук з держ. упр., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

А.І. Романюк, д-р філ., проф., Університет Альберта, м. Оттава, Канада

М.Д. Романюк, д-р екон. наук, проф., Прикарпатський університет
ім. В. Стефаника, м. Івано-Франківськ, Україна

В.Г. Саріюгло, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

М. Тольц, д-р, Інститут сучасного єврейства ім. А. Хармана, Єврейський універ-
ситет у Єрусалимі, Єрусалим, Ізраїль

О.І. Цимбал, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Л.М. Черенко, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Л.П. Шахотько, д-р соц. наук, проф., ІЕ НАН Білорусі, м. Мінськ, Білорусь

С. Шербов, д-р, проф., Віденський інститут демографії Австрійської академії
наук, м. Відень, Австрія

Д. Ясіліоніс, д-р, Інститут демографічних досліджень ім. Макса Планка, Росток,
Німеччина

Редакційна підготовка до друку А.Ф. Денисова

Технічний секретар редакційної колегії Ю.М. Клименко

Редактор-перекладач англ. тексту Т.О. Охмачевич

Комп'ютерна верстка: Н.В. Тілікіної

Питання, які виникають до членів редакційної колегії журналу, направляти
за E-mail: j_dse@ukr.net

Издатели и основатели:

Национальная академия наук
Украины
Институт демографии и
социальных исследований имени
М.В. Птухи НАН Украины

Свидетельство
о государственной
регистрации печатного
средства массовой информации
12.01.2004 г. серия КВ №8304
Перерегистрировано
22.06.2012 г.
(серия КВ №19037-7827 ПР)
Государственной
регистрационной
службой Украины

Согласно постановлению
Президиума ВАК Украины
№01-05/01 от 10 февраля
2010 г. журнал «Демография и со-
циальная экономика»
включен в новый Перечень №17 на-
учных профессиональных изданий,
в которых могут публиковаться ре-
зультаты диссертационных работ на
получение научных степеней доктора
и кандидата наук

Утверждено к печати Ученым
советом ИДСИ
им. М.В. Птухи НАН Украины
7 ноября 2014 г.

Адрес редакции:

Украина, 01032, г. Киев
6-р Тараса Шевченко, 60.
Тел. (044) 486-62-37
482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net
<http://www.dse.org.ua>

Редакционная подготовка к печати
А.Ф. Денисова
Технический секретарь
редакционной коллегии
Ю.М. Клименко
Редактор-переводчик англ. текста
Т.О. Охмакевич
Компьютерная верстка:
Н.В. Тиликиной

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Председатель редакционной коллегии: Э.М. ЛИБАНОВА –
директор Института демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины, акад. НАН Украины, д-р экон. наук, проф.
Заместитель председателя редакционной коллегии: С.И. ПИРОЖКОВ – акад.
НАН Украины, д-р экон. наук, проф.
Заместитель председателя редакционной коллегии: Е.В. МАКАРОВА –
д-р экон. наук, зам. директора ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Ответственный секретарь: А.Н. ГЛАДУН – д-р экон. наук, зам. директора ИДСИ
им. М.В. Птухи НАН Украины

Члены редколлегии: *А.Л. Баланда*, д-р экон. наук, проф. Национальной академии
Службы безопасности Украины
А.Г. Вишневский, д-р экон. наук, проф., акад. РАЭН, Государственный
университет «Высшая школа экономики», г. Москва, РФ
И.Ф. Гнибиденко, д-р экон. наук, проф., ГВУЗ «КНЭУ им. В. Гетмана»
г. Киев, Украина
Е.А. Гришнова, д-р экон. наук, проф., КНУ им. Тараса Шевченка, г. Киев,
Украина
Н.Н. Деева, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Г.А. Дмитренко, д-р экон. наук, проф., Университет менеджмента образования
АПН Украины, г. Киев, Украина
А.М. Ерина, д-р экон. наук, проф., ГВУЗ «КНЭУ им. В. Гетмана», г. Киев,
Украина
Т.А. Заяц, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
И.С. Каленюк, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Н.И. Карлин, д-р экон. наук, проф., Восточноевропейский национальный
университет им. Леси Украинки, г. Луцк, Украина
А.М. Колот, д-р экон. наук, проф., ГВУЗ «КНЭУ им. В. Гетмана», г. Киев,
Украина
И.С. Кравченко, д-р экон. наук, проф., Университет банковского дела НБУ,
г. Киев, Украина
И.А. Курило, д-р экон. наук, проф. ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Н.М. Левчук, д-р экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Л.С. Лисогор, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Е.А. Малиновская, д-р наук по гос. упр., Национальный институт
стратегических исследований, г. Киев, Украина
Ф. Месле, д-р, научный директор Национального института демографических
исследований, Париж, Франция
В.Н. Новиков, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
О.Ф. Новикова, д-р экон. наук, проф., Институт экономики промышленности
НАН Украины, г. Донецк, Украина
Б. Перелли-Харрис, д-р, проф., Саутгемптонский Университет, Саутгемптон,
Великобритания
И.Л. Петрова, д-р экон. наук, проф., Университет экономики и права «Шаг»,
г. Киев, Украина
О.В. Позняк, канд. экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Н.А. Рынгач, д-р наук по гос. упр., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
А.И. Романюк, д-р фил., проф., Университет Альберта, г. Оттава, Канада
М.Д. Романюк, д-р экон. наук, проф., Прикарпатский университет
им. В. Стефаника, г. Ивано-Франковск, Украина
В.Г. Сарюoglio, д-р экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
М. Толыц, д-р, Институт современного еврейства им. А. Хармана, Еврейский
университет в Иерусалиме, Иерусалим, Израиль
А.И. Цимбал, д-р экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Л.Н. Черенко, канд. экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Л.П. Шахотько, д-р соц. наук, проф., ИЭ НАН Беларуси, г. Минск, Беларусь
С. Шербов, д-р, Венский институт демографии Австрийской академии наук,
г. Вена, Австрия
Д. Ясильонис, д-р, Институт демографических исследований им. Макса Планка,
Росток, Германия

*Вопросы, которые возникают к членам редакционной коллегии журнала,
направлять по E-mail: j_dse@ukr.net*

Publishers and founders:

the National Academy
of Sciences of Ukraine,
the Ptoukha Institute for
Demography and Social Studies
of NAS of Ukraine

The Certificate of State
Registration as of 12.01.2004
Series KB № 83047. Registered as of
22.06.2012 (Series HF
№19037-7827 PR) by Government
registration service of Ukraine

According to the decree of the Presidium
of the Higher Attestation Commission
of Ukraine
№1-15/03 as of March 9, 2006 and №1-
05/1 as of February 10, 2010, the journal
“Demography and social economy” is
included in the list of academic publica-
tions №17, which can publish the results
of PhD theses in Economics

Approved for publication
by the Academic Senate the Ptoukha
Institute for Demography and Social
Studies of the National Academy of
Sciences of Ukraine
as of November 7, 2014

Editorial address:

Ukraine, 01032, Kyiv,
blvr. Taras Shevchenko, 60.
Tel. (044) 486-62-37,
482-17-45, 486-04 -97
E-mail: j_dse@ukr.net,
[http // www.dse.org.ua](http://www.dse.org.ua)

Editorial prepress

A.F. Denisov

Technical Secretary of the Editorial
Board *Y.M. Klimenko*

Editor-translator in English
T. Ohmakevych

Artwork: *N.V. Tilikina*

EDITORIAL BOARD

Editor in Chief: E.M. LIBANOVA –

Director of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National
Academy of Sciences of Ukraine, Academician of National Academy of Sciences of Ukraine,
D.Sc., Prof.

Deputy Editor: S.I. PYROZHKOV –

Academician of National Academy of Sciences of Ukraine, D.Sc., Prof.

Deputy Editor: O.V. MAKAROVA –

D.Sc., Deputy Director of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary: O.I. GLADUN –

D.Sc., Deputy director the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board:

A.L. Balanda, D.Sc., Prof., National Academy of the Security Service of Ukraine

A.G. Vishnevsky, D.Sc., Prof., Academician of RAEN, National Research University Higher
School of Economics, Moscow, Russia

I.F. Hnybidenko, D.Sc., Prof., Kyiv National Economic University named after Vadym
Hetman, Kyiv, Ukraine

O.A. Grishnova, D.Sc., Prof., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

N.M. Deeva, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

G.A. Dmitrenko, D.Sc., Prof., Education Management University of the National Academy
of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

A.M. Yerina, D.Sc., Prof., Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman,
Kyiv, Ukraine

T.A. Zaiats, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

I.S. Kalenyuk, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

M.I. Karlin, D.Sc., Prof., Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk,
Ukraine

A.M. Kolot, D.Sc., Prof., Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman,
Kyiv, Ukraine

I.S. Kravchenko, D.Sc., Prof., the University of banking of the National Bank of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

I.A. Kurylo, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National
Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

N.M. Levchuk, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

L.S. Lisogor, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.A. Malinovska, D.Sc., National Institute of Strategic Studies, Kyiv, Ukraine

F. Meslé, D.Sc., Research director, the Institut National d'Etudes Démographiques (INED),
Paris, France

V.M. Novikov, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.F. Novikova, D.Sc., Prof., Institute of Industrial Economics of the National Academy of
Sciences of Ukraine, Donetsk, Ukraine

B. Perelli-Harris, PhD, Associate Prof., University of Southampton, Southampton, United
Kingdom

I.L. Petrova, D.Sc., Prof., University of Economics and Law «Krok», Kyiv, Ukraine

D. Jasilionis, PhD, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, Germany

A.V. Pozniak, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National
Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

N.A. Rynhach, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

A.I. Romanyuk, D.Sc., Prof., University of Alberta, Ottawa, Canada

M.D. Romanyuk, D.Sc., Prof., Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-
Frankivsk, Ukraine

V.G. Sarioglo, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

M. Tolts, PhD, Harman Institute of Contemporary Jewry, Hebrew University of Jerusalem,
Jerusalem, Israel

O.I. Tsymbal, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National
Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

L.M. Cherenko, PhD, the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

L.P. Shahotko, D.Sc., Prof., IE NAS of Belarus, Minsk, Belarus

S. Scherbov, PhD, the Vienna Institute of Demography, Austrian Academy of Sciences,
Vienna, Austria

D. Jasilionis, Dr., Research Scientist, Max Planck Institute for Demographic Research,
Rostock, Germany

E-mail: j_dse@ukr.net

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ. ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК

МАКАРОВА Е.В. Услуги в системе социальной поддержки: проблемы эффективности и информационное обеспечение	11
ХМЕЛЕВСЬКА О.М. Основні трансформаційні зрушення у системі вищої освіти в Україні.....	21
КАРЛІН М.І. Соціальна і фінансова політика держави: проблеми регіональної координації в умовах нового етапу глобалізації	34
GERASYMENKO G.V. Non-Balanced Human Development: Global Determinants and Challenges for Ukraine.....	45

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ

AKSYONOVA S.Y. Advanced Maternal Age: the Case of Ukraine	57
PALIAN Z.O. Modern Pattern of Mortality and Survival of Population in Ukraine	68
СЛЮСАР Л.І. Розлучення в Україні в демографічному вимірі: минуле і сучасність	78
ІВАЩЕНКО Т.Ю. Оцінка сучасних заходів підтримки сімей з дітьми в Україні	90
SHAKHOTSKA L., BOBROVA A. Impact of Structural and Socio-Economic Factors on the Number of Births and Deaths in the Republic of Belarus	101
ЗЛОТНИКОВ А.Г. Социологическое видение современных проблем демографической теории	112

РИНОК ПРАЦІ ТА СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВІ ВІДНОСИНИ

BOCHEŃSKA-WŁOSTOWSKA K., BOCHEŃSKA-BRANDT A. Die Kompetenz der Arbeitnehmer auf dem Arbeitsmarkt in Alternden Gesellschaften in Polen und Deutschland	124
МЕЛЬНИЧУК Д.П. Продуктивна зайнятість як передумова функціонування знань у формі капіталу	135
ЖУК І.Л. Підготовка робітничих кадрів на виробництві: ретроспективний аналіз та оцінка сучасних тенденцій	145
ZVONAR V.P. Regularities and Principles of Social Responsibility Formation in Labor Relations	155

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ

KUPETS O.V. Interregional Migration in Ukraine: Spacial, Economic and Social Factors	164
MALYNOVSKA O.A. Social Security System for Ukrainian Labour Migrants: Problems and Directions of Improvement	176
HNATYUK T.O. Internally Displaced Persons: a New Challenge for Ukraine	187

РІВЕНЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

ПОЛЯКОВА С.В. Територіальна диспропорційність рівня життя населення: теоретичні аспекти дослідження	198
КОГАТЬКО Ю.Л. Розвиток поселенської диференціації за рівнем життя населення України	208

ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

SEMYKINA A.V. Human Capital Competitiveness and Methods of Its Estimation	219
ДІДКІВСЬКА О.Г. Компетентнісна модель конкурентоспроможності випускників навчальних закладів системи професійної освіти	231

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

130 років від дня народження академіка М.В. Птухи	244
ШПИТАЛЬ М. Нарис. До наукової біографії академіка Української академії наук М.В. Птухи (1984–1961)	247
60 років з дня народження О.Є. Кислого	253
Про журнал «Демографія та соціальна економіка»	255
О журнале «Демография и социальная экономика»	257
About journal «Demography and Social Economy»	259
Правила для авторів	261
Правила оформлення списку літератури (References), транслітерованого у романському алфавіті (латиниця)	263
Правила для авторов	265
Правила оформления списка литературы (References), транслитерированного в романском алфавите (латиница)	267
Guidelines for Authors	269
Guidelines of References in the English Transliteration	271

Науковий журнал «Демографія та соціальна економіка» зареєстровано в таких міжнародних наукометричних та реферативних базах даних:

- Ulrich's Periodicals Directory (США), www.ulrichweb.serialssolutions.com (з липня 2013);
- Российский индекс научного цитирования (РИНЦ), (Російська Федерація), <http://elibrary.ru> (з серпня, 2013);
- Index Copernicus International (Польща), <http://indexcopernicus.com> (з грудня 2013).

ISSN 2309–2351 електронної версії журналу.

СОДЕРЖАНИЕ

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ. ЧЕЛОВЕЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ

МАКАРОВА Е.В. Услуги в системе социальной поддержки: проблемы эффективности и информационное обеспечение	11
ХМЕЛЕВСКАЯ О.М. Основные трансформационные сдвиги в системе высшего образования Украины	21
КАРЛИН М.И. Социальная и фискальная политика государства: проблемы региональной координации в условиях нового этапа глобализации	34
GERASYMENKO G.V. Non-Balanced Human Development: Global Determinants and Challenges for Ukraine	45

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ

AKSYONOVA S.Y. Advanced Maternal Age: the Case of Ukraine	57
PALIAN Z.O. Modern Pattern of Mortality and Survival of Population in Ukraine	68
СЛЮСАРЬ Л.И. Разводы в Украине в демографическом измерении: прошлое и современность	78
ИВАЩЕНКО Т.Ю. Оценка современных мероприятий поддержки семей с детьми в Украине	90
SHAKHOTSKA L., BOBROVA A. Impact of Structural and Socio-Economic Factors on the Number of Births and Deaths in the Republic of Belarus	101
ЗЛОТНИКОВ А.Г. Социологическое видение современных проблем демографической теории	112

РЫНОК ТРУДА И СОЦИАЛЬНО-ТРУДОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ

БОЧЕНСКА-ВЛОСТОВСКА К., БОЧЕНСКА-БРАНДТ А. Компетентность работников на рынке труда в стареющем обществе Польши и Германии	124
МЕЛЬНИЧУК Д.П. Продуктивная занятость как предпосылка функционирования знаний в форме капитала	135
ЖУК И.Л. Подготовка рабочих кадров на производстве: ретроспективный анализ и оценка современных тенденций	145
ZVONAR V.P. Regularities and Principles of Social Responsibility Formation in Labor Relations	155

МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ

KUPETS O.V. Interregional Migration in Ukraine: Spacial, Economic and Social Factors	164
MALYNOVSKA O.A. Social Security System for Ukrainian Labour Migrants: Problems and Directions of Improvement	176
HNATYUK T.O. Internally Displaced Persons: a New Challenge for Ukraine	187

УРОВЕНЬ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ

ПОЛЯКОВА С.В. Территориальная диспропорциональность уровня жизни населения: теоретические аспекты исследования	198
КОГАТЬКО Ю.Л. Развитие поселенческой дифференциации по уровню жизни населения Украины	208

ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

SEMYKINA A.V. Human Capital Competitiveness and Methods of Its Estimation	219
ДИДКОВСКАЯ Е.Г. Компетентностная модель конкурентоспособности выпускников учебных заведений в системе профессионального образования	231

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

130 лет со дня рождения академика М.В. Птухи	244
ШПИТАЛЬ М. Очерк. К научной биографии академика Украинской академии наук М.В. Птухи (1984–1961)	247
60 лет со дня рождения А.Е. Кислого	253
Про журнал «Демографія та соціальна економіка»	255
О журнале «Демография и социальная экономика»	257
About journal «Demography and Social Economy»	259
Правила для авторів	261
Правила оформлення списку літератури (References), транслітерованого у романському алфавіті (латиниця)	263
Правила для авторов	265
Правила оформления списка литературы (References), транслитерированного в романском алфавите (латиница)	267
Guidelines for Authors	269
Guidelines of References in the English Transliteration	271

Научный журнал «Демография и социальная экономика» зарегистрировано в таких международных наукометрических и реферативных базах данных:

- Ulrich's Periodicals Directory (США), www.ulrichweb.serialssolutions.com (с июля 2013);
- Российский индекс научного цитирования (РИНЦ), (Российская Федерация), <http://elibrary.ru> (с августа 2013);
- Index Copernicus International (Польша), <http://indexcopernicus.com> (с декабря 2013).

ISSN 2309–2351 электронной версии журнала.

CONTENTS

SOCIO-ECONOMIC PROBLEMS. HUMAN DEVELOPMENT

MAKAROVA O.V. Services in the Social Support System: Effectiveness Problems and Data Support	11
KHMELEVSKA O.M. The Basic Transformational Shifts in the Higher Education System of Ukraine	21
KARLIN M. I. Social and Fiscal State Policy: The Problems of Regional Coordination in the Conditions of a New Globalization Stage	34
GERASYMENKO G.V. Non-Balanced Human Development: Global Determinants and Challenges for Ukraine	45

DEMOGRAPHIC PROCESSES

AKSYONOVA S.Y. Advanced Maternal Age: the Case of Ukraine	57
PALIAN Z.O. Modern Pattern of Mortality and Survival of Population in Ukraine	68
SLYUSAR L.I. Divorces in Ukraine in Demography Dimension: Past and Present	78
IVASCHENKO TYU. Evaluation of Current Measures to Support Families with Children in Ukraine	90
SHAKHOTSKA L., BOBROVA A. Impact of Structural and Socio-Economic Factors on the Number of Births and Deaths in the Republic of Belarus	101
ZLOTNYKOV A.G. Sociological Vision of Contemporary Problems of Demographical Theory	112

LABOUR MARKET AND SOCIO-LABOUR RELATIONS

BOCHEŃSKA-WŁOSTOWSKA K., A. BOCHEŃSKA-BRANDT Competence of Workers on the Labour Market of Ageing Societies in Poland and Germany.....	124
MELNYCHUK D.P. Productive Employment as a Precondition of Functioning of Knowledge in the Form of Capital	135
ZHUK I.L. Training Labor in Manufacturing: Retrospective Analysis and Evaluation of Current Trends	145
ZVONAR V.P. Regularities and Principles of Social Responsibility Formation in Labor Relations	155

MIGRATION PROCESSES

KUPETS O.V. Interregional Migration in Ukraine: the Role of Distance, Economic and Social Factors.....	164
MALYNOVSKA O.A. Social Security System for Ukrainian Labour Migrants: Problems and Directions of Improvement	176
HNATYUK T.O. Internally Displaced Persons: a New Challenge for Ukraine	187

© M.V. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of NAS of Ukraine, 2014

STANDARDS OF LIVING OF POPULATION

POLYAKOVA S.V. Territorial Disproportion of Living Standards: Theoretical Aspects of Research.....	198
KOGATKO YU.L. Development of settlement differentiation by level of life of the population of Ukraine	208

RESEARCHES OF THE YOUNG SCIENTISTS

SEMYKINA A.V. Human Capital Competitiveness and Methods of Its Estimation	219
DIDKIVS'KA O.G. The Competence Model for Competitiveness of Graduates of Educational Establishments	231

SCIENTIFIC LIFE

130th anniversary of birth of Academician M.V. Ptoukha.....	244
SHPITAL' M. Essay. Scientific biography of M.V. Ptoukha, Academician of the Ukrainian Academy of Sciences (1984–1961)	247
60th Anniversary of Birth O.E. Kyslyi.....	253
Про журнал «Демографія та соціальна економіка»	255
О журнале «Демография и социальная экономика».....	257
About journal «Demography and Social Economy».....	259
Правила для авторів	261
Правила оформлення списку літератури (References), транслітерованого у романському алфавіті (латиниця)	263
Правила для авторов	265
Правила оформления списка литературы (References), транслитерированного в романском алфавите (латиница)	267
Guidelines for Authors.....	269
Guidelines of References in the English Transliteration	271

The journal is indexed in:

- Ulrich's Periodicals Directory, (USA), www.ulrichweb.serialssolutions.com (since July 2013);
- Russian science citation index (RSCI), (Russian Federation), <http://elibrary.ru> (since August 2013);
- Index Copernicus International (Poland), <http://indexcopernicus.com> (since December 2013).

ISSN 2309–2351 on-line.

УДК 364.04

Е.В. МАКАРОВА

д-р. екон. наук,
Институт демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
E-mail: makarova_h@ukr.net

УСЛУГИ В СИСТЕМЕ СОЦИАЛЬНОЙ ПОДДЕРЖКИ: ПРОБЛЕМЫ ЭФФЕКТИВНОСТИ И ИНФОРМАЦИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ

В статье определено место социальных услуг в общей системе социальной поддержки населения Украины, выявлены внутренние и внешние причины ее недостаточной эффективности, сформулированы основные принципы и методологические задачи, которые необходимо решать в ходе ее модернизации. Особое внимание уделено проблеме информационного обеспечения процесса формирования и реализации социальной программы.

Ключевые слова: социальные услуги, государственная поддержка, оценивание социальных программ, информационное обеспечение.

О.В. Макарова

д-р екон. наук, Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи Національної академії наук України
E-mail: makarova_h@ukr.net

ПОСЛУГИ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ: ПРОБЛЕМИ ЕФЕКТИВНОСТІ ТА ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Соціальні послуги – важлива складова системи соціальної підтримки населення. Одним з ключових чинників підвищеного інтересу до проблеми її реформування стало проголошення Україною курсу на євроінтеграцію, а також необхідність приведення стандартів надання послуг до європейського рівня. Характерними рисами існуючої системи соціальних послуг є надмірна централізація й схильність до інституціоналізації; закритість системи та дефіцит інформації; монополізм. Крім того, більшість видів допомоги надається, виходячи з формальних ознак, а не реальної нужденності, без чіткої спрямованості на усунення причин проблем, що виникли; неузгодженість форм соціальної підтримки, які надають різні відомства. Дослідження підтверджують те, що сім'ї отримувачів допомоги з малозабезпеченості відчувають не лише труднощі економічного характеру, а часто втрачають кілька сімейних функцій. Значна частина отримувачів соціальної допомоги стикається з проблемами працевлаштування: серед сімей-отримувачів допомоги по догляду за дитиною до 3-х років та серед отримувачів допомоги з малозабезпеченості майже 40% мають у своєму складі працездатних осіб, які не працюють, але хочуть знайти роботу.

© МАКАРОВА О.В., 2014

Однією з вагомих причин тривалого перебування у стані бідності є сформовані психологічні настанови. Основними принципами надання соціальних послуг мають бути: відповідність послуги реальній нужденності та спрямованість на вихід із складної ситуації. У зв'язку з цим необхідно розв'язати низку методологічних завдань: 1. Визначення цілей надання послуги (залежно від початкового стану та особливостей клієнта); 2. Формування індивідуальної програми роботи з клієнтом; 3. Оцінка ефективності послуг; 4. Забезпечення всього процесу формування та реалізації програми якісною та надійною інформацією.

Ключові слова: соціальні послуги, державна підтримка, оцінювання соціальних програм, інформаційне забезпечення.

O.V. Makarova

Doctor of sciences (Economy), Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
03032, Kyiv-32, bul. T. Shevchenko, 60
E-mail: makarova_h@ukr.net

SERVICES IN THE SOCIAL SUPPORT SYSTEM: EFFECTIVENESS PROBLEMS AND DATA SUPPORT

Social services are an important component of the social support system. The interest in social services reformation arouse, when Ukraine declared European integration policy. Due to that, it became necessary to bring the service standards up to the European level. Characteristic features of the existing social services system are an excessive centralization and disposition to institutionalization; system reticence and information deficiency; monopolies. Moreover, in most cases social assistance is provided according to the formal features instead of taking into account people's real needs, as a matter of fact, services are not oriented to obviate the actual cause and there is no coordination between the agencies that provide social services.

The research confirms the fact that families with low income that receive social assistance experience difficulties not only of an economic nature but a variety of others. They often lose a number of family functions. A considerable number of the social assistance recipients face difficulties finding a job: almost 40% of families that receive child-care or low-income assistance have family members who are working-age and, though unemployed, want to find a job.

One of the major reasons of prolonged poverty is that people develop a certain mental set. The basic social service principles should include: an integrated approach to assistance; correspondence between the provided services and actual needs; an aim to find a solution to the existing situation. That is why, it is important to find a solution to a range of methodological problems: 1. Defining the purpose of provided services (taking into account the initial state and special features of the client); 2. Designing an individual program for each client; 3. Evaluating service efficiency; 4. Ensuring the whole designing and implementation process with high-quality and reliable information.

Key words: social services, state support, social programs' evaluation, information support.

Постановка проблеми. Социальные услуги являются одной из наиболее важных и достаточно масштабных составляющих системы социальной защиты населения. Целью оказания социальных услуг (согласно Закону Украины «О социальных услугах») является разрешение проблем людей, попавших в сложную жизненную ситуацию, которые не в состоянии выйти из нее самостоятельно.

Ежегодно статистика¹ Украины фиксирует около 1,8–2,0 млн граждан преклонного возраста, людей с инвалидностью, тяжелобольных и других граждан, которые пребывают в сложных жизненных обстоятельствах и нуждаются в социальном обслуживании. Около 55 тыс. лиц проживают в домах-интернатах для граждан преклонного возраста и инвалидов (взрослых, детей, молодежи) системы Министерства

¹ Данные Государственной службы статистики Украины. Электронный ресурс www.ukrstat.gov.ua

социальной политики Украины. Центрами учета бездомных ежегодно предоставляются услуги около 15 тыс. граждан; Центрами социальных служб для семьи, детей и молодежи предоставлены индивидуальные услуги 1,8 млн граждан. Количество детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки, составляет около 93 тыс.

Кроме социальных услуг, в Украине широко распространена система социальной поддержки в виде денежных пособий, субсидий и льгот. По данным Обследования условий жизни домохозяйств Украины, уровень их охвата хотя бы одной из программ социальной поддержки составляет почти 60%; хотя бы одним видом льгот пользуется 46% домохозяйств; получатели детских пособий имеются в 13% домохозяйств; жилищными субсидиями пользуются 6% домохозяйств. Несмотря на значительные государственные расходы и масштабный характер социальной поддержки, в обществе и научной среде постоянно происходят дискуссии относительно недостаточной социальной защищенности населения, неэффективной социальной поддержки, низкого качества социальных услуг.

Анализ последних исследований и публикаций. Зарубежная западная литература имеет достаточно обширный объем публикаций по вопросам реализации и оценивания социальных программ, в том числе и по теории и практике предоставления и оценивания социальных услуг [1–4].

Исследования социальной политики в ее современном понимании в Украине начались лишь в 90-х годах прошлого столетия, после распада СССР, обретения независимости и начала рыночных реформ. Среди первых авторов отечественных публикаций периода независимости по вопросам формирования и реализации социальной политики в условиях рынка можно назвать Э. Либанову (E. Libanova), В. Скуратовского (V. Skuratovskiy), Е. Палий (E. Paliy) [6].

Вопросы социальной защищенности населения рассматривали в своих работах Н. Борецкая, И. Гнибиденко, О. Новикова, У. Садова, Т. Семигина и др. [7–9]. Проблемы оценивания социальной политики — В. Саригло, Л. Черенько [10, 11].

Цель данной статьи — выявление причин низкой эффективности социальных услуг во взаимосвязи с другими видами социальной поддержки, а также разработка подходов по повышению эффективности, в частности путем улучшения информационного обеспечения.

Основные результаты исследования. В целом, систему государственной социальной защиты населения в Украине можно представить в виде двух основных компонентов (в зависимости от источников формирования средств и целей использования). Первый компонент — государственное общеобязательное социальное страхование (ГОСС), основной целью которого является защита работающего населения от рисков, связанных с занятостью, а также пенсионное обеспечение. Фонды ГОСС формируются путем перечисления социальных взносов работниками и работодателями. Второй компонент — государственная социальная поддержка призвана защитить население от социальных рисков, непосредственно не связанных с трудовой деятельностью (при рождении ребенка, малообеспеченности семей, физической неспособности к самообслуживанию в преклонном возрасте, инвалидности, сиротстве и т. д.). Финансируются такие программы из местных бюджетов за счет субвенций государственного бюджета.

В данной статье рассматривается второй компонент системы — социальная поддержка населения, которая включает: денежные пособия, предоставляемые определенным категориям населения или при низких доходах; льготы; жилищные субсидии и социальные услуги.

В девяностых годах прошлого столетия и в начале двухтысячных тема социальных услуг не была слишком популярной ни среди ученых, ни в политических кругах. Однако с 2007 года вопросы социальных услуг начали обсуждаться более активно украинскими политиками, в правительстве, общественных организациях, среди представителей международных структур. Была создана Концепция реформирования социальных услуг до 2012 года² и разработан план действий по ее реализации. В качестве причин необходимости реформирования были сформулированы: чрезмерная ориентация услуг на стационарный уход, что препятствует социальной интеграции подопечных, недостаточный контроль и слабое управление качеством услуг, отсутствие измерения их эффективности, а также отсутствие методики определения потребностей в услугах. Далее, в 2012 году принимается Стратегия реформирования системы предоставления социальных услуг и соответствующий План действий до 2016 года³. Основной идеей Стратегии является курс Украины на интеграцию в ЕС, что предполагает (кроме всего прочего) переход на европейские стандарты социальных услуг. Стандарты включают такие характеристики, как принципы предоставления услуг, качество их администрирования и информационного сопровождения, использование современной методологии и инструментария оценивания и т.д. Для стран ЕС разработаны рамочные требования к качеству услуг [11], которые, хотя и имеют рекомендательный характер, однако могут быть использованы как ориентиры для модернизации отечественной системы.

Основными задачами Стратегии были обозначены: разрешение проблемы раннего выявления нуждающихся в услугах, адекватное определение потребностей, более широкое привлечение негосударственных организаций, создание рынка социальных услуг, обеспечение комплексного подхода к решению проблемы преодоления сложившейся жизненной ситуации, а также большей ориентации на профилактику попадания семей или индивидумов в состояние нуждаемости.

Объективной предпосылкой усиления внимания к сфере социальных услуг является демографическая ситуация, а именно — старение населения (особенно женского). С 2001 по 2013 гг. удельный вес женщин старше 65 лет вырос с 17,5% до 18,9%; у мужчин — с 10,1% до 10,9%; соответственно, увеличился спрос на социальные услуги для пожилых людей. Кроме того, произошло некоторое увеличение количества людей с инвалидностью (с 2,6 млн в 2001 г до 2,8 млн в 2013 г.), также сопровождающееся ростом спроса на соответствующие услуги.

Причины недостаточной эффективности социальных услуг можно рассматривать на двух уровнях: внешнем (выходящем за пределы системы социальных услуг) и внутреннем (внутри системы).

Внутренние причины. Характерными чертами системы социальных услуг в Украине (в отличие от европейской) является чрезмерная централизация, склонность к институционализации и концентрации услуг в стационарных заведениях. Это делает систему негибкой и усложняет социальную интеграцию лиц, помещенных в стационарные заведения. Существует монополия на предоставление определенных видов услуг территориальными центрами или домами-интернатами, что препятствует здоровой конкуренции и, соответственно, снижает качество услуг. Недостатком системы является также ее закрытость, дефицит информации не только о качестве предоставления услуг, но и о самой возможности их получения.

² Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 квітня 2007 р. №178-р «Про схвалення Концепції реформування системи соціальних послуг». <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/178-2007>

³ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2012 р. № 556-р «Про схвалення Стратегії реформування системи надання соціальних послуг». <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/556-2012>

Внешние причины. Большинство видов помощи оказывается исходя из формальных признаков, а не реальной нуждаемости, и без четкой направленности на устранение причин возникших проблем. Кроме того, органы, предоставляющие поддержку, относятся к разным ведомствам, и их работа плохо согласована.

В табл. 1 приведены основные формы государственной социальной поддержки в Украине с указанием оснований для их получения. Каждая из этих форм поддержки имеет свои «слабые места». Например, для получения пособия на ребенка матери-одиночке (согласно Закона Украины «О государственной поддержке семей с детьми») необходимо всего лишь отсутствие записи об отце в свидетельстве о рождении ребенка, есть также случаи необоснованных выплат пособий и компенсаций чернобыльцам (такие факты подтверждены проверками Госфининспекции Украины).

Проблемы с предоставлением адресных видов помощи имеют иной характер: во-первых, не все доходы граждан, претендующих на помощь, являются официальными и подлежат контролю и учету («теневая» заработная плата, продажа продукции, произведенной в личном подсобном хозяйстве, денежные переводы трудовых мигрантов и т. д.); а во-вторых, на проведение мероприятий по проверке доходов необходимо затратить немалые ресурсы, что делает эти программы слишком дорогостоящими.

Таким образом, несмотря на имеющиеся недостатки в системе оказания социальных услуг, их идея в наибольшей мере отвечает принципу оказания помощи исходя из реальных потребностей.

В 2011–2012 гг. Министерством социальной политики Украины в рамках проекта по усовершенствованию социальной помощи было проведено обследование среди получателей различных видов помощи. По его результатам были сформулированы некоторые выводы относительно проблем, имеющих в системе социальной поддержки. В частности, было выявлено, что одной из весомых причин длительного пребывания в состоянии бедности являются сформированные психологические установки. Как правило, люди, попавшие в сложную жизненную ситуацию, теряют веру в собственные силы, а также в то, что их опыт и знания могут быть востребованы. Они боятся изменений, не надеясь на собственные силы, пассивно рассчитывают на помощь со стороны государства, имеют заниженную самооценку. В связи с этим, только лишь материальная поддержка (денежные пособия) для них оказывается абсолютно недостаточной мерой помощи. Реальным шансом выхода из состояния бедности для таких людей могут стать психологические тренинги и другие виды психологической поддержки, консультации, обучение. Особенно актуальны такие меры для семей с детьми, поскольку ребенок, воспитывающийся в бедной семье, сам становится более уязвимым и подверженным риску бедности в будущей взрослой жизни.

Исследования также подтверждают тот факт, что получатели пособий для малообеспеченных семей испытывают трудности не только в экономическом плане. Нередко в них ярко выражена потеря нескольких семейных функций, и очень часто это связано с асоциальными формами поведения членов семей. Без внешнего вмешательства такие семьи не в состоянии преодолеть трудности, а потеря времени угрожает такими явлениями, как социальное исключение, ухудшение здоровья детей (в том числе — психического) и формирование у детей склонности к асоциальным формам поведения. Понятно, что в такой ситуации необходимо сопровождение семьи и оказание комплекса услуг по преодолению имеющихся проблем, социальному вовлечению, возобновлению ослабленных или утраченных индивидами общественных связей и отношений вследствие нарушений здоровья, инвалидности, наркомании или алкоголизма.

Таблица 1. Формы государственной социальной поддержки и основания для ее получения

Формы государственной поддержки	Основания для получения поддержки
Категорийные денежные пособия	Достаточно принадлежать к какой-либо категории (одинокая мать; инвалид; чернобылец и др.)
Адресные пособия	Во внимание принимается только уровень дохода без определения причины нуждаемости
Льготы (скидки на оплату услуг)	Достаточно иметь статус льготника (ветеран войны; чернобылец; инвалид и др.)
Услуги	Потребности в определенном виде услуг

Еще одна группа проблем касается реализации экономической активности лиц, нуждающихся в социальной поддержке. По данным Типологического исследования получателей социальной помощи (также проведенного в рамках проекта по усовершенствованию социальной помощи), значительная часть респондентов сталкивается с проблемой с трудоустройства. В частности:

- Среди семей-получателей помощи по уходу за ребенком до 3-х лет и среди получателей пособия в виде помощи малообеспеченным семьям почти 40% имеют в своем составе трудоспособных лиц, которые не работают, но хотят найти работу. Основными причинами, препятствующими занятости, респонденты назвали отсутствие постоянной работы (более 60%), низкую заработную плату (40%), отсутствие работы по специальности (около 30%). Почти в каждой пятой семье (20%) лица, не имеющие работы, не могут трудоустроиться из-за семейных обстоятельств.

В табл. 2 приведены обобщающие результаты оценки потребностей в услугах, выявленные в результате обследования получателей (или претендентов) разных видов пособий.

Таким образом, абсолютно очевидна необходимость комплексного, и, в то же время, индивидуального подхода к разрешению возникших проблем у индивида или в семье, не ограничиваясь формальным выявлением нуждаемости, исходя из принадлежности к определенной категории и попадания под действие соответствующего закона.

Обозначив основополагающие принципы предоставления социальных услуг: 1) соответствие услуги реальной нуждаемости и 2) направленность на выход из сложившейся ситуации, далее необходимо решить ряд взаимосвязанных методологических задач.

Задача № 1. Определение цели оказания услуги (или комплекса услуг). Цели формируются в зависимости от первоначального состояния и особенностей клиента. Практически любой человек, нуждающийся в помощи, в той или иной мере обладает собственным потенциалом преодоления сложившейся ситуации и интеграции в общество. Внутренний потенциал клиента определяется уровнем его трудоспособности, экономической, социальной и физической активности, образованием и имеющимися навыками. При наличии потенциала в качестве цели определяется максимально возможное для клиента социальное вовлечение. Для лиц, обладающих определенным уровнем физической и интеллектуальной активности, но без возможности восстановления трудоспособности необходимо обеспечить возможность общения, получения информации и психологической поддержки.

Таблица 2. Результаты оценки потребностей в услугах, выявленных среди претендентов на социальные пособия

Виды услуг	% среди заявителей – претендентов на отдельные виды социальных пособий			
	Пособие по уходу за ребенком до 3-х лет	Пособие на детей одиноким матерям	Пособие мало-обеспеченным семьям	Жилищные субсидии
Психологическая работа	100	100	100	33,0
Программы профориентации	11,0	7,4	11,3	Потребности не выявлены
Программы обучения и переобучения	11,0	7,4	11,3	Потребности не выявлены
Программы общественных работ	23,0	7,7	29,0	6,6
Программы трудоустройства ⁴	37,0	33,3	42,0	6,6
Программы предоставления услуг для семей социального риска (социальное сопровождение)	17,4	8,3	18,0	Потребности не выявлены

Для лиц, имеющих потенциал для восстановления трудоспособности и социальной активности – обязательно необходимы меры по реинтеграции в общество и трудовую деятельность.

Для лиц, безвозвратно утративших трудоспособность, а иногда и дееспособность (случаи полного отсутствия жизненного потенциала): оказание качественных услуг (как минимум – на минимальном стандартном уровне), удовлетворяющих их физиологические потребности.

Внешним потенциалом для оказания помощи клиенту может быть наличие имущества, сбережений, возможная помощь родственников. Реализация внешнего потенциала может значительно повысить стандарты оказываемых услуг.

Задача № 2. Формирование индивидуальной программы социальной работы: перечень и последовательность услуг, ожидаемые результаты. Составление программы должно учитывать имеющиеся ресурсы, практические возможности, а также возможности привлечения дополнительных ресурсов. Для решения этой задачи необходим квалифицированный персонал, владеющий специальными методиками определения потребностей различных групп клиентов. Однако основополагающим принципом формирования индивидуальных программ должно быть предпочтение фасилитаторной функции программы, т. е., направленность на активизацию способности клиента решать проблемы и выходить из затруднительных ситуаций [7].

Задача № 3. Определение эффективности социальной услуги. В общем случае эффективность понимается как соотношение достигнутых результатов и затрат, свя-

⁴ Объем потребности в трудоустройстве включает и тех лиц, которые предварительно могут участвовать и в других программах.

занных с обеспечением этих результатов. Это — «максимально возможное в данных условиях достижение целей по удовлетворению социальных потребностей населения (клиента) при оптимальных затратах». Цели, как правило, определяются заранее, при разработке социальной программы (Задача №1).

Оценка эффективности социальных услуг может быть произведена одним из (либо комбинацией нескольких) методов:

1. Параметрический метод предполагает сравнение состояний клиента до реализации программы, в ходе реализации, и после окончания.
2. Метод определения соответствия принятым стандартам. Оценивание качества услуг исходя из их соответствия определенным стандартам.
3. Оценивание мнения клиентов о качестве услуг и достигнутых результатов.
4. Независимая экспертная оценка работы организаций по предоставлению услуг.

Результаты оценивания программ полезны, если будут соблюдены основополагающие принципы оценивания (включая соблюдение этических норм), например, подобные тем, что разработаны для Международной Сети «Оценка программ» [12]:

- точность и достоверность информации, используемой в процессе оценивания;
- компетентность исполнения оценивания;
- честность и открытость процесса оценивания, равенство в доступе к информации;
- уважение прав и свобод личности;
- обязательства, определяющиеся общественными интересами и с точки зрения общественного благосостояния.

Таблица 3. Потребности в информации на разных этапах реализации программы социальной поддержки

Этапы реализации программы социальной поддержки	Потребности в информации
1. Установление проблем, потребностей и целей	Информация относительно потребностей и потенциала клиента
2. Определение инструментов и альтернатив	Информация относительно характеристик эффективности разных инструментов и технологий по достижению сформулированных целей. Международный опыт
3. Формирования содержания программы социальной поддержки	Оценки имеющихся ресурсов и практических возможностей реализации определенных альтернатив
4. Релизация программы	Методология мониторинга. Данные, необходимые для мониторинга: стандарты услуг, нормативные документы; данные о состоянии клиента в разные временные точки
5. Оценка эффективности	Методология оценки эффективности и влияния. Информация о состоянии клиента после реализации программы. Субъективные оценки клиента. Данные о соответствии результатов намеченным целям, фактической стоимости программы

Задача № 4. Обеспечение процесса разработки, реализации и оценивания программ качественной и надежной информацией. Эта задача должна выполняться на всех этапах разработки и реализации социальной программы (схематично это показано в табл. 3). Качество и полнота информации во многом определяют эффективность социальной программы, а также дают основу для усовершенствования социальной политики в дальнейшем.

Выводы. Рассмотрев существующую систему оказания социальных услуг во взаимосвязи с другими видами социальной поддержки, можно выделить их основные проблемы и исходя из этого определить концептуальные направления дальнейшего развития. Нынешняя система социальной помощи базируется на преимущественно материальной поддержке тех групп населения, которые по определенным критериям (статус или доходы) имеет право на помощь. Однако при этом относительно получателей пособий (или претендентов на помощь) не предусматриваются никакие другие виды социальной работы, которые способствовали бы выходу из сложившейся ситуации, т. е. услуги и пособия представляют собой разрозненные системы, плохо согласованные друг с другом.

Таким образом, в качестве направлений усовершенствования системы социальной поддержки населения предлагается:

- все виды пособий, субсидий, льгот и социальных услуг должны быть охвачены общей (комплексной) системой, в которой любой вид поддержки должен предоставляться исходя из реальных потребностей и конкретных жизненных обстоятельств, а не определяться исключительно статусом или доходом;
- приоритет необходимо отдавать тем мерам, которые способствуют использованию имеющего потенциала клиента для его социального включения и адаптации. Выплата денежных пособий для трудоспособных граждан может быть лишь временным средством поддержки на период, когда предпринимаются другие меры по решению проблем;
- внутренние проблемы системы социальных услуг, связанные с чрезмерной централизацией и негибкостью, можно преодолеть, расширив автономию органов местного самоуправления по предоставлению социальных услуг, предусмотрев возможности финансирования и кадрового обеспечения.

Важной предпосылкой эффективности социальной поддержки является адекватное информационное обеспечение, включающее методические и нормативно-правовые документы, систему сбора и обработки первичных данных о клиентах, мониторинга и оценивания программ, обеспечение открытости и доступности информации.

ЛИТЕРАТУРА

1. An Assessment of the Effectiveness of Anti-Poverty Programs in the United States. Yonatan Ben-Shalom, Robert A. Moffitt, John Karl Scholz / NBER Working Paper No. 17042. Issued in May 2011 [Электронный ресурс].— Режим доступа: <http://www.nber.org/papers/w17042>
2. Evaluating Federal Social Programs: Finding Out What Works and What Does Not. David B. Muhlhausen, Ph.D. [Электронный ресурс].— Режим доступа: <http://www.heritage.org>
3. The Strengths Perspective in Social Work Practice: Extensions and Cautions. Dennis Saleebey. Boston : Allyn & Bacon, 2009. — 336 p.
4. Modern social work theory: A critical introduction. Payne, Malcolm. Macmillan, 1991— 285 p.
5. Social work processes. Compton, Beulah Roberts. Galaway, Burt. Dorsey Press (Homewood, Ill.) 1984. — 609 p.

6. Скуратівський В.А., Палій О.М., Лібанова Е.М. Соціальна політика. — К.: УАДУ, 2003. — С. 364.
7. Борецька Н.П. Соціальний захист населення на сучасному етапі: стан і проблеми. — Монографія. — Донецьк : Янтра, 2001. — 352 с.
8. Новікова О.Ф., Гриневська С.М., Шамілева Л.Л. Соціальна орієнтація економіки: механізми державного регулювання: Монографія // НАН України, Ін-т економіки пром-сті. — Донецьк, 2009. — 220 с.
9. Семигіна Т. Социальная политика в глобальном измерении. — М. : Пульсары, 2003.
10. Якість інформаційного забезпечення соціальної політики : Монографія / Макарова О.В., Саріогло В.Г., Терещенко Г.І., Черенко Л.М. та ін. — К.:ДУХ/ЛІТЕРА, 2010. — 248 с.
11. Соціальні результати державних програм: теоретико-методологічні та прикладні аспекти оцінювання: Монографія // Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. — Умань : Видавець «Сочинський», 2012. — 312 с.
12. A VOLUNTARY EUROPEAN QUALITY FRAMEWORK FOR SOCIAL SERVICES / The Social Protection Committee. SPC/2010/10/8 final [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ceet.es/>
13. Принципы оценивания Международной Сети «Оценка программ» // Электронный журнал «Проектирование, мониторинг и оценка» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.eval-net.org

REFERENCES

1. Yonatan Ben-Shalom, Robert A. Moffitt, John Karl Scholz. *An Assessment of the Effectiveness of Anti-Poverty Programs in the United States*. Working Paper No. 17042. Retrieved from <http://www.nber.org/papers/w17042> [in English].
2. David B. Muhlhausen. *Evaluating Federal Social Programs: Finding Out What Works and What Does Not*. Retrieved from <http://www.heritage.org> [in English].
3. Dennis Saleebey (2009). *The Strengths Perspective in Social Work Practice: Extensions and Cautions*. Boston : Allyn & Bacon. [in English].
4. Payne, Malcolm (1991). *Modern social work theory: A critical introduction*. Macmillan. [in English].
5. Compton, Beulah Roberts, Galaway, Burt. (1984). *Social work processes*. Dorsey Press, Homewood, III [in English].
6. Skurativ's'kyj V.A., Palij O.M., Libanova E.M. (2003). *Social'na polityka [Social Policy]* Kyiv, UADU [in Ukrainian].
7. Borec'ka N.P. (2001). *Sotsial'nyj zakhyst naselennia na suchasnomu etapi: stan i problemy [Social protection nowadays: state and problems]*. Donets'k: Jantra [in Ukrainian].
8. Novikova O.F., Hrinevs'ka S.M. Shamileva L.L. (2009). *Sotsial'na oriientatsiia ekonomiky: mekhanizmy derzhavnoho rehuliuвання [The social orientation of the economy: mechanisms of regulation]*. NAN Ukrainy, In-t ekonomiky prom-sti. Donets'k [in Ukrainian].
9. Semyhyna T. (2003). *Sotsyal'naia polityka v hlobal'nom yzmerenyy [Social policy in the global dimension]*. M.: Pul'sary [in Russian].
10. Makarova O.V., Sariohlo V.H., Tereschenko H.I., Cheren'ko L.M. ta in. (2010). *Yakist' informatsijnoho zabezpechennia sotsial'noi polityky [Quality of information support social policy]*. K.:DUKh/LITERA [in Ukrainian].
11. Libanova E. (Ed.). (2012). *Sotsial'ni rezul'taty derzhavnykh prohram: teoretyko-metodolohichni ta prykladni aspekty otsiniuvannia [Social results of government programs: theoretical, methodological and practical aspects of evaluation]*. Instytut demohrafii ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M.V. Ptukhy NAN Ukrainy. Uman', Vydavets' «Sochyn's'kyj» [in Ukrainian].
12. A Voluntary European Quality Framework For Social Services. The Social Protection Committee. SPC/2010/10/8 final. Retrieved from: <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=6140&langId=en> [in English].
13. Pryntsyty otsenyvaniya Mezhdunarodnoj Sety «Otsenka prohramm». *Proektyrovanye, monytorynh y otsenka — Design, Monitoring and Evaluation*. Retrieved from: www.eval-net.org [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 15.05.2014

УДК 316.4+37(477)

О.М. ХМЕЛЕВСЬКА

канд. екон. наук, пров. наук. співроб.
Інституту демографії та соціальних
досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
E-mail: kh_o@ukr.net

ОСНОВНІ ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ЗРУШЕННЯ У СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

У статті подано аналіз змін основних параметрів системи вищої освіти України на національному та регіональному рівнях, порівняння вітчизняних та міжнародних трендів у сфері вищої освіти, доведено необхідність адаптації мережі її закладів до існуючих демографічних та соціально-економічних викликів.

За роки незалежності основні параметри системи вищої освіти в Україні (мережа закладів та її структура, абсолютна та відносна чисельність студентів тощо) постійно змінювалися, у тому числі внаслідок дії демографічного чинника. Однак дослідження показало, що регіональна мережа закладів вищої освіти залишається розбалансованою. Це підтверджує й аналіз динаміки середньої кількості студентів на один заклад. Розподіл студентів за напрямками підготовки демонструє збереження невинновданой популярності у молодіжному середовищі різноманітних економічних і правових спеціальностей (з точки зору реального працевлаштування), при цьому роль держави у фінансуванні вищої освіти щороку зростає. Тому необхідно змінити підходи при виробленні освітньої політики, збалансувавши масштаби та результати діяльності системи вищої освіти.

Ключові слова: система вищої освіти, навчальні заклади, студентський контингент, викладацький склад, фінансування вищої освіти, освітня політика.

О.М. Хмелевская

канд. екон. наук, вед. научн. сотр. Института демографии
и социальных исследований им. М.В. Птухи НАН Украины
E-mail: kh_o@ukr.net

ОСНОВНЫЕ ТРАНСФОРМАЦИОННЫЕ СДВИГИ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ УКРАИНЫ

В статье проанализировано изменения основных параметров системы высшего образования Украины на национальном и региональном уровнях, отечественные и международные тренды в сфере высшего образования, подчеркивается необходимость адаптации сети учреждений высшего образования Украины к существующим демографическим и социально-экономическим вызовам.

За годы независимости основные параметры системы высшего образования в Украине (сеть заведений, их структура, абсолютное и относительное число студентов и пр.) постоянно изменялись, в том числе вследствие демографического фактора. Исследование показало, что региональная сеть

© ХМЕЛЕВСЬКА О.М., 2014

учреждений высшего образования остается разбалансированной. Это подтверждает и анализ динамики среднего числа студентов на одно заведение. Распределение студентов по направлениям подготовки демонстрирует сохранение неоправданной популярности в молодежной среде разнообразных экономических и правовых специальностей (с точки зрения реального трудоустройства), при этом роль государства в финансировании высшего образования ежегодно увеличивается. Поэтому необходимо изменить подходы при разработке образовательной политики, сбалансировав масштабы и результаты деятельности системы высшего образования.

Ключевые слова: система высшего образования, учебные заведения, студенческий контингент, преподавательский состав, финансирование высшего образования, образовательная политика.

O.M. Khmelevska

PhD Economics, Leading Researcher, Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine,
01032, Kyiv-32, blvd. T. Shevchenko, 60
E-mail: kh_o@ukr.net

THE BASIC TRANSFORMATIONAL SHIFTS IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM OF UKRAINE

This article analyzes the changes of basic parameters of higher education system of Ukraine on national and regional levels, Ukrainian and international trends in the field of higher education and underlines the necessity to adapt the network of institutions of higher education of Ukraine to the existent demographic and socio-economic challenges.

In the years of independence the basic parameters of higher education system (such as the network of institutions, their structure, the absolute and relative number of students, etc.) were constantly changing including as a result of the demographic factor. However, the research showed that the regional network of institutions of higher education remains unbalanced. This thesis is confirmed by the analysis of the dynamics of the average number of students per institution. The distribution of students by training directions demonstrates the conservation of undue popularity of different economic and juridical professions (from the point of view of real employment) among young people, at the same time the state's role in the financing of higher education is increasing annually. That is why it is necessary to change the approach in the development of educational policy by balancing the scope and results of work of the higher education system.

Key words: higher education system, institution of higher education, student contingent, teaching staff, financing of higher education, educational policy.

Постановка проблеми¹. Ускладнення сучасного демографічного розвитку України з ознаками демографічної кризи набувають особливого значення для сфери освіти. Зміни у чисельності контингентів дошкільного та шкільного віку за роки незалежності вже призвели до негативних процесів у системі освіти, зокрема до значної трансформації мережі дошкільних, загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів. Враховуючи прогностичні розрахунки фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, найбільш складна ситуація у найближчі 10 років очікується з чисельністю осіб у віці 18–23 роки, оскільки до початку 2020-х років їх кількість скоротиться на 40%. А цей фактор зумовить цілий комплекс негативних наслідків для сфери вищої освіти, зокрема неминучу оптимізацію мережі ВНЗ, зниження притоку додаткових фінансових ресурсів від населення, порушення у трендах центрально-периферійної освітньої міграції молоді, скорочення викладацького складу.

¹ Аббревіатури, що використовуються в статті: ВНЗ — вищий навчальний заклад; р. а. — рівень акредитації ВНЗ; н. р. — навчальний рік, МСКО — Міжнародна стандартна класифікація освіти.

Актуальність дослідження. Необхідність системного бачення трансформаційних зрушень у сфері вищої освіти зумовлюється насамперед прийняттям нового Закону України від 01.07.2014 р. № 1556-VII «Про вищу освіту» [1], у якому передбачається по суті радикальне переформатування мережі ВНЗ, оскільки скасовується поняття «рівень акредитації», запроваджуються нова система типізації ВНЗ (університет; академія, інститут; коледж), рівні та ступені вищої освіти, вимоги щодо реалізації освітніх програм. Державне замовлення у ВНЗ буде розміщуватися на конкурсних засадах на принципах добросовісної конкуренції, відкритості та прозорості, об'єктивного та неупередженого оцінювання пропозицій учасників конкурсу (ст. 72 Закону). З огляду на вищевикладене, «механічне» перейменування закладів не дасть змоги побудувати ефективну систему вищої освіти, а ігнорування накопичених деформацій у мережі вищої освіти ускладнить її інтеграцію з європейським освітнім простором.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема створення ефективної моделі вищої освіти в Україні перебуває у центрі постійної уваги широкого кола вітчизняних вчених з різних галузей суспільних наук. У контексті причин та наслідків різноманітних трансформаційних зрушень у сфері вищої освіти, обґрунтування напрямів освітньої політики необхідно згадати нещодавні публікації В. Гейця (V. Heyets), Г. Герасименко (G. Gerasymenko), В. Кременя (V. Kremen), І. Курило (I. Kurilo), Е. Лібанової (E. Libanova), І. Лікарчука (I. Likarchuk), Л. Лісого (L. Lisogor), В. Лугового (V. Luhovyi), О. Макарової (O. Makarova), О. Грішнєвої (O. Grishnova), І. Каленюк (I. Kalenyuk), В. Новікова (V. Novikov), О. Рєвнівцевої (O. Revnivceva), В. Сацика (V. Satsyk), Ж. Таланової (Zh. Talanova), Л. Ткаченко (L. Tkachenko) та ін. Однак системні зрушення у сфері вищої освіти потребують ґрунтовнішого аналізу, оскільки значна частина з них, зазнаючи впливу демографічного чинника, починає формуватися на регіональному рівні. Доступність баз даних Євростату [2] та статистичних служб інших країн відкриває широкі можливості для здійснення різноманітних міжнародних порівнянь. Крім того, нещодавно (з 2012 р.) у вітчизняних дослідників з'явилася можливість щорічного аналізу джерел фінансування системи вищої освіти в Україні за допомогою даних Національного (сателітного) рахунку освіти, який готує Державна служба статистики України [3].

Метою статті є аналіз основних трансформаційних зрушень у сфері вищої освіти на національному та регіональному рівнях, обґрунтування необхідності оптимізації мережі вітчизняних ВНЗ.

Виклад основного матеріалу. За роки незалежності основні параметри системи вищої освіти (мережа закладів та її структура, абсолютна та відносна чисельність студентів тощо) постійно змінювалися. Найбільше ВНЗ функціонувало у 1996/97 н. р. (1064 од.²), однак навіть тепер за кількістю закладів, що надають послуги на рівні МСКО 5А, серед країн ЄС [4] Україна поступається лише Німеччині (325 та 374 відповідно).

Аналіз демографічного розвитку в Україні дає підстави вважати, що історичні максимуми абсолютної та відносної кількості студентів в Україні було зафіксовано у 2007/08 н. р.: загальна чисельність — 2,8 млн осіб; у розрахунку на 10 тис. населення — 606 студентів. У цей рік загальна кількість студентів в Україні перевищувала значення аналогічного показника по всіх країнах ЄС, зокрема по Туреччині (2,4 млн), Великій Британії та Німеччині (по 2,3 млн), Франції та Польщі (по 2,1 млн), Італії (2,0 млн). Наразі в Україні навчається майже 2,1 млн студентів, і серед країн ЄС-28 за цим показником ми поступаємося лише Туреччині (4,3 млн), Німеччині (2,7 млн), Великій Британії (2,4 млн) та Франції (2,2 млн студентів)³.

² З них: 790 ВНЗ I–II р. а. (МСКО 5В) та 274 ВНЗ III–IV р. а. (МСКО 5А).

³ Розраховано за даними Євростату [2] по закладах вищої освіти, що надають послуги на рівні МСКО 5 (перший етап вищої освіти).

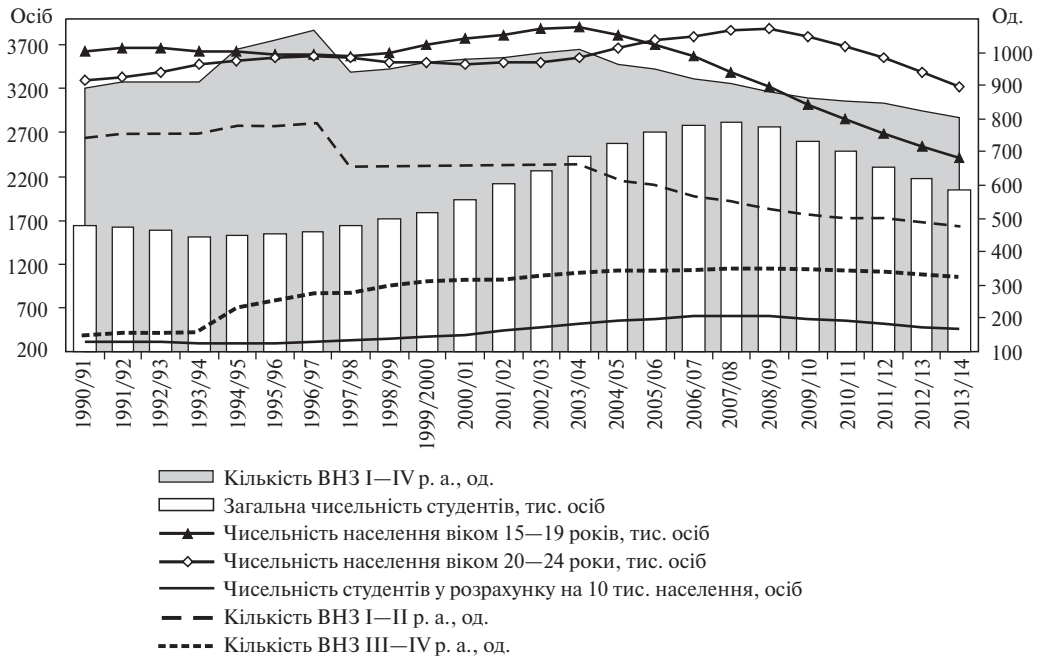

Рис. 1. Динаміка кількості ВНЗ та студентів, чисельності населення віком 15–19 та 20–24 роки в Україні

Джерело: побудовано за даними [3].

Аналізуючи основні параметри вищої освіти в Україні та чисельність молоді віком від 15 до 24 років, є всі підстави вважати, що протягом 1994–1997 рр. мережа ВНЗ була невиправдано розгалуженою (рис. 1), насамперед за рахунок ВНЗ I–II р. а. Однак згодом відбувалося «згортання» мережі цих закладів (як постійний тренд – з 2004/05 н. р.), тоді як кількість ВНЗ III–IV р. а. збільшувалася аж до 2009/10 н. р. Незважаючи на зростання загальної кількості студентів протягом 1994/95–2007/08 н. р., в Україні вже з 2003 р. почалося зменшення чисельності молоді віком 15–19 років, а з 2009 р. – віком 20–24 роки. Таким чином, скорочення кількості ВНЗ різних рівнів акредитації було зумовлено, перш за все, демографічним чинником.

Як видно з рис. 2, найменша наповнюваність вітчизняних ВНЗ I–IV р. а. (МСКО 5) спостерігалася у 1996/97 н. р. – в середньому 1477 студентів на один заклад, коли було зафіксовано найбільшу кількість ВНЗ по країні та одне з найменших значень загальної кількості студентів (див. також рис. 1). У 2013/14 н. р. в Україні середня наповнюваність ВНЗ становила 2556 студентів.

Варто зазначити, що середня наповнюваність ВНЗ I–II р. а. є доволі стабільною протягом всього досліджуваного періоду⁴, тобто мережа цих закладів своєчасно «реагувала» на скорочення своїх студентських та абітурієнтських контингентів. А от лінія тренду середньої наповнюваності ВНЗ III–IV р. а.⁵ (рис. 2) «повторює» лінію тренду загальної кількості студентів в Україні (рис. 1), однак мережа цих закладів (у т. ч. їх

⁴ Найбільша кількість студентів в середньому на один ВНЗ I–II р. а. (МСКО 5В) припадала у 1990/91 н. р. (1020 осіб), найменша – у 2013/14 н. р. (680 осіб).

⁵ Мінімальну кількість студентів в середньому на один ВНЗ III–IV р. а. (МСКО 5А) було зафіксовано у 1996/97 н. р. (3565 осіб), максимальну – у 2007/08 н. р. (6759 осіб).

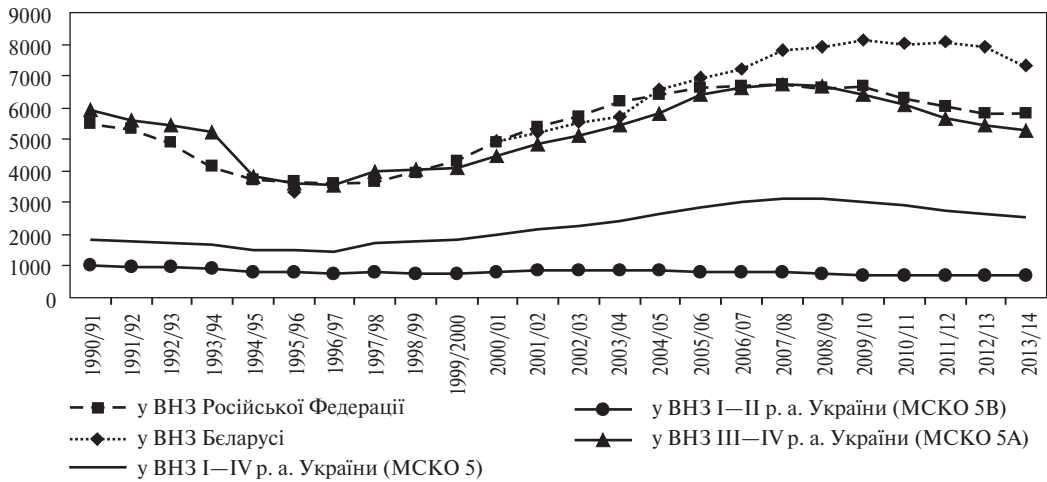

Рис. 2. Середня кількість студентів у закладах вищої освіти в Україні, Білорусі та Росії, осіб

Джерело: розраховано за даними [3, 5, 6].

відокремлених структурних підрозділів) ще донедавна тільки розширювалася. На наш погляд, це свідчить про інерційність управлінських рішень щодо коригування параметрів мережі вітчизняних закладів (насамперед протягом 1995–2002 рр.), а також висвітлює негативні наслідки комерціалізації вищої освіти, коли функціонування великої кількості закладів «підпорядковано» меті розширення та збереження сфери платних освітніх послуг.

Аналогічні тренди усередненого показника «кількість студентів на один заклад вищої освіти» спостерігаються і в Республіці Білорусь, і в Російській Федерації, особливо при порівнянні з вітчизняними ВНЗ, що надають послуги на рівні МСКО 5А (рис. 2). При цьому, наприклад, у РФ з 2002 р. відбувається скорочення чисельності населення віком 15–19 років (з 12,8 млн осіб до 7,2 млн у 2013 р.), а з 2008 р. — віком 20–24 роки (з 12,5 млн до 10,8 млн відповідно) [6], що дає підстави говорити про вплив демографічного чинника на цей параметр системи вищої освіти й у Росії.

У 1995/96 н. р. на один заклад вищої освіти у Росії в середньому припадало 3662 студенти, Україні — 3619⁶, Білорусі — 3345. Наразі ситуація змінилася: у вітчизняних закладах навчаються в середньому 5304 студенти, у російських — 5827, білоруських — 7320 (рис. 2).

Щодо європейських країн: за даними нещодавно створеного реєстру ETER (European Tertiary Education Register) [4], у 2012 р. в середньому по 29 країнах на один навчальний заклад рівня МСКО 5–7⁷ припадало 6694 студенти (рис. 3). Однак «потужність» європейських закладів дуже відрізняється, у т. ч. і поміж «країнами-сусідками» (наприклад, у Латвії вона в середньому становить 1881 студент, Естонії — 2143, Литві — 3914, Польщі — 6475). На європейському просторі найбільше виокремлюються шість країн, які, до речі, мають й абсолютно різну за масштабами мережу вищої освіти. Так, на Мальті функціонує єдиний заклад із загальною чисельністю студентів 10123 особи; в Італії середня кількість студентів на один заклад — 10233 особи (усього 176 закладів); Швеції — 10524 (39) відповідно, Нідерландах — 11721 (57), Великій Британії — 12586 (152), Іспанії — 20424 (77).

⁶ Дані по ВНЗ III–IV р. а. (МСКО 5А).

⁷ За класифікацією МСКО версії 2011 р. рівні 5–7 відповідають рівню 5 МСКО версії 1997 р.

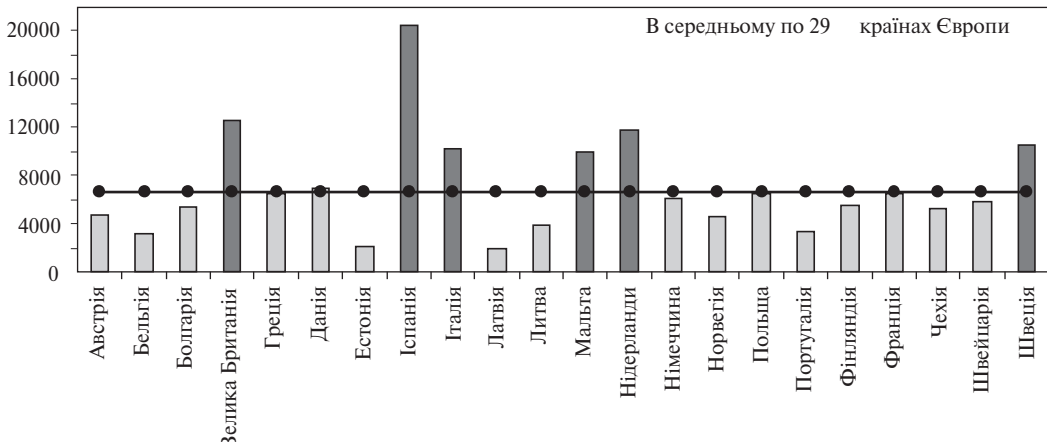

Рис. 3. Середня кількість студентів на один заклад вищої освіти* у деяких європейських країнах, 2012 р., осіб

* — по навчальних закладах, що надають освітні послуги на рівні МСКО 5–7 (версія 2011 р.).

Джерело: побудовано за даними [7, р. 3].

Повертаючись до аналізу змін параметрів вітчизняної системи вищої освіти, доцільно розглянути й динаміку кількості ВНЗ різних типів та рівнів акредитації за формами власності, а також чисельність студентів у них⁸.

У структурі закладів за їх типами зросла частка коледжів (з 22,7 до 30,5%; за рахунок збільшення кількості державних та комунальних закладів), університетів (з 21,2 до 24,7%; лише державної форми власності), академій (з 6,3 до 7,7%; за рахунок комунальних та приватних), однак скоротилася частка технікумів (з 20,8 до 12,1%; кількість закладів державної форми власності зменшилася у 2 рази, приватної — у 1,6 разу), інститутів (з 13,6 до 10,3%; зменшилася кількість закладів усіх форм власності) та училищ (з 15,3 до 14,6%; насамперед за рахунок державної форми власності — у 2,3 рази) (див. також табл. 1).

Таблиця 1. Розподіл вітчизняних ВНЗ I–IV р. а. за типами та формами власності у 2007/08 та 2013/14 навчальних роках, од.

Форми власності	Державна		Комунальна		Приватна	
	2007/08	2013/14	2007/08	2013/14	2007/08	2013/14
Усього закладів, з них за типами:	479	415	223	221	202	167
Університети	144	150	6	6	42	42
Академії	46	46	2	5	9	11
Інститути	37	19	6	4	80	60
Коледжі	66	108	84	94	55	43
Училища	14	6	121	108	3	3
Технікуми	172	86	3	3	13	8
Консерваторії	—	—	1	1	—	—

Джерело: побудовано за даними [2].

⁸ При розрахунках за базовий було обрано 2007/08 н. р., оскільки саме цього року було зафіксовано максимальну кількість студентів в Україні.

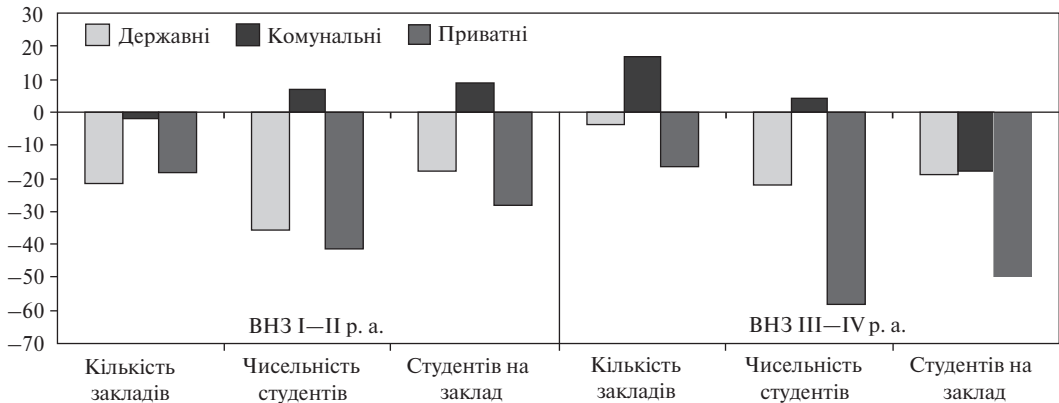

Рис. 4. Темпи скорочення (приросту)* по мережі вітчизняних ВНЗ різних форм власності та чисельності їхніх студентських контингентів, %

*— дані за 2013/14 н. р. у відсотках до 2007/08 н. р.

Джерело: побудовано за даними [3].

У відносному вимірі найістотнішого скорочення протягом останніх років зазнала мережа приватних ВНЗ, особливо щодо загальної чисельності студентів: по закладах I—II р. а. вона зменшилася на 41,5%; III—IV р. а. — на 58,1%; по державних закладах цей показник дещо менший (35,6% та 21,9% відповідно). А от у комунальні заклади вдалося залучити додаткову кількість студентів (рис. 4).

Середня кількість студентів в цілому⁹ по ВНЗ усіх форм власності та акредитації значно зменшилася (рис. 4). Найвищою залишається наповнюваність державних ВНЗ III—IV р. а. — в середньому 7117 студентів на заклад, тоді як по державних ВНЗ I—II р. а. вона становить лише 874 студенти, комунальних — відповідно 2520 та 586, приватних — 1649 та 463¹⁰.

У регіональному розрізі згортання мережі закладів ВНЗ I—II р. а. спостерігалось у більшості (21) регіонів, а кількість студентів скоротилася на 25,5% (зокрема по Закарпатській — на 53,0, Хмельницькій — 50,9, Запорізькій — 44,3)¹¹. Середня кількість студентів на заклад зменшилася майже по всіх регіонах¹²; регіональний розмах варіації цього показника наразі становить від 431 (Закарпатська) до 935 (Рівненська обл.).

Щодо мережі ВНЗ III—IV р. а., то зменшення чисельності студентів у них зафіксовано по всіх регіонах (середньоукраїнське значення — 27,3%). При цьому динаміка скорочення відчутно варіює як по регіонах¹³, так і у більшості випадків є відмінною від регіональної динаміки скорочення чисельності студентів у ВНЗ I—II р. а., що свідчить про значне міжрегіональне переміщення молоді для здобуття обраного освітньо-кваліфікаційного рівня та/або професії.

Кількість ВНЗ III—IV р. а. зменшилася на 28 од., однак за рахунок лише 14 регіонів; найбільше скорочення відбулося у Донецькій (на 7 од.) та Львівській (на 5 од.) областях (рис. 5). Наповнюваність ВНЗ III—IV р. а. майже по всіх регіонах істотно зменшилася, насамперед у Сумській області — на 3829 студентів (в середньому по Україні — на 1456); виняток становлять лише Івано-Франківщина та Львівщина, де за

⁹ За виключенням комунальних ВНЗ I—II р. а.

¹⁰ Розраховано за даними 2013/14 н. р.

¹¹ Лише на Тернопільщині збільшилася як кількість ВНЗ I—II р. а., так і чисельність студентів у них (на 15,9%).

¹² Найбільше — у Херсонській області (на 37,5%).

¹³ Від 47,2% (Кіровоградська) до 5,2% (Закарпатська обл.).

рахунок скорочення кількості закладів показник наповнюваності дещо покращився. Однак за значного скорочення студентського контингенту у 11 регіонах кількість закладів залишилася незмінною, а у Києві та Севастополі – ще й зросла. Наразі найменше значення показника «середня кількість студентів по ВНЗ III–IV р. а.» зафіксовано на Кіровоградщині (2347)¹⁴, найбільше – у Луганській (8290), Сумській (7501) та Запорізькій (7140) областях (середньоукраїнське значення – 5304)¹⁵.

Протягом 2007/08–2013/14 н. р. структура підготовки за освітньо-кваліфікаційними рівнями у вітчизняних ВНЗ не зазнала значних змін: зросла частка молодших спеціалістів (з 22,5 до 27,6%), зменшилися частки бакалаврів (з 59,4 до 52,2%) і спеціалістів (з 14,6 до 13,3%). На цьому фоні оптимістично виглядає збільшення як питомої ваги магістрів (з 3,5 до 6,8%), так і абсолютної чисельності студентів, які навчаються за магістерськими програмами (з 9,9 тис. до майже 14 тис. осіб)¹⁶.

За формами навчання структура студентського контингенту змістилася на користь денної форми (з 58 до 66%), причому таке збільшення відбулося по всіх ВНЗ¹⁷. Відповідно зменшилася частка студентів-заочників (з 42 до 34%), а на вечірній формі продовжують навчатися менше 1% молоді. Дослідження вікового складу студентів денної форми навчання не виявило суттєвих зрушень, а от серед заочників та вечірників спостерігається тенденція до збільшення частки молоді віком 30–34 та особливо 35 років і старше, насамперед серед студентів ВНЗ I–II р. а. Також зростає частка 20–22-річних серед студентів вечірньої та заочної форм навчання ВНЗ III–IV р. а.¹⁸

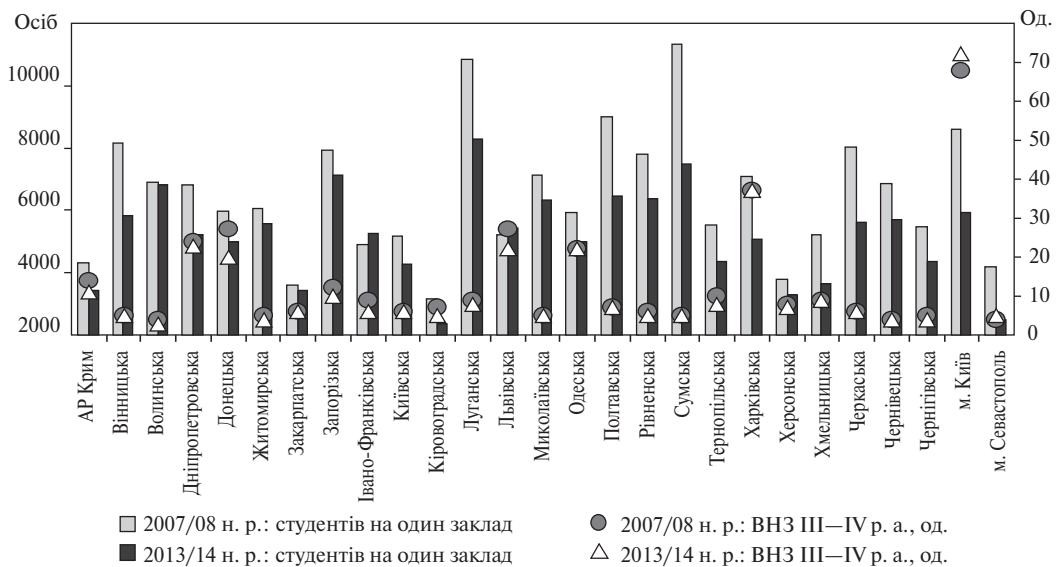

Рис. 5. Динаміка кількості ВНЗ III–IV р. а. та середньої чисельності студентів у них по регіонах України

Джерело: побудовано за даними [3].

¹⁴ Також тут найменша по Україні кількість студентів (11,7 тис.).

¹⁵ Його перевищення зафіксовано ще у таких регіонах: Вінницький (5835 студентів), Волинський (6817), Житомирський (5589), Миколаївський (6308), Полтавський (6449), Рівненський (6376) та Черкаський (5612) областях, м. Київ (5911).

¹⁶ Розрахунки автора за даними [3].

¹⁷ По ВНЗ I–II р. а. – з 74 до 85%, ВНЗ III–IV р. а. – з 55 до 62%.

¹⁸ Розрахунки автора за даними [3].

Розподіл студентів за напрямами підготовки, на жаль, демонструє збереження невинуватеної популярності (з точки зору реального працевлаштування молоді) різноманітних економічних та правових спеціальностей. У 2013/14 н. р. загальна структура підготовки у ВНЗ I–IV р. а. (МСКО 5) виглядає таким чином, %: «Соціальні науки, бізнес та право» – 32,7; «Інженерія» – 19,2; «Гуманітарні науки та мистецтво» – 9,5; «Охорона здоров'я» – 8,0; «Освіта» – 7,4; «Транспорт» – 5,2; «Природничі науки» – 4,3; «Будівництво та архітектура» – 3,5; «Сільське, лісове та рибне господарство та переробка їх продукції» – 2,7; «Сфера обслуговування» – 1,9; «Техніка та енергетика аграрного виробництва» – 1,9; «Геодезія та землеустрій» – 0,8; «Ветеринарія» – 0,7; «Безпека» – 0,6; «Специфічні категорії» – 0,6; «Соціальне забезпечення» – 0,5; «Державне управління» та «Військові науки» – по 0,2¹⁹.

В Україні спостерігається позитивна динаміка щодо кількості іноземних студентів та підвищення їх частки у загальній кількості студентів: 2000/01 н. р. – 12,9 тис. осіб (або 0,67% до загальної чисельності вітчизняних студентів); 2007/08 н. р. – 32,6 тис. (1,16% відповідно), 2012/13 н. р. – 49,0 тис. (2,26%); 2013/14 н. р. – 59,4 тис. (2,89%). У міжнародному зіставленні щодо конкурентоспроможності вітчизняна система вищої освіти «не пасе задніх», оскільки за загальною кількістю іноземних студентів, які здобувають освіту на рівні МСКО 5, Україна наближається до Австрії та Італії, а за часткою іноземців серед студентів випереджає, наприклад, Польщу (рис. 6), а також Сербію, Литву та Хорватію [8].

За останні сім років покращився фаховий склад науково-педагогічних працівників вітчизняних ВНЗ, %: частка кандидатів наук зросла з 43,7 до 51,5, докторів наук – з 8,6 до 10,6, доцентів – з 31,5 до 35,1, професорів – з 8,6 до 9,3. Також поступово збільшується відсоток штатних працівників (з 83,6 до 86,8) [3].

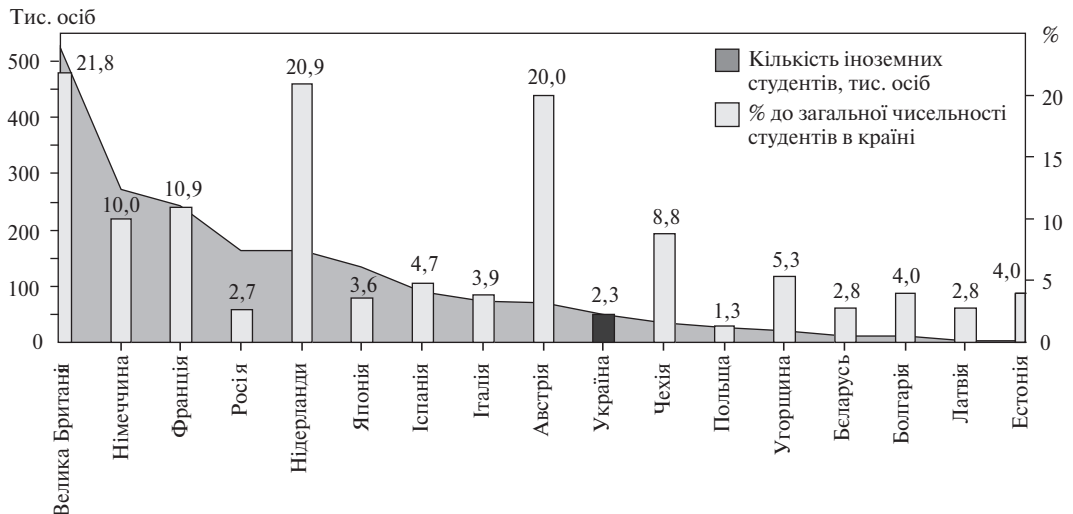

Рис. 6. Навчання іноземних студентів* у деяких країнах світу, 2012 р.

* – студенти, які здобувають освіту на рівні МСКО 5 (версії 1997 р.).

Джерело: побудовано за даними [2, 3, 5, 9].

¹⁹ Розрахунки автора за даними [3].

Таблиця 2. Середньомісячна заробітна плата в Україні за професійною групою «Викладачі», 2012 р.

Код	Професійна група	Нараховано за місяць, грн	З них, у %						Нараховано за оплачену годину), грн
			основна з/п	надбавки1)	доплати2)	премії та ви-нагороди	оплата за невідпрацьований час3)	матеріальна допомога	
23	Викладачі – усього, у т. ч.:	3212	56,4	1,8	0,0	6,5	14,0	4,0	30,77
231	Викладачі університетів та ВНЗ	4103	54,8	1,7	0,0	7,5	13,7	4,0	32,37
232	Викладачі середніх навчальних закладів	3114	56,3	1,7	0,0	5,7	14,7	4,0	27,78
233	Вчителі початкової школи та працівники дошкільних закладів (з дипломом про вищу освіту, що відповідає рівню спеціаліста)	2694	58,0	2,0	0,0	6,6	13,1	4,1	27,41
234	Вчителі спеціалізованих навчальних закладів	2805	57,1	0,6	0,8	7,3	14,7	4,3	31,28
235	Інші професіонали в галузі навчання	2881	59,6	2,0	0,1	8,5	11,0	3,7	24,45

Примітки: 1) надбавки за роботу в багатозмінному і безперервному режимі, у нічний час; 2) доплати за роботу у важких умовах праці та ін.; 3) оплата за період відпусток, навчання тощо, не враховуючи оплату тимчасової непрацездатності; 4) нараховано в середньому за оплачену годину штатному працівнику по виду економічної діяльності «Освіта».

Джерело: [10, с. 70, 144].

Щодо розміру середньомісячної заробітної плати викладачів ВНЗ в Україні, то він хоча і є найбільшим у відповідній професійній групі, однак не набагато перевищує розміри зарплат шкільних вчителів. До того ж, структура заробітних плат викладачів та вчителів майже ідентична (табл. 2). Співвідношення рівня середньомісячної зарплати штатних викладачів ВНЗ до середньої по Україні у 2012 р. становило 145,0%, у т. ч. у чоловіків – 154,9, жінок – 138,4% [10, с. 45].

Державне фінансування вищої освіти в Україні впродовж 2000–2013 рр. у фактичних цінах збільшилося з 2,3 млрд до 21,6 млрд грн²⁰. У відсотках до ВВП частка видатків Зведеного бюджету на вищу освіту зростає за цей період з 1,3 до 2,1%, а у 2009–2010 рр. досягала значення 2,3% ВВП. Найбільш сприятливим у фінансовому плані для вищої школи був 2002 р. (рис. 7). Проте з 2009 р., внаслідок дії демографічного чинника – скорочення чисельності студентського контингенту, кошти між різними рівнями освіти перерозподіляються не на «користь» вищої освіти. Так, її частка у структурі загальних видатків Зведеного бюджету скоротилася з 6,8 до 6,0%, у структурі видатків усієї освітньої галузі – з 31,4 до 28,4%. За даними Національних рахунків освіти України, з 3,56 до 2,99% (у відсотках до ВВП) зменшилася й частка загальних витрат державного та недержавного секторів на фінансування усього першого етапу вищої освіти (МСКО 5).

²⁰ Дані на 01.01.2013 р.

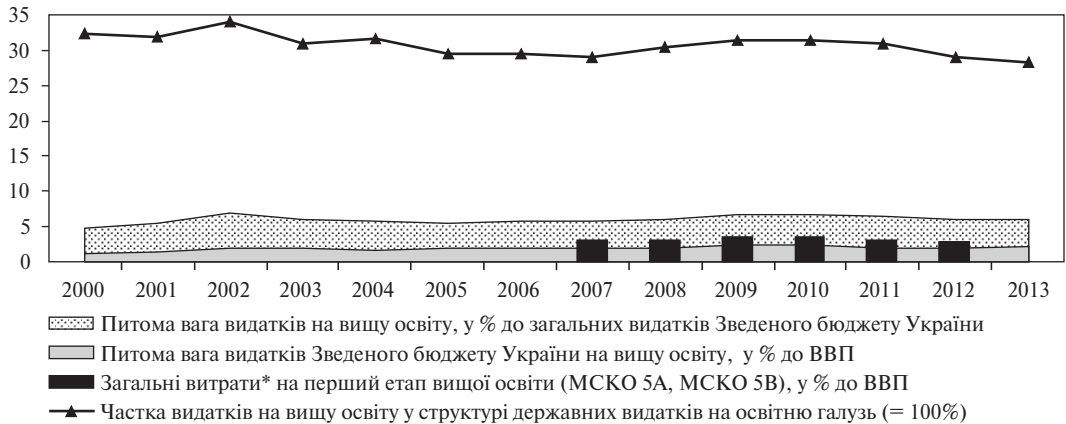

Рис. 7. Фінансування вищої освіти в Україні*, %

* — державні та приватні витрати разом з урахуванням офіційних та неофіційних прямих платежів населення; дані за 2000–2006 рр. та 2013 р. відсутні.

Джерело: побудовано за даними [3].

Однак навчальні заклади, що надають освіту на рівні МСКО 5, залишаються не тільки найбільшими споживачами фінансових ресурсів серед інших провайдерів освіти (2007 р. — 41,6% загальних витрат на освіту, 2012 р. — 38,0%), а й нарощують темпи фінансування за рахунок коштів населення (у структурі сукупних витрат домогосподарств на всі рівні освіти частка витрат на вищу освіту зросла з 71,9 до 74,9%).

Як видно з рис. 8, для підготовки фахівців у ВНЗ залучають як бюджетні (69,9%), так і позабюджетні кошти (30,1%). Проте структура джерел фінансування ВНЗ різних рівнів акредитації має значні відмінності, насамперед щодо участі центрального уряду (51,3% по ВНЗ I–II р. а. та 66,2% по ВНЗ III–IV р. а.), місцевих бюджетів (26,3 та 1,7 відповідно) і домогосподарств (21,6 та 31,0%). Участь приватних фірм та корпорацій у підготовці фахівців як на рівні МСКО 5В, так і на рівні МСКО 5А є мізерною (0,8% та 1,1%).

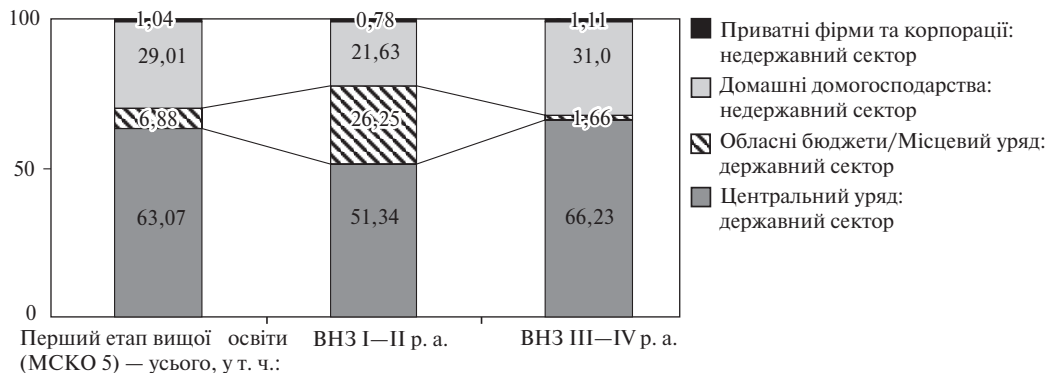

Рис. 8. Розподіл витрат на перший етап вищої освіти (МСКО 5) в Україні за основними джерелами фінансування, 2012 р., %

Джерело: побудовано за даними [3].

Аналіз Національних рахунків освіти показав, що роль держави у фінансуванні ВНЗ усіх рівнів акредитації щороку зростає (з 57,9% у 2007 р. до 69,9% у 2012 р.); усе більша частина коштів перерозподіляється безпосередньо через Міністерство освіти і науки України (36,4 та 46,5% відповідно)²¹. Тому знизилася питома вага витрат на вищу освіту з недержавного сектора (з 42,1 до 30,1%, зокрема по домогосподарствах — з 40,6 до 29,0%)²².

Висновки. За роки незалежності України основні параметри системи вищої освіти постійно змінювалися, а найбільш «розбалансованою» виявилася регіональна мережа закладів, що підтверджує аналіз динаміки середньої кількості студентів на один заклад. Розподіл студентів за напрямками підготовки демонструє збереження невинуватеної популярності у молодіжному середовищі різноманітних економічних та правових спеціальностей (з точки зору реального працевлаштування), при цьому роль держави у фінансуванні вищої освіти щороку зростає.

Результати проведеного дослідження дають змогу зробити висновок про необхідність оптимізації мережі ВНЗ з огляду на демографічні та соціально-економічні чинники. Підстав для помітного зростання студентського контингенту у найближчі роки немає, тому найбільш дієвими рішеннями щодо збільшення охоплення населення вищою освітою є покращення довшівської підготовки молоді, посилення профорієнтаційної роботи з нею, створення «привабливих» освітніх програм для дорослого населення, а також, як найбільш перспективний напрям — розширення обсягів підготовки іноземних студентів.

Аналіз фінансових потоків до постачальників освітніх послуг на рівні МСКО 5 доводить намагання держави зберегти інфраструктурний та кадровий потенціал вищої освіти, поліпшити її доступність для молоді. Але дослідження напрямів підготовки за освітньо-кваліфікаційними рівнями та галузями знань у ВНЗ демонструють інерційність ринку освітніх послуг в Україні, недостатню зорієнтованість структури і змісту професійної освіти на потреби економіки, подекуди «ігнорування» навчальними закладами проблем працевлаштування своїх випускників та забезпечення їх продуктивної зайнятості.

У зв'язку з цим актуальною вбачається модернізація моделі вироблення освітньої політики в Україні. Така модель має: розглядати систему вищої освіти як цілісний об'єкт, своєчасно відслідковуючи основні трансформаційні зрушення не тільки на національному, а й регіональному рівнях; збалансувати масштаби та результати її діяльності з обсягами фінансування, потребами національного та регіональних ринків праці (через удосконалення механізму держзамовлення), необхідністю підвищення соціального статусу викладачів вищої школи; створити міцну «платформу» для розробки обґрунтованих державно-управлінських рішень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верховна Рада України: офіційний веб-портал [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>
2. База даних Євростату Європейської Комісії [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/education/data/database>
3. Державна служба статистики України: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

²¹ Зокрема по ВНЗ I—II р. а. — 29,1 та 38,6%; ВНЗ III—IV р. а. — 38,1 та 48,6%.

²² Розрахунки автора за даними [3].

4. Q&A: European Tertiary Education Register. European Commission – MEMO/14/447 02/07/2014 Brussels, 2 July 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-14-447_en.htm
5. Национальный статистический комитет Республики Беларусь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/otrasli-statistiki/naselenie/obrazovanie/godovye-dannye_5/osnovnye-pokazateli-obrazovaniya/
6. Федеральная служба государственной статистики Российской Федерации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/
7. Bonaccorsi, A., Daraio, C., Lepori, B. (2014). ETER: highlights. European Tertiary Education Register [Contract No. EAC-2013-038] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://europa.eu/rapid/press-release/>
8. База даних щодо іноземних студентів Євростату Європейської Комісії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>
9. Российский статистический ежегодник. 2013: Стат. сб. / Росстат. – М., 2013. – С. 213, 223.
10. Заробітна плата за професійними групами у 2012 р. (за матеріалами вибіркового обстеження): Стат. збірник / Державна служба статистики України – К., 2013. – 167 с.

REFERENCES

1. Verkhovna Rada Ukrainy [Verkhovna Rada of Ukraine]. Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> [in Ukrainian].
2. Eurostat's database of European Commission. Retrieved from <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/education/data/database> [in English].
3. State Statistics Service of Ukraine. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in English].
4. Q&A: European Tertiary Education Register. European Commission (2014). MEMO/14/447 02/07/2014 Brussels, 2 July 2014. Retrieved from http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-14-447_en.htm [in English].
5. National Statistical Committee of the Republic of Belarus. Retrieved from http://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/otrasli-statistiki/naselenie/obrazovanie/godovye-dannye_5/osnovnye-pokazateli-obrazovaniya/ [in English].
6. Federal State Statistics Service of Russian Federation. Retrieved from http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/ [in English].
7. Bonaccorsi, A., Daraio, C., Lepori, B. (2014). ETER: highlights. European Tertiary Education Register. Contract No. EAC-2013-038. Retrieved from <http://europa.eu/rapid/press-release/> [in English].
8. Eurostat's database for foreign students of European Commission. Retrieved from <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do> [in English].
9. Rossijskij statističeskij ezhegodnik [Russian statistical annual]. (2013). Stat.sb. Moskva: Rosstat [in Russian].
10. Zarobitna plata za profesijnymy hrupamy u 2012 r. [The salary by professional groups in 2012] (2013). Stat. zbirnyk. Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 15.08.2014

УДК 331+316.2

М.І. КАРЛІН

д-р екон. наук, проф.,
зав. каф. фінансів та оподаткування
Східноєвропейського національного
університету імені Лесі Українки
E-mail: Karlin.Mukola@gmail.com

СОЦІАЛЬНА І ФІСКАЛЬНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ: ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ КООРДИНАЦІЇ В УМОВАХ НОВОГО ЕТАПУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті проаналізовано теоретичні погляди на категорію «фіскальна політика держави», виявлено вплив сучасної фіскальної політики Української держави на соціальну складову її економічної політики, запропоновано шляхи її удосконалення з урахуванням досвіду країн Євросоюзу, які дають змогу збільшити фінансову базу регіонів в Україні. Україні необхідно суттєво змінювати фіскальну політику, головним напрямом якої має стати значне розширення прав регіонів у формуванні та використанні своїх бюджетів.

Для удосконалення фіскальних відносин насамперед необхідно в основу розподілу ПДВ між центром та регіонами покласти чисельність населення кожного регіону. Відповідно, частка ПДВ, яку регіон повинен вносити до Державного бюджету України, має бути пропорційною частці населення кожного регіону в населенні країни. Разом з тим відшкодування ПДВ повинно здійснюватися за рахунок регіонального бюджету, що обмежить експортерів у їх бажанні отримати незаконне відшкодування ПДВ.

Ключові слова: соціальна політика, фіскальна політика, податкові платежі, витрати, Україна, Європейський Союз.

Н.И. Карлин

д-р экон. наук, проф., зав. каф. финансов и налогообложения,
Восточноевропейский национальный университет имени Леси Украинки
E-mail: Karlin.Mukola @ gmail.com

СОЦИАЛЬНАЯ И ФИСКАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА ГОСУДАРСТВА: ПРОБЛЕМЫ РЕГИОНАЛЬНОЙ КООРДИНАЦИИ В УСЛОВИЯХ НОВОГО ЭТАПА ГЛОБАЛИЗАЦИИ

В статье проанализированы теоретические взгляды на категорию «фискальная политика государства», выявлено влияние современной фискальной политики Украинского государства на социальную составляющую его экономической политики, предложены пути ее совершенствования с учетом опыта стран Евросоюза, позволяющие увеличить финансовую базу регионов в Украине. Украине необходимо значительным образом изменить фискальную политику, главным направлением которой должно стать существенное расширение прав регионов в формировании и использовании своих бюджетов.

Для усовершенствования межбюджетных отношений необходимо прежде всего в основу распределения НДС между центром и регионами Украины положить численность населения каждого региона.

© КАРЛІН М.І., 2014

Соответственно, доля НДС, которую регион вносит в Государственный бюджет Украины, должна быть пропорциональной доли каждого региона в населении Украины. Вместе с тем, возмещение НДС должно проводиться за счет регионального бюджета, что ограничит экспортеров в их желании получить незаконное возмещение НДС.

Ключевые слова: *социальная политика, фискальная политика, налоговые платежи, расходы, Украина, Европейский Союз.*

M.I. Karlin

Doctor of Science (Economics), Professor,
The Head of the Department of finances and taxation
Lesya Ukrainka Eastern European National University
Volya Avenue, 13, Lutsk, 43025, Ukraine
E-mail: Karlin.Mukola@gmail.com

SOCIAL AND FISCAL STATE POLICY: THE PROBLEMS OF REGIONAL COORDINATION IN THE CONDITIONS OF A NEW GLOBALIZATION STAGE

The theoretical views on the category of «state fiscal policy» are analyzed in the paper; the influence of the modern fiscal policy of the Ukrainian state on the social component of the economic policy of our country is revealed, the ways of improving it, taking into consideration the European Union experience, are suggested, which will allow to stop the centrifugal tendencies in Ukraine. Ukraine has to change its fiscal policy essentially. The main aim of the policy must essentially become the expansion of rights of the regions concerned with formation and use of their budgets.

First of all, it is necessary to establish as a principle of the VAT distribution between the centre and regions of Ukraine the number of population of each region for improvement of fiscal relations in our country. Accordingly, each region has to contribute a share of the VAT to the State Budget of Ukraine. It must be proportional to the share of the population of each region in the population of Ukraine. At the same time the compensation of the VAT must be realized due to regional budget; that will limit the exporters' wishes to get illegal compensation of the VAT.

Key words: *social policy, fiscal policy, tax payment, costs, Ukraine, European Union.*

Постановка проблеми. В умовах нового етапу глобалізації соціальна політика України суттєво модифікується, розширюючи свої функції та завдання. Але механізм її реалізації все більше ускладнюється у зв'язку з воєнними діями в Україні та необхідністю лібералізації фінансової політики держави, яка має сприяти інноваційному розвитку суспільства. Відповідно необхідно зменшувати податковий тиск на реальний сектор економіки, що, в свою чергу, унеможливує виконання багатьох соціальних завдань. Особливо суперечність між соціальною та фінансовою політикою проявляється в умовах макроекономічної нестабільності, що було характерно в останні роки для України, та прогнозується МВФ для неї на 2014–2015 рр. Тому важливо знайти такі шляхи координації між соціальною та фінансовою політикою в країні, в тому числі й у регіональному аспекті, які дадуть можливість не тільки подолати фінансову кризу, а й забезпечити стає економічне зростання всіх регіонів України.

Актуальність дослідження. Надзвичайно складна соціально-економічна ситуація в Україні в кінці 2013–2014 роках поставила на порядок денний необхідність кардинальних змін як в соціальній, так і у фінансовій політиці держави. Важливо здійснювати ці зміни скоординовано, а не частково, як це поки відбувається в Україні. Крім того, нова влада при реформуванні фінансової системи планує збільшити повноваження місцевих територіальних громад, а не регіонів, що може ускладнити вихід із соціально-економічної кризи в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні особливості взаємозв'язку соціальної та фінансової політики держави тією чи іншою мірою досліджували такі

відомі вчені, як: В. Андрущенко (V. Andrushchenko), В. Базилевич (V. Bazylevych), В. Вишневецький (V. Vishnevsky), В. Геєць (V. Heyets), В. Дем'янишин (V. Dem'yanyshyn), І. Жаліло (I. Zhalilo), Т. Єфименко (T. Yefymenko), Ю. Іванов (Y. Ivanov), А. Крисоватий (A. Krysovaty), Е. Лібанова (E. Libanova), О. Макарова (O. Makarova), В. Новіков (V. Novikov), І. Луніна (I. Lunina), І. Лютий (I. Lyuty), Ц. Огонь (Ts. Ohon), А. Соколо-вська (A. Sokolovska), В. Федосов (V. Fedosov), Л. Черенько (L. Cherenko), І. Чугунов (I. Chugunov), А. Чухно (A. Chukhno), К. Швабій (K. Shvabiy), С. Юрій (S. Yuriy) та інші. Разом з тим, в умовах макроекономічної та політичної нестабільності, що характерна для України в останні роки, необхідно шукати нові шляхи координації соціальної та фінансової політики, які відповідали б не тільки умовам виходу з економічної кризи, але й новим викликам глобалізації. А поки що пропозиції з удосконалення соціальної політики в Україні досить часто суперечать вимогам фінансової політики та не враховують фінансові можливості окремих регіонів країни.

Метою статті є обґрунтування шляхів координації соціальної та фінансової політики в Україні в сучасних умовах, які не тільки не суперечили б одне одному, а й дали змогу країні ефективно включитися в глобалізовану економіку в якості повноцінного гравця, а не сировинного додатку. Крім того, ці заходи повинні призупинити відцентрові тенденції в Україні, які в 2014 р. призвели до ускладнень соціально-економічного розвитку нашої країни. Аналіз змін до Конституції України, які вніс Президент П. Порошенко (P. Poroshenko) на розгляд Верховної Ради, свідчить про недостатнє врахування в них інтересів регіонів. Орієнтація на польський досвід у проведенні адміністративно-територіальної реформи в Україні, де наголос було зроблено на максимальне врахування інтересів громад найнижчого рівня (гмін), не враховує того, що в Україні набагато більші відмінності (гуманітарні та фінансові) між регіонами, ніж у Польщі.

Виклад основного матеріалу. Метою соціальної політики демократичної держави є забезпечення всіх прав і свобод для кожного члена суспільства, постійного зростання рівня їх життя, досягнення параметрів сталого розвитку. Засобом реалізації цього є фінансова політика держави, зміст якої неоднозначно трактується в світовій та українській науці, що, на наш погляд, веде до суперечностей між соціальною політикою та фінансовою політикою. Цієї проблеми поки не вдається уникнути і в Україні, що вимагає насамперед уточнення змісту поняття «фінансова політика держави».

У сучасній економічній літературі фінансова політика асоціюється з державним регулюванням урядових видатків і оподаткуванням. Так, відомі американські економісти К. Макконнелл (K. McConnell) та С. Брю (S. Brue) стверджують, що фінансова політика — це зміни в урядових видатках і оподаткуванні, які спрямовані на досягнення повної зайнятості та неінфляційного внутрішнього обсягу виробництва [1, с. 665]. Р. Дорнбуш (R. Dornbusch) та С. Фішер (S. Fischer) дають таке визначення: «фінансова політика — це політика уряду, яка стосується обсягів урядових закупівель, трансфертних платежів і податків» [2, с. 90]. П. Самуельсон (P. Samuelson) та В. Нордгауз (W. Nordhaus) під фінансовою політикою розуміють процес змін у системі оподаткування, урядових видатках для того, щоб: по-перше, зменшити коливання ділових циклів; по-друге, сприяти швидкому зростанню економіки з високою зайнятістю та без високої неконтрольованої інфляції [3, с. 389].

Український вчений А. Крисоватий (A. Krysovaty) розглядає фінансову політику як регулювання державних видатків та податкових надходжень для забезпечення повної зайнятості, стабільності цін та економічного зростання, а також як вплив держави на економічну кон'юнктуру шляхом зміни системи оподаткування державних витрат [4, с. 11].

В. Базилевич (V. Bazylevych), К. Базилевич (K. Bazylevych), Л. Баластрик (L. Balastryk) стверджують, що фінансова політика — це вплив уряду на економіку через оподаткування, формування обсягу й структури державних видатків з метою забезпечення належного рівня зайнятості, запобігання й обмеження інфляції та згубного впливу циклічних коливань [5, с. 690].

С. Будаговська (S. Budahovska), О. Кілієвич (O. Kiliyevych), І. Луніна (I. Lunina), Т. Пахомова (T. Pakhomova) вважають, що «бюджетно-податкова (фінансова) політика — це заходи уряду, спрямовані на забезпечення повної зайнятості та виробництво неінфляційного ВВП шляхом змін державних видатків, системи оподаткування та підходів до формування державного бюджету в цілому» [6, с. 303].

Л.П. Сідельникова (L.P. Sidelnykova) визначає фінансову політику як комплекс заходів, за допомогою яких держава впливає на економіку через структуру податкових надходжень до державного бюджету, напрями здійснення державних видатків та способи залучення позикових коштів, з метою максимального використання можливостей податкового забезпечення функціонування держави та потенційного фінансового ефекту економічно виправданого державного запозичення задля ефективного фінансування суспільно необхідних видатків, спрямованих на підвищення ефективності економіки та стимулювання економічного зростання [7, с. 13].

В цілому в економічній теорії розглядаються дві основні форми функціонування фінансової політики: автоматична і дискреційна, а інструментами цих форм є: політика витрат, політика доходів, податкова система, трансфертна політика [8, с. 14].

Серед інструментів фінансової політики вітчизняні та зарубіжні вчені виділяють, передусім, податкові надходження, державні видатки та трансфертні платежі.

Погоджуючись з основними підходами до визначення фінансової політики, разом з тим, хотілося внести деякі доповнення до них. На наш погляд, інструментарій фінансової політики держави треба розглядати в широкому розумінні слова, оскільки податки є головним, але не єдиним засобом наповнення бюджету. Крім цього, до складових фінансової політики необхідно віднести і внески до позабюджетних державних цільових фондів (в Україні — це єдиний соціальний внесок (ЄСВ)). Разом з тим в Україні доцільно запровадити і внесок на загальнодержавне обов'язкове медичне страхування, оскільки він є у більшості країн Європи. Водночас цей внесок доцільно зробити складовою частиною ЄСВ. До видатків як складової фінансової політики, слід віднести не тільки видатки державного та місцевих бюджетів, а й видатки позабюджетних державних цільових фондів (поки в Україні їх чотири). Позитивом є те, що адміністрування податків та збір внесків до позабюджетних державних соціальних фондів недавно передано до нової структури — Державної фінансової служби України, що зменшить адміністративні видатки держави на утримання апарату цих фондів.

Виходячи з вищесказаного, фінансову політику слід розглядати як систему заходів, за допомогою яких держава впливає на економіку через структуру податкових платежів до бюджетів усіх рівнів і позабюджетних державних цільових фондів та відповідних видатків з них.

Особливістю фінансової політики української держави у сучасних умовах є одночасне вирішення двох важкопоеднаних завдань: забезпечення стабілізації та зростання рівня життя населення в перспективі і перехід до інноваційної економіки. Відповідно, фінансування соціальної політики в Україні повинно здійснюватися з урахуванням реальних можливостей бізнесу сплатити всі встановлені податки і збори, одночасно маючи можливість розвивати своє виробництво на інноваційних засадах. Тому важливо з увагою поставитися до пропозицій експертів щодо скорочення ЄСВ

вдвічі, компенсувавши втрати держави почасти за рахунок економії бюджетних коштів (завдяки боротьбі з їх розкраданням), почасти за рахунок інших податків [9].

Суттєвим резервом у цьому є підвищення рентних платежів, в тому числі за використання рекреаційних ресурсів. Так, бюджет Волині недоотримує десятки мільйонів гривень через безоплатне використання бізнесом рекреаційних ресурсів Шацького національного парку. За розрахунками фахівців, в Україні можливо зменшення єдиного соціального внеску до 18%, але при цьому необхідно підвищити податок на доходи фізичних осіб до 19,7% [10, с. 195]. Крім того, необхідно підвищити ставку ЄСВ з доходів працівників хоча б удвічі, оскільки соціальні внески працівників в Україні, за оцінками фахівців, забезпечують лише 2,6 % сукупних фіскальних надходжень, або лише 9 % загальної суми сплачених соціальних внесків, тоді як у більшості країн Європи працівники сплачують близько 25 % загальної суми соціальних внесків. Для зменшення податкового тягаря на доходи працівників за рахунок підвищення ставки ЄСВ було б доцільним, як свідчить досвід Польщі, на таку ж суму збільшити їм зарплату. Позитивно вплинуло б на оптимізацію соціальних видатків і створення єдиного Соціального фонду на базі чотирьох позабюджетних державних цільових фондів, оскільки їх функції досить часто пересікаються, а рівень ефективності витрачання коштів з цих фондів значно нижчий, ніж з бюджету. Необхідно також не зменшувати в 2015–2016 рр. ставку податку на прибуток з 18 до 16 %, якщо буде передбачене зниження ставки ЄСВ, яку сплачують роботодавці.

Комплексний аналіз динаміки соціальних видатків багатьма експертами свідчить про загальне збільшення фінансування соціальної сфери. Так, з 2000 по 2012 рр. питома вага і соціальних видатків у загальній структурі видатків збільшилася з 39,2% у 2000 р. до 60,7% у 2012 р. (табл. 1).

Незважаючи на загальне збільшення фінансування соціальної сфери рівень добробуту населення залишається низьким, що підтверджують показники бідності в Україні. Так, у період з 2000 по 2012 рр. рівень бідності, за оцінками експертів, коливався в межах 26–28%, хоча опитування населення дають значно більшу цифру (близько 40%). Значною мірою це пов'язано з тим, що 42,3% коштів основних програм державної соціальної підтримки потрапляють до 30% найбідніших, а решта надходить до різних страт, включаючи найбагатшу децильну групу [12, с. 62].

У структурі доходів Зведеного бюджету України протягом останніх років мала місце тенденція до зростання частки податкових надходжень: з 73,3 % у 2007 р. до 81,8 % у 2013 р., а у їхній структурі – зростання непрямих податків: з 41,9 % від загальної суми доходів Зведеного бюджету в 2007 р. до 50,3 % у 2013 р., що свідчить про посилення податкового тиску на незаможні верстви населення. У структурі видатків Зведеного бюджету України у 2013 р. найсуттєвішими статтями витрат стали соціальний захист (28,7 %), освіта (20,1%), економічна діяльність (10,1 %), охорона здоров'я (12,2 %) [13, с. 11].

Для удосконалення соціальної політики та зменшення відцентрових тенденцій новий уряд України повинен провести децентралізацію, в тому числі й у фінансовій сфері. Частина податків, які раніше направляли в державний бюджет, необхідно залишити на місцях для збільшення місцевих витрат, як це було зроблено у постсоціалістичних країнах, які вступили до ЄС.

Сьогодні, як показують події в Криму та на Сході України, вкрай важливо виявити нові підходи до фіскальних відносин, щоб зупинити відцентрові тенденції у нашій країні. Причому важливо знайти такі перерозподільчі механізми, які були б справедливими у соціальному та фіскальному плані для всіх регіонів України. На наш

Таблиця 1. Видатки Зведеного бюджету України на соціальну сферу та соціальний захист населення в Україні за 1999–2012 рр.

Рік	Освіта		Охорона здоров'я		Духовний і фізичний розвиток		Соціальний захист і соціальне забезпечення		Всього на соціальний захист і соціальну сферу	
	млрд грн	%	млрд грн	%	млрд грн	%	млрд грн	%	млрд грн	%
1999	4,7	13,5	3,8	10,9	0,6	1,7	4,1	11,9	13,2	37,9
2000	7,1	14,7	4,9	10,2	0,9	1,9	6,0	12,4	18,9	39,2
2001	9,9	17,8	6,4	11,6	1,3	2,3	11,6	20,9	29,2	52,6
2002	12,3	20,3	7,5	12,5	1,4	2,4	12,6	20,9	33,8	56,1
2003	15,0	19,8	9,7	12,8	2,1	2,8	13,0	17,2	39,8	52,5
2004	18,3	17,9	12,2	11,9	2,7	2,6	19,5	19,0	52,7	51,4
2005	26,8	18,9	15,5	10,9	3,5	2,5	40,1	28,2	85,9	60,5
2006	33,8	19,3	19,7	11,2	4,3	2,5	41,5	23,6	99,3	56,6
2007	44,3	19,5	26,7	11,7	5,7	2,5	48,6	21,4	125,3	55,1
2008	61,0	19,6	33,6	10,8	7,9	2,5	74,1	23,8	176,6	56,6
2009	66,8	21,7	36,6	11,9	8,3	2,7	78,8	25,6	190,5	62,0
2010	79,8	21,1	44,7	11,8	11,5	3,1	104,5	27,6	240,5	63,6
2011	86,2	20,7	48,9	11,7	10,7	2,6	105,4	25,3	251,4	60,2
2012	101,5	20,6	58,4	11,9	13,6	2,8	125,3	25,4	298,8	60,7

Джерело: [11, с. 10].

погляд, одним із таких механізмів міг би стати перерозподіл податку на додану вартість (далі – ПДВ) між регіонами з урахуванням чисельності населення кожного регіону. Також важливо змінити й механізм розподілу між регіонами і центром податку на прибуток підприємств (далі – ПНП). При цьому значну частину соціальних видатків, які раніше надавалися з Державного бюджету України, також важливо закріпити за регіональними бюджетами. Насамперед це стосується видатків на ВНЗ III–IV рівнів акредитації, оскільки в Україні, за експертними даними, близько 50% випускників цих ВНЗ працюють не за спеціальністю, а держава на їх підготовку щороку витрачає десятки мільярдів гривень. Подібне стосується і видатків на охорону здоров'я, які максимально повинні надаватися з бюджетів територіальних громад, а не з Державного бюджету України.

Пенсійне забезпечення працівників органів місцевого самоврядування доцільно надавати з місцевих бюджетів, як і виплати регресних відшкодувань, тоді місцева влада не була б зацікавлена у створенні робочих місць з важкими умовами праці в регіоні.

Історичний досвід свідчить, що непрямі податки (насамперед, універсальні акцизи) завжди використовували на утримання держави (війська, органів управління державою, фінансового апарату). Виходячи з цього досвіду, було б доцільним в Україні «прив'язати» розподіл ПДВ (між регіонами і центром) до кількості населення в тому чи іншому регіоні: чим більша його чисельність, тим більший відсоток ПДВ

потрібно віддати державі, оскільки за рахунок цього податку необхідно утримувати органи правопорядку, армію тощо.

Наприклад, населення Донецької області становить 10% від населення України. Відповідно, з усього ПДВ, зібраного у Донецькій області, 10% має йти на потреби Державного бюджету України (далі – ДБУ), а 90% залишатися в області (у т. ч. відшкодування ПДВ з обласного бюджету експортерам). А для Волинської області цей показник буде близько 2,4%. Не треба лякатися можливих надмірних доходів Донецької та Луганської областей, оскільки в останні роки, за оцінками експертів, тільки вугільні дотації складають близько 30 % всіх надходжень з державного бюджету в Донецьку та Луганську області.

Подібний до розподілу ПДВ принцип в майбутньому було б доцільно застосувати й до акцизного податку, хоча тут можливі й інші варіанти, оскільки передача значної частини ПДВ до регіонів може призвести до нестачі коштів у ДБУ для підтримки недостатньо розвинутих регіонів України. Для вирішення проблеми з нестачею коштів в ДБУ від надходжень ПДВ доцільно розглянути питання про кратність розміру ПДВ, який залишається в регіонах. Коефіцієнт кратності має визначати Верховна Рада України пропорційно до частки населення регіону в населенні країни і дорівнювати від 1 до 2. Наприклад, у випадку з нестачею коштів у ДБУ для фінансування загальнодержавних функцій всі області віддають державі не 10%, а 15% ПДВ (тобто кратність дорівнює 1,5).

Враховуючи справедливі зауваження щодо відсутності розрахунків з наведених нами пропозицій щодо нового механізму розподілу ПДВ, необхідно зазначити, що по-перше, в світі немає ідеального механізму розподілу ПДВ між регіонами і центром, який можна було б запропонувати для України. Тому наша пропозиція має емпіричний характер і побудована на основі вивчення досвіду більшості країн світу. По-друге, на користь цієї пропозиції говорить досвід розподілу ПДВ в Україні до 2002 р., коли частина ПДВ залишалася в регіонах. При цьому рівень збору ПДВ був значно вищим, ніж тоді, коли цей податок повністю спрямовували до ДБУ (з 2002 р.). По-третє, в Україні відсутня консолідована інформація у відкритих засобах масової інформації, яка дала б змогу зробити адекватні розрахунки щодо внесків кожного регіону до ДБУ та соціальних фондів і отриманих ними коштів з цих джерел.

Понадпланові надходження ПДВ доцільно ділити між регіоном і центром у відсотковому співвідношенні 50 х 50, щоб стимулювати керівництво регіонів до його збільшення, для підвищення частки експортно спрямованих галузей в областях.

У той же час щодо ПНП доцільно застосувати дещо інший принцип перерозподілу, щоб стимулювати регіони України до зменшення своєї дотаційності. Виходячи з пропозицій мерів найбільших міст України, на місцях треба залишити близько 50% ПНП, але за умови, що й 50% всіх належних їм дотацій, субвенцій і субсидій вони також будуть фінансувати зі своїх бюджетів. На користь наведеної нами пропозиції щодо нового механізму перерозподілу ПНП хотілося б звернути увагу фахівців на те, що до 2002 р., коли даний податок перерозподілявся між місцевими бюджетами і центром, рівень його збору був вищим, ніж після 2002 р., коли він став повністю надходити до ДБУ (за винятком ПНП комунальних підприємств).

Понадпланові надходження від ПНП доцільно повністю залишити в регіонах, щоб стимулювати їх керівництво до створення нових виробництв і робочих місць у регіонах, у тому числі інноваційного спрямування.

В цілому новий механізм перерозподілу ПДВ і ПНП має призвести до того, щоб у регіонах залишалася не менше 70% податкових та інших платежів, а не 30%, як було

в 2013 р. Тільки таким чином можна буде зупинити відцентрові тенденції в Україні. А поки що в ході реформи місцевого самоврядування передбачається закріплення за територіальними громадами частини податків, які сплачуються на їх території, у розмірі до 25% [14]. У той же час не вказується, яка частка податкових платежів буде закріплена за регіональними бюджетами, що провокує відцентрові тенденції в Україні.

Позитивно оцінюючі ці ініціативи, важливо з'ясувати, які соціальні видатки в такому випадку будуть фінансувати з місцевих бюджетів. Щодо цього заслуговує на увагу досвід Польщі [15, с. 35–37], оскільки його взято за основу при реформуванні фінансів місцевого самоврядування в Україні.

У 1999 році в Польщі було проведено адміністративну реформу, кількість воєводств було значно скорочено, а права первинної територіальної одиниці – гміни – значно розширено. Нині в країні налічується 2489 гмін. Середня польська гміна має населення близько 10–15 тис. Сільські гміни мають у середньому 3 тис. мешканців, гміни великих міст – кілька сотень тисяч мешканців. Вони покликані задовольнити потреби місцевої громади в суспільних послугах. Таким чином, місцевий бюджет гміни може складатися з бюджетів кількох окремих сіл, селищ, містечок із навколишніми селищами чи великого міста. Гміна самостійно фінансує видатки на утримання території, шляхів, вулиць, мостів, парків, охорону довкілля, водопостачання, каналізацію та вивезення сміття, забезпечення електроенергією, газом, первинну охорону здоров'я, дошкільні заклади та початкові школи, міський громадський транспорт, бібліотеки та культурні центри, спортивні майданчики тощо. Для цього гміна має закріплені джерела доходів у вигляді податків на власність, на сільськогосподарську діяльність, на використання лісових ресурсів, на підприємницьку діяльність та ін. Також гміна розпоряджається коштами від гербового збору, збору на геологічні розробки, місцевих зборів. Окрім цього, вона має в своєму арсеналі фіксований відсоток загальнодержавних податків. Бюджет гміни отримує й загальну субвенцію на освіту, бюджетне вирівнювання та компенсацію витрат, а також цільову дотацію з державного бюджету на делеговані державою повноваження.

На рівні польського повіту, до складу якого входять гміни, вже немає безпосередньої присутності держави. Повіт виконує повноваження з утримання закладів середньої, спеціальної та професійної освіти, медичних установ і лікарень, культурних установ, збереження культурних цінностей тощо. Найвищою ланкою місцевого самоврядування в Польщі є воєводство, що його можна умовно порівняти з українською областю. Головною функцією воєводства є регіональний розвиток, а не диктування умов розподілу коштів та видатків між районами й містами.

Оскільки відцентрові тенденції у Донецькій та Луганській областях у 2014 р. зайшли занадто далеко, було б доцільно для них запровадити більші можливості у формуванні і використанні своїх бюджетів, ніж для інших регіонів нашої країни. Подібне зроблено в Іспанії для Наварри та Країни Басків, щоб зменшити сепаратистські настрої в цих регіонах [16, с. 312].

Без сумніву, запропонований нами механізм розподілу ПДВ і ПНП значно збільшить ресурси регіональних бюджетів, але тільки так можна зацікавити керівництво регіонів працювати ефективніше. Крім того, регіони набагато ефективніше будуть використовувати кошти на дотації, субвенції та субсидії, оскільки 50% з них фінансуватимуться з регіонального бюджету, який краще контролює громада. Але для цього, за досвідом Естонії, в Україні доцільно поступово запроваджувати систему «електронного уряду», яка не дозволить розкрадати бюджетні кошти. Важливо до цього процесу залучити кошти

спонсорів і меценатів та провести експеримент в одній з невеликих областей України, оскільки населення Естонії налічує близько 1,3 млн осіб.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Соціальна політика тісно пов'язана з фіскальними можливостями держави, тому зміни у соціальному забезпеченні населення України повинні враховувати можливості бізнесу наповнювати бюджет в умовах макроекономічної нестабільності та сучасних змін у глобальній економіці.

Фіскальну політику слід розглядати як систему заходів, за допомогою яких держава впливає на економіку через структуру податкових платежів (податків та зборів) до бюджетів всіх рівнів і державних цільових фондів (які не входять до бюджету) та відповідних видатків з них. Тому, крім податків, до інструментів фіскальної політики необхідно віднести і внески до позабюджетних державних цільових фондів (єдиний соціальний внесок).

Для збільшення фінансових ресурсів регіонів України та координації її соціальної та фіскальної політики сьогодні слід основні фінансові ресурси передати на рівень регіонів, а не місцевих громад, як це пропонує уряд, що дасть можливість передати більшість соціальних повноважень на рівень регіонів (за прикладом Іспанії). Насамперед, це стосується видатків на охорону здоров'я та на утримання ВНЗ усіх рівнів акредитації, що дасть змогу оптимізувати витрати на вищу освіту, оскільки багато периферійних державних ВНЗ готують не затребуваних в Україні фахівців.

Для удосконалення фіскальних відносин необхідно в основу розподілу ПДВ між центром і регіонами України покласти чисельність населення кожного регіону, оскільки це — єдиний критерій, з яким погодяться жителі всіх регіонів. Відповідно, ПДВ з регіонів повинно надходити до центру пропорційно частці кожного регіону в населенні України.

За запропонованого нами підходу до розподілу ПДВ його відшкодування повинні також здійснювати самі регіони, що стимулюватиме їх до розвитку експортноорієнтованих виробництв та обмежуватиме експортерів у їх бажанні отримати незаконне відшкодування ПДВ.

Податок на прибуток підприємств треба розподіляти за принципом 50 х 50: половина повинна залишатися у регіонах, а друга половина має направлятися до Державного бюджету України. Але при цьому 50% належних регіону дотацій, субвенцій та субсидій слід фінансувати за рахунок регіонального бюджету. Це дасть можливість оптимізувати механізм надання і використання міжбюджетних трансфертів у регіонах.

В цілому, у регіонах треба залишати не менше 70 % податкових платежів, що дасть змогу зупинити відцентрові тенденції в Україні та оптимізувати видатки на соціальну політику, оскільки на місцях їх будуть краще контролювати територіальні громади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Экономикс: принципы, проблемы и политика / Кэмпбелл Р. МакКоннел, Стэнли Л. Брю. — 13 изд.-е. — М. : ИНФРА-М, 1999. — 974 с.
2. Дорнбуш Р. Макроэкономика : пер. с англ. / Р. Дорнбуш, С. Фишер — М. : Изд-во МГУ, ИНФРА-М, 1997. — 784 с.
3. Самуельсон П.А. Макроэкономика / П.А. Самуельсон, В.Д. Нордгауз. — К. : Основи, 1995. — 574 с.
4. Крисоватий А.І. Оподаткування і ринок: умови та можливості поєднання: Монографія / А.І. Крисоватий. — Тернопіль : Видавництво Карп'юка, 2000. — 246 с.
5. Макроэкономика : Підручник / В. Базилевич, К. Базилевич, Л. Баластрик; за ред. В.Д. Базилевича. — К. : Знання, 2004. — 790 с.

6. Мікроекономіка і макроекономіка: Підручник: У 2 ч. / С. Будаговська, О. Кілієвич, І. Луніна, Т. Пахомова; За заг. ред. С. Будаговської. — Вид. 4-те. — К.: Основи, 2007. — 520 с.
7. Сідельникова Л.П. Податкові та позичкові фінанси: фінансова філософія вибору: монографія / Л.П. Сідельникова. — Херсон : Грін Д.С., 2010. — 436 с.
8. Реформирование налоговых систем. Теория, методология и практика: монография / под ред. И.А. Майбунова, Ю.Б. Иванова, А.И. Крисоватого. — К. : Кондор, 2011. — 352 с.
9. Дубровський В. Податки, які не вбивають / В. Дубровський // Дзеркало тижня. — 2014. — 7 червня. — с. 7.
10. Харазішвілі Ю.М. Можливості легалізації заробітної плати в Україні: перерозподіл соціальної відповідальності / Ю.М. Харазішвілі, О.П. Коваль, І.М. Новак // Демографія та соціальна економіка — 2013. — №2. — с. 193–202.
11. Гвасалія Д.С. Бюджетне забезпечення соціальної функції держави: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.08 — гроші, фінанси і кредит / Діана Соломонівна Гвасалія. — Донецьк: Донецький національний університет економіки та торгівлі імені Михайла Туган-Барановського, 2014. — 20 с.
12. Черенко Л.М. Специфіка формування та прояву нерівності в Україні / Л.М. Черенко // Демографія та соціальна економіка — 2013. — №2. — С. 60–69.
13. Вірченко А.А. Трансмісійний механізм бюджетно-податкової політики в умовах макроекономічної нестабільності: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.01. — економічна теорія та історія економічної думки / Ангеліна Анатоліївна Вірченко. — К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2014. — 20 с.
14. День. — 2014. — 5 квітня. — с. 4.
15. Карлін М.І. Фінансові системи країн Центрально-Східної Європи: Навч. посіб. / М.І. Карлін, І.О. Балак. — Луцьк: Надтир'я, 2012. — 220 с.
16. Карлін М.І. Фінанси країн Європейського Союзу: Навч. посіб. / М.І. Карлін. — К.: Знання, 2011. — 639 с.

REFERENCES

1. McConnell, Campbell R., Brue, Stanley L. (1999). *Jeconomiks: principy, problemy i politika [Economics: Principles, Problems, and Policies]*. INFRA-M [in Russian].
2. Dornbusch, R., Fischer, S. (1997). *Makroekonomika [Macroeconomics]*. M.: MHU, INFRA-M [in Russian].
3. Samuelson, P. A., Nordhaus, W. D. (1995). *Makroekonomika [Macroeconomics]*. K.: Osnovy [in Ukrainian].
4. Krysovaty, A. I. (2000). *Opodatkovannia i rynek: umovy ta mozhlyvosti poiednannia [Taxation and Market: conditions and opportunities of combination]*. Ternopil: Vydavnytstvo Karpiuka [in Ukrainian].
5. Bazylevych, V., Bazylevych, K., Balastryk, K. (2004). *Makroekonomika [Macroeconomics]*. K.: Znannia [in Ukrainian].
6. Budahovska, S., Kiliyevych, O., Lunina, I., Pakhomova, T. (2007). *Mikroekonomika i makroekonomika [Microeconomics and Macroeconomics]*. K.: Osnovy [in Ukrainian].
7. Sidelnykova, L. P. (2010). *Podatkovi ta pozychkovi finansy: fiskalna filosofia vyboru [Tax & Loan Finance: fiscal philosophy of choice]*. Kherson: Hrin D. S. [in Ukrainian].
8. Mayburov, I. A., Ivanov, Y., Krysovaty, A. (2011). *Reformirovanie nalogovykh sistem. Teoriia, metodologiya i praktika [Reforming of the tax systems. Theory, methodology and practice]*. K.: Kondor [in Russian].
9. Dubrovskyy, V. (2014). Podatky, yaki ne vbyvaiut [Taxes that do not kill]. *Dzerkalo tyzhnia — Mirror of the Week*, 7th June [in Ukrainian].
10. Kharazishvili, Y. M., Koval, O. P., Novak, I. M. (2013). Mozhlyvosti lehalizatsii zarobitnoi platy v Ukraini: pererозpodil sotsialnoi vidpovidalnosti [The opportunities of legalization of wages in Ukraine: redistribution of social responsibility]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika — Demography and social economy*, 2 [in Ukrainian].
11. Hvasaliia, D. S. (2014). *Biudzhette zabezpechennia sotsialnoi funksii derzhavy [Budget support of the state social functions]*. Extended abstract of candidate's thesis. Donetsk [in Ukrainian].
12. Cherenko, L. M. (2013). Spetsyfyka formuvannia ta proiavu nerivnosti v Ukraini [The specificity of formation and manifestation of inequality in Ukraine]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika — Demography and social economy*, 2 [in Ukrainian].

13. Virchenko, A. A. (2013). Transmissiinyi mekhanizm biudzhethno-podatkovoi polityky v umovakh makroekonomichnoi nestabilnosti [Transmission mechanism of the Tax and Budget policy in the conditions of macroeconomic instability]. *Extended abstract of candidate's thesis Kyiv* [in Ukrainian].
14. Den – The Day, (2014). 5th April [in Ukrainian].
15. Karlin, M. I., Balak, I. O. (2012). *Finansovi systemy krain Tsentralno-Skhidnoi Yevropy* [Financial systems of Central and Eastern Europe countries]. Lutsk: Nadstyria [in Ukrainian].
16. Karlin, M. I. (2011). *Finansy krain Yevropeiskoho Soiuzu* [The finances of the European Union countries]. K.: Znannia [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 18.06.2014

UDK 314.18 : 316.42

G.V. GERASYMENKO

PhD (Economics), Senior Researcher,
Department of Human Development Studies,
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
60, T. Shevchenko blvd., Kyiv, 01032, Ukraine
E-mail: geranna@ukr.net

NON-BALANCED HUMAN DEVELOPMENT: GLOBAL DETERMINANTS AND CHALLENGES FOR UKRAINE

The article is devoted to classification of new types of the so-called non-balanced human development, which are characterized by high rates of human development index with some remaining negative phenomena. Such negative factors include: high unemployment and income inequality, insecurity, non-sustainability of development, losses in cultural diversity, lack of democracy and human rights protection, negative demographic trends and distortion in population composition, dependence of development on the external resources. The empirical evidence of non-balanced human development is outlined for the most developed regions with specification of the extreme parameters of selected indicators of assessment. Ukraine's potential risks of non-balanced development are estimated based on the proposed classification to identify the basic challenges faced by the country in the modern world.

Key words: human development, sustainable development, unemployment, social risks, inequality, democracy, cultural diversity, security, demographic distortions.

Г.В. Герасименко

канд. екон. наук, старш. наук. співроб. Інституту демографії
та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
E-mail: geranna@ukr.net

НЕЗБАЛАНСОВАНИЙ ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК: ГЛОБАЛЬНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ТА ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Стаття присвячена питанням наукового пошуку в сфері типологізації людського розвитку як соціального процесу. Автор пропонує поняття незбалансованого людського розвитку, що характеризується високим рівнем загальновідомих індикаторів в умовах збереження певних несприятливих явищ, які відображаються на загальній якості життя населення та обмежують потенціал подальшого розвитку. Розглянуті фактори незбалансованого впливу на процеси людського розвитку мають глобальний характер, тобто проявляються у всіх державах світу тією чи іншою мірою. Система таких детермінантів охоплює: високий рівень безробіття та майнової нерівності, брак демократичних прав і свобод у суспільстві, несталый характер розвитку, нестабільність політичного та соціального характеру, втрати культурного різноманіття та національної ідентичності, порушення процесів

© GERASYMENKO G.V., 2014

відтворення населення та викривлення його демографічної структури, високий рівень залежності від зовнішніх ресурсів розвитку.

У статті розглянуто емпіричні дані, що характеризують окремі типи незбалансованого людського розвитку; особливу увагу приділено групі країн з дуже високим рівнем людського розвитку, згідно з класифікацією глобальних звітів Програми розвитку ООН. З метою оцінки інтенсивності впливу даних факторів, запропоновано ряд індикаторів, окреслено «екстремальні» значення відповідних показників, що дають можливість співвідносити оціночні ризики даних типів незбалансованого розвитку на міжнародному рівні. Відповідно до запропонованої класифікації розглянуто потенційні ризики прояву глобальних викликів людського розвитку в Україні, визначено найбільш проблемні аспекти, що потребують пріоритетної уваги та адекватної реакції в рамках державної політики. Зокрема, до найвищих ризиків вітчизняного суспільства віднесено низький рівень безпеки, оцінений за частотою населення, яке почувається безпечно, та кількістю біженців протягом 2000–2012 рр., низький рівень екологічної ефективності ведення господарства, а також низьку якість зайнятості населення.

Ключові слова: людський розвиток, сталий розвиток, соціальні ризики, нерівність, демократичні права та свободи, культурне різноманіття, безпека.

А.В. Герасименко

канд. екон. наук, старш. научн. сотруд. Інститута демографії
и социальных исследований им. М.В. Птухи НАН Украины
E-mail: geranna@ukr.net

НЕСБАЛАНСИРОВАННОЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ: ГЛОБАЛЬНЫЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ И ВЫЗОВЫ ДЛЯ УКРАИНЫ

Статья посвящена вопросам научного поиска в сфере типологизации человеческого развития как социального процесса. Автор предлагает понятие несбалансированного человеческого развития, характеризующегося высоким уровнем общеизвестных индикаторов в условиях сохранения определенных неблагоприятных явлений, отражающихся на общем качестве жизни населения и ограничивающих потенциал дальнейшего развития. Рассмотрены факторы негативного влияния на процессы человеческого развития, имеющие глобальный характер, то есть проявляющиеся во всех государствах мира в той или иной степени. Система подобных детерминант охватывает: высокий уровень безработицы и имущественного неравенства, недостаток демократических прав и свобод в обществе, неустойчивый характер развития, нестабильность политического и социального характера, потери культурного разнообразия и национальной идентичности, нарушение процессов воспроизводства населения и искажение его демографической структуры, высокий уровень зависимости от внешних ресурсов развития.

В статье рассмотрены эмпирические данные, характеризующие отдельные типы несбалансированного человеческого развития; особое внимание уделено группе стран с очень высоким уровнем человеческого развития, согласно классификации глобальных отчетов Программы развития ООН. С целью оценки интенсивности влияния данных факторов, предложен ряд индикаторов, обозначены «экстремальные» значения данных показателей, позволяющие соотносить оценочные риски данных типов несбалансированного развития на международном уровне. В соответствии с предложенной классификацией рассмотрены потенциальные риски проявления глобальных вызовов человеческого развития в Украине, определены наиболее проблемные аспекты, требующие приоритетного внимания и адекватной реакции в рамках государственной политики. В частности, к наиболее высоким рискам отнесены низкий уровень безопасности, оцененный по доле населения, чувствующего себя в безопасности, и количеством беженцев на протяжении последнего десятилетия, низкий уровень экологической эффективности, а также низкое качество занятости населения.

Ключевые слова: человеческое развитие, устойчивое развитие, социальные риски, неравенство, демократические права и свободы, культурное разнообразие, безопасность.

Introduction. For many years, the concept of human development has been proclaiming the main goals of social and economic development as expansion of human opportunities, rights and freedoms in the context of a conscious choice of accessible and high-quality education, long, active and healthy life, decent work and income, realization of all social, political and public human rights. In spite of a significant social progress in most regions, the researches

of global trends and national features of human development are still very important and timely, as many negative phenomena still exist all over the world, restraining opportunities of further positive transformations.

Study of recent publications. Theoretical and methodological bases of the concept of human development have been developed in the works of such well-known economists as A. Smith, G. Becker, A. Lewis, A. Marshall, A. Sen, T. Schultz, M. Desai and others. As to the national economists, the respective studies were conducted by V. Antonyuk, O. Grishnova, M. Dolishniy, E. Libanova, L. Lisohor, O. Makarova, O. Novikova, U. Sadova and others. Although a large research base has been created, as well as methodologies of human development assessment at international and regional levels, theoretical approaches to classification of human development as social process still have not become wide-spread.

The main aims of human development studies are usually targeted at analysis of positive practices and case studies of high achievements in some countries. The issues of non-balanced human development, seen in intensification of some social problems in conditions of accelerated general progress, have been beyond scientists' attention at all. But, a study of negative aspects of human development is quite relevant in the context of specification of the appropriate risks and development of efficient policy to combat the present social challenges.

The paper's objective is to outline some basic types of non-balanced human development, to define its global determinants, resulting in inefficiency or non-sustainability of development, and to define the relevant indicators of assessment and support of international comparisons. A specific task of the study is to estimate Ukraine's position within international typology of non-balanced human development and to analyze the appropriate risks in the national context.

The key findings of a study. Social and economic development could remain inefficient when its results are not associated with comprehensive quality transformations in a society. In 1996, the experts of the United Nations argued about examples of the «negative» economic growth, i.e. growth not leading to improvement in the population living standards [1]. This approach is used as a basis for further development of classification of the processes of non-balanced human development, which are associated with non-sustainability or inefficiency; do not result in a comprehensive improving of the quality of life and social progress.

The main factors of such non-balanced human development have universal character, in other words they can be traced in each country to some degree. Though the largest impact of these negative factors is revealed in the developing regions, the empirical evidence proves that some dimensions of non-balanced development are present even in a group of countries with very high rates of human development (based on the 2013 UNDP ranking). Moreover, the dominating impact of some negative phenomena is particularly obvious on a background of high social standards, making a contrast with general achievements of civilizational progress. That is why the basic focus of the study was concentrated at countries with the highest human development index; the extreme parameters of non-balanced development were identified in this group for assessment of the appropriate risks in other regions, in particular in Ukraine (Table 1). The empirical material of the study is based on statistics, summarized by the experts of international organizations for various international ratings.

Below, the basic types of non-balanced human development are outlined by main determinants of global character.

1. Development with a lack of decent employment. The modern macroeconomics broadly uses the term of “jobless growth” to characterize a specific type of accelerated economic development in conditions of high unemployment and underemployment. In historical

retrospective, the main factors of this process were found in structural shifts in the economy and intensification of production, introduction of innovations and progressive technologies. Presently, the similar trends are observed in the third world countries, where high rates of GDP growth are not accompanied with proportional improving in the living standards and decline in poverty and unemployment rates.

The problems of decent employment are particularly urgent in the developing regions, which combat the consequences of demographic explosion and have a large proportion of young people, requiring employment, income and social realization. The highest youth unemployment rates are observed in the least developed Africa and regions suffering from the recent war conflicts (Balkans and the Middle East). However, similar trends can be observed also in the Southern Europe, still overcoming the recent economic recession – youth unemployment rates exceed 50% in Greece and Spain. Such non-balanced post-crisis recovering of economy is related to many risks in the context of human development, in particular those related to opportunities of professional development and skill upgrading.

Negative phenomena in the quality of employment can be also traced in subjective estimations, in particular – in low levels of satisfying with jobs among employed population. While more than 90% of Scandinavian respondents of the 2012 Gallup World Poll mentioned that they are fully satisfied with their jobs, the corresponding proportion of respondents in countries with low level of human development barely exceeded 60%. As to Ukraine's estimated risks of this type of non-balanced human development, they are still rather significant – from a medium risk of youth unemployment (18.7%) to a high risk of unsatisfied quality of employment (only 61% of respondents were satisfied with their jobs). Thus, though economic growth provides preconditions for accelerated progress in human development through increased resources, which could be targeted at social investments, a lack of jobs and their non-correspondence to requirements of post-industrial economy reduce efficiency of this potential.

2. Development with a lack of social equality. Similarly to the term of «ruthless» economic growth, this type of non-balanced human development does not result in overcoming the extreme poverty in a society; in contrast, it occurs through concentration of resources and assets among the wealthiest population groups. The respective increase in income inequality can be seen as the main determinant of non-balanced development, as it provides insuperable barriers for future accumulation of human potential, contributes to social exclusion and marginalization of the low-income groups, development of various forms of inherited poverty. Obviously, this type of development results in an increase in social tensions and instability, occurrence of protest moods in a society. Also, empirical data prove a significant correlation between high income inequality and negative trends in social environment, including crime rates, asocial phenomena, even poor mental health [2].

The prominent features of this type of non-balanced human development are associated with high rate of economy's monopolization and oligarchic system of public administration, shown in a deep integration of business structures into governmental bodies, prevalent practice of lobbying of business interests in political decision-making. According to the Oxfam International Global Report on Inequality, a half of world wealth (USD 110 billion) was concentrated in property of only 1% of the wealthiest planet's population in 2012 [3]. Based on the Credit Suisse estimations [4], the highest rate of income inequality is observed in Russian Federation (except small Caribbean islands, where the world's richest residents are registered). In 2012, 110 Russian multimillionaires possessed about 35% of the country's assets (the total assets were estimated in USD 1.2 billion), while 93.7% of adult population had assets in a size of less than USD 10,000.

Table 1. Non-balanced human development: global determinants and corresponding estimated risks in Ukraine

Factors of non-balanced development		Indicators	Extreme parameters of indicators in a group of countries with very high level of human development (based on 2013 UNDP Report)			Position of Ukraine	
			Maximum	Minimum	Indicator	Estima- ted risk of impact	
1	Lack of oppor- tunities of decent employment	youth unemployment rate (%) among persons aged 15–24)	51.5 – Greece, 48.2 – Spain, 35.5 – Ireland	6.7 – Singapore, 7.8 – Netherlands, 7.9 – Switzerland	18.7	Medium	
		satisfaction with work, % of res- pondents of World Gallup Poll	94.5 – Netherlands, 94.1 – Austria	70.3 – Greece, 71.1 – Southern Korea	61.4	High	
2	High social ine- quality	Gini index	52.1 – Chile, 44.5 – Argentina, 41.1 – Qatar, 40.8 – USA	25.0 – Sweden, 25.8 – Norway, 26.0 – Slovakia, 26.9 – Finland	26.4	Low	
		income quintile coefficient	13.3 – Qatar, 13.5 – Chile 11.3 – Argentina	3.6 – Estonia, 3.8 – Finland, 3.9 – Norway	3,8	Low	
3	Unsustainable development	environmental sustainability index	87.67 – Switzerland, 83.29 – Luxembourg 82.4 – Australia	49.55 – Argentina, 61.26 – Lithuania, 62.23 – Croatia	49.01	High	
4	Lack of democracy	democracy development index	9.93 – Norway, 9.73 – Sweden, 9.65 – Iceland	2.58 – UAE, 3.18 – Qatar, 4.33 – Singapore	7.92	Medium	
		gender inequality index (UNDP)	0.045 – Netherlands, 0.055 – Sweden, 0.057 – Switzerland	0.546 – Qatar, 0.380 – Argentina, 0.360 – Chile	0.338	Medium	
5	Losses of cultural diversity	number of vulnerable and disappearing languages	191 – USA, 108 – Australia	0 – UAE, Qatar, Singapore, 1 – New Zealand, Southern Korea, Portugal, Ireland	15	Medium	

Продовження табл. 1

Factors of non-balanced development	Indicators	Extreme parameters of indicators in a group of countries with very high level of human development (based on 2013 UNDP Report)			Position of Ukraine	
		Maximum	Minimum	Indicator	Estimated risk of impact	
6. Insecurity	number of refugees, who have left the country during 2000–2012	6.468 – Croatia	0 – 8 – EU , North America	471	High	
	proportion of population, feeling themselves safe, %	90 – UAE, 89- Singapore, 88 – Hong Kong	39 – Lithuania, 46 – Chile, 48 – Latvia	48	High	
7. Distortions in demographic processes	total fertility rate (children per woman)	2.9 – Israel 2.2 – Argentina	1.3 – Portugal, Germany, Japan, Southern Korea	1,5	Medium	
	demographic dependency rate (per 100 persons aged 15–64)	61.6 – Israel, 59.6 – Japan 55.7 – France	18.3 – Qatar, 20.9 – UAE, 32.3 – Hong Kong	42.8	Medium	
8. High dependency on the external resources	external debt to GDP (%)	6,878 – Luxembourg, 6,878 – Ireland, 699 – Iceland	23 – Argentina, 35 – Israel, 36 – Southern Korea	81	Medium	
	net migration rate (per 1,000 persons)	132.9 – Qatar, 106.3 – UAE 30.9 – Singapore	– 0.1 – Southern Korea, 0.0 – Estonia, 0.3 – Poland	– 0.2	Low	

Source: author's estimations based on: 2013 Human Development Report, 2014 Environment Performance Index Report, 2012 Democracy Index Report, 2011 World Development Report, UNESCO Atlas of Languages in Danger.

As to developed regions, the highest inequality is observed in the United States; moreover this trend has been intensifying recently. As J. Stiglitz argues [5], it makes a very negative impact on the country's human potential, as numerous contingents of low-income population cannot realize their opportunities, while the elite is lobbying its interests in decision-making, in particular those rated to tax reduction and public expenditures short-cutting, including investments in infrastructure and education.

As a whole, the recent global financial crisis has led to an increase in income inequality all over the world, as post-crisis programs of economy have weakened the national instruments of resource re-distribution targeted at inequality elimination (funding of social programs, education, health care, etc.). Though international comparisons reveal relatively not high rate of inequality in Ukraine, prevalence of the informal economy should be taken into consideration in this regard, as the respective incomes are not included into statistical observation.

3. Unsustainable development. The goals of this type of non-balanced development are subordinated to satisfying the needs of present generations at expense of future generations in terms of non-controlled exhaustion of resources, non-rational economic practices and destruction of environment. These problems are associated with studies of the «growth limits» [6] and theoretical approaches summarized in the concept of sustainable development [7]. Thus, Agenda XXI (Rio-de-Janeiro, 1992) argues about priorities of economic growth and grounds a need to search for «models of consumption and production, responding to the needs of humanity» [8] within sustained economy with fixed physical parameters [9].

In international practice, a rate of anthropogenic pressure is estimated based on the environmental performance index, covering different aspects of environment through indicators of ecological systems, biodiversity, climate change, population health, economic practices, efficiency of public environmental policy [10]. In 2013, the highest environmental performance indices were observed in Switzerland and Luxembourg. The first ranks of the global rating were also occupied by countries of Europe (except Central and Eastern Europe), the USA and Canada, Japan, Singapore and UAE. However, some high-income regions of the G20 group were characterized by low indices of environmental performance (India, China, Russian Federation, etc.). Thus, development can be classified as non-sustainable in these regions, as it occurs at expense of rational economic practices and use of natural resources.

Ukraine's risks of non-sustainable development can be estimated as rather high, as the country occupies the 95th position in the global ranking of 178 countries; particularly problematic aspects are related to a low efficiency of combating climate changes, losses in biodiversity (terrestrial protected area), non-rational practices of agriculture. So, these specific policy priorities should be paid particular attention to ensure sustainable human development in Ukraine.

4. Development with a lack of democracy. The prominent attributes of such non-balanced development are related to a violation of base human rights and liberties, absence of the established civil society, features of authoritarian state regime, domination of certain ideological values, practice of censorship in the mass media, etc. Since 2006, the Economist Intelligence Unit carries out a measurement of the democracy state all over the globe based on 60 indicators grouped in various categories: electoral process and pluralism, civil liberties, functioning of government, political participation, and political culture [11]. In 2012, the highest democracy indices were measured in Scandinavian and Anglo-Saxon countries, which represent the so called «full democracies». In contrast, Russian Federation and Belarus, Central Asia and the Middles East, Cuba, China, many Sub-Saharan countries were

classified as authoritarian regimes. The lowest democracy indices traditionally are observed in the single-party regimes of the North Korea, Syria and Saudi Arabia.

Gender inequality is among the most universal discrimination forms all over the globe, being a specific indicator of development [12]. The highest rankings by UNDP's gender equality index are traditionally taken by Scandinavian countries with their high rates of women's political participation and employment (about 40% of parliamentarians in Sweden, Norway, Denmark and the Netherlands), friendly institutional environment and active position of civil society on promoting gender equality. The worst situation is observed in Islamic societies (Afghanistan, Yemen, Saudi Arabia), famous with their fundamentalist traditions towards women's social roles, violations of women's rights related to employment, property possession, political participation, education, even healthcare.

Thus, in some high-income countries (the Middle East) or countries with rapid economic growth (China and other «Asian tigers») numerous practices of violation of political and civil liberties could be traced. Obviously, it makes a negative impact on human development in the context of non-democratic environment and equal rights for all population groups. As to Ukraine, it was classified as a flawed democracy within international classification; so, the risks of this type of non-balanced development could be estimated as medium ones. The country is also characterized by medium impact of gender inequality on human development opportunities, as women's high educational attainments and employment rates are accompanied by extremely low representation in decision-making and a large gender income gap.

5. Development through a loss in cultural diversity is associated with ignoring of interests of native people and ethnic minorities, disappearance of cultures and transformations of cultural identities. History of colonization of the New World provides many examples of imposing the «civilized» development through oppressions of the native people, related to settlement of Europeans in the North and South Americas, Australia, South and Eastern Asia, Africa. However, the present marginalization of traditional cultures is mostly caused by comprehensive globalization and expansion of the dominant cultures.

According to UNESCO's Atlas of World Languages in Danger [13], about 2,500 world languages are at a certain stage of extinction. Since the 1950's, 231 of them have become extinct due to wars, deportations, displacements and mixing of languages. Most of endangered languages are formed by dialects of native people in Americas, Africa, South-East Asia and Pacific islands. In Ukraine, there were 15 endangered languages in 2013, which can be regarded as a rather high risk related to losses in cultural diversity.

But, even more negative process is seen in purposeful unification of cultural environment, when governments make efforts on promoting certain cultural manifestations (language, religion, ethnicity, etc.) with slogans of national development. The risks and challenges related to the «repressive» public policy on culture are proved by numerous conflicts resulting in disintegration of powerful but ethnically diverse states (such as FR Yugoslavia, Soviet Union) or prolonged civil wars in ethnically diverse Central Africa with officially documented cases of genocide and ethnic cleansings. In contrast, there are successful examples of different nations' consolidation within single states (such as Switzerland, Malaysia) related to a support of cultural diversity, introduction of decentralized systems of administration for ensuring interests of all society's representatives. That's why the UNESCO Hángzhōu Declaration was ratified by global community in 2013 with purpose to proclaim the central position of culture in policies of balanced human development.

6. Unsecured development. The problem of security is becoming one of the main challenges of development. According to the World Bank [14], there were about 1.5 billion persons living in regions, suffering from internal or external conflicts and organized crime in 2011.

The repeatable cycles of political or criminal violence are often taking place at territories which experienced the large-scale conflicts in the past [15]. None of such instable developing countries was able to achieve high level of human development, to overcome poverty and diseases, to create the efficient institutional environment.

The world's main «hot spots» remain situated in the Central Africa, where periodical military coups are taking place, and in the Middle East with its prolonged Arab-Israeli conflict, current civil war in Syria. Moreover, the «Arab spring» events prove a high potential of internal conflicts in the whole Islamic society. Some Asian conflicts are still unsolved in terms of non-regulated borders and status of territories, separatist movements and intense crime problems (Central Asia). As to the developed regions, many of them face challenges of separatist movements (Spain, UK, Canada), as well as a constant terrorism threat, which concerns all population groups, irrespective of their income or social status. The Breivik's shooting in Norway in 2011 proves that the welfare states are not secured against risks of internal radical movements supported by anti-multiculturalism ideas as well.

To measure insecurity, indicators of safety perception can be used, being obtained from the Gallup World Poll. The highest perceive of safety is common for such countries as UAE, Singapore and Hong Kong, while Israel presents a typical example of unsecured country, where high human development was achieved in conditions of permanent conflicts with neighbouring Arab states. Indeed, in spite of the extremely low crime rate, the country is featured with a low level of safety perception – only 59% of respondents provided positive answers on a question «Do you feel yourself safe walking along at night in the city or area where you live?» in 2012.

Another aspect of security is identified through a number of refugees and asylum seekers. In 2012, about 45.2 million persons were forced to displace all over the world due to oppressions, conflicts, violence and human rights violation [16], of them about 15.4 million were classified as refugees. Though developed regions are mostly used as asylum countries, some refugees were registered there as well (13.5 thousand refugees have left Croatia during 1996–2006). Unfortunately, the present destabilization in Ukraine proves a high potential of risks in the context of secured development, while large flows of displaced people from the conflict territories urge problems of humanitarian aid to refugees, ensuring opportunities of their comprehensive integration to the labour market and public life as important dimensions of social policy and human development.

7. Development with distortion of demographic processes. Humanity's historical transition from traditional to developed societies was accompanied with gradual transformations in demographic processes. In accordance with theory of demographic transition, features of population reproduction are largely defined by social processes – the respective changes occurs with development of a society, resulting in the increased life expectancy, decline in mortality in all age groups, implementation of technologies of birth control. As a result, a demographic gap is increasing between countries with different development level: while most developed regions have completed the demographic transition and try to combat the negative consequences of ageing, the developing regions still have high birth rates leading to demographic explosion in conditions of life expectancy growth.

In context of human development, the problem of demographic dependency is becoming very urgent, when small contingents of employed persons have to support the increasing numbers of inactive within fiscal and budgetary systems. The highest demographic dependency rates are traditionally observed in the world's «oldest!» countries – Japan, France, Italy (about 50–60 dependents per 100 persons aged 15–64). These problems are less obvious in the Islamic countries with their traditionally high fertility: the dependency rate is only 20 persons in UAE and Qatar. However, according to demographic forecasts [17], more than

80% of the world's elderly will live in the developing regions in 2050 due to irreversibility of social progress.

Unprecedented decline in fertility observed in the European countries during the second half of the XXth century resulted in development of the «second demographic transition» theory, related to establishment of individualistic system of values and corresponding changes in behavioural norms, including demographic behaviour, when expansion of lifestyle freedom is taking place, as well as tolerance to new family models, general «atomization» of a society. Though a phenomenon of the «second demographic transition» is regarded as a result of transformation of social stereotypes from conservatism to progressivism, its negative consequences in the context of development are fully understood in the developed regions.

In Ukraine, the highest demographic risks are related to the population ageing presently; moreover this process is expected to intensify in the nearest decades. While persons aged 65 and over made about 15% of the total population in 2013, according to estimations of the Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine, proportion of elderly will exceed 24% in 2050 [18].

8. Development at expense of external resources. The intensity of international relations is increasing due to globalization of the world economy, but high country's dependency on external resources – mineral, financial, labour, innovation, etc. – makes a specific threat in the context of non-balanced development, restricting the prospects of future progress and reducing the current competitiveness. Unequal distribution of mineral resources among different regions and countries is regarded among basic factors of territorial differentiation of development, specialization of production and division of labour, peculiarities of export and import. Though the classical economic theory regards country's richness in mineral resources as obvious advantage, the modern economic discourse provides more ambiguous estimations. R. Auti argues about the «resource curse» [19] to describe some cases of rich-in-resources countries which were unable to use their advantages for development and had low rates of economic growth. The oil-exporting countries present such examples of a discrepancy between resource potential and economic growth, as high incomes of fuels do not provide improving of the living standards for the whole population.

Another negative aspect of the «resource curse» is seen in the brain-drain, as countries relying on export of natural resources do not have a need in the well-educated labour force. In contrast, countries having no large resources pay significant efforts to develop knowledge-based technologies as determinants of development (Japan, South Korea, Taiwan). Also, the regions with a lack of labour resources usually open their markets for labour migrants (the USA, Canada, Australia, EU) – as for highly-skilled workers, as for «replacing» migrants, who fill up the specific segments of labour market, unattractive for local residents.

Very similar negative consequences are formed by inflow of external financial resources – as of a direct aid, as of loans [20]. The most developed regions possess the largest amounts of external debts: about USD 16 billion in the United States and more than USD 10 billion in the United Kingdom. The largest external debts as proportion of GDP are common for small countries (Luxembourg, Ireland, Iceland, Cyprus, Singapore, Hong Kong). As a result of the last financial crisis, the risks of default were developed in Greece, Portugal, Spain, Ireland, Italy and Cyprus.

As international comparisons reveal, Ukraine is facing low risks of dependency on external resources in the context of labour force, as migratory outflow is traditionally observed in the country; however, the risks of external financial debts and servicing the state's debt are increasing. That is why the prospects of social progress in the country depend on the

well-balanced policy of development and consideration of impact of negative factors, which could restrain the achievements.

Conclusions and recommendations. Some types of non-balanced human development can be classified in association with impact of negative determinants of global character, when positive social processes resulting in the increased incomes, life expectancy and education attainments do not lead to respective shifts in other dimensions of human development. Social progress can be regarded as non-balanced if it results in reproduction of different inequality forms – gender, ethnic, age, social, income, or has other unfavorable dimensions, including high unemployment, losses in cultural diversity or lack of democracy, non-controlled exhaustion of natural resources for benefits of the present generations or distortion of demographic processes. Development which occurs at expense of the external sources (natural resource, finance, human capital or innovation) can't be regarded as efficient as well.

Presently, most of the mentioned risk factors can be traced in Ukraine, but some of them can be regarded as particularly urgent challenges. The advantaged country's position at the international stage is provided by comparatively low inequality rates and low dependence of development on the external labour resources. In contrast, Ukraine is perceived as a region of labour force supply for neighboring countries and, besides many negative consequences of intensive labour migrations, migrants' remittances provide important contribution to ensure the population well-being.

The most problematic determinants of non-balanced development could be seen in insecurity, revealed in a low perceive of safety due to unfavorable crime situation and notable number of refugees in the last decade. The recent political crisis and destabilization in the Eastern Ukraine make this challenge of non-balanced human development particularly obvious, proving a large potential of internal social conflicts and oppositions in developed societies. There are also important challenges determined by poor environmental sustainability, caused by inadequate practices of economic activity and nature consumption, as well as a poor quality of employment reflected in low levels of job satisfaction of employed population. The outlined social risks should be regarded as particularly important in the context of successful development of Ukraine's human potential and considered in the policies implemented to ensure social progress and sustained economic growth.

REFERENCES

1. UNDP (1996). *Human development report 1996*. Published for the UN Development Programme. New York, Oxford University Press [in English].
2. The Marmot Review (2010). *Fair Society, Healthy Lives*, London: Marmot Review. Retrieved from: <http://www.instituteofhealthequity.org/projects/fair-society-healthy-lives-the-marmot-review> [in English].
3. Oxfam (2012). *Left behind by the G20? How inequality and environmental degradation threaten to exclude poor people from the benefits of economic growth*. Oxfam Briefing Paper [in English].
4. *Credit Suisse Wealth Report*. Retrieved from: <http://www.businessinsider.com/> [in English].
5. Stiglitz J.E. (2012). *The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future*. Norton & Company [in English].
6. Meadows, D., Randers J. and Meadows D. (2004). *Limits to Growth – the 30 year update*. London: Earthscan [in English].
7. WCED (1987). *Our Common Future* [in English].
8. UNECE (1992). Adenga 21 (Rio-de-Janeiro, June 3–14, 1992). Retrieved from: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/agenda21.shtml [in English].
9. Jackson T. (2009). *Prosperity without growth? The transition to a sustainable economy*. Sustainable Development Commission [in English].

10. EPI (2014). *2014 Environmental performance index. Full Report and Analysis*. Yale Center for Environmental Law & Policy. Yale University Center for International Earth Science Information Network. Columbia University [in English].
11. The Economist Intelligence Unit (2012). *Democracy Index 2012: Democracy at a standstill*. A report from The Economist Intelligence Unit [in English].
12. World Bank (2013). *World Development Report – 2012: Gender Equality and Development*, Washington. DC [in English].
13. UNESCO (2010). *Atlas of the World's Languages in Danger*. UNESCO Publishing [in English].
14. World Bank (2011). *World Development Report 2011: Conflicts, Security and Development*. Washington [in English].
15. Hewitt, J., Wilkenfeld J., Gurr T. (2010). *Peace and Conflict 2010*. Boulder. CO: Paradigm Publishers [in English].
16. UNHCR (2013). *UNHCR Statistical Yearbook 2012*. The UN Refugee Agency [in English].
17. UNFPA (2012). *Ageing in the Twenty-First Century: A Celebration and A Challenge*. The United Nations Population Fund (UNFPA). New York [in English].
18. UNECE (2012). *Ukraine National Progress Report on the Regional Implementation Strategy of the Madrid International Plan of Action on Ageing (2007–2011)*. Retrieved from: http://www.unece.org/fileadmin/DAM/pau/age/country_rpts/UKR_e_report.pdf [in English].
19. Auty R. M. (1993). *Sustaining Development in Mineral Economies: The Resource Curse Thesis*. London: Routledge [in English].
20. Djankov, M., Montalvo J., Reynal-Querol M. (2005). *The curse of aid*. Retrieved from: <http://www.econ.upf.edu/docs/papers/downloads/870.pdf> [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 12.06.2014

УДК 314.146

S.Y. AKSYONOVA

PhD in Economics

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine,

03032, Kyiv-32, bul. T. Shevchenko, 60

E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com

ADVANCED MATERNAL AGE: THE CASE OF UKRAINE

In Ukraine the mean age at childbirth and the mean age at birth of first child have been gradually growing since the mid-90s. This trend is similar to almost all European countries but the change of pace differs across the countries. In the present paper we examine the specific features of the “motherhood ageing” in Ukraine and its difference from European countries. As compared to these countries postponement of childbearing is a relatively recent phenomenon in Ukraine. Despite the increase in the mean age at childbirth and the mean age at first birth Ukraine is still characterised by the lowest indicators among European countries. Analysis of fertility trends and some findings of social and demographic surveys relative to reproductive intentions allow assuming that in our country the mean age of a mother at birth of child in the next 5–7 years will rise quite rapidly, and after that, the pace will slow down.

Key words: fertility, motherhood, mean age at birth, mean age at birth of the first child, postponement of child-birth.

С.Ю. Аксьонова

канд. екон.наук, провід. наук. співроб.

Інституту демографії та соціальних досліджень

ім. М.В.Птухи НАН України

E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com

ПОСТАРІННЯ МАТЕРИНСТВА В УКРАЇНІ

В Україні з середини 1990-х років середній вік матері при народженні дитини і середній вік матері при народженні першої дитини поступово зростають. Така тенденція має місце майже в усіх європейських країнах, але темпи змін суттєво різняться між країнами. У запропонованій статті розглянуто особливості процесу «постаріння материнства» в Україні та його відмінності від аналогічних змін в європейських країнах. Відкладання дітонародження в Україні є відносно новим феноменом, і в зв'язку з цим, незважаючи на відчутне підвищення середнього віку матері при народженні дитини і середнього віку матері при народженні первістка, рівень цих показників в Україні все ще залишається одним із найнижчих серед країн Європи. Аналіз тенденцій народжуваності разом із результатами соціально-демографічних обстежень щодо репродуктивних орієнтацій молодих людей дають змогу припустити, що в Україні середній вік матері при народженні дитини і середній вік матері при народженні первістка у найближчі 5–7 років зростатиме досить швидко, після чого темпи зростання значно уповільняться.

© AKSYONOVA S.Y., 2014

Ключові слова: народжуваність, материнство, середній вік матері при народженні дитини, середній вік матері при народженні першої дитини, відкладання народження дитини.

С.Ю. Аксёнова

канд. экон. наук, вед. научн. сотруд.,
Институт демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com

ПОСТАРЕНИЕ МАТЕРИНСТВА В УКРАИНЕ

В Украине с середины 1990-х годов средний возраст матери при рождении ребенка и средний возраст матери при рождении первого ребенка постепенно увеличиваются. Эта тенденция характерна почти для всех европейских стран, но темпы изменений в них существенно различаются. В предлагаемой статье рассмотрены особенности процесса «постарения материнства» в Украине и его отличия от аналогичных изменений в европейских странах. По сравнению с ними в Украине практика откладывания женщинами рождения ребенка на более поздний возраст получила распространение относительно недавно, и в связи с этим, несмотря на увеличение среднего возраста матери при рождении ребенка, Украина имеет один из самых низких показателей среди европейских стран. Анализ тенденций рождаемости и результаты социально-демографических обследований репродуктивных ориентаций молодых людей позволяют предположить, что в Украине средний возраст матери при рождении ребенка и средний возраст матери при рождении первенца в ближайшие 5–7 лет будет расти довольно быстро, после чего темпы изменений существенно снизятся.

Ключевые слова: рождаемость, материнство, средний возраст матери при рождении ребенка, средний возраст матери при рождении первого ребенка, откладывание рождений.

Introduction. The present article is a continuation of the cycle of publications devoted to the age-specific fertility transformations in Ukraine, including the subject which is relevant to the last decades for our country – «ageing of motherhood» (advanced maternal age) [1]. The topic «late motherhood» is at the crossroads of many scientific research directions. Physicians, psychologists, sociologists, demographers, and teachers try to identify factors and the nature of the effects (positive or negative) accompanying this phenomenon. Both the positive and negative impacts of late motherhood on maternal and fetal outcomes are well investigated. Perhaps, the greatest concern of physicians and demographers is related to the fact that the probability of conception decreases with advanced female age. Moreover the decline in fecundity with increasing age and even if some of the assumptions are relaxed, ART (assisted reproduction technology) «in its present form cannot make up for all births lost by the natural decline of fertility after age 35» [2].

L. Schmidt, T. Sobotka, and colleagues have given review focused on the consequences of the continuing trend towards postponement of parenthood, in terms of its patterns across different countries and its demographic and medical consequences. The main idea of the research is the necessity to inform the public about the increasing reproductive risks associated with advanced female and male age to enable «people wishing to become parents make qualified decisions on when to start having children!» [3].

In Ukrainian demographical researches the advanced maternal age has been studied mostly «incidentally» in the complex works on fertility, marriage and family relations, and education development.

The main purpose of the present study is to clarify the peculiarities of the process of «ageing of motherhood» (advanced maternal age) in Ukraine in comparison with other European countries to promote the further development of more realistic hypothesis for predicting trends in fertility in our country and make more accurate projections on population dynamics.

Basic results of the research. There is a considerable heterogeneity between and within countries in general pattern of births' postponement. Nevertheless, a general trend is observed: «in the developed world events such as leaving the parental home, forming a new union, getting married and becoming a parent are being experienced on average later in life than ever before» [4]. This trend is associated with the development of the labour market, active involvement of women in the labour force, and fertility adjustment to its institutional structures, particularly those that determine long-run unemployment rate. The research of A. Adsera evidences that in industrial countries «where long-term unemployment is rampant, childbearing occurs significantly later» [5]. Not only restriction like long-term unemployment influences postponing of childbearing but it can happen under conditions of social and economic uncertainty. Increasing uncertainty in all countries in the course of globalization changes strategies and decisions of young people in direction of postponing long-term binding relationships such as marriage and birth of (the first) child [6].

There is an opinion that changes in the mean age at childbearing indicate exhaustion of the long-term tendency to «rejuvenation» which took place in the last decades of the twentieth century in such countries as Moldova, Ukraine and Belarus [7].

The main evidence of the «motherhood ageing» phenomenon is increasing the mean age at childbirth, the mean age at first birth, intensifying fertility at maternal age of 35 and older, rising proportion of births in women aged 35 and over.

Since the mid-90s the mean age at childbirth has been gradually growing in Ukraine. Almost all European countries are facing the same problem, and, in the majority of cases, it is associated with the emergence of lowest-low fertility in Europe during the 1990s [8]. It is easy to see that the change of pace of the mean age at childbirth differs across the countries. The very rapid growth is observed in the countries which chose socialist path in the past, and in the early 1990s characterised by the lowest fertility indicators among European countries (the mean age at the first birth was within 24–26 years of age, the mean age of mothers at the first birth – within 22–24 years of age). The delay of parenthood in most of these countries was initiated with the transition to a market economy in the 1990s. As result of the rapid changes, for example, in the Czech Republic in 2012 compared with 1995 the mean mother's age at childbirth increased by 15.5% and the mean age of mothers at the first child's birth enlarged by 19.7% during that period; in Estonia indicators changed respectively by 16.1% and 15.2%, in Bulgaria – 12.4% and 14.3%. At the same time, the countries with the high mean age at childbearing in 1995 were characterized by low pace of growth of this indicator. In the Netherlands, the mean age at childbearing increased only by 3%, but the Netherlands experienced rapid and marked postponement during the 1980s and 1990s [8], and in 1995 this country has stood out by the mean age at childbearing higher than 30. In 2012, the high mean age at birth (more than 30) was in Spain, Italy, Ireland, and Switzerland (31.5 years). For comparison, at the same time in Ukraine the mean age at childbearing was 27.2 years (Table 1). Firstly, in consideration of the conclusion of leading Russian demographers that fertility shift towards more older parent group is a global trend and it cannot be explained by the social and economic conditions [9], secondly, in respect that Ukraine often «imitates» European trends of the majority demographic processes, and, thirdly, given the pace of current changes of indicator, we can assume that the mean age of mother at birth of child in the next 5–7 years will rise quite rapidly, and after achieving level observed now in the developed countries, the pace will slow down in our country.

In 2012, the mean age of women at the birth of their first child varied significantly across European countries from 24.1 in Moldova to 30.8 years in the United Kingdom. In the mid-90s, Moldova, Ukraine, Bulgaria, and Belarus also had the lowest mean age at first birth among European countries, and it was lower than in the Netherlands, Spain, and Switzerland by almost six years.

Table 1. The mean age at first birth and the mean age at childbearing for selected European countries, 1995, 2000, 2005 and 2012

	Mean age at first birth, years				Mean age at childbearing, years			
	1995	2000	2005	2012	1995	2000	2005	2012
Moldova	22.1*	22.7*	23.3*	24.2	25.1*	25.5*	26.2*	26.9
Ukraine	22.2**	22.8**	23.5**	24.5	24.4**	24.9**	25.8**	27.2
Belarus	22.9*	23.3*	23.9*	25.0	25.1*	25.6*	26.2*	27.5
Bulgaria	22.4	23.5	24.6	25.6	24.1	25.0	26.0	27.1
Romania	23.0	23.6	24.7	25.7	25.0	25.7	26.5	27.2
Estonia	23.0	23.9	25.1	26.5	25.5	26.9	28.1	29.6
Poland	23.7	24.5	25.7	26.6	26.9	27.3	28.2	28.9
Hungary	23.8	25.1	26.6	27.7	26.3	27.3	28.4	29.4
Czech Republic	23.3	25.0	26.6	27.9	25.8	27.2	28.6	29.8
Norway	26.4	26.9	27.7	28.4	28.8	29.3	29.8	30.3
Slovenia	24.9	26.5	27.7	28.5	27.1	28.2	29.4	30.1
Finland	27.2	27.4	27.9	28.5	29.3	29.6	29.9	30.4
Portugal	25.7	26.5	27.3	28.6	28.0	28.6	29.3	30.2
Austria	25.7	26.4	27.3	28.7	27.7	28.2	29.0	30.2
Denmark	27.4	27.8	28.4	29.0	29.2	29.7	30.2	30.7
Sweden	—	27.9	28.7	29.1	29.2	29.9	30.5	30.9
Netherlands	28.4	28.6	29.0	29.3	30.0	30.3	30.6	30.9
Greece	26.6	28.0	28.5	29.7	28.2	29.5	29.9	30.7
Spain	28.4	29.1	29.4	30.3	30.0	30.7	30.9	31.6
Switzerland	28.1	28.7	29.5	30.3	29.4	29.8	30.6	31.5
United Kingdom	28.3	29.1	29.9	30.8	28.2	28.5	29.1	29.8

Source: Eurostat. Statistics: Database available at: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/population/data/database>

* Основные вызовы демографической безопасности: сходства и различия в Молдове и Беларуси / Acad. de Stiințe a Rep. Moldova. — Ch.: O.E.P. Țiințu, 2010. — 296 p.

** Calculated by the author based on data of the State statistic Committee.

In the Czech Republic increasing in the mean birth intervals, especially between the first and second births shows that «not only first births have been postponed, but many women also delayed births of their second and third child» [10]. In Ukraine analysis of dynamic changes in the mean age at childbearing depending on different parity has shown that «fertility ageing» is manifested more clearly in the first and second parity but the increasing mean maternal age at birth more high parities (third, fourth and more) is less noticeable [11, p. 121]. It is logical that the postponement of the first childbirth leads to postponement of the second childbirth, and an increasing share of «women entering motherhood in their early thirties lead to an increasing proportion giving birth to their second child after the age of 35» [12].

Figure 1 shows the cumulative fertility rate by the age of 25 across birth cohorts, 1945–1986 in Czech Republic, Hungary, Sweden, France and in Ukraine. The paths in

change of the cumulative cohort fertility rates in Sweden and France are different from those that are observed in the Czech Republic, Hungary and Ukraine. In Sweden and France the long decreasing the cumulative cohort fertility rates at age 25 for the post-war generation has gradually changed to some steadying rate for the cohorts of women born after the 1970s. In Ukraine, the largest cumulative cohort fertility rates upon reaching the age of 25 years are observed in the generation of women born in 1963–1966, that is most likely associated with measures of population policy in the early 1980s, when those women entered into active childbearing age.

The Czech Republic attracted the attention when compared to other countries. In the Czech Republic «women born up to the mid-1960s had experienced most of their childbearing before 1990 and their fertility histories are typical of the «state socialist» era» [10]. But women born in the early 1970s are characterised with some different fertility pattern. Many Czech women had become mothers at the young age, following the fertility model of the socialist era. In the early 1990s women who were still childless had interrupted the initial course of their generation's fertility pattern and delayed childbearing until the later age [10].

In 2012 the Multiple Indicator Cluster Survey (MICS-2012) was carried out in Ukraine. The survey identified an essential pattern of fertility: the share of women who gave birth by the age of 20–25 increases with the age of women representing different generations. Among interviewed women aged 25–29 years 13.6% had first birth by the age of 20, but the percentage of women who gave birth by the age of 20 in the age group of 40–44 was twice higher (26.9%); every second interviewed woman aged 25–29 had first birth by the age of 25, but among women aged 40–44 every three to four had first birth by the age of 25 [13, 97–98].

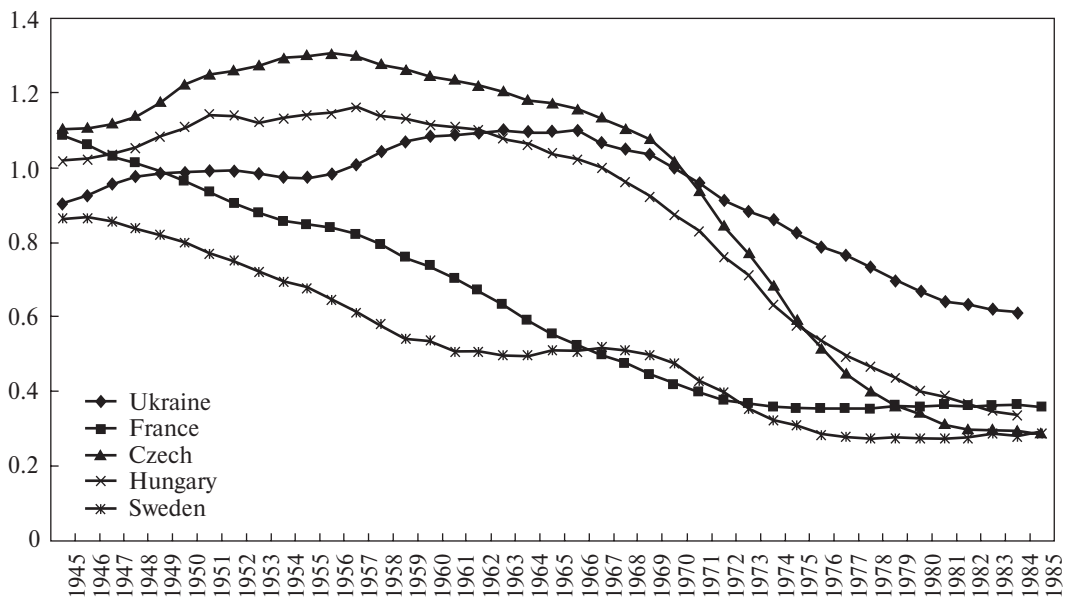

Fig. 1. Cumulative fertility rate by the age of 25 across birth cohorts, 1945–1986

Source: Human Fertility Database. Max Planck Institute for Demographic Research (Germany) and Vienna Institute of Demography (Austria). Available at: www.humanfertility.org

F. Billari, A. Liefbroer, and D. Philipov consider the general trend towards postponement as an important element of the concept of Second Demographic Transition. Among probable causes of postponement of childbearing they focus on ideational change (emphasis was done on individual autonomy, the rejection of institutional control, the rise of values associated with the satisfaction of individuals «higher-order needs», and the growth in gender equality), the rise of women's human capital (a woman's higher educational level is associated with later transition to motherhood), gender equality and the increase in uncertainty combined with policy changes [14]. But in the opinion of H. P. Blossfeld Theory of Globalization/Rising Uncertainty can be useful for explaining nuptiality/fertility declining in former socialist countries: «uncertain youth shift long-term self-binding decisions (such as marriage and birth of child) to higher ages» [6]. In Ukraine according to the findings of sampling socio-demographic survey of childbearing-age population «Family and Family Relations» among the mentioned by respondents numerous reasons for delaying the birth of the first/next child the «intention to wait until the situation in the country becomes socially and politically stable» is included in top five most important causes. But «intentions to improve well-being and financial situation» and «intentions to create appropriate housing conditions» have a strong lead holding the first and second top positions in the rating, and young respondents with no parenting experience have pointed out these reasons for delaying the birth of the first child more frequently in comparison with respondents who already have children. The factor of housing conditions ranged from 48% among respondents without children to 22% among those who already had three or more children [15]. So for Ukrainian youth confidence and certainty at the micro level (as their welfare) is even more important than at the macro level (as social and political stability).

Among other factors of the increase in the mean age at birth modern contraception, especially the contraceptive pills, is considered most intently as they have vastly improved women's abilities to plan pregnancy and postpone childbearing to later age [16]. In our opinion improving contraception, reducing the risks of its use, expansion and availability, has become a practical necessity [17], as it enables the free women to function in the new conditions of social development. In addition it is well founded evidence that after 2000 the first abortion risk started to decline [20].

The shift of childbearing to a later age is affected by changes in the family values, rise in gender equality and women's earning power that made women much less dependent on their male partners [3].

In Ukraine the postponement of childbearing is still a relatively recent phenomenon. But our country already exemplifies the fact that the relationship between low fertility and substantial delays in childbearing can be ambiguous. In particularly lowest-low fertility is not inevitably associated with a delay of childbearing [18]: in Ukraine during the early 1990s the mean age at first birth decreased along with a decline in fertility level period (this pattern is shared by other several former Soviet Republics). At the same time marked postponement does not necessarily imply lowest-low fertility [18]: at the beginning of the new millennium in our country delays in the timing of the first births have been accompanied with moderate growth of the total fertility rate (Fig. 2).

We can slightly lift the veil to clarify «what extent the mean age of mothers at birth may be increased» due to answers to questions of the third wave of the European Social Survey: «*After what age would you say a woman is generally too old to consider having any more children (in the sense of either the first or any additional children a woman may have)*»¹. For total number of respondents for women the mean age at childbearing after which she is generally too old to consider having any more children is 41.6 years.

¹ ESS: «The Timing of Life: The Organization of the Life Course in Europe». http://www.europeansocialsurvey.org/index.php?option=com_content&view=article&id=220:r3-rotating&catid=116:questionnaire&Itemid=309

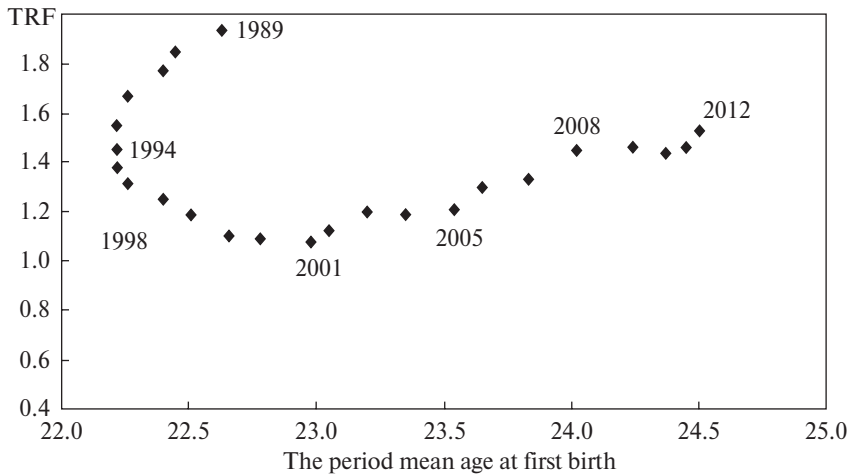

Fig. 2. Total fertility rate according to the mean age at first birth

Source: author's calculations according to the State Statistics Service.

This indicator slightly varies from 39.1 years in Hungary to 43.8 years in Austria. In Ukraine the mean age of woman when she is generally «too old to birth of child» is 42 years, and it is similar to France and Ireland. Along with Austria, Estonia stands out by high age when in the opinions of respondents a woman can still have children (43.3 years). The most popular answer in all European surveyed countries, except Austria, was 40 years (mode age). The percentage of respondents in Ukraine who indicated 40 years as age when woman is generally too old to consider having any more children was equal almost 46%. These finding along with the results of other socio-demographic surveys conducted in Ukraine, which showed that 55% of respondents said they would like to give birth to two children and 15.3% expressed a preference for three and more children [15], and awareness of the need to observe some intervals between births, confirm that in Ukraine as the mean age at birth will approach to the 30-year-old for women the change of this indicator will significantly slow down.

It is advisable to examine the proportion of women aged 40 or older who had childbirth in Ukraine and other European countries. Figure 3 shows the proportion of children born to women aged 40 and over among all newborn children in European countries. The ranking by share clearly demonstrates that the proportion of children born to women in the older reproductive age (40 and over) among all births in the countries which had socialist development in the past is less than 3%; in Ukraine this percentage is 1.6%, but in Belarus and the Republic of Moldova it is even lower. The highest proportion of children born to women aged 40 and over among all born is 7.3% in Italy, and about 5% in Spain, Ireland, Greece.

It is worth mentioning here that in demographic history of Ukraine the proportion of children born to women aged 40 and over among all newborn never exceeded 3%. The highest level was in the second half of 1960 (2.5–2.6%). The noticeable modern feature of fertility in Ukraine is gradual increasing of the share of children born to women aged 40 and over (since 2008), but this indicator has not reached the level of the mid-60s (in 2013 – 1.7%).

It is well known that the proportion of children born to women in older reproductive age is influenced by the parity of birth. Medical concerns are related to the first birth in later age that increases the risk outcomes of both mother and child. So it is logical to consider the proportion of first births to women aged 40 and older. In Ukraine this indicator in recent years was less than 0.5%. The highest percentage of first-born to women aged 40 years and older in total number

of first births was in Spain – 5%; in Greece, Switzerland, Ireland the share slightly exceeds 3%, while in Poland, Slovakia, the Czech Republic it is relatively low – 0.5–0.8%.

In Ukraine since 2001 the age-specific fertility rates have increased almost for all age groups of women but while fertility of women aged under 30 have demonstrated slow rise (and even in some years reduction was observed), the birth rates for women aged 30 and over have risen steadily.

Compared to 2000 the birth rate for women aged 30–34 has risen 2.3 times, the birth rate for women aged 35–39 has more than tripled. The fertility of women aged 40–44 has markedly grown (2.7 times), but while in Ukraine only five women aged 40–44 per 1,000 women of this age group have a child, in Iceland, Italy, Spain, and Sweden this indicator was three times higher. Another example is Ireland which has the highest age specific fertility rates for women age 40–44 in Europe – 22.6‰ in 2012 (Fig. 4). However, the retrospective analysis of fertility of women aged 40 and older in Ukraine shows that despite the fertility rates increasing these rates have remained significantly lower than in the early 1960s.

In Ukraine the birth rate for women aged 45–49 is considerably lower than in other countries of Europe. Only two women aged 45–49 per 10,000 have childbirth in that age, whereas in Greece this indicator is almost 15, in Ireland – 13, Italy – 11. But, on the other hand, in Ukraine the fertility rate for women aged 45–49 is higher than in Belarus and Moldova, so it means that «ageing of motherhood» in Ukraine appears stronger than in these countries.

Conclusions. In Ukraine since the mid-1990s young people have been increasingly delaying the start of family formation and parenthood. As a result, in our country the mean age at childbearing and the mean age at birth of first child have been gradually increasing. Almost all European countries faced this process but the pace has changed differently across the countries. In Eastern Europe the first-time mothers are markedly younger than in

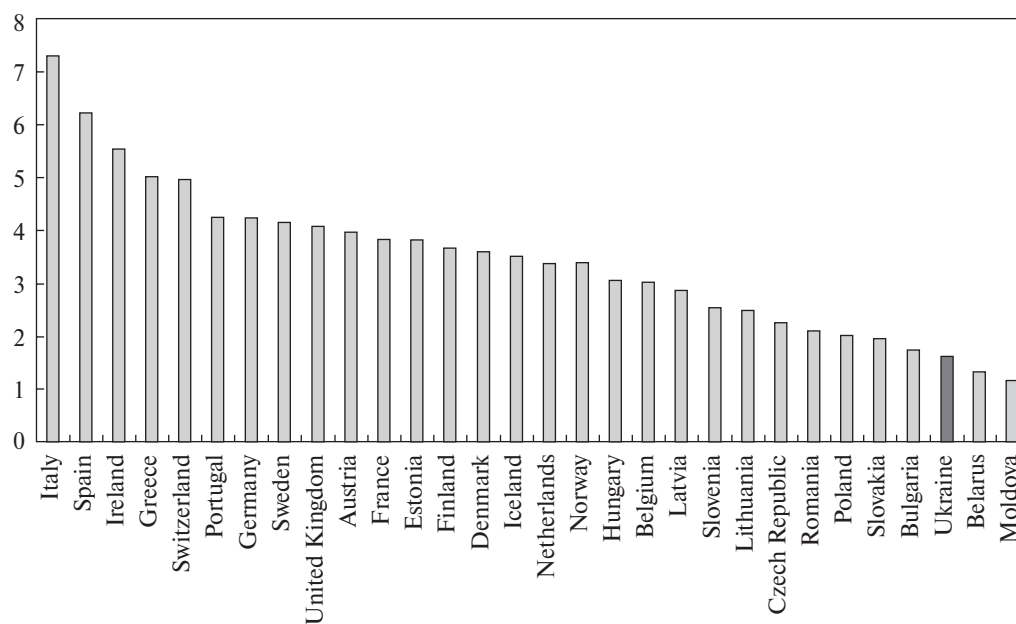

Fig. 3. Share of live births to mothers aged 40 or over by European countries

Source: European Commission. Eurostat. Population. Data. Database <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/population/data/database>

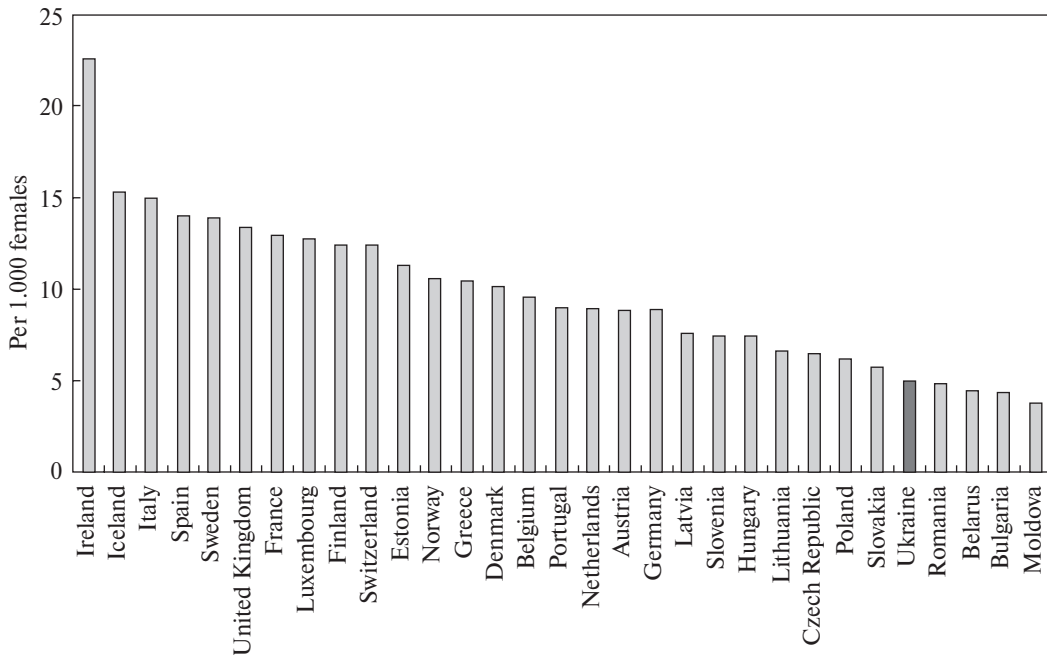

Fig. 4. Age specific fertility rate for women aged 40–44 by European countries, 2012, per 1,000 women

Source: European Commission. Eurostat. Population. Data. Database available at: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/population/data/database>

Western, Southern and Northern Europe. But in the countries of the former Soviet Union the mean age at first birth is even lower. In Ukraine the mean age of first-time mothers has extended to 24.6 years in 2013 (2 years increasing in comparison with the middle of 1990s) while in most developed European countries the mean age at first birth reached around 28–29 years in the last years.

In Ukraine the majority of all births (62%) are concentrated among women aged 20–29. However fertility rates are rising most rapidly among women over 35 years old. At the same time the proportion of births among women aged 35 and over don't exceed 11% of total fertility in our country, the share of children born of mother aged 40 or over doesn't exceed 2% of all newborns and remains below levels reached in Ukraine in the middle of 1960s. At the same time, in most developed countries the proportion of births of women aged 40 and over is between 3 and 5% of total fertility. So, compared with European countries, in Ukraine the postponement of childbearing is a relatively recent phenomenon and despite a marked increase the mean age at childbirth and the mean age at first birth Ukraine is still characterised by the lowest indicators among European countries.

LITERATURE

1. Аксьонова С.Ю. Особливості народжуваності у жінок середнього віку // Демографія та соціальна економіка – 2009. – № 2. – С. 28–38.
2. Leridon H. Can assisted reproduction technology compensate for the natural decline in fertility with age? A model assessment // Human Reproduction, 2004. – 19. – P. 1548–1553.
3. Schmidt L., Sobotka T., Bentzen J.G., and Nyboe A. Andersen Demographic and medical consequences of the postponement of parenthood // Human Reproduction Update, 2012. – 18, No.1. – P. 29–43. –

- [Electronic recourse].— Accessed mode: <http://connection.ebscohost.com/c/articles/69709307/demographic-medical-consequences-postponement-parenthood>
4. Billari F.C., Liefbroer A.C., and Philipov D. The Postponement of Childbearing in Europe: Driving Forces and Implications // Vienna Yearbook of Population Research. — 2006. — P. 1–17.
 5. Adsera A. Vanishing Children: From High Unemployment to Low Fertility in Developed Countries // American Economic Review. — 2005. — 95 (2). — P. 189–193.
 6. Blossfeld, H-P. Globalization, Uncertainty and Fertility Decisions of Young People in Modern Societies [Electronic recourse].— Accessed mode: www.oeaw.ac.at/.../Wien_1_12_2005_Presentation_Blossfeld%20no.pdf
 7. Основні виклики демографічної безпеки: сходства і відмінності в Молдові та Білорусії // Acad. de Țtiințe a Rep. Moldova. — Ch.: O.E.P. Țtiința, 2010. — 296 p.
 8. Billari F.C., Kohler H-P. Patterns of Lowest-Low Fertility in Europe // Working papers of the Max Planck Institute for Demographic Research September 3, 2002 [Electronic recourse].— Accessed mode: www.demogr.mpg.de/papers/.../wp-2002-040.pdf
 9. Вишневський А.Г. Демографічний прорив чи рух по колу? Постаріння материнства сприяло зростанню поточних показників народжуваності // Демоскоп. — № 533 — 534, грудень 2012 [Electronic recourse]. — Accessed mode: <http://demoscope.ru/weekly/2012/0533/tema04.php>
 10. Sobotka T., Státná A., Zeman K., Hamplová Dana, Kantorová, V. Czech Republic: A Rapid Transformation of fertility and family behaviour after the collapse of state Socialism // Demographic Research, 14 (2008), P. 403–454. [Electronic recourse].— Accessed mode: <http://www.demographic-research.org/>
 11. Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів — К. : АДЕФ-Україна, 2008. — 288 с.
 12. Trude Lappegerd New fertility trends in Norway // Demographic Research. — 2, Article 3. — 2000 [Electronic recourse].— Accessed mode: <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol2/3/> 15 March 2000
 13. Ukraine Multiple Indicator Cluster Survey 2012, Final Report. Kyiv, Ukraine: State Statistics Committee and the Ukrainian Center for Social Reforms. — 2013. — 427 p.
 14. Billari F.C., Liefbroer A.C., and Philipov D. The Postponement of Childbearing in Europe: Driving Forces and Implications // Vienna Yearbook of Population Research. — 2006. — P. 1–17.
 15. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. — К. : ТОВ «Основа-Принт», 2009. — 248 с. Family and Family Relations in Ukraine: modernity and development trends. — К. : ТОВ «Основа-Принт», 2009. — 248 p.
 16. Dirk J. van de Kaa On the Societal Impact of Modern Contraception // The Future of Motherhood in Western Societies: Late Fertility and its Consequences. — 2011. — P. 49–60.
 17. Трансцендентальна свобода як підстава практичної необхідності // Філософія права [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://djerelo.com/component/content/article?id=10341>
 18. Kohler H-P., Billari F.C., Ortega J.A. The Emergence of Lowest-Low Fertility in Europe During the 1990s // Population and Development Review. — 28, Issue 4. — 2002.— p. 641–680.
 19. European Social Survey: «The Timing of Life: The Organization of the Life Course in Europe» [Electronic recourse]. — Accessed mode: http://www.europeansocialsurvey.org/index.php?option=com_content-&view=article&id=220:r3-rotating&catid=116:questionnaire&Itemid=309
 20. Levchuk N., Perelli-Harris B. (2009) Declining fertility in Ukraine: What is the role of abortion and contraception? MPIDR Working Paper WP-2009-045, 46 pages (2009) // Rostock, Max Planck Institute for Demographic Research [in English] [Electronic recourse]. — Accessed mode: http://www.demogr.mpg.de/en/projects_publications/publications_1904/mpidr_working_papers/declining_fertility_in_ukraine_what_is_the_role_of_abortion_and_contraception_3636.htm

REFERENCES

1. Aks'onova S. (2009) Osoblyvosti narodzhuvanosti u zhinkiv seredn'oho viku [The Features of fertility of women aged 35 to 39] *Demografiya ta socialna ekonomika - Demography and social economy*, 2, 28-38 [in Ukrainian].
2. Leridon, H. (2004). Can assisted reproduction technology compensate for the natural decline in fertility with age? A model assessment. *Human Reproduction*, 19, 1548-1553 [in English].
3. Schmidt, L., Sobotka T., Bentzen, J.G., and Nyboe, A. Andersen. (2012). *Demographic and medical consequences of the postponement of parenthood*, *Human Reproduction*, Vol. 18, 1, 29-43 Retrieved from:

- <http://connection.ebscohost.com/c/articles/69709307/demographic-medical-consequences-postponement-parenthood> [in English].
4. Billari, F.C., Liefbroer, A.C., and Philipov, D. (2006). *The Postponement of Childbearing in Europe: Driving Forces and Implications*. *Vienna Yearbook of Population Research* [in English].
 5. Adsera, A. (2005). Vanishing Children: From High Unemployment to Low Fertility in Developed Countries, *American Economic Review*, 95(2), 189-193 [in English].
 6. Blossfeld, H-P. Globalization, *Uncertainty and Fertility Decisions of Young People in Modern Societies* Retrieved from: www.oew.ac.at/.../Wien_1_12_2005_Presentation_Blossfeld%20no.pdf [in English].
 7. Osnovnyie vyizovy demograficheskoy bezopasnosti: shodstva i razlichiya v Moldove i Belarusi [The main challenges of demographic security: similarities and differences in Moldova and Belarus] (2010). Acad. Ştiinţe a Rep. Moldova. Chisinau [in Russian].
 8. Billari, F.C., Kohler, H-P. (2002). Patterns of Lowest-Low Fertility in Europe. *Working papers of the Max Planck Institute for Demographic Research*. Retrieved from: www.demogr.mpg.de/papers/.../wp-2002-040.pdf [in English].
 9. Vishnevskiy, A.G. (2012). Demograficheskiy proryiv ili dvizhenie po krugu? Postarenie materinstva sposobstvovalo rostu tekuschiykh pokazateley rozhdaemosti [Demographic breakthrough or move in a circle? Aging mothers contributed to the growth of current fertility] *Demoskop - Demoscope*, № 533, 534. Retrieved from: <http://demoscope.ru/weekly/2012/0533/tema04.php> [in Russian].
 10. Sobotka, T., Štátná, A., Zeman, K., Hamplová, Dana, Kantorová, V. (2008). Czech Republic: A Rapid Transformation of fertility and family behaviour after the collapse of state Socialism, *Demographic Research*, 14, p. 403-454. — Retrieved from: <http://www.demographic-research.org/> [in English].
 11. *Naselennya Ukrayiny. Narodzhuvanist' v Ukrayini u konteksti suspil'no-transformatsiynykh protsesiv* [The population of Ukraine. The fertility in Ukraine in the context of social and transformation processes] (2008) Kiev: ADEF-Ukrayina [in Ukrainian].
 12. Trude, Lappegerd. (2000). New fertility trends in Norway. *Demographic Research*, Volume 2, Article 3. Retrieved from: <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol2/3/> [in English].
 13. *Ukraine Multiple Indicator Cluster Survey 2012*. Final Report. Kyiv. Ukraine: State Statistics Committee and the Ukrainian Center for Social Reforms. [in English].
 14. Billari, F.C., Liefbroer, A.C., and Philipov, D. (2006). *The Postponement of Childbearing in Europe: Driving Forces and Implications*. *Vienna Yearbook of Population Research* [in English].
 15. *Sim'ya ta simeyni vidnosini v Ukraini: suchasniy stan i tendentsii rozvitku* [Family and Family Relations in Ukraine: modernity and development trends]. (2009). Kyiv: TOV «Osnova-Print». [in Ukrainian] [in English].
 16. Dirk, J. van de Kaa. (2011). On the Societal Impact of Modern Contraception. *The Future of Motherhood in Western Societies: Late Fertility and its Consequences* [in English].
 17. *Transtsendentalna svoboda yak pidstava praktichnoi neobhidnosti, Filosofiya prava* [Transcendental freedom as the basis of practical need, Legal Philosophy] Retrieved from: <http://djerelo.com/component/content/article?id=10341> [in Ukrainian].
 18. Kohler, H-P, Billari, F.C., Ortega, J.A. (2002). The Emergence of Lowest-Low Fertility in Europe During the 1990s. *Population and Development Review*. Volume 28, Issue 4, pp. 641-680 [in English].
 19. European Social Survey: «The Timing of Life: The Organization of the Life Course in Europe». Retrieved from: http://www.europeansocialsurvey.org/index.php?option=com_content&view=article&id=220:r3-rotating&catid=116:questionnaire&Itemid=309 [in English].
 20. Levchuk, N., Perelli-Harris, B. (2009). *Declining fertility in Ukraine: What is the role of abortion and contraception?* MPIDR Working Paper WP-2009-045, 46 pages. Rostock, Max Planck Institute for Demographic Research. Retrieved from: http://www.demogr.mpg.de/en/projects_publications/publications_1904/mpidr_working_papers/declining_fertility_in_ukraine_what_is_the_role_of_abortion_and_contraception_3636.htm [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 29.07.2014

УДК 314.42 (484)

Z.O. PALIAN

PhD in Economics, Associate of professor,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
90-a, Vasylkivska St, Kyiv, Ukraine, 03022
E-mail: zipalyan@ukr.net

MODERN PATTERN OF MORTALITY AND SURVIVAL OF POPULATION IN UKRAINE

This paper presents a statistical analysis of recent changes of morality and survival regime of Ukrainian population. Scenarios of short-term forecasts the survival parameters of Ukrainian population have been carried out. The results of statistical modeling allow to estimate the character of possible changes of population structure and also to correct strategy of state demographic policy.

Key words: probability of survival, trend of mortality, hypothetical population.

З.О. Пальян

канд. екон. наук, доц. каф. стат. та демографії
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
E-mail: zipalyan@ukr.net

СУЧАСНИЙ ХАРАКТЕР СМЕРТНОСТІ ТА ДОЖИТТЯ В УКРАЇНІ

У статті подано результати статистичного аналізу процесів смертності та дожиття населення України за часу набуття незалежності і до початку соціально-політичного і воєнного конфлікту. Особливу увагу приділено дослідженню зміни характеру смертності населення в розрізі статі, віку та виду поселень, а також структури та інтенсивності смертей за причинами у післяпереписний період. За допомогою індексного аналізу та методу стандартизації виявлено вплив структурних чинників та фактора смертності (загальної і вікової) на розмір фактичних та гіпотетичних природних втрат населення за мирних часів. Компонентний вертикальний аналіз внеску вікових груп у динаміку середньої очікуваної тривалості життя за 2002–2012 рр. показав помітне поліпшення характеру дожиття населення середнього віку та молодшого пенсійного віку, особливо серед чоловіків. У роботі наведено результати триваріантного короткострокового прогнозу чисельності та статевो-вікового складу населення України з урахуванням параметрів його дожиття у доконфліктний період.

Ключові слова: імовірність дожиття, динаміка смертності, гіпотетичне населення.

З.О. Пальян

канд. екон. наук, доц. каф. стат. и демографии
Киевского национального университета имени Тараса Шевченко
E-mail: zipalyan@ukr.net

© PALIAN Z.O., 2014

СОВРЕМЕННЫЙ ХАРАКТЕР СМЕРТНОСТИ И ДОЖИТИЯ В УКРАИНЕ

В статье представлены результаты статистического анализа процессов смертности и дожития населения Украины со времени обретения независимости и до начала социально-политического и военного конфликта. Особое внимание уделено исследованию изменения характера смертности населения в разрезе пола, возраста и типа поселения, а также структуры и интенсивности смертей по причинам за послепереписной период. С помощью индексного анализа и метода стандартизации выявлено влияние структурных факторов и собственно фактора смертности (общей и повозрастной) на размер фактических и гипотетических потерь населения в мирное время. Компонентный вертикальный анализ вклада возрастных групп в динамику средней ожидаемой продолжительности жизни за 2002–2012 гг. показал заметное улучшение характера дожития населения среднего и младшего пенсионного возраста, особенно среди мужчин. В работе приведены результаты трехвариантного краткосрочного прогноза численности и поло-возрастного состава населения Украины с учетом параметров его дожития в доконфликтный период.

Ключевые слова: вероятность дожития, динамика смертности, гипотетическое население.

Introduction and actuality of problem. A major demographic problem of modern Ukraine is the deepening of depopulation process. The primary reserves of saving Ukraine from depopulation are the support of childbearing activity and positive «migration balance», the improvement of the survival regime and reduction of mortality. Against the background of a long-term reduction in life expectancy by 2007–2013, there have been significant improvements in infant and child mortality rates, as well as in juvenile mortality over the last five years. Over a relatively short time the maternal mortality rates have rapidly reduced, while the life expectancy of elderly people has considerably increased. On the other hand, premature mortality of Ukrainian people aged up to 65 is unreasonably high, especially among men of reproductive and active working age. Thus, the problem can be outlined as follows: how important the current (pre-conflict) regime of survival and mortality as a regulator of the demographic prospects in Ukraine is going to be, and what are the ways to improve it?

Recent researches and publications review. The evolution of mortality at the modern replacement regime and peculiarity of its motion in the Eastern Europe countries is a subject of many Ukrainian and foreign investigations, such as by authors: N. Levchuk, O. Rudnitskij, N. Foigt, P. Shevchuk, A. Vichnevsky [1], T. Kharkova, E. Kvasha, F. Meslé [2], J. Vallin [3] and others. Some of acknowledged scientific works are sanctified to the analysis of age-sex and regional differentiation of mortality taking into account causes of death and its influence on life expectancy: E. Libanova [4], S. Pirozhkov, L. Darskij, P.K. Andersen [5], V. Canudas-Romo, R. Schoen [6]. A special scientific and practice value presents the components analysis methods of the life expectancy, worked out by U. Korchak-Chepurcovsky, E. Andreev [7], A. Stefanovsky [8]. The results of some researches the modern trends of survival, using as a base for the multy-optional forecasts of population size and structure [9, 10, 11]. However, a lesser measure is examining the statistical aspects of changes in the character of population survival in unstable social-political and economical conditions and its influence on reproductive potential.

The purpose of the paper is to analyze the recent trends in the survival parameters of the Ukrainian population, to determine their forecast levels and to evaluate the hypothetical and expected changes in the population size and age-sex structure.

The main results of research. Throughout the history of sovereign Ukraine mortality has performed a destabilizing role in the reproduction of the population, while its dynamics had an uneven nature. Fluctuations of mortality growth and its slight reduction were observed between 1991 and 2007. Only within the last six years the overall mortality rate has shown a regular de-

crease, albeit with different intensities (Fig.1). Despite this positive trend, in 2013 the decline in mortality rate has slowed down and its level 14.6 ‰ did not reach the baseline of 12.9 ‰ of 1991. The trend of number of deaths depends on changes of population size and intensity of its mortality. The factors index analysis, in particular, the index rows allows to estimate the separate influence of each component on the change of number of deaths every year (Fig.1).

In overall, between 1992 and 2013, the annual deaths have decreased by 7.59 thousand persons as a result of multidirectional action of both factors. Thus, for this span of time the reduction of number of deaths took place not due to the decline of intensity of deaths, but by extensive factor – reduction of population size. So, as a result of catastrophic decline in the overall population size, the number of deaths decreased by 84.72 ('000s) in 2013 compared with 1991. If at the modern mortality rate (2013), the population remained the same as in the first year of Ukraine's Independence (1991), the number of deaths in 2013 would have increased compared to the base year by 13.2% (+77.13 thousand persons). However, for the last seven years a positive role an intensive factor began to carry out. Figure 1 show that from 2006 the annual fluctuation of deaths was a result of decline the population size and reduction of death rate.

The overall mortality rate depends on the age population structure and the intensity of death at every age. Therefore, for the disclosure of the internal mechanism of the formation of trends in mortality and impact of each factor an index factor analysis was used (Table 1). Due to the fact that during the last 22 years the mortality dynamics were multidirectional, it is expedient to conduct a further analysis of changes over the period after census in three distinctive time intervals: 2002–2005 – a recent greatest increase in mortality, 2005–2012 – a period of gradual decline in mortality, and 2011–2012 – the year of stabilization of the mortality ratio.

It is obvious that the negative dynamics of the overall mortality rate was prevalently supported by an unfavorable age structure of the population. Thus, due to intensive aging of Ukrainians, their mortality has increased by 3.3% from 2002 to 2005. If aging hadn't been the case, the mortality rate would have dropped by 20.5% instead of 12.4 % (2005–2012)

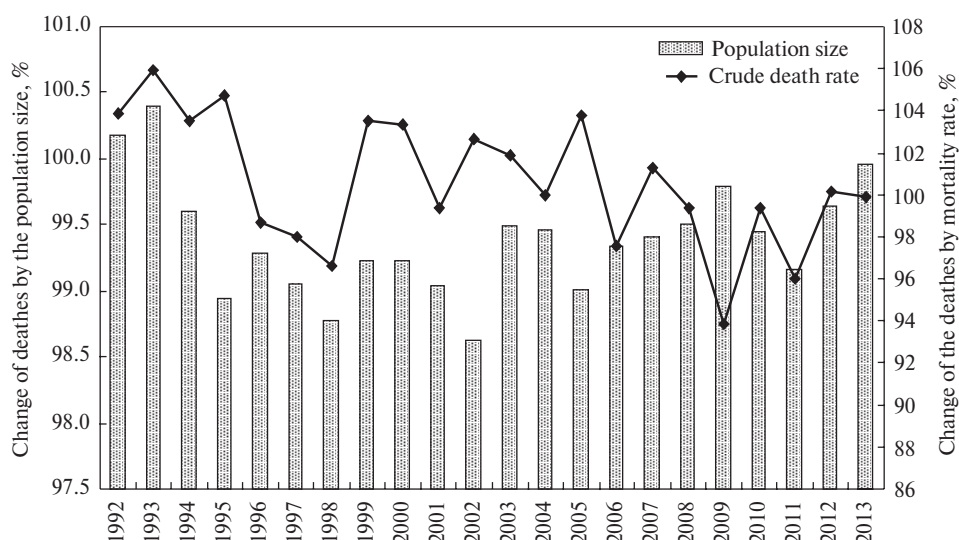

Fig. 1. Annual rates of change in deaths in Ukraine due to population size and mortality rate, 1992–2012

Source: author's own calculations based on data from the State Statistics Service of Ukraine.

Table 1. Changes of the crude death rate in Ukraine by the factors, %

Changes of crude death rate	2002–2005	2005–2012	2011–2012
Total	105.9	87.6	100.0
By factors: age–specific mortality	102.6	79.5	98.6
Age structure	103.3	110.2	101.5

Source: author's own calculations based on data from the State Statistics Service of Ukraine.

in the following years. The powerful influence of the aging factor is connected to a significant increase in the number of retired population, born in the postwar period. Only in the 2012 the mortality rate remained almost unchanged due to leveling of the multi-directional impact of the both factors. In general, over the last 7 years Ukraine has made a major step on its way from high to medium mortality of 14.6 ‰, (according to the international rating scale). It is necessary to point out that in order to make a proper comparison of mortality in Ukraine to that of the EU-28, standardized mortality ratios were used (European standard revised in 2012). It was found that if the standard European age structure was inherent to the Ukrainian population, the overall mortality rate in 2012 would be 1.3 times lower and would amount to 10.9 ‰ against 14.6 ‰ of the real structure (Table 2). Due to the old age structure of the female population, the actual mortality rate is 1.7 higher than the standardized rate of 8 ‰. Moreover, the depth of aging distorts the real intensity of rural female mortality in Ukraine.

Thus, in 2012 mortality of women in rural areas with extremely old actual structure was 2.1 times higher than the standardized rate of 8.4 ‰ corresponding to a low mortality rate. Therefore, the demographic aging of Ukrainian population significantly increases its real rate of extinction intensity. Does it mean that in reality the mortality regime in Ukraine corresponds to the European one? To answer this question it is reasonable to analyze and compare mortality of Ukrainian and European population in the context of gender and by causes of death.

The standardized cause-specific mortality ratios in 2012 show some discrepancy in the overall mortality rate of Ukrainian population (10,9 ‰) and EU—new members since May 2004 (8,2‰) and at the same time almost a complete coincidence in the ranks of death causes of Ukrainian population and the population of the expanded European Union. A comparison of level of crude death rate in Ukraine and countries of EU—28 (data of 2011Y) shows

Table 2. Actual and standardized (standard European) mortality rates of Ukrainian population by sex and type of residence, 2012

Gender	Total population			Urban population			Rural population		
	Mortality rate, ‰		Com-parative mortality indices, %	Mortality rate, ‰		Com-parative mortality indices, %	Mortality rate, ‰		Com-parative mortality indices, %
	actual	standard-ized		actual	standard-ized		actual	standard-ized	
Male	15.5	15.1	103	14.4	14.4	100	17.9	16.4	109
Female	13.8	8.0	173	12.2	7.8	157	17.3	8.4	206
Total	14.6	10.9	134	13.2	10.5	126	17.6	11.8	149

Source: author's own calculations based on data from the State Statistics Service of Ukraine and Eurostat Database Population and social conditions.

the almost double (in 1,9 times) exceeding the mortality rate of the Ukrainian population. The most common causes of death are the two classes: the diseases of circulatory system and malignant neoplasms. However, while mortality caused by cardiovascular diseases is 3.2 times higher in Ukraine than in the countries of the EU–28 (data of 2011), Ukrainians die 10% less often due to malignant neoplasms. These differences can be explained not only by the actual structure of the diseases and the extent of their consequences, but also by excessive diagnostics of the first-class causes and underestimation of the second-rate causes – both conscious or subconscious attributing of malignant tumors to diseases of other systems, including the respiratory and digestive system diseases. However, rather high prevalence of exogenous causes is also characteristic of Ukraine, as of some post-soviet countries, notably, external unnatural deaths (traffic accidents, suicides, homicide and alcohol poisoning) [1]. Due to these causes, Ukrainian people die 2.4 times more often than Europeans. It is due to external causes that Ukrainian men die 4.6 times more than their female compatriots. The extreme prevalence of mortality from infectious and parasitic diseases in Ukraine that is 3.4 times higher than the pan-European level also deserves attention. In particular, mortality from tuberculosis and complications of AIDS gaining an epidemic nature in Ukraine kill three times more men than women. As F. Meslé stressed: «a proportion of deaths registered as due to tuberculosis should be attributed to AIDS, which also rose sharply in the 90s» [2, 45–70]. So, it is important for Ukraine to curb the well regulated and socially conditioned causes of death associated with lifestyle, sanitary culture and personal hygiene.

The extreme age differentiation of excess mortality rate of the Ukrainian population as compared to the population of the European Union (EU–28) is shown by the indices of death probabilities at a certain age (Fig. 2). It is obvious that in all age groups of the Ukrainian population death probability is at least 1.7 times higher than that in European countries.

Meanwhile, Ukrainian men are distinguished by particularly high indices. The curves of indices of excess the mortality of Ukrainian population in the context of gender have almost the same trajectory. The fivefold excess of probability of death of the most active Ukrainian men in the working age of 35–40 also attracts attention, while the main causes of death are unnatural: traffic and job-related injuries, accidents, alcohol poisoning, suicide, murder. It is notable that among European men at this age the ranks of death causes slightly change, while the proportion of endogenous factors begins to increase [2, 3]. In particular, the intensity of deaths from chronic diseases of circulatory and digestive systems doubles. Thus, it is clear that it is the contingent

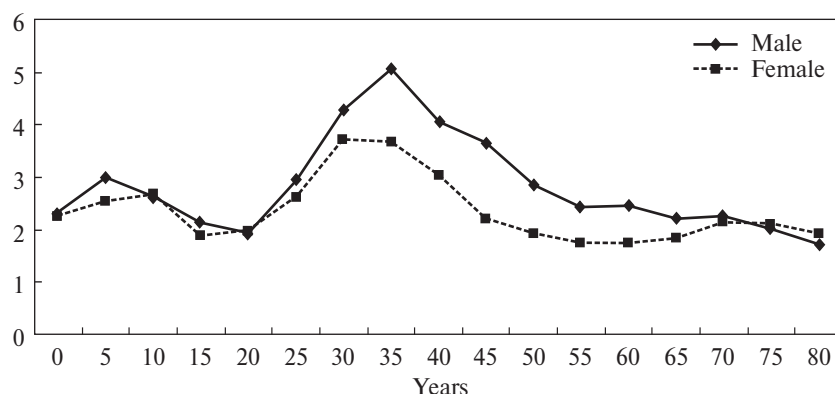

Fig.2. Indices of death probabilities by gender of the Ukrainian and EU-28 population, 2011

Source: data from the State Statistics Service of Ukraine and Eurostat Database. Population and social conditions.

of men aged 25–50 that comprises the main reserve for preservation of life and reduction of excess mortality due to external reasons that can be prevented by following a proper behavior, lifestyle and working conditions. Among women in Ukraine the age range of the triple excess of probability of death is somewhat narrower – 25–40 years, however, the structure of the causes of death is also different, dominated by malignant neoplasms, diseases of the digestive system and infectious diseases. Thus, the control of female mortality at a young age may be effective, provided that regular medical examinations are restored, and early diagnostics of cancer is widely implemented. This particularly applies to establishing an accessible and efficient rural medicine. Taking into consideration the fact that the fourth place in the structure of total mortality and even the third one among women is occupied by diseases of digestive system, the strategic focus should be placed on improvement of the quality of drinking water and food, as well as changes in the diet. According to a sample survey of health self-assessment by the population (2012), in the daily diet of Ukrainians fat exceeds the rational daily limit twice, while the diet lacks protein (30%) and carbohydrates (20%) [12, p.60].

It is equally important for the population of Ukraine to preserve lives of the youngest groups of its population. Notably, over the period 1991–2013s infant mortality has decreased by 43.2% or on average by 2.5 % annually up to the level of 7.9 ‰. Only in the last 10 years there have been positive changes in the structure of infant mortality under 1 year old, with 62 % of deaths being localized within the neo-natal period (under 28 days). Moreover, 70% of neo-natal deaths in Ukraine are registered at the very early stage of life (under 7 days), when the survival of a baby is predominantly affected by factors of perinatal development and birth defects and abnormalities. This is totally consistent with the modern European tendency for reduction in the number of post-neonatal deaths to 35–30%. The shift of mortality toward an early neo-natal period indicates the effectiveness of modern medical measures, due to establishment of a network of regional perinatal centers. Sustained positive changes in the nature of child and infant mortality have significantly improved life expectancy of the population in general.

The key parameters of population survival are the average life expectancy at birth and a lag in life expectancy of men and women at a particular age, as well as exact age and age-specific probability of surviving of the population. An analysis of distribution patterns and dynamics of the age-specific probability of surviving enables us to project of life expectancy at birth and identify the hypothetic population size and age-structure.

Over the period 1991–2012, life expectancy at birth, as well as mortality varied in a wave-like manner and fluctuated from a minimum of 66.9 years in 1996 to the highest level of 71.2 years in 2012. Reasons for these fluctuations were different. At the beginning of the period (1991–1996) the reduction in life expectancy was due to an increase in the already high rates of child and infant mortality, and also the intensive rise of mortality of middle-aged adults and early retirement age. Since 2006 there has been a steady increase in the life expectancy at birth among men that has reached the level of 1989 in 2012 (66.1 years), while it has constituted the highest historical record of 76 years for women. Over the last 16 years there have been positive changes in Ukraine in the lag of life expectancy between men and women that has decreased by almost two years. The present-day difference in the male and female life expectancy is 9.9 years to the benefit of women (2012) against maximum 11.8 years (1997). A comparison of the lag in life expectancy of Ukrainian and European population that comprises 5.8 years (2011) points out to the actual potential for improving the survival of the Ukrainian population as a whole and for each gender in particular. This is especially true of the life expectancy of young men aged 15 to 40 years, which is on average 10 years less than that of their peers in the EU-28 countries. The trend of the age-specific probability of surviving of the Ukrainian population over the period after censuses

(2002–2012) is characterized by a rapid growth of its rates among men over 40 years old and women over 55 (Fig. 3). Meanwhile, the survival regime of children and youth (15–25 years old) over the last 10 years almost has not changed.

There are a few approaches of estimation the age-specific contribution to general increase of life expectancy [5, 6, 7]. A component vertical analysis by A. Stefanovsky [8, p. 78–90] has shown reformatting of the impact of individual age groups during 2002–2012. Thus, data of tabl.3 show, during 2002–2005 a slight decrease in the life expectancy at birth took place (–0.47 years for men, –0.16 years for women) mainly due to an increase in mortality rate at the age of 45–74.

The adverse change at that time was subtly offset by an improvement in the survival regime of the children and youth aged 15–29. Since 2005 and until now the average life expectancy has been growing due to all age groups. Over the last 10 years the two-thirds (+2.07 years) of the total increase in male life expectancy at birth (+3.4 years) were provided by groups of medium and pre-retirement age (45–59), as well as those of the retirement age of 60–74 years old.

Female life expectancy has increased to a lesser extent (+1.9 years), but 75% of the increase were provided by the oldest age groups. The contribution of middle and older reproductive age cohorts into the increase of life expectancy of women (30–44 years old) was twice less than among men. It is also necessary to take into account the existing differentiation between the life expectancy in urban and rural areas. In 2012 city residents had a chance to live 2 years longer than residents of villages, while the life expectancy of the latter has increased over the last 10 years only by 2.1 years vs +3.2 years of those in urban areas. Clearly, the modern urban medical and social infrastructure and access to it provide urban residents a better quality of life. The 66% of gain in life expectancy of urban residents were secured by middle and senior retirement age groups.

An analysis of trends in the survival characteristics of the Ukrainian population (until social-political and military conflict) of allows us to determine their projected levels for the short-time (by 2020) in general and by gender. To be more precise, there have been developed three options of possible changes in the nature of the survival. And this case we are don't took to account the recent social shocks. According to the first optimistic scenario, the age-specific probability of surviving of each gender will increase with a tendency for the most intense growth that has taken place over the last seven years, and, therefore, the life expectancy at birth will be extended, meanwhile, the lag in female and male life expectancy of

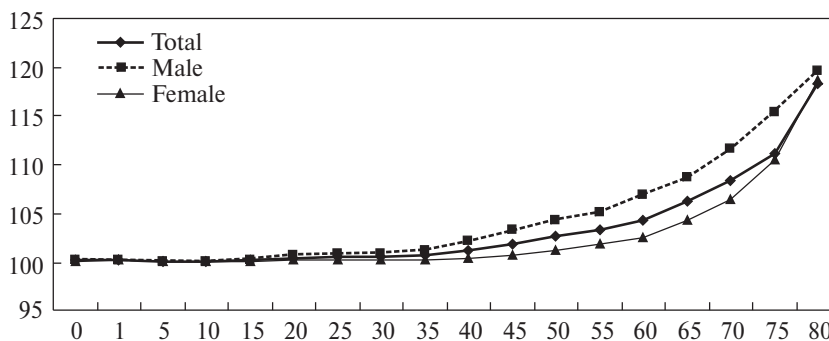

Fig. 3. The dynamics of the age-specific probability of surviving of the Ukrainian population, 2002–2012

Source: on data from the State Statistics Service of Ukraine.

Table 3. The contribution of age cohorts into the increase of life expectancy by birth in Ukraine, 2002–2012 pp.

Age groupe	2002–2005		2005–2011		2011–2012		2002–2012	
	Valu- me of change, years	Percent of contri- bution, %	Valu- me of change, years	Percent of contri- bution, %	Valu- me of change, years	Percent of contri- bution, %	Valu- me of change, years	Percent of contri- bution, %
Male								
0–14	0.03	4.3	0.04	1.1	0.01	9.4	0.08	2.5
15–29	0.06	10.0	0.09	2.7	0.01	11.0	0.18	5.0
30–44	0.00	5.7	0.39	10.1	0.02	16.5	0.41	11.9
45–59	–0.2	28.6	1.09	29.1	0.03	19.7	0.92	27.0
60–74	–0.25	35.7	1.4	37.3	0.01	4.7	1.15	33.7
75 +	–0.11	15.7	0.74	19.7	0.05	38.6	0.68	20.0
Total	–0.47	100.0	3.75	100.0	0.13	100.0	3.41	100.0
Female								
0–14	0.03	9.7	0.03	1.6	0.006	4.4	0.05	2.8
15–29	0.03	9.7	0.05	2.1	0.007	4.2	0.08	4.4
30–44	–0.01	6.5	0.12	6.3	0.005	3.5	0.11	6.0
45–59	–0.09	29.0	0.31	16.2	–0.001	1.2	0.22	11.6
60–74	–0.11	35.5	0.68	35.6	0.017	11.3	0.58	30.6
75 +	–0.01	9.7	0.74	38.2	0.112	75.5	0.84	44.6
Total	–0.16	100.0	1.91	100.0	0.144	100.0	1.89	100.0

Source: author's own calculations based on data from the State Statistics Service of Ukraine.

urban and rural areas will decrease. According to the second, more likely scenario (medium option), an increase in the age-specific probability of survival will be driven by the trend of the whole period under study (1991–2012), during which the mortality of children under 5 and young people (15–20 years old) decreased to a bigger extent, while the mortality of senior-aged people – to a lesser extent. Under these conditions, the life expectancy at birth will increase (to 67.2 years for male and 77.1 for female), but the lag in female and male life expectancy will return to the baseline of 2012 (9.9 years). The third, medium-pessimistic scenario was based on an assumption about a recurrence of the six-year-long wave of decline in the average life expectancy that took place in 2000–2005. In this case the average life expectancy for men will reduce more – up to 65.1 years, and less for women – up to 75.7 years. As a result, the gap between the life expectancy of men and women will increase again and will constitute 10.6 years.

Thus, if in the short run a favorable survival regime is preserved, in which mortality of young and middle-aged population (30–55 years), including mortality resulted from external factors and infectious and chronic diseases will be overcome, then the overall mortality rate will drop to 13.7 ‰, and infant mortality – to 6.2 ‰. The male life expectancy at birth will increase more intensively (4.7 years compared to 2012), and therefore the difference

in life expectancy between men and women will decrease to 7.6 years. A steady growth of age-specific probability of surviving among senior age groups (65–74 and, especially, 75–84 years old) can lead to a significant increase in the rate of aging up to 17% and, thereby, to a reduction in the portion of the reproductive contingent by 3.2 p.p. All these changes will help to slow down the further depopulation and reduce losses in the quantity of the population by 500 thousand people.

According to the second scenario, the life expectancy at birth will increase more slowly. The overall mortality rate (15 ‰) will be determined by the survival regime of the middle-aged population with retaining relatively high mortality rates among men aged 30–45. A further decline in infant mortality to 7 ‰ is also expected. Due to a higher positive impact of the survival of young cohorts, the decline in the proportion of people of childbearing age (15–49 years old) will slow down a bit.

The third scenario predicting a possible temporary deterioration in the survival regime warns about the possible decline in male life expectancy by 1 year as compared to 2012 year. The total mortality rate will significantly increase up to 15.9 ‰ with a slight increase in infant mortality. As a result, the process of aging may slow down, thus leading to an automatic increase in the proportion of the childbearing contingent.

Conclusions. The modern regime of replacement imposes certain restrictions on the parameters of population recovery. Unstable fluctuating trends in the survival regime indices of the Ukrainian population over the period of its sovereignty largely reflect the instability of social and economic development of the country. Periods of overcoming the crisis, improvements of the material conditions of the population, development of the social infrastructure and its accessibility altogether foster mortality reduction and increase longevity of the population. Survival regime indices of the representatives of less socially protected groups, like children and senior cohorts are usually the first to react to the positive changes. However, the encouraging trends of the decade (before second part of 2013) give reasons to expect further improvements in the survival regime of the population of both genders and types of settlement. The gradual convergence of survival curves of men and women in Ukraine of young and senior age, the fact that they are approaching the European average, as well as reduction of the excess mortality of middle-aged men contribute to the overall prolongation of life expectancy and slowing down of depopulation. Research results can be taken into account in further investigations at the evaluation of losses of the Ukrainian population through political and military conflict.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вишневский А.Г. Смертность и рождаемость в советских и постсоветских государствах / А.Г. Вишневский // Население и общество. — 1988. — №30. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.demoscope.ru/acrobat/ps30.pdf>
2. Meslé F. Mortality in Central and Eastern Europe: Long-term trends and recent upturns. — 2004. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.demographic-research.org/special/2/3/default.html>
3. Vallin J., Meslé F. Convergences and divergences in mortality: A new approach of health transition. — 2004. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.demographic-research.org/special/2/2/default.html>
4. Либанова Э.М. Продолжительность жизни населения / Э.М. Либанова. — К.: Наук. думка, 1991. — 200 с.
5. Andersen P.K., Canudas-Romo V., Keiding N. Cause-specific measures of life years lost. — 2013. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.demographic-research.org/volumes/vol29/41/29-41.pdf>

6. Canudas-Romo V., Schoen R. Age-specific contributions to changes in the period and cohort life expectancy. — 2005. — [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://www.demographic-research.org/volumes/vol13/3/13-3.pdf>
7. Андреев Е.М. Метод компонент в анализе продолжительности жизни / Е.М. Андреев // Вестник статистики. — 1982. — №9. — С. 42—47.
8. Стефановський А.І. Компонентний аналіз смертності та середньої тривалості життя в Україні у 1989—2000 рр./ А.І. Стефановський // Демографічні дослідження: зб. наук. праць. — Вип. 24./ Ін-т економіки НАН України. — К., 2002. — С. 75—90.
9. Stoeldraijer L., van Duin C., van Wissen L., Janssen, F. Impact of different mortality forecasting methods and explicit assumptions on projected future life expectancy: The case of the Netherlands. — 2013. — [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://www.demographic-research.org/volumes/vol-29/13/29-13.pdf>
10. Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти / За ред. Е.М. Лібанової : кол. монограф. — К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2010. — 248 с.
11. Население России 2010—2011. Восемнадцатый-девятнадцатый ежегодный доклад / Отв. ред. А.Г. Вишневский. — М. : Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2013. — 530 с.
12. Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції : кол. монограф. /За ред. Е.М. Лібанової. — У 2-х т. — К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2012. — 436 с.

REFERENCES

1. Vishnevskij, A. G. (1998). Smertnost' i rozhdaemost' v sovetskikh i postsovetskikh gosudarstvah. [Mortality and fertility in soviet and post-soviet states]. *Naselenie i obshchestvo — Population and society*, 30 [in Russian].
2. Meslé, F. (2004). Mortality in Central and Eastern Europe: Long-term trends and recent upturns. Retrieved from: <http://www.demographic-research.org/special/2/3/default.html> [in English].
3. Vallin, J., Meslé, F. (2004). Convergences and divergences in mortality: A new approach of health transition. Retrieved from: <http://www.demographic-research.org/special/2/2/default.htm> [in English].
4. Libanova, E.M. (1991). *Prodolzhitel'nost' zhizni naselenija [Life expectancy of population]*. Kiev: Nauk. Dumka [in Russian].
5. Andersen, P.K., Canudas-Romo, V., Keiding, N. (2013). Cause-specific measures of life years lost. Retrieved from: <http://www.demographic-research.org/volumes/vol29/41/29-41.pdf> [in English].
6. Canudas-Romo, V., Schoen, R. (2005). Age-specific contributions to changes in the period and cohort life expectancy. Retrieved from: <http://www.demographic-research.org/volumes/vol13/3/13-3.pdf> [in English].
7. Andreev, E.M. (1982). Metod komponent v analize prodolzhitel'nosti zhizni [Method of components in the analysis of life expectancy]. *Vestnik statistiki — Announcer 6 of statistics*, 9, 42-47 [in Russian].
8. Stefanovs'kyj, A.I. (2002). Komponentnyj analiz smertnosti ta seredn'oi tryvalosti zhyttia v Ukraini u 1989-2000 rr. [A component analysis of mortality and life expectancy for Ukraine in 1989-2000]. *Demografichni doslidzhennia — Studies on Demography*, 24, 75-90 [in Ukrainian].
9. Stoeldraijer, L., van Duin C., van Wissen, L., Janssen, F. (2013). Impact of different mortality forecasting methods and explicit assumptions on projected future life expectancy: The case of the Netherlands. Retrieved from: <http://www.demographic-research.org/volumes/vol29/13/29-13.pdf> [in English].
10. Libanova E. (Ed.) *Molod' ta molodizhna polityka v Ukraini: sotsial'no-demografichni aspekty (2010). [Youth and young people's policy in Ukraine: socio-demographic aspects]*. Kyiv: Institute for Demography and Social Studies NAS of Ukraine [in Ukrainian].
11. *Naselenie Rossii 2010-2011. Vosemnadcatyj-devjatnadcatyj ezhegodnyj doklad (2013). [Russian Population 2010-2011 18th Annual Demographic Report]*. Moscow: HSH Publishing House [in Russian].
12. *Liuds'kyj rozvytok v Ukraini: transformatsiia rivnia zhyttia ta rehional'ni dysproportsii [Human development in Ukraine: the transformation of life level and regional disproportion]*. (2012). Kyiv: Institute for Demography and Social Studies NAS of Ukraine [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 04.08.2014

УДК 314.554

Л.І. СЛЮСАР

канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інституту демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

E-mail: L.Slyusar@bigmir.net

РОЗЛУЧЕННЯ В УКРАЇНІ В ДЕМОГРАФІЧНОМУ ВИМІРІ: МИНУЛЕ І СУЧАСНІСТЬ

Нестійкість шлюбів, поширення розлучень є характерною рисою матримоніальної поведінки населення більшості розвинутих країн сучасного світу. Це наслідок модернізації соціального і економічного життя в умовах сучасного режиму відтворення населення: низької народжуваності і зростаючої тривалості життя. Є протиріччя між нестійкістю шлюбу і потребою суспільства у комфортних умовах соціалізації підростаючого покоління, негативні наслідки якого значніші у країнах з низькою економічною і соціальною захищеністю населення, до яких належить і Україна. Протягом ХХ століття Україна пройшла через форсовану модернізацію шлюбно-сімейних відносин, жорсткий контроль над особистим життям за часів сталінізму, ряд соціальних катастроф, що формувало динаміку показників розлучуваності. Сучасна Україна залишається у групі країн Європи з найвищими показниками розлучуваності, що негативно впливає на народжуваність; однак простежується певна тенденція до зменшення кількості розлучень.

Ключові слова: сім'я, шлюб, розлучення, населення, народжуваність, демографічна модернізація.

Л.И. Слюсар

канд. экон. наук, вед. наук. сотруд. Института демографии

и социальных исследований им. М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: L.Slyusar@bigmir.net

РАЗВОДЫ В УКРАИНЕ В ДЕМОГРАФИЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИИ: ПРОШЛОЕ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Неустойчивость брака, рост числа разводов характерны для матримониального поведения населения большинства развитых стран современного мира. Это следствие модернизации социальной и экономической жизни в условиях современного режима воспроизводства населения — низкой рождаемости и растущей продолжительности жизни. Существует противоречие между неустойчивостью брака и потребностью общества в комфортных условиях социализации подрастающего поколения, негативные последствия которого более ощутимы в странах с низкой экономической и социальной защищенностью населения, к которым относится и Украина. На протяжении ХХ века Украина прошла через форсированную модернизацию брачно-семейных отношений, жесткий контроль над личной жизнью во времена сталинизма, ряд социальных катастроф, что формировало динамику показателей разводимости. Современная Украина остается в группе стран Европы с наивысшими показателями разводимости, что негативно влияет на рождаемость; однако прослеживается тенденция к уменьшению количества разводов.

© СЛЮСАР Л.І., 2014

Ключевые слова: семья, брак, развод, население, рождаемость, демографическая модернизация.

L.I. Slyusar

Ph.D., Leading scientific worker Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Science of Ukraine.

60 Taras Shevchenko Blvd., Kyiv 32, Ukraine 01032

E-mail: L.Slyusar@bigmir.net

DIVORCES IN UKRAINE IN DEMOGRAPHY DIMENSIONS: PAST AND PRESENT

The instability of marriage, increase in the number of divorces is characteristic of marital behavior of the population in most developed countries of the modern world. This is a consequence of the modernization of social and economic life in conditions of modern regime of population reproduction — low birth rates and rising life expectancy. There are contradictions between the instability of marriage and society's need for comfortable conditions of socialization of children, the negative consequences are more noticeable in countries with low economic and social protection of the population, which include Ukraine. During the XX century, Ukraine was going through forced accelerated modernization of marriage and family relations, total control over private life during Stalinism, social disasters, and these formed the dynamics of indicators of divorce. Modern Ukraine is in a group of European countries with the highest divorce rate, which has a negative effect on fertility; but a tendency to reduce the number of divorces take place.

Key words: family, marriage, divorce, population, demographic modernization, fertility.

Постановка проблеми. Розлучення (divorce) — розпад шлюбу за життя обох партнерів, що дає їм право на новий шлюб — є поширеним явищем у сучасному світі. Розлучення безпосередньо впливає на життєдіяльність сім'ї, на виконання основних її функцій — дітонародження, виховання і утримання дітей. Загальноєвропейська тенденція зростання нестійкості шлюбних стосунків і, відповідно, підвищення рівня розлучуваності на основі трансформації моделі шлюбної та сімейної поведінки, набула поширення у більшості країн у другій половині XX століття і вважається одним із проявів Другого демографічного переходу (SDT). Основні принципи організації соціального середовища сучасного суспільства — свобода особистості, емансипація, секуляризація — створили мотивацію для зміни поглядів на стосунки у шлюбі, спрямували людину на пошук особистого щастя і рішучість щодо змін у особистому житті, якщо стосунки у шлюбі її не вдовольняють.

Нестійкість шлюбних стосунків стала можливою за сучасного режиму відтворення населення — низької народжуваності та зростаючої тривалості життя — в умовах захищеності процесів відтворення поколінь людської спільноти, яке забезпечується економічними і технологічними досягненнями людства, у тому числі у галузі санітарної гігієни та медицини. Сучасне людство «може собі дозволити» певну свободу у питаннях організації сімейного життя, послаблення регламентації сексуальної, шлюбної та репродуктивної поведінки, хоча ще сто років тому був досить жорсткий контроль з боку громади, церкви, держави [1, с. 10, 73–74]. Зміна становища жінки у суспільстві, її економічна незалежність, сучасні форми організації побуту, соціальний захист дітей з боку держави — все це створює соціально-економічні умови для вільного вибору особистості у питаннях збереження шлюбу.

Разом з тим нестійкість шлюбу є одним із викликів сучасного світу, оскільки змінює умови утримання і виховання дітей у сім'ї. Природним, найбільш комфортним середовищем соціалізації дитини є повна сім'я з рідними батьком і матір'ю, а монобатьківські й реструктуровані сім'ї, поширення яких обумовлене перш за все розлученнями і повторними шлюбами, на думку більшості фахівців, знаходяться

у зоні ризику щодо можливості забезпечення сприятливих умов життєдіяльності дитини і негативно впливають на народжуваність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розлучуваність є одним із основних процесів у шлюбно-сімейній сфері, тому її вивченню приділяло увагу багато вчених – А. Волков (Volkov A.), С. Захаров (Zakharov S.), О. Синельников (Sinelnikov A.), Д. Беккер (Becker G.), П. Фести (Festy P.), Ш. Блайо (Blayo Cy.), К. Девас (Davis K.), а серед українських дослідників такі відомі вчені, як Ю. Корчак-Чепурківський (Korchak-Chepurkovskiy Y.), А. Хоменко (Homenko A.), Л. Чуйко (Chuiko L.). Оцінка причин зростання розлучуваності викликає гострі дискусії. Частина дослідників (О. Синельников, А. Антонов та ін.) вважає це проявом системної кризи інституту сім'ї [14, с. 130–146], інші – проявом демографічної модернізації, одним з «атрибутів» сучасного шлюбу (С. Захаров, С. Голод) [1, с. 67–148; 2, с. 76].

Українські демографи (Ю. Корчак-Чепурківський, Л. Чуйко) досить детально вивчили характеристики розлучуваності на окремих етапах розвитку країни [5, с. 112–124; 7, с. 130–171], однак постає потреба у розумінні загальної картини еволюції цього процесу в Україні та визначенні його сучасних особливостей.

Метою статті є дослідження еволюції розлучуваності населення України протягом ХХ століття та основних її характеристик у перше десятиріччя ХХІ століття.

Виклад основного матеріалу. Впродовж багатьох століть шлюбні традиції українців характеризувались значною сталістю і були типовими для населення аграрного (доіндустріального) суспільства. Жорстка регламентація всіх аспектів сімейної поведінки, у тому числі міцність шлюбних стосунків, були важливими елементами у механізмі забезпечення високої народжуваності, на якій базувалось самовідтворення населення в умовах високої смертності, особливо дитячої. Дуже мала вірогідність розірвання шлюбу була обумовлена, насамперед, різким осудом церкви, громади; розлучення сприймалось сімейним і соціальним оточенням як відхилення від соціально прийнятних норм поведінки. Відповідно до шлюбного законодавства Російської імперії, до якої входила більша частина українських земель, шлюб міг бути розірваний тільки духовним судом у випадках: 1) доказу перелюбства або нездатності до шлюбного співжиття (позов приймався тільки через три роки після укладання шлюбу); 2) один із подружжя засуджений до покарання з позбавленням всіх прав; 3) безвісна відсутність одного з подружжя 5 і більше років [4, с. 762]. Тому ще на рубежі ХІХ–ХХ століть розлучення в Україні були рідкісним явищем, про це свідчать дані перепису населення 1897 р.: на момент перепису менше 0,4% осіб шлюбного віку 9 губерній України мали статус розлучених.

Однак протягом ХХ століття українське суспільство пройшло шлях індустріалізації та відповідної модернізації демографічної поведінки населення в специфічній формі, обумовленій принципами організації суспільного життя в роки соціалізму. Вже у 1920-ті роки, внаслідок форсованої індустріалізації, докорінної зміни соціально-економічного середовища, морально-ідеологічних та правових норм, розлучення стало нормою життя. За твердженням Ю. Корчак-Чепурківського, у 1925 р. загальний коефіцієнт розлучуваності в Україні був один із найвищих у світі і дорівнював 1,75‰. У 1929 р. цей коефіцієнт становив уже 2,5‰. Ініціаторами розлучення у більшості випадків були чоловіки; спостерігалась висока питома вага розлучень після короткого за тривалістю шлюбу та розлучень за наявності в сім'ї дітей [5, с. 113–117]. Саме в цей період в Україні було закладено основи моделі матримоніальної поведінки, для якої характерна нестабільність шлюбів, високий ризик розлучення, у тому числі при наявності спільних дітей.

З середини 1930-х років, мірою того як змінювалось суспільне життя на принципах посилення тоталітаризму, держава перейшла до методів жорсткого контролю над усіма сторонами життя людини, у тому числі й у сфері приватного, сімейного життя. На законодавчому рівні було введено значні обмеження свободи розлучень, ускладнена їх процедура, що призвело до значного скорочення їх кількості. Відповідно, показники офіційної статистики покращились, однак протиріччя розвитку сім'ї та шлюбу, об'єктивно обумовлені індустріалізацією і широким залученням жінок до суспільного виробництва, не були вирішені. Глибокий слід в ментальності українського народу залишили соціально-демографічні катастрофи та війни, через які пройшло українське суспільство у 1930–1940-і роки, що деформувало не тільки статеву-вікову структуру населення, а й ієрархію життєвих цінностей, місце в них шлюбу і батьківства [6, с. 362–364].

Досягнення гендерної рівності у сфері праці, освіти, що, безумовно, мали місце, не супроводжувались змінами у сімейних стосунках – розподіл обов'язків і система лідерства у сім'ї залишались традиційними. Саме тому вже у 1950-х роках, незважаючи на законодавчі обмеження, кількість розлучень в Україні почала повільно зростати, але після значного спрощення процедури розлучення у 1965 р. (Указ Президії Верховної Ради СРСР від 10 грудня 1965 р. «Про деякі зміни порядку розгляду в судах справ про розірвання шлюбу») відбувся «стрибок» показників розлучуваності населення: у 1965 р. було зареєстровано 77781 розлучень (1,7‰), а у 1966 р. – 140877 (3,1‰), тобто майже вдвічі більше (рис. 1). У наступні роки простежувалась чітка тенденція до зростання рівня розлучуваності, хоча в окремі роки і було деяке її зниження.

У 1970–1980-х роках рівень розлучуваності населення України був одним із найвищих у Європі. У цей період, за даними Л. Чуйко, ініціаторами розлучення у більшості випадків були дружини, а причинами розірвання шлюбу найчастіше було зловживання чоловіка алкоголем і, на другому місці, – несумісність характерів [7, с. 139–170]. Щодо розподілу розлучень за тривалістю розірваних шлюбів, то простежувалась тенденція до зростання кількості розлучень з невеликою тривалістю шлюбу – до 5 років, що можна пояснити значним поширенням на той час ранніх

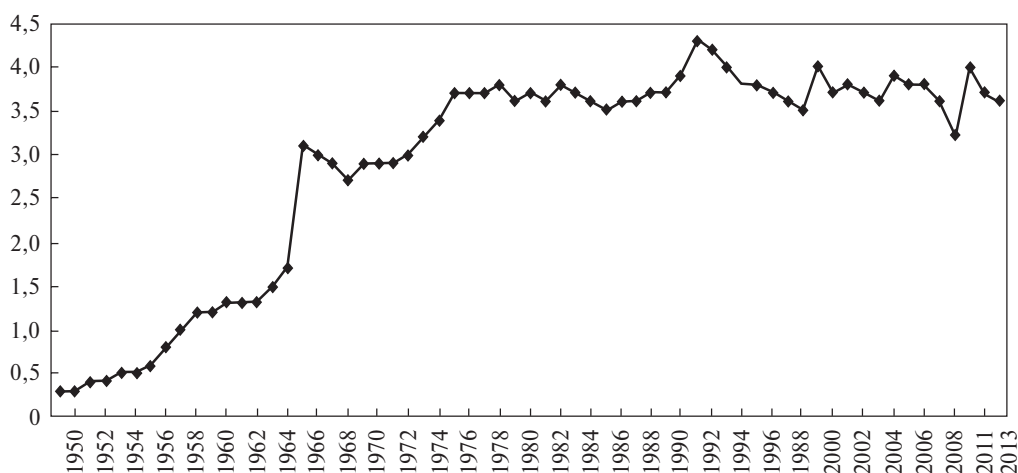

Рис. 1. Кількість розлучень у розрахунку на 1000 населення в Україні у 1950–2013 рр.

Джерело: дані Держстату України.

шлюбів, в яких досить часто молоді люди ще не були достатньо соціально зрілими для подружнього життя. Також зростала питома вага розірваних шлюбів з тривалістю понад 20 років (табл. 1).

Із набуттям Україною незалежності та зміною соціально-економічної моделі організації соціуму умови життєдіяльності української сім'ї якісно змінилися; були створені умови для її модернізації на основі постіндустріальних принципів розвитку (принципів другого демографічного переходу), у тому числі деформалізації норм і правил, їх плюралізації. Разом з тим країна успадкувала профіль шлюбно-сімейних процесів, що склався у попередні роки, і це значною мірою вплинуло на розвиток української сім'ї.

Україна залишається у групі країн Європи з найвищими показниками розлучуваності населення, вищий її рівень реєструється лише у Росії, схожі показники у Білорусі та Молдові. Однак слід зазначити, що високі показники розлучуваності українського населення є певною мірою наслідком високого рівня шлюбності, що треба враховувати в першу чергу при здійсненні міжнародних порівнянь. За показником несталості шлюбу (співвідношення кількості зареєстрованих шлюбів і розлучень) Україна перебуває на середньоевропейському рівні.

У перше десятиліття незалежності України – у 1990-ті роки – рівень розлучуваності підвищився, сягнувши пікових значень у 1992–1993 рр. (4,2–4,3‰), що було обумовлено загостренням проблем сім'ї, дезадаптацією населення в умовах гострої трансформаційної кризи. У наступні роки спостерігалась тенденція до зменшення кількості розлучень, хоча і з певними річними коливаннями: після підвищення показників у 2000 році у 2001–2004 роках вони знизились, у 2005 р. загальний коефіцієнт розлучуваності знову підвищився і становив 3,9‰, у 2006 і 2007 рр. – 3,8‰, у 2008 р. – 3,6‰, 2009 р. – 3,2‰, і це найнижче його значення з 1975 року. В цілому тренд змін загального коефіцієнта розлучуваності демонструє позитивну тенденцію до зниження.

З середини 2010 року процедура реєстрації розлучень була змінена відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» від 1 липня 2010 р. № 2398-VI, тому коректних даних за цей рік ми не маємо. У 2011 р. кількість розлучень збільшилась, у тому числі у розрахунку на 1000 населення, до 4,0‰ (що частково може бути обумовлено оформленням розлучень, що відбулись у попередньому році), у 2012 р. – 3,7‰, 2013 р. – 3,6‰.

Таблиця 1. Розподіл розлучень за тривалістю розірваних шлюбів в Україні у 1965–1989 рр., %

Тривалість шлюбів	1965	1970	1975	1980	1985	1989
До 1	1,4	3,8	5,1	3,9	2,6	4,5
1 – 4	26,8	28,8	32,3	33,4	33,9	33,2
5 – 9	36,3	26,9	26,6	27,3	28,2	25,9
10 – 19	29,4	30,2	24,4	21,8	23,4	24,0
20 і більше	6,0	10,0	11,5	13,6	11,9	12,4
Невідомо	0,1	0,3	0,1	0,0	0,0	0,0
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: дані ЦСУ УРСР.

Загальний коефіцієнт розлучуваності дає лише поверхову, найбільш загальну характеристику цього процесу, оскільки не враховує шлюбний склад населення. Найбільш інформативним є спеціальний коефіцієнт розлучуваності, що розраховується на матеріалах перепису населення як зіставлення кількості розлучень, зареєстрованих у роках, що межують з переписом, з кількістю населення, яке перебуває у шлюбі. За нашими розрахунками, за міжпереписний період 1979–1989 рр. рівень розлучуваності стабілізувався і навіть дещо знизився, а за період 1989–2001 рр. (фактично перше десятиріччя незалежності, роки гострої кризи) – підвищився. Крім того, матеріали перепису 2001 р. дають можливість більш точних розрахунків, оскільки є дані щодо кількості осіб, які перебувають у зареєстрованому і незареєстрованому шлюбі (табл. 2).

Для оцінки рівня розлучуваності використовують також такі показники: сумарний коефіцієнт розлучуваності TDR (кількість розлучень на одного чоловіка і одну жінку умовного покоління) та індекс розлучуваності – співвідношення сумарних коефіцієнтів розлучуваності та шлюбності. Їх динаміка відображена на рис. 2 і рис. 3, з яких видно, що інтенсивність розлучуваності населення України має тенденцію до зниження. Значні коливання індексу розлучуваності обумовлені традиційним зниженням рівня шлюбності у високосний рік.

Поступове зниження рівня розлучуваності обумовлено комплексом факторів. Найвагоміший з них – це поширення в Україні незареєстрованого шлюбного партнерства, яке у більшості випадків є випробувальним етапом у стосунках і дає можливість перевірити, наскільки партнери можуть створити сім'ю [8, с. 36–38; 48–50].

Таблиця 2. Спеціальні коефіцієнти розлучуваності населення України на момент переписів 1979, 1989 і 2001 рр.

Особисті Коефіцієнти	1979	1989	2001	2001 (зареєстровані шлюби)
Перебувають у шлюбі, осіб:				
чоловіки	12488742	13175846	11782847	10959186
жінки	12571709	13271515	11903222	11067012
Спеціальні коефіцієнти розлучуваності, ‰				
чоловіки	14,9	14,4	15,5	16,6
жінки	14,8	14,3	15,3	16,5

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

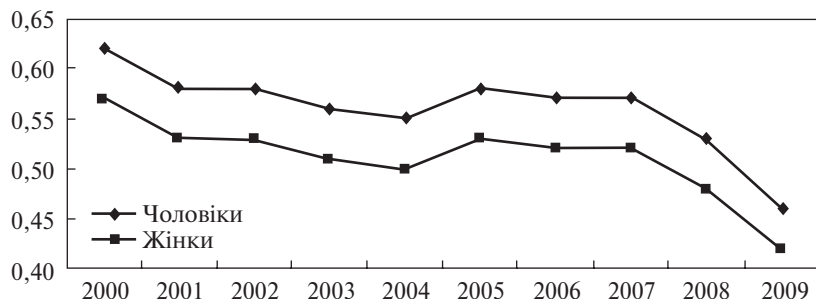

Рис. 2. Сумарний коефіцієнт розлучуваності в Україні у 2000–2009 рр.

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

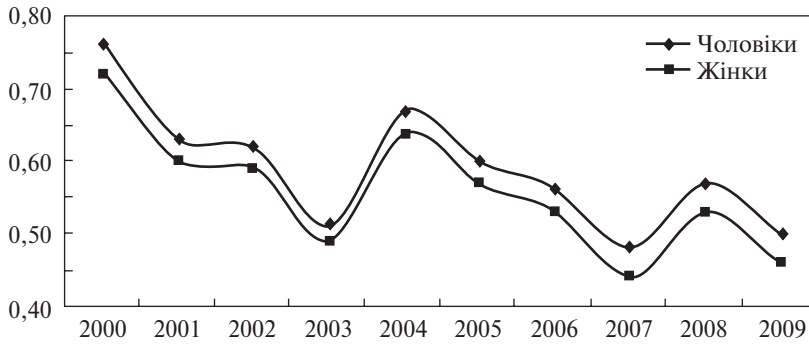

Рис. 3. Індекс розлучуваності в Україні у 2000–2009 рр.

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

На жаль, немає можливості розрахувати сумарний коефіцієнт розлучуваності й індекс розлучуваності після 2009 р. через відсутність повної інформації щодо характеристик шлюбів, які розпались. За існуючою з 2010 р. практикою реєстрації розлучень та збору статистичної інформації щодо них, дані надають органи державної реєстрації актів цивільного стану і судова система України відповідно до місця оформлення розлучення. Однак якщо органи державної реєстрації надають інформацію щодо віку, тривалості шлюбу, громадянства, наявності дітей у осіб, які розлучаються (форми статистичної звітності Р-1 – Р-5), то судова система – тільки щодо загальної кількості розлучень. Питання про можливість одержання даних щодо шлюбів, що розриваються через суд, поки не вирішено. Слід зазначити, що, відповідно до Сімейного кодексу України, у судах відбуваються розлучення за наявності у сім'ї дітей і при майнових суперечках подружжя, тобто більшість розлучень (наприклад, у 2012 р. 70,4% всіх розлучень).

Важливим є аналіз розподілу розлучень за тривалістю шлюбів, що розпались, та наявністю у подружжя дітей, однак його можна зробити лише до 2010 р. За наявними даними, ми можемо стверджувати, що в Україні високою є вірогідність розпаду шлюбу на всіх його етапах. Більше половини розлучень припадає на шлюби тривалістю від 1 року до 15 років, тобто саме на той період, коли в сім'ї виховують неповнолітніх дітей. Разом з тим значна частка розлучень – це розпад шлюбів, в яких пара прожила разом понад 15 років; та і за такої значної тривалості шлюбу ймовірність розлучення є досить високою (табл. 3).

Розпад шлюбу не тільки негативно впливає на шлюбну й дітородну ситуацію у країні, поширюючи безшлюбність і самотність, він погіршує морально-психологічний клімат, оскільки особа, яка пережила розлучення, у більшості випадків проходить через важку психологічну кризу [9, с. 104–105]. У розлучених осіб вище ризик передчасної смерті порівняно з тими, хто перебуває у шлюбі [12]. Головною причиною розлучення на думку осіб, шлюб яких розпався, є напруження у морально-психологічних, емоційних стосунках подружжя (конфлікт інтересів, відчуженість у сімейних стосунках), і це напруження посилює невирішеність матеріальних і житлових проблем. Крім того, однією з поширених причин розлучення залишається асоціальна поведінка одного з партнерів, як правило – алкоголізм чоловіка (рис. 4).

Найбільшу проблему становить розпад сім'ї, у якій проживають неповнолітні діти, адже відбувається руйнація того природного осередку розвитку дитини, якою є повна сім'я з матір'ю та батьком. У більшості шлюбних пар, які розпадаються, є

спільні діти (табл. 3), і, відповідно, кожен рік тисячі дітей переживають розлучення батьків: у 2009 році (останній рік щодо якого є дані форми Р-5 у повному обсязі) це 96,9 тис. дітей.

Хоча є думка, що у розвиненому суспільстві, за наявності високого рівня життя та активної соціальної політики держави, склад сім'ї мінімально впливає на розвиток дитини (таку думку стосовно Швеції висловив Пол Кругман), однак численні дослідження свідчать про наявність підвищеного ризику для дітей, батьки яких розлучились. Прикладом є досить відоме дослідження молоді у Швеції, за даними якого емоційно-психологічний стан молодих людей, які пережили в дитинстві розлучення батьків, є гіршим, ніж у їх ровесників, серед них більш поширені депресія, психологічна нестабільність тощо [10]. В умовах України ці ризики посилюються через низький рівень добробуту населення, невирішеність багатьох соціально-економічних проблем, слабкий соціальний захист сімей з дітьми.

Таблиця 3. Розподіл розлучень за тривалістю шлюбу та за кількістю спільних дітей в Україні у 2000–2009 рр., %

Рік	Відсоток розлучень у їх загальній кількості							
	за тривалістю припинених шлюбів, років					з відповідною кількістю спільних дітей подружжя		
	до 1 року	1–4	5–9	10–19	20 і більше	без дітей	одна дитина	дві і більше
2000	3,2	23,4	26,9	29,3	17,2	41,5	44,9	13,6
2002	2,8	23,2	26,8	31,0	16,2	39,8	46,5	13,7
2003	2,7	23,3	26,1	31,2	16,7	39,6	47,0	13,4
2004	3,1	23,4	25,0	31,1	17,4	41,6	45,7	12,7
2005	2,6	24,4	24,8	31,5	16,7	40,3	47,5	12,2
2006	3,0	24,7	24,0	31,2	17,1	41,4	47,2	11,4
2007	3,2	25,7	23,6	29,8	17,7	42,7	46,7	10,6
2008	3,8	27,3	23,5	28,1	17,3	44,1	45,4	10,5
2009	3,2	30,3	24,0	26,1	16,4	45,1	44,8	10,1

Джерело: розрахунки за даними Держстату України.

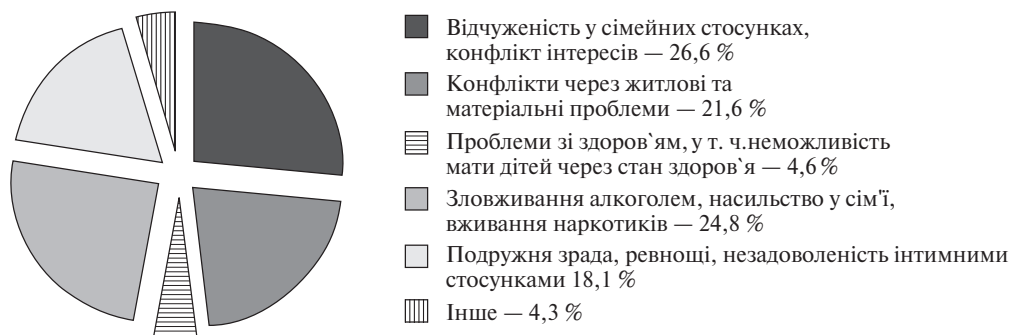

Рис. 4. Розподіл осіб за основними причинами розпаду їх шлюбу, %

Джерело: дані вибіркового соціально-демографічного дослідження «Сім'я і діти» (Україна, 2008 р.)

Нестабільність шлюбних відносин — фактор, що сприяє зниженню народжуваності: при розпаді шлюбу невеликої тривалості подружжя «не встигає» реалізувати свої дітородні плани. Ймовірність розлучення є причиною відмови від народжень, які планувались; в умовах загальної нестабільності шлюбних відносин подружні пари виявлять певну обережність у своїх дітородних прагненнях, особливо це стосується жінок. Результати вибірових досліджень засвідчують, що дітородні установки сім'ї залежать від міцності й гармонійності відносин, які склались між шлюбними партнерами: дітородні плани чоловіків і жінок, які задоволені своїм шлюбом і ніколи не думали про розлучення, є вищими, ніж у тих, у кого з'являлось бажання розлучитись [11, с. 178—180]. Компенсатором зниження народжуваності внаслідок розпаду шлюбу є повторна шлюбність, оскільки вступ до нового шлюбу збільшує вірогідність новонародження, особливо якщо у чоловіка чи жінки не було раніше дітей. Однак повторна шлюбність лише частково компенсує втрачені дітородні можливості сім'ї внаслідок високої ймовірності розлучення подружжя.

На нашу думку, нестабільність шлюбу, високий рівень розлучуваності населення є найбільш складною соціально-демографічною проблемою стосовно розвитку сім'ї. Держава як інститут, що представляє інтереси суспільства, має знайти шляхи мінімізації протиріччя між сучасною формою шлюбних відносин (нестійкість шлюбу, плюралізація його форм) і потребою суспільства у комфортних умовах соціалізації підростаючого покоління, оскільки природним осередком розвитку дитини є повна сім'я, в якій її утримують і виховують мати і батько, що дає можливість засвоїти моделі поведінки відповідно до своєї статі. Методи цієї політики мають бути гнучкими і виваженими, адже примітивна заборона — ускладнення процедури, підвищення державного мита тощо — не є ефективною стосовно проблем у особистому житті, особливо у сучасному світі з його тенденціями до індивідуальної свободи і деформалізації правил і норм. Треба визнати, що неможливо протидіяти розпаду певної частини шлюбів: це випадки, коли шлюб розпадається через бажання взяти шлюб з новим партнером, або погляди на життя партнерів стали діаметрально протилежними; чи причиною розлучення є алкоголізм, насилля у сім'ї, а в цьому випадку розрив шлюбу є позитивним варіантом для жінки і дітей, оскільки конфліктне, напружене сімейне середовище негативно впливає на їх розвиток. Зменшити кількість таких розлучень можливо лише за загального соціального оздоровлення суспільства, ефективної протидії алкоголізму, наркоманії, сімейному насиллю.

Разом з тим є певна кількість розлучень, яким можна було б запобігти, надавши подружжю своєчасну психологічну допомогу, і про це свідчать непоодинокі випадки «повернення» до шлюбних стосунків пар, які розлучились. Поширення практики консультування сімейними психологами, психоаналітиками, розширення кола користувачів їх послуг й поступове формування у населення культури користування цими послугами є вимогою сьогодення. Можливо, слід ввести у практику обов'язкове консультування у цих спеціалістів осіб, які вирішили розлучитись. При розлученні шлюбної пари, яка має спільних дітей, можливо використовувати режим окремого проживання як етап у процедурі розлучення, адже ст. 119 Сімейного кодексу України передбачає можливість встановлення режиму окремого проживання подружжя за заявою одного з них. Такий режим використовують у ряді країн — Німеччині, Швейцарії та інших — як етап у процедурі розлучення.

Вирішення житлової проблеми також є важливим, оскільки наявність окремого комфортного житла сприяє створенню позитивного мікроклімату у сім'ї, а конфлікти через житлові й матеріальні проблеми доволі часто є однією з причин розпаду шлюбу (рис. 4).

Держава повинна подбати про гідні умови життєдіяльності дітей, батьки яких розлучились, у тому числі шляхом регулювання відносин по їх матеріальному утриманню. В Україні діє мінімальний стандарт розміру аліментів – не менше 30% прожиткового мінімуму на одну дитину відповідного віку, і якщо дитина не одержує цієї суми, то її компенсує державна допомога. Логічно підняти розмір цього стандарту до 50% прожиткового мінімуму, що не тільки забезпечить більш справедливий розподіл обов'язків з утримання дитини між матір'ю та батьком, а і сприятиме зменшенню ризику бідності для цієї категорії дітей.

В умовах нестабільності шлюбу та зростання рівня повторної шлюбності необхідно не тільки пропагувати більш відповідальне ставлення до шлюбу й батьківства, а й підвищувати культуру міжособистісних стосунків, формувати відповідальне ставлення до батьківських обов'язків обох колишніх партнерів після розпаду шлюбу. В Україні відсутня традиція постійної участі батька, який проживає у іншій сім'ї окремо від дітей, у їх вихованні, що є наслідком застарілих стереотипів щодо гендерного розподілу обов'язків по вихованню дітей у сім'ї. Як правило, жінки, з якими проживають діти, скаржаться на неувагу колишніх чоловіків, а чоловіки – на перешкоджання у спілкуванні й участі у житті дітей [13, с. 153–154]. Необхідна модернізація моделі поведінки обох батьків у випадку розлучення, повторного шлюбу з метою мінімізації ризиків погіршення умов розвитку дітей. Вирішення цієї проблеми лежить у морально-етичній сфері, потребує духовної та моральної зрілості суспільства, певної трансформації системи життєвих цінностей і місця в ній дитини.

Висновки. Поширення розлучень є однією з основних характеристик матримоніальної поведінки населення більшості розвинутих країн сучасного світу. Це є наслідком модернізації соціального й економічного життя сучасного суспільства на принципах свободи особистості, емансипації, секуляризації, гендерної рівності, соціальної захищеності в умовах сучасного режиму відтворення населення – низької народжуваності й зростаючої тривалості життя. Слід визнати наявність певного протиріччя між сучасною нестійкістю шлюбу і потребою суспільства у комфортних умовах соціалізації підростаючого покоління, негативний вплив яких найбільш відчутний у країнах з низькою економічною та соціальною захищеністю населення, до яких належить і Україна. Мінімізувати ці наслідки можливо шляхом зміни сучасної моделі поведінки батьків при розлученні, їх свідомого ставлення до виконання батьківських обов'язків (своїх і партнера) після розірвання шлюбу. Разом з тим потрібно подальше вдосконалення державного регулювання відносин з утримання і виховання дітей, батьки яких розлучились, з метою створення комфортних умов для їх життєдіяльності й розвитку.

Подальше вивчення всіх аспектів розлучуваності населення є актуальним, однак воно неможливе без повного обсягу статистичної інформації про цей процес, і передовсім відновлення статистичної звітності щодо характеристик шлюбних пар, які розлучаються через суд. У міжпереписний період необхідні вибіркові демографічні дослідження, що нададуть додаткову інформацію про цей складний і суперечливий процес.

ЛІТЕРАТУРА

1. Демографическая модернизация России, 1900–2000 / Под ред. А. Вишневого. – М.: Новое издательство, 2006. – 608 с.
2. Голод С.И. Семья и брак: историко-социологический анализ. – Санкт-Петербург: ТО ТК «Петрополис», 1998. – 272 с.

3. *Кравець О.М.* Сімейний побут і звичаї українського народу. — К.: Наук. думка, 1966. — 198 с.
4. О правах и обязанностях семейственных // Полный свод законов Российской империи в 2-х книгах. Под ред. А.А. Добровольского. Книга 2. Тома IX—XVI. — Том X, книга I. — С-Петербург: Издание ЗАКОНОВЪДЪНІЕ, 1911. — С. 756—770.
5. *Корчак-Чепурковский Ю.А.* Браки и разводы на Украине в 1925 г. // Избранные демографические исследования. — М.: Статистика, 1970. — С. 112—124.
6. *Слюсар Л.І.* Наслідки соціальних катастроф для української сім'ї // Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки. Матеріали міжнародної наукової конференції. — К.: 2013. — С. 359—364.
7. *Чуйко Л.В.* Браки и разводы. — М.: Статистика, 1975. — 175 с.
8. Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічний аспект. Колективна монограф. — К.: ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України, 2010. — 248 с.
9. Шлюб, сім'я та дитородні орієнтації в Україні : Колективна монограф. — К.: АДЕФ—Україна, 2008. — 256 с.
10. *Gähler M., & Garriga A.* Has the association between parental divorce and young adults' psychological problems changed over time? Evidence from Sweden, 1968–2000. — *Journal of Family Issues*. — 34 (6), 784–808. [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://jfi.sagepub.com/content/34/6/784.short>
11. Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів : Колективна монограф. — К.: АДЕФ—Україна, 2008. — 288 с.
12. *David A. Sbarra, Rita W. Law and Robert M. Portley,* «Divorce and Death: A Meta-Analysis and Research Agenda for Clinical, Social, and Health Psychology» // *Perspectives on Psychological Science* 6.5 [September 2011]: P. 454–474.
13. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку : Колективна монограф. — К.: ТОВ «Основа-Принт», 2009. — 248 с.
14. *Синельников А.Б.* Развод — революция в семье // *Вестник Московского университета*, сер.18. — 2010. — №2. — С. 130—146.

REFERENCES

1. Vishnevskiy, A. (Ed.) *Demograficheskaja modernizacija Rossii, 1900-2000 [Demographic Modernization of Russia, 1900-2000]*. (2006). Moskva. Novoe izdatel'stvo [in Russian].
2. Golod, S. I. (1998). *Sem'ja i brak: istoriko-sociologicheskij analiz [Family and marriage: historical and sociological analysis]*. Sankt-Peterburg: TO TK «Petropolis» [in Russian].
3. Kravets', O. M. (1966). *Simeynnyy pobut i zvyychayi ukrayins'koho narodu [Family life and customs of Ukrainian people]*. K.: Naukova dumka [in Ukrainian].
4. Dobrovolskiy, A. A. (Ed). (1911). *O pravah i obyazannostyah semeystvennyih. Polnyi svod zakonov Rossiyskoy imperii [The Rights and Obligations of nepotism. Full set of laws of the Russian Empire]*. (Vols.1-2). S-Peterburg: Izd-nie Zakonovъdъnie [in Russian].
5. Korchak-Chepurkovskij, Ju. A. (1970). *Braki i razvody na Ukraine v 1925 g. Izbrannye demograficheskie issledovanija [Marriages and divorces in the Ukraine in 1925. Selected demographic studies]*. M.: Statistika [in Russian].
6. Slyusar, L.I. (2013). Naslidky sotsial'nykh katastrof dlya ukrayins'koyi sim'yi. Holod v Ukrayini u pershiy polovyni XX stolittya: prychyny ta naslidky. [The consequences of social disasters for family. Ukrainian Famine in Ukraine in the first half of the twentieth century: causes and consequences]. *Materialy mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi — Materials of the International Conference*. Kyiv [in Ukrainian].
7. Chujko, L. V. (1975). *Braki i razvody. [Marriages and divorces]*. M.: Statistika [in Russian].
8. *Molod' ta molodizhna polityka v Ukrayini: sotsial'no-demohrafichnyy aspekt. [Youth and youth policy in Ukraine: social-demographic aspect]*. (2010). Kolektyvna monohrafiya. K: IDSD im. M. V. Ptukhy NAN Ukrayiny [in Ukrainian].
9. *Shlyub, sim'ya ta ditorodni oriyentatsiyi v Ukrayini [Marriage, family and childbearing orientation in Ukraine]*. (2008). Kolektyvna monohrafiya. K.: ADEF — Ukrayina [in Ukrainian].
10. Gähler, M., & Garriga, A. (2013). Has the association between parental divorce and young adults' psychological problems changed over time? Evidence from Sweden, 1968–2000. *Journal of Family Issues*, 34 (6), 784–808 [in English].

11. *Naselennya Ukrainy. Narodzhuvanist' v Ukraini u konteksti suspil'no-transformatsiynykh protsesiv. [The population of Ukraine. Fertility in Ukraine in the context of social and transformation processes].* (2008). Kolektyvna monohrafiya. K.: ADEF – Ukraina [in Ukrainian].
12. Sbarra, D., Law, R., and Portley, R. (2011). *Divorce and Death: A Meta-Analysis and Research Agenda for Clinical, Social, and Health Psychology.* Perspectives on Psychological Science 6.5 [in English].
13. *Sim'ya ta simeyni vidnosyny v Ukraini: suchasnyy stan i tendentsiyi rozvytku. [Family and Family Relations in Ukraine: current state and trends].* (2009). Kolektyvna monohrafiya. K.: TOV «Osnova-Prynt» [in Ukrainian].
14. Sinel'nikov, A.B. Razvod – revoljucija v sem'e [Divorce – a revolution in family]. (2010). *Vesnik Moskovskogo universiteta – Bulletin of Moscow University*, 18, Vol.2, 130-146.

Стаття надійшла до редакції журналу 20.06.2014

УДК 314.335.044

Т.Ю. ІВАЩЕНКО

старш. наук. співроб. Центру комплексних
досліджень з питань антимонопольної політики
E-mail: fort_una@meta.ua

ОЦІНКА СУЧАСНИХ ЗАХОДІВ ПІДТРИМКИ СІМЕЙ З ДІТЬМИ В УКРАЇНІ

У статті дано оцінку впливу сучасних заходів соціально-демографічної політики України у сфері підтримки сімей з дітьми на дітородну активність населення, визначено причини низької мотивації до дітонароджень серед молодих українських сімей та обґрунтовано перспективні напрями забезпечення базових можливостей для реалізації дітородного потенціалу нації. З використанням статистичних методів дослідження здійснено порівняння обсягу необхідних прямих та альтернативних витрат на виховання і розвиток дитини та фактичних можливостей середньостатистичної української сім'ї. За результатами досліджень зроблено висновки щодо доцільності часткових інвестицій держави у виховання і розвиток дітей віком від 3 до 18 років. Підкреслено важливість запровадження компенсаційних виплат замість звичайної грошової допомоги з метою підвищення захисту державних виплат від нецільового використання.

Ключові слова: державна соціальна допомога, прожитковий мінімум, мотивація до дітонародження, альтернативні витрати, компенсаційні виплати.

Т.Ю. Иващенко

старш. науч. сотрудн. Центра комплексных
исследований по вопросам антимонопольной политики
E-mail: fort_una@meta.ua

ОЦЕНКА СОВРЕМЕННЫХ МЕР ПОДДЕРЖКИ СЕМЕЙ С ДЕТЬМИ В УКРАИНЕ

В статье дана оценка влияния современных программ социально-демографической политики Украины в сфере поддержки семей с детьми на детородную активность населения, определены причины низкой мотивации к деторождению среди молодежи и рассмотрены вероятные варианты обеспечения базовых возможностей для реализации детородного потенциала нации. С использованием статистических методов исследования произведено сравнение необходимых прямых и альтернативных издержек на воспитание и развитие ребенка и фактических возможностей среднестатистической украинской семьи. По результатам исследований сделаны выводы о целесообразности частичных инвестиций государства в воспитание и развитие детей в возрасте от 3 до 18 лет. Подчеркнута важность введения компенсационных выплат вместо обычной денежной помощи с целью повышения защиты государственных выплат от нецелевого использования.

Ключевые слова: государственная социальная помощь, прожиточный минимум, мотивация к деторождению, альтернативные издержки, компенсационные выплаты.

© ІВАЩЕНКО Т.Ю., 2014

T. Ivaschenko

Senior Researcher, Centre of Complex Researches in Competition Policy
03035, Kyiv, Metropolitan Vasil Lypkivsky Street, 45

EVALUATION OF CURRENT MEASURES TO SUPPORT FAMILIES WITH CHILDREN IN UKRAINE

The article assesses the effects of the modern socio-demographic policy of Ukraine in support of families with children on the childbearing activity of the population, identifies the reasons for the low motivation to having child in young Ukrainian families, substantiates possible directions of providing basic capabilities for realization of childbearing potential of the nation. Using statistical research methods comparisons were made of the amount of necessary direct and opportunity costs for the upbringing and development of a child and the actual capabilities of the average Ukrainian family. According to the research results conclusions were made regarding the advisability of partial realization of state investment in the education and development of children aged 3 to 18 years.

Key words: state social protection, living wage, childbearing motivation, opportunity costs, compensation payments.

Постановка проблеми. В останні роки питання соціальної підтримки сімей з дітьми стало однією з найактуальніших проблем соціально-демографічного розвитку України. Високий рівень безробіття серед молоді, низький рівень мінімальних гарантій оплати праці, що не відповідає реальній вартості життя, відсутність ефективних програм забезпечення житлом молодих сімей, низька якість та недостатній рівень доступності послуг з догляду за дітьми дошкільного та молодшого шкільного віку – усі ці негаразди, негативно впливаючи на якість життя потенційних батьків, тривалий час ставали причиною відмови від народження бажаної кількості дітей. І, хоча в Україні є значна кількість прав та соціальних гарантій матерям у перші роки життя малюка, маємо констатувати актуальність впровадження додаткових заходів соціальної підтримки сімей з дітьми для покращення показників відтворення населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблем та перспектив соціально-демографічної політики України в сфері підтримки сімей з дітьми присвятили свої праці багато вітчизняних науковців: Черниш О.І. (Chernysh O.I.), Чижова Л.С. (Chyzhova L.S.), Гоноров Є.В. (Honorov Ye.V.), Задое́нко Л.В. (Zadoienko L.V.), Терещенко Г.І. (Tereschenko H.I.), Ничипоренко С.В. (Nychyporenko S.V.), Черенько Л.М. (Cheren'ko L.M.), Полякова С.В. (Poliakova S.V.), Заяць В.С. (Zaiac' V.S.), Демчук М.В. (Demchuk M.V.), Лібанова Е.М. (Libanova E.M.), Стешенко В.С. (Steshenko V.S.), Пирожков С.І. (Pyrozhkov S.I.) та інші. При цьому провідні експерти неодноразово ставили під сумнів ефективність здійснюваних заходів соціально-демографічної політики України у сфері підтримки сімей з дітьми.

Формулювання цілей статті. Спираючись на наукові здобутки вітчизняних вчених, автор ставить за мету з'ясувати економічні причини низького мотиваційного впливу здійснюваних державою заходів соціально-демографічної політики України у сфері підтримки сімей з дітьми на показники народжуваності в Україні та визначити перспективні напрями забезпечення базових можливостей для реалізації дітородного потенціалу нації.

Виклад основного матеріалу. В зв'язку з кризовим станом економіки України 27 березня 2014 року було прийнято Закон України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні». Цей закон змінює загальний підхід до виплати державної допомоги сім'ям з дітьми. Так, з 1 липня 2014 року відмінено виплату державної допомоги по догляду за дитиною

до досягнення нею трьох років, та встановлено однакову суму виплат державної допомоги при народженні дитини незалежно від черговості народження. В результаті цього збільшилася загальна сума допомоги у зв'язку з народженням першої дитини (з 30960 грн до 41280 грн), та істотно скоротилася сума допомоги у зв'язку з народженням другої та кожної наступної дитини (з 61920 грн та 123840 грн, відповідно, до 41280 грн). Державну допомогу у зв'язку з народженням дитини виплачують у два етапи: I — одноразова виплата у зв'язку з народженням дитини (в обсязі 10 прожиткових мінімумів для дитини у віці до 6 років); II — щомісячні виплати допомоги при народженні дитини (табл. 1).

Слід зазначити, що сума виплат державної допомоги по догляду за дитиною до досягнення нею трьох років, як правило, була незначною. Вона навіть не забезпечувала підвищення рівня доходів сім'ї до прожиткового мінімуму, оскільки сума такої виплати визначалася як різниця між прожитковим мінімумом, встановленим для працездатних осіб, та середньомісячним сукупним доходом сім'ї у розрахунку на одну особу. Фактично компенсувалася різниця між даними показниками для однієї особи, а решта членів сім'ї компенсації не отримували. Таким чином, сукупний дохід сім'ї в розрахунку на одну особу все одно був нижчим за прожитковий мінімум (табл. 1). У випадку, якщо сукупний дохід сім'ї у розрахунку на одну людину перевищував обсяг прожиткового мінімуму, розмір державної допомоги по догляду за дитиною встановлювався у мінімальному розмірі — 130 грн. Тому для більшості жінок, які народили першу дитину, нова програма нарахування виплат державної допомоги є більш вигідною, оскільки покращуються умови життя сім'ї протягом третього року відпустки по догляду за дитиною (табл. 1).

Проте відміна виплат державної допомоги по догляду за дитиною погіршує рівень життя тих сімей, середньодушовий дохід у яких після народження першої дитини є нижчим за прожитковий мінімум, оскільки сума виплат державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям з однією дитиною через специфічні особливості розрахунку, як правило, є меншою за суму виплат, яку могла отримати жінка у якості державної допомоги по догляду за дитиною¹.

Підсумовуючи вищесказане, варто зауважити, що впроваджені зміни можуть мати неоднозначний вплив на дітородні орієнтації населення в майбутньому. Серед позитивних сторін запропонованої програми виплат слід відзначити можливість об'єднання в одну програму кількох дублюючих одна одну програм допомоги сім'ям з дітьми, які у своїй сукупності все одно не вирішували повною мірою завдання боротьби з бідністю. При цьому запропоновані зміни парадоксально суперечать принципам соціальної справедливості по відношенню до сім'ї, оскільки зумовлюють подальше зниження рівня життя сімей з народженням другої та кожної наступної дитини, що може негативно позначитися на дітородних планах населення [1]. Відповідно, з метою уникнення негативних наслідків у вигляді відмови від народження більш як однієї дитини з економічних причин, паралельно з обмеженням обсягів державної допомоги у зв'язку з народженням другої та кожної наступної дитини, варто було б впроваджувати ефективні програми підтримки дітей у віці від 3 до 18 років. Лише в такому випадку народження додаткової дитини не суперечитиме правам та інтересам уже народжених дітей.

¹ При нарахуванні граничної суми виплат державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, рівень забезпечення прожиткового мінімуму для осіб працездатного віку — 21% прожиткового мінімуму.

Таблиця 1. Порівняння доходів простої повної сім'ї у період перебування жінки у відпустці по догляду за дитиною до досягнення нею трьох років (до та після зміни умов виплати допомоги при народженні дитини)

Параметр		Програма попередніх років			Нова програма
		При народженні першої дитини	При народженні другої дитини	При народженні третьої дитини	
Період народження дитини		3 1 грудня 2013 р.			3 1 липня 2014 р.
Заробітна плата батька дитини		3500 грн ²			
Одноразова виплата державної допомоги при народженні дитини		10320 грн			
Перші два роки	Щомісячні виплати допомоги по догляду за дитиною до досягнення нею трьох років	130,00 грн	130,00 грн	203,00 грн	Не виплачується
	Щомісячні виплати державної допомоги при народженні дитини	860,00 грн (протягом 2 років)	1075,00 грн (протягом 4 років)	1576,67 грн (протягом 6 років)	860,00 грн (протягом 3 років)
	Сукупний дохід сім'ї	4490,00 грн	4705,00 грн	5279,67 грн	4360,00 грн
	В розрахунку на одну особу*	1496,67 грн	1176,25 грн	1055,93 грн	Одна дитина – 1453,33 грн Дві дитини – 1090,00 грн Три дитини – 872,00 грн
Третій рік	Допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трьох років	130,00 грн	130,00 грн	203,00 грн	Не виплачується
	Щомісячні виплати державної допомоги при народженні дитини	Не виплачується	1075,00 грн	1576,67 грн	860,00 грн
	Сукупний дохід сім'ї	3630,00 грн	4705,00 грн	5279,67 грн	4360,00 грн
	В розрахунку на одну особу*	1210,00 грн	1176,25 грн	1055,93 грн	Одна дитина – 1453,33 грн Дві дитини – 1090,00 грн Три дитини – 872,00 грн

Джерело: Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми». Розраховано автором на основі даних про державні гарантії матеріальної підтримки сімей з дітьми.

² Відповідно до показників середньої заробітної плати в Україні, за даними Державної служби статистики (2013 р.).

Варто наголосити, що запровадження виплат державної допомоги при народженні дитини є значним досягненням у питанні подолання демографічної кризи. Так, одноразова виплата при народженні дитини дає змогу батькам компенсувати витрати на високовартісні покупки дитячих товарів, необхідних у перші роки життя малюка, а щомісячні виплати у подальшому дозволяють придбати необхідний для дитини одяг та продукти харчування. Проте такий фактор мотивації до дітонародження справляє скоріше запобіжний (обмежує подальше скорочення показників народжуваності), аніж стимулюючий вплив. Це означає, що за відсутності подібних виплат від дітонароджень відмовилася б частина тих людей, які бажають та планують народити дитину в найближчі роки, через неспроможність забезпечити її потреби навіть у перший рік після народження.

Через три роки після народження дитини такі виплати припиняються взагалі. Отже, на даному етапі проблема матеріального забезпечення дитини має вирішуватися лише її батьками. При цьому витрати на забезпечення кожної наступної дитини зменшують рівень сукупного середньодушового доходу сім'ї і призводять до зниження рівня життя. Саме тому витрати, з якими доведеться зіткнутися батькам у разі народження наступної дитини, нерідко вони сприймають як загрозу особистому добробуту. Це не означає, що українці взагалі не бажають утримувати своїх дітей, прагнучи перекласти усю відповідальність за їх матеріальне забезпечення на державу. Але значна кількість громадян ладні відмовитися від народження другої чи наступної дитини задля збереження певного досягнутого рівня життя для себе та своїх уже народжених дітей. Такий підхід до планування дітонароджень загалом відповідає пункту 7.3 Програми дій Міжнародної конференції з народонаселення та розвитку, згідно з яким, «подружні пари та окремі особи мають право приймати відповідальне рішення стосовно кількості своїх дітей...», враховуючи при цьому «...потреби своїх уже народжених і майбутніх дітей та свою відповідальність перед суспільством» [2, с. 39].

Слід окремо наголосити, що при виході у відпустку по догляду за дитиною жінка, окрім прямих витрат на виховання дитини, стикається з так званими альтернативними витратами, пов'язаними з її вимушеною відсутністю на робочому місці³. Розглянемо альтернативні витрати жінки від виходу у відпустку по догляду за дитиною до досягнення нею трьох років у випадку, якщо дитина народилася після 1 липня 2014 року, а заробітна плата її чоловіка становить 3500 грн. За результатами проведених автором розрахунків, протягом усього періоду відпустки по догляду за дитиною до досягнення нею трьох років, щомісячний сукупний дохід сім'ї в розрахунку на одну особу складатиме 1453,33 грн при народженні першої дитини, та 1090,00 грн — при народженні другої дитини (табл. 1).

За даними Державної служби статистики України, середня заробітна плата по Україні за січень—грудень 2013 року становила 3265 грн, а мінімальний рівень середньої заробітної плати, зафіксований у Тернопільській області, — 2359,00 грн [3]. Тож, припустимо, що заробітна плата жінки до народження дитини була 2000,00 грн. Відповідно, сукупний щомісячний дохід сім'ї складав 5500,00 грн. На період перебування жінки у відпустці по догляду за дитиною її щомісячний дохід скоротиться до 860 грн. (відповідно до умов виплати допомоги у зв'язку з народженням дитини). А це, в свою чергу, призведе до скорочення сукупного доходу сім'ї до 4360 грн щомісячно.

³ Альтернативні витрати жінки від виходу у відпустку по догляду за дитиною до досягнення нею трьох років — це загальна сума доходу, недоотриманого жінкою за час перебування у відпустці по догляду за дитиною.

Відповідно, альтернативні витрати сім'ї від виходу матері у відпустку по догляду за дитиною до досягнення нею трьох років становитимуть 1140,00 грн щомісячно, що у сумі за три роки складе 41040,00 грн. При цьому, щомісячний сукупний середньодушовий дохід сім'ї без дітей після народження першої дитини знизиться з 2750,00 грн. до 1453,33 грн. на одну особу, а щомісячний сукупний середньодушовий дохід сім'ї з однією дитиною після народження другої дитини скоротиться з 1833,33 грн до 1090,00 грн на одну особу.

Так, зокрема, за даними Комітету з питань будівництва, містобудування і житлово-комунального господарства та регіональної політики, лише 56% українських сімей живуть у власних квартирах і не потребують поліпшення житлових умов. При цьому рівень забезпеченості власним житлом молодих сімей не перевищує 33% [4].

За даними Державної служби статистики, у грудні 2013 року зарплату нижче середнього рівня (3619 грн. — показник середньої заробітної плати в Україні у грудні 2013 р.) отримало понад 66,5% найманих працівників [3]. При цьому 45,9% найманих працівників отримало заробітну плату недостатню для покриття мінімально необхідних витрат на одного дорослого та дитину (прожитковий мінімум для дорослого та дитини у віці від 6 до 18 років — 2504 грн). Фактично це означає, що навіть для повних сімей з обома працюючими батьками, при народженні більш як однієї дитини, зростають ризики бідності та малозабезпеченості [5, с. 83], [5, с. 38]. Це підтверджується результатами обстеження умов життя домогосподарств, яке проводить Державна служба статистики України. Зокрема, «рівень середньодушових доходів у домогосподарствах без дітей приблизно на 40% перевищує показник по домогосподарствах з дітьми» [6, с. 7]. При цьому в «найкращому становищі перебувають сім'ї з однією дитиною», а зростання кількості дітей «суттєво скорочує розмір середньодушових доходів» [6, с. 7].

Важливою проблемою є і невідповідність між задекларованим рівнем прожиткового мінімуму та фактичною вартістю життя в Україні. Так, при розрахунку величини прожиткового мінімуму в Україні не враховано витрати на оренду чи придбання житла, навчання, виховання та розвиток дітей, охорону здоров'я тощо [7, с. 109]. Окрім того, в загальній структурі споживчого кошика, що використовується при розрахунку прожиткового мінімуму, близько 60% витрат складають витрати на продукти харчування [7, с. 109]. Тоді як у провідних країнах заходу цей показник не перевищує 30–50%.

Водночас у США та розвинутих країнах Євросоюзу є значна кількість програм, спрямованих на підтримку малозабезпечених та соціально вразливих верств населення, особливо сімей з дітьми, серед яких: програма допомоги у додатковому харчуванні (SNAP), програма самопомоги у придбанні власного житла (SHOP), допомога на оренду житла, субсидії на догляд за дітьми (у період роботи та/або навчання батьків). При цьому за методикою оцінки малозабезпеченості, що використовується у США, до категорії малозабезпечених в Україні мали б потрапити сім'ї, рівень доходів яких у розрахунку на одну особу не перевищує 2436 грн⁴. Тобто, за мірками розвинутих країн світу, значна частка населення України є бідною.

Як бачимо, забезпечення елементарних потреб людини, гарантованих Конституцією України, вимагає або істотного підвищення рівня оплати праці (підвищення мінімальної заробітної плати до рівня покриття прожиткового мінімуму для одно-

⁴ Право на участь у програмі допомоги у додатковому харчуванні (SNAP) мають сім'ї, що витрачають на придбання мінімально-необхідного набору продуктів харчування більш як 30% чистого доходу (валовий сукупний дохід за виключенням окремих витрат, таких як плата за житло, догляд за дітьми тощо).

го працездатного члена сім'ї та однієї дитини), зростання прожиткового мінімуму (з включенням додаткових витрат: на оренду чи придбання житла, навчання та розвиток дитини, охорону здоров'я), або розширення соціальних гарантій та державної підтримки (створення умов для самозабезпечення населення власним житлом: субсидіювання будівництва та оренди житла, зміни підходів до віднесення сім'ї до категорії малозабезпечених). При цьому слід зазначити, що значне скорочення соціальних гарантій сім'ям з дітьми, навіть за істотного підвищення доходів громадян, спричиняє зменшення мотивації дітонароджень і практично зводить до мінімуму можливості державного впливу на дітородну поведінку населення. Адже в даному випадку інвестиції, необхідні для народження та виховання дитини, потенційні батьки розглядають як альтернативні витрати, що зумовлюють зниження їх особистого добробуту.

Забезпечення сталого людського розвитку в Україні вимагає додаткових інвестицій у розвиток та підвищення рівня життя дітей з боку держави шляхом впровадження компенсаційних виплат. Необхідність впровадження таких заходів, як засіб активної демографічної політики, базується на припущенні, що витрати на розвиток дитини повинні справедливо розподілятися між державою та батьками. Так, на сьогоднішній день в Україні уся матеріальна відповідальність за виховання та розвиток дитини після досягнення нею трирічного віку покладена на батьків. Внесок держави полягає в організації безоплатної початкової та середньої освіти й охорони здоров'я. Проте останніми роками намітилися тенденції, що показують неспроможність держави якісно організувати виконання навіть цих функцій. Зі зростанням особистого доходу, люди більше прагнуть підвищити власні інвестиції у навчання та розвиток уже народжених дітей, ніж народити ще одну дитину. Це зумовлено незадовільною якістю та недостатнім обсягом тих послуг щодо навчання, розвитку, охорони здоров'я дітей, які надає держава. При цьому у кількісному відтворенні людських ресурсів та формуванні якісного людського капіталу держава зацікавлена не менше, ніж батьки. Саме тому доцільно було б частково компенсувати витрати на виховання та розвиток майбутніх поколінь, зменшуючи таким чином негативний мотиваційний вплив на репродуктивну активність населення, з одного боку, та забезпечуючи рівні умови для розвитку дітей, незалежно від доходів їхніх батьків, з другого. Такий розподіл витрат базується на стратегічній доцільності інвестицій грошових коштів у розвиток людського капіталу для забезпечення сталого людського, соціального та економічного розвитку.

Позитивною рисою системи компенсаційних виплат є їх адресний характер: батькам, в межах наперед встановленого ліміту, компенсуються затрати на певні види товарів та послуг для дітей. Це, з одного боку — дає батькам можливість обирати ті товари і послуги, які, на їхню думку, є кориснішими для дітей, а з другого — забезпечує контроль з боку держави за тим, щоб грошові кошти, призначені для дитини, використовувалися виключно для задоволення її потреб. Прикладом таких виплат може бути компенсація витрат на навчання дитини у спеціалізованих школах та гуртках (музичних, художніх, спортивних тощо), які переважно є платними, або компенсація витрат на придбання необхідних для розвитку дитини матеріалів (музичних інструментів, форми, підручників тощо).

Спираючись на практичний досвід провідних країн світу, доречніше вважати базою для розрахунку граничної величини компенсаційних виплат сукупний дохід сім'ї, що безпосередньо витрачається на споживання в розрахунку на одного члена сім'ї. Під величиною сукупного доходу, що безпосередньо витрачається на споживання, розуміють

суму доходів, отриманих протягом місяця усіма членами сім'ї, за вирахуванням 70% від суми грошових коштів, що їх витрачає сім'я на оплату оренди житлового приміщення, виплати по іпотечному кредитуванню, сплату за житло, придбане на інших умовах, будь-які інші виплати за користування житловим приміщенням. Варто зауважити, що в даному випадку, йдеться не про компенсацію вартості оренди чи придбання житла, а про підвищення суми часткової компенсації грошових коштів, необхідних для покриття прожиткового мінімуму дитини у разі, якщо батьки дитини змушені орендувати чи купувати житло. Необхідність включення затрат на оренду чи придбання житла до розрахунку компенсаційних виплат впливає зі змісту статей 47 та 48 Конституції України, п.1, 3 статті 27 Конвенції про права дитини. Адже цілком логічно, що грошові кошти, які батьки сплачують за користування житлом, вони не можуть витрачати на потреби виховання, розвитку та підтримки життєдіяльності своєї дитини.

При цьому доречно було б ввести систему диференційованих компенсаційних виплат, гранична величина яких зменшується пропорційно зростанню середньодушового доходу сім'ї від 1 до 0,25 прожиткового мінімуму на дитину відповідного віку. Так, сім'ї, у яких розмір сукупного середньодушового доходу, що безпосередньо витрачається на споживання, до народження дитини не перевищує 1 прожитковий мінімум, не спроможні забезпечити достойний рівень життя, гарантований статтею 48 Конституції України, навіть для самих себе. Тому сума компенсаційних виплат на виховання і розвиток новонародженої дитини у такій сім'ї має становити 100% прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку. Подальше зростання розміру сукупного середньодушового доходу сім'ї, що безпосередньо витрачається на споживання до народження дитини, на кожні 2% має супроводжуватися скороченням суми компенсаційних виплат на 1%. Це забезпечить часткову економію бюджетних коштів. При цьому більш повільний темп скорочення ліміту суми компенсаційних виплат, порівняно з темпом зростання середньодушового доходу сім'ї, забезпечить збереження мотивації до продуктивної праці, оскільки зберігатиметься диференціація реальних доходів громадян залежно від їх трудових досягнень. Граничною межею для призначення підвищеного розміру компенсаційних виплат має бути такий рівень сукупного середньодушового доходу сім'ї, що забезпечував би повноцінне задоволення основних потреб людини. За приблизними розрахунками профспілок, реальний прожитковий мінімум, що забезпечив би повноцінне відтворення та розвиток людського капіталу, має становити не менше 3000 гривень [8]. Таким чином, сім'ям, у яких сукупний середньодушовий дохід, що безпосередньо витрачається на споживання до народження дитини, перевищує 2,5 прожиткових мінімуми, доцільно надавати мінімальний розмір компенсації затрат на виховання та розвиток дитини в обсязі 25% прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку.

Мотиваційний ефект запропонованих заходів полягає у значному скороченні економічних втрат, пов'язаних з народженням дитини. Так, у випадку, якщо середньомісячний сукупний дохід сім'ї складає 5500 грн, то розмір середньодушового доходу у такій сім'ї без дітей – 2750 грн. Після народження першої дитини та досягнення нею трирічного віку середньодушовий дохід сім'ї скоротиться з 2750 грн до 1833 грн в розрахунку на одну особу (на 33% у порівнянні з аналогічною сім'єю без дітей). Народження другої і кожної наступної дитини ще більше скорочуватимуть частку доходу сім'ї, що витрачається на споживання однією особою (див. рис.1). При цьому право на отримання державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям (у розмірі 1727,06 грн) у сім'ї з сукупним середньомісячним доходом у розмірі 5500 грн з'являється лише з народженням п'ятої дитини.

Проблема суттєво ускладнюється недостатньою доступністю житла для молодих сімей з дітьми. Коли сім'я з сукупним середньомісячним доходом 5500 грн орендує житлове приміщення, сплачуючи за нього 2000 грн/міс, безпосередньо на споживання залишається 3500 грн/міс. У випадку народження більш як однієї дитини така сім'я не може забезпечити задоволення навіть своїх базових потреб (розмір середньодушового доходу сім'ї, що безпосередньо витрачається на споживання, є значно меншим за величину прожиткового мінімуму).

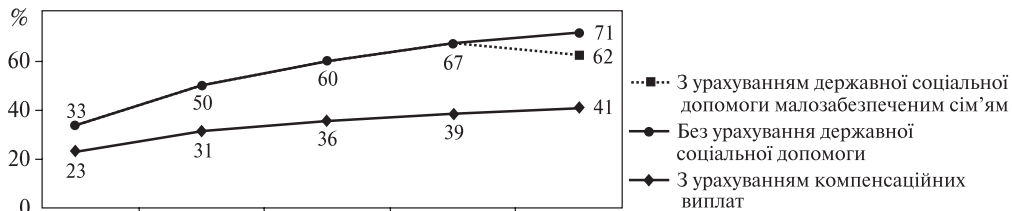

Рис. 1. Відносні втрати середньодушового доходу сім'ї у зв'язку з народженням дитини порівняно з домогосподарством без дітей⁵

Джерело: Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям». Розраховано автором на підставі даних про обсяги державної соціальної допомоги.

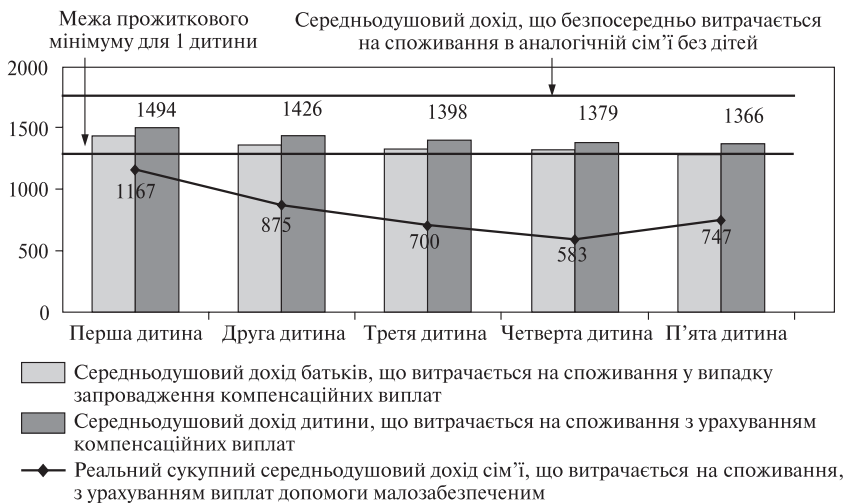

Рис. 2. Підвищення рівня життя сімей з дітьми за рахунок компенсації витрат на виховання та розвиток дітей, якщо сукупний дохід сім'ї складає 5500 грн, а витрати на оренду житла – 2000 грн⁶

Джерело: Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям». Розраховано автором на підставі даних про обсяги державної соціальної допомоги.

⁵ За умови, що сукупний дохід сім'ї складає 5500 грн/місяць і 2000 грн/місяць витрачається на оренду житла.

⁶ Середня вартість довгострокової оренди однокімнатної квартири по Україні вцілому, за даними аналітиків сайту приватних оголошень Slando (вересень, 2013 р.).

Тому народження кожної наступної дитини в такій сім'ї порушує права й інтереси вже народжених дітей. Зрозуміло, що такі тенденції не сприяють підвищенню фертильності серед населення України. Натомість, як видно з рис. 2, запропонована методика виплати компенсації витрат на виховання та розвиток дитини зменшує негативні фінансові наслідки багатодітності.

Висновки. Як показали результати дослідження, проблема низької фертильності українського населення обумовлена низкою соціально-економічних причин. Отже, її вирішення вимагає глибинних перетворень у системі перерозподілу доходів, підвищення рівня життя населення, створення додаткових гарантій соціальної підтримки сімей з дітьми. Забезпечення простого відтворення населення вимагає підвищення рівня мінімальної заробітної плати принаймні вдвічі, що дало б можливість будь-якій працюючій людині утримувати на одну заробітну плату себе і дитину. Окрім того, важливого значення набуває забезпечення житлом молодих сімей, підвищення показників зайнятості тощо. Вирішення усіх цих завдань у короткостроковій перспективі видається малоймовірним.

Одним з напрямів подолання демографічної кризи можна вважати цільові інвестиції на виховання, розвиток та покращення життя дітей. Запровадження компенсаційних виплат на виховання та розвиток дитини забезпечило б базові можливості для реалізації дітородного потенціалу нації, давши змогу кожній сім'ї народити та виховати бажану кількість дітей⁷. Позитивними сторонами запропонованої програми є комплексний вплив на ряд соціально-економічних проблем, з якими стикаються сім'ї з дітьми, збереження мотивації батьків до трудової діяльності й саморозвитку та відсутність мотивації до дітонародження з метою отримання економічної вигоди. Основним недоліком є необхідність залучення значних матеріальних ресурсів на фінансування програми, що виявляється неможливим без ґрунтовного перегляду системи розподілу та перерозподілу ресурсів та оптимізації виробництва з метою підвищення продуктивності праці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України на проект Закону України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні» від 27.03.2014 / [Пархоменко Н., Чечетова Н., Олещенко О. та ін.]. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50437 — Офіційний веб-портал Верховної Ради України.
2. Доклад Международной конференции по народонаселению и развитию (Каир, 5–13 сент. 1994 г.) [Текст] — Нью-Йорк: ООН, 1995. — 198 с.
3. Середньомісячна заробітна плата за регіонами за період з початку року у 2013 році (в розрахунку на одного штатного працівника, грн). — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> — Офіційний сайт Державної служби статистики.
4. *Завгородня Ольга*. Лише 56% українських родин мають власне житло / Завгородня Ольга. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: URL: <http://www.unn.com.ua/uk/news/965414-lishe-56proc-ukrayinskih-rodin-mayut-vlasne-geitlo> — Українські Національні Новини (УНН). — 12 жовтня 2012 р.
5. *Ничипоренко С.В.* Молодіжна сімейна політика в Україні / Ничипоренко С.В. — Умань: Видавець «Сочінський», 2011. — 217 с.
6. Нерівні можливості дітей в Україні: аналіз та рекомендації для політики (на основі моніторингу щодо економічної нерівності домогосподарств та доступу дітей до послуг соціальної сфери) /

⁷ 2,19 дітей на одну сім'ю — за даними опитування, яке провів Інститут демографії і соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

- [Черенько Л.М., Полякова С.В., Шишків В.С., Заяць В.С. та ін.]. — К.: Ін-т демографії та соціальних дослід. НАН України, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Укр. центр соціальних реформ, 2011. — 47 с.
7. Пищуліна О.М. Зміна методики розрахунку прожиткового мінімуму — крок до реформування соціальної політики / О.М. Пищуліна // Стратегічні пріоритети. — 2009. — №1(10). — С. 106–114.
 8. Ільчук Л.І. Оцінка фінансування соціальних виплат за умови зміни розмірів прожиткового мінімуму та відміни пільг / Л.І. Ільчук. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: URL: http://cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=381:-r&catid=20:2010-06-13-21-06-26&Itemid=27 — Центр перспективних соціальних досліджень Міністерства соціальної політики України. — 23 квітня 2014 р.

REFERENCES

1. Vysnovok Holovnoho naukovo-ekspertnoho upravlinnia Aparatu Verkhovnoi Rady Ukrainy na projekt Zakonu Ukrainy «Pro zapobihannia finansovoi katastrofy ta stvorennia peredumov dlia ekonomichnoho zrostantia v Ukraini» vid 27.03.2014 [Opinion Main Scientific Expert Department of the Verkhovna Rada of Ukraine the draft Law of Ukraine «On prevention of financial disaster, and creating conditions for economic growth in Ukraine» from 03.27.2014]. *rada.gov.ua*. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50437 [in Ukrainian].
2. Doklad Mezhdunarodnoj konferentsyy po narodonaseleniyu y razvityiu: Kayr, 5–13 sent. 1994 [The report international conference on population and Development: Cairo, 5–13 sept. 1994]. (1995) *New York: UN* [in Ukrainian].
3. Serednomisiachna zarobitna plata za rehionamy za period z pochatku roku u 2013 rotsi (v rozrakhunku na odnogo shtatnoho pratsivnyka, hrn) [Average salary by region since the beginning of the year in 2013 (per one employee, hr.)] *www.ukrstat.gov.ua*. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
4. Zavhorodnia Olha. (2012, 12 October). Lyshe 56% ukraïnskykh rodyn maiut vlasne zhytlo / Zavhorodnia Olha. [Only 56% of Ukrainian families have their own home]. *www.unn.com.ua*. Retrieved from <http://www.unn.com.ua/uk/news/965414-lishe-56proc-ukrayinskih-rodin-mayut-vlasne-geitlo> [in Ukrainian].
5. Nychyporenko S.V. (2011). *Molodizhna simejna polityka v Ukraini* [Youth family policy in Ukraine]. Uman': Vydavets' «Sochins'kyj» [in Ukrainian].
6. Cheren'ko L.M., Poliakova S.V., Shyshkiv V.S., Zaiats' V.S. et al. (2011). *Nerivni mozhlyvosti ditej v Ukraini: analiz ta rekomendatsii dlia polityky (na osnovi monitorynhu schodo ekonomichnoi nerivnosti domohospodarstv ta dostupu ditej do posluh sotsial'noi sfery)* [Unequal opportunities for children in Ukraine: analysis and policy]. — Kyiv: Institute of Demography and Social Research. National Academy of Sciences of Ukraine, the UN Children's Fund (UNICEF) [in Ukrainian].
7. Pyschulina O.M. (2009). Zmina metodyky rozrakhunku prozhytkovoho minimumu — krok do reformuvannia sotsial'noi polityky [Changing the method of calculation of a living wage — a step to reform social policy]. *Stratehichni priorytety — Strategic Priorities, 1(10)*, 106–114. [in Ukrainian].
8. Il'chuk L.I. (2014, 23 April) Otsinka finansuvannia sotsial'nykh vyplat za umovy zminy rozmiriv prozhytkovoho minimumu ta vidminy pil'h [Evaluation of financing social benefits provided resizing a living wage and the abolition of privileges]. *cpsr.org.ua*. Retrieved from: http://cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=381:-r&catid=20:2010-06-13-21-06-26&Itemid=27 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 15.05.2014

UDK 314.32;42:330.42(476)

LIUDMILA SHAKHOTSKA

Prof., D-r of Sociological Sciences,
Institute of Economic National Academy of Sciences of Belarus,
220072, Belarus, Minsk, Surganova street 1, korp. 2
E-mail: shakhotska@mail.ru

ANASTACIA BOBROVA

The head of the social and labour affairs and demography sector,
Institute of Economic National Academy of Sciences of Belarus,
220072, Belarus, Minsk, Surganova street 1, korp. 2
E-mail: nastassiabobrova@mail.ru

**IMPACT OF STRUCTURAL AND SOCIO-ECONOMIC FACTORS
ON THE NUMBER OF BIRTHS AND DEATHS
IN THE REPUBLIC OF BELARUS**

It is believed that The National Demographic Security Program for 2011–2015 will be able to overcome the depopulation in Belarus. Effectiveness of its implementation is very important not only for demographic but also the national security of the country. To estimate the impact of demographic policy as part of the social-economic factors special methods are proposed. It also allows separating influence of structural factor. The main conclusions of the research are that structural factors have changed their focus and they are currently blocking the implementation of the Program. During the period of 2011–2013 structural factors had a negative impact both on the changes in the number of births and deaths in the country, while The National Demographic Security Program for 2011–2015 has been successful and most targets have been achieved already in 2013.

Key words: National Program of Demographic Security, socio-economic, structural factors, fertility, mortality

Л. Шахотько

д-р соціол. наук, проф.,
Інститут економіки Національної академії наук Білорусі
E-mail: shakhotska@mail.ru

А. Боброва

зав. сектором соціально-трудових стосунків і демографії,
Інститут економіки Національної академії наук Білорусі
E-mail: nastassiabobrova@mail.ru

**ВПЛИВ СТРУКТУРНИХ І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЧИННИКІВ
НА КІЛЬКІСТЬ НАРОДЖЕНЬ І СМЕРТЕЙ У РЕСПУБЛІЦІ БЕЛАРУСЬ**

© SHAKHOTSKA L., BOBROVA A., 2014

Національна програма демографічної безпеки на 2011–2015 роки сприятиме подоланню депопуляції в Беларусі. Ефективність її реалізації дуже важлива не лише для демографічної, а і національної безпеки країни. Для оцінки впливу демографічної політики як частини соціально-економічних чинників застосовуються спеціальні методи. Програма дозволяє відокремити вплив структурного чинника. Основні висновки дослідження показали, що структурні чинники змінили свій фокус і в даний час блокують реалізацію програми. За період 2011–2013 років структурні чинники справляють негативний вплив на зміни кількості народжень на зміни кількості смертей в країні, тоді як реалізацію Національної програми демографічної безпеки на 2011–2015 роки можна визнати успішною з огляду на те, що основні її завдання вирішено в 2013 році.

Ключові слова: Національна програма демографічної безпеки, соціально-економічні, структурні чинники, народжуваність, смертність.

Л. Шахотсько

д-р соціол. наук, проф.,
Институт экономики Национальной академии наук Беларуси,
E-mail: shakhotska@mail.ru

А. Боброва

зав. сектором социально-трудовых отношений и демографии,
Институт экономики Национальной академии наук Беларуси
E-mail: nastassiabobrova@mail.ru

ВЛИЯНИЕ СТРУКТУРНЫХ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НА ЧИСЛО РОЖДЕНИЙ И СМЕРТЕЙ В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ

Национальная программа демографической безопасности на 2011–2015 годы будет способствовать преодолению депопуляции в Беларуси. Эффективность ее реализации очень важна не только для демографической, но и национальной безопасности страны. Для оценки влияния демографической политики как части социально-экономических факторов применяются специальные методы. Программа позволяет отделить влияние структурного фактора. Основные выводы исследования показали, что структурные факторы изменили свой фокус и в настоящее время блокируют реализацию программы. В период 2011–2013 годы структурные факторы оказывают негативное влияние на изменения числа рождений и на изменение числа смертей в стране, тогда как реализацию Национальной программы демографической безопасности на 2011–2015 годы можно признать успешной в виду того, что основные ее задачи решены в 2013 году.

Ключевые слова: Национальная программа демографической безопасности, социально-экономические, структурные факторы, рождаемость, смертность.

Problem statement. Demographic processes are influenced by two group of factors. The first one is structural, including composition of the population by sex, age, marital status. All of them actively influence both the number of births and deaths and birth and death rates. But there is the second group of factors which mostly impacts the total fertility rate and life expectance. It includes social and economic factors. The main factor is the quality of life, especially financial situation and living conditions. Welfare gains in turn are accompanied by changing of other factors affecting both fertility and mortality (for example, human needs, level of education, poverty, health and others). Socio-economic factors also include implementing measures of demographic policy. Currently there is the National Demographic Security Program for 2011–2015 in Belarus [6]. Effectiveness of its implementation is very important not only for demographic but also the national security of the country. Therefore, assessing the current situation is an essential challenge.

The efficiency of the programs is primarily evaluated by the number of births and deaths and the total fertility and mortality rates. These are the most common indicators which are

publicly available. However, there is a method of more accurate assessment of the impact of demographic policy. It is based on using more accurate data: the probability of birth and death. The method is capable of demonstrating the changes of intensity of demographic processes. It also allows separating the impact of structural and socio-economic factors. To achieve this aim we used a special technique based on probabilistic terms and hypothetical calculations, the basic principles of which have already been presented in the literature [7]. There are some points of these techniques in the paper.

The data and method. The data on current demographic estimates for the period 2006–2013 are used. The data are obtained from the National Statistic Committee of The Republic of Belarus.

To analyze the fertility, the data on one-year age-specific birth rates, the probability of women giving birth during the reproductive period (15 to 49 years) by each age and the total number of birth for each year were taken.

Using the method the hypothetical number of births is estimated. It means the number of children that would be born in the next year of the program, if the average size and age structure of the female population is real to reality but the probability of birth is in the previous period (for example, before the program). Thus, it is a hypothetical number of births that would be calculated in the year, if the dynamics of the number of births was influenced only by the changes in the structure of population.

$${}_nB^h = \sum_{15}^{49} F_x^0 \times {}_nP_x^1,$$

where ${}_nB^h$ – hypothetical number of births;

n – study period;

x – age;

F_x^0 – age-specific probability of birth in the basic year;

${}_nP_x^1$ – average number of women by age during the study year.

The difference between the real number of births in the study year and the findings show the number of births, which is obtained only by changing the age-specific fertility rates. This is the result of socio-economic factors.

$$\Delta {}_nB^{\text{sec}} = {}_nB^r - {}_nB^h,$$

where $\Delta {}_nB^{\text{sec}}$ – increase of births due to socio-economic factors;

${}_nB^r$ – number of birth in the study year.

In its turn, the impact of the structure is estimated as:

$$\Delta {}_nB^{\text{str}} = {}_nB^h - B^0,$$

where $\Delta {}_nB^{\text{str}}$ – increase of births due to structural factors;

B^0 – the number of birth in the basic year.

To study the mortality rates we used the data on one-year age-specific death rates, the probability of men and women dying in a life period (0 to 100 years) by each age and the total number of deaths for each year.

In contrast to fertility research the mortality one proposes a separate estimation by sex. Total number of deaths is the sum. Under this method the first step is the calculation of the hypothetical number of deaths in a study year. So there is the number of deaths if the average size and age structure of the population is real but the probability of dying remained at the level of the basic year.

Consequently, the hypothetical number of deaths separately for men and women is calculated:

$${}_nD^h = \sum_0^{\infty} M_x^0 \times {}_n P_x^1,$$

where ${}_nD^h$ – hypothetical number of deaths by sex;

n – study period;

x – age;

M_x^0 – age-specific probability of death by sex in a basic year;

${}_n P_x^1$ – average number of population by age and sex during the study year.

Thus, the impact on two groups of factors is estimated by the next formulas:

$$\begin{aligned}\Delta_n^f D^{\text{sec}} &= {}_n^f D^r - {}_n^f D^h \\ \Delta_n^m D^{\text{sec}} &= {}_n^m D^r - {}_n^m D^h,\end{aligned}$$

where $\Delta_n^f D^{\text{sec}}$ – the number of saved women due to socio-economic factors;

$\Delta_n^m D^{\text{sec}}$ – the number of saved men due to socio-economic factors

${}_n^f D^r$ – number of deaths in the study year.

$$\begin{aligned}\Delta_n^f D^{\text{str}} &= {}_n^f D^h - {}_n^f D^0 \\ \Delta_n^m D^{\text{str}} &= {}_n^m D^h - {}_n^m D^0,\end{aligned}$$

where $\Delta_n^f D^{\text{str}}$ – the number of saved women due to structural factors;

$\Delta_n^m D^{\text{str}}$ – the number of saved men due to structural factors;

${}_n^f D^0$ – the number of female deaths in a basic year;

${}_n^m D^0$ – the number of male death in a basic year.

The total effect is just the sum of the results for men and women.

Main results. Analysis of the general coefficients led to the conclusion about the effectiveness of implementation of the National Program of Demographic Security of the Republic of Belarus for 2007–2010. Most of the aims of the program were achieved (Table 1).

One objective was not achieved – the death rate was 14.4‰, against the planned reduction to 10–11‰. However, it was the program error. The structural factors had not been fully taken into account when designing the program.

The main goal of the proposed methods is to avoid such problems in the future. To solve this problem it is recommended to evaluate the effectiveness of the implementation of socio-economic activities by probabilistic indices.

Thus, the calculation of evaluation factors on the dynamics of the number of births and deaths for the period 2007–2010 revealed some interesting trends. As it turned out, the structural factors that had a significant impact on the birth rate in the Republic of Belarus in the first decade began to exert little influence. In 2010 the impact of structural factors has changed its focus and became a drag on growth in fertility. Calculations showed that in the four years of the program 428,8 thousand children were born in the country and that is almost 42 thousand more than it would be if the birth rate had stayed at the level as in 2006. Moreover, almost all births increase occurred due to social economic factors. As a result, the 2010 total birth increase by 57 was less than the increase due to the only socio-economic factors.

Structural factors also favorably impacted the dynamics and the number of deaths. During the period 2007–2010 539,100 people died in the Republic of Belarus, including 256,600 women and 282,500 men. In general, due to the positive effect of two groups of factors 14,600 lives were saved. Due to structural changes the total number of deaths decreased by 5,000 people. And to a large extent this was due to changes in the structure of the male population. If the dynamics of the number of deaths had no positive influence of socio-economic factors the total number of deaths would be more on 9,600.

Table 1. Results of the National Program of Demographic Security of the Republic of Belarus for 2007–2010 [5]

Indicators	Planned	Real
Birth rate	10–11‰	11,4‰
Total fertility rate	1.4–1.5	1.494
Infant mortality	up to 6‰	4‰
Life expectancy at births	up to 70–72	70,4
Death rate	up to 10–1‰	14,4‰.
Net international migration	5 000	10300

Source: [1, 2].

Thus, lives were saved in the Republic of Belarus thanks to the positive influence of socio-economic factors, including the implementation measures of the National Demographic Security Program. Among them, an important role was played by the successful realization of health promotion activity.

Consider in more detail the results of the calculation for the current period are as follows 2011–2013.

Fertility.

Table 2. Evaluation of the impact of structural and socio-economic factors on the number of births in the Republic of Belarus for the period 2011–2013

Indicators	2011	2012	2013	2011–2013
Total fertility rate	1.515	1.620	1.668	1.6
Real number of births	109147	115893	118281	343321
Changes in the number of births compared to 2010	1097	7843	10231	19171
Hypothetical number of births	107731	106906	105618	320254
Changes in the number of births due to structural factors	–319	–1144	–2432	–3896
Changes in the number of births due to socio-economic factors	1416	8987	12663	23067

Source: [calculated by the data of Belstat].

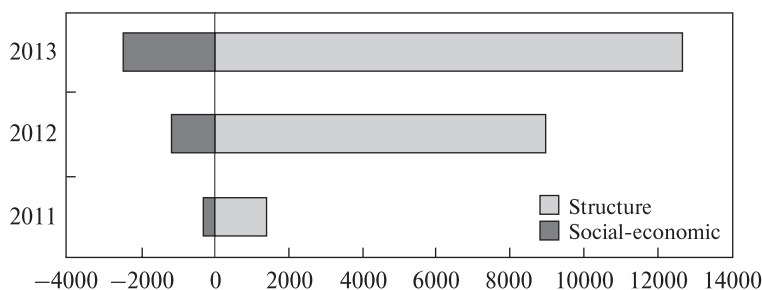

Fig. 1. Change in the number of births in Belarus in 2011–2013 under the influence of structural and socio-economic factors

Source: [calculated with the data of Belstat].

The total fertility rate has increased compared with 2010 in 2013 by 12% and amounted to 1,668 children per woman (Table 2). This is the highest rate since 1995. This positive effect was achieved thanks to a favorable socio-economic development (Fig. 1).

Over the three years of the national demographic security program for 2011–2015 the number of births rose by 23 thousand people only due to socio-economic factors, the effectiveness of which significantly mitigates the negative effect of the structure in the Republic of Belarus at the present stage in the context of the dynamics of the number of births.

As seen from the table, the structural role of negative factors with enhanced year by year. In general, over the 2011–2013 period due to structural factors the number of births fell by almost 4,000 and amounted to -20% of the total number of births gain obtained by socio-economic factors.

In the analysis of demographic processes it is necessary to consider the type of settlements. There are lower rates of increase of the number of births and higher rate of increase of the number of deaths in cities. In addition, age and sex differentiation of the population by type of settlements is observed.

The results show different direction of influence of structural factors at the moment. There is younger population in the cities of the Republic of Belarus. The average age in the cities more than 5 years below compared to the countryside. Nevertheless, high reproductive behavior (the total fertility rate in rural areas is 1.5 times higher than in urban areas) allows overcoming the negative effects of the structure in the villages, despite the triple population differences. Calculations showed that for the 2011–2013 period structural factors had a negative effect on the number of births in rural areas which is estimated at 11,000 children. But due to positive impact of the socio-economic factors the total number of birth has increased by 3,000.

During the 2011–2013 period fertility rates have evolved quite favorably. The age and sex structure ensured 3,600 births. The socio-economic impact was also positive – 12,700 births.

It is believed that the demographic situation in the capital of the Republic of Belarus is different. The study proved this. The population of Minsk is the fifth part of the total population of Belarus, so tracking changes in the demographic development in its territory is of particular importance. According to the calculation results for the 2011–2013 period 3,000 children were born in the capital because of the factors. But unlike all other territories, birth growth in Minsk by 90% was driven by favorable demographic structure of the population (Fig. 2).

The low impact of socio-economic factors suggests that more effective measures are needed to improve the matrimonial attitude in the capital. While this effect can be achieved

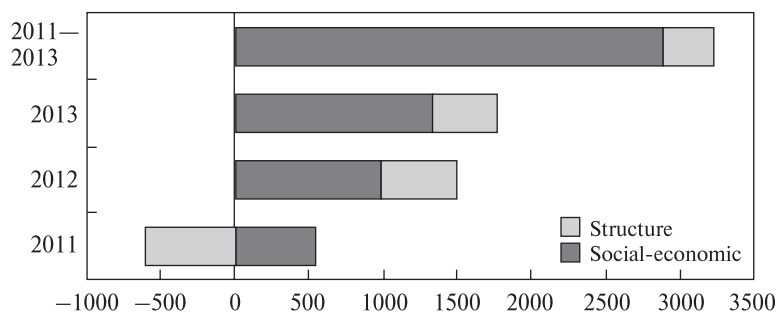

Fig. 2. Change in the number of births in the city of Minsk in 2011–2013 under the influence of structural and socio-economic factors

Source: [calculated with the data of Belstat]

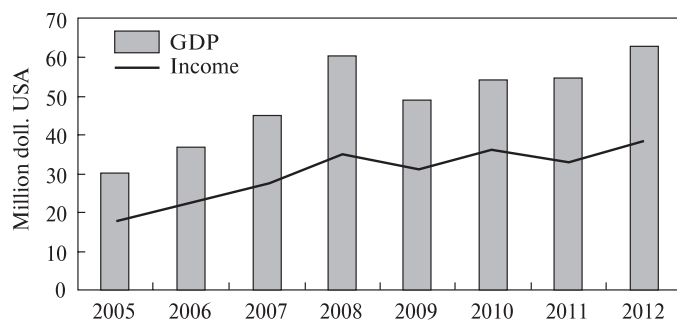

Fig. 3. Change in the GDP and income of households in Belarus in 2005–2012, billion USD

Sources: [3, 4].

by introduction of modern medical technologies and new methods of diagnosis and treatment, as well as increased access and improved quality of services provided to the population in other areas, it is already sufficiently developed in Minsk.

Moreover, being the center of the country, residents of the capital react faster to changing socio-economic nature. This is confirmed by the negative impact of socioeconomic factors on demographic processes in Minsk in 2011 (Fig. 3). Unlike other areas, there was a reduction of the number of births and growth in the number of deaths in the devaluation year in the capital. Moreover, if the 2009 devaluation of the Belarusian ruble falling cash income caused no reduction in purchasing power per capita disposable income of households, in 2011 the last dropped in almost all basic foodstuffs.

As a result, in 2011 the positive impact of structural factors on the number of births in Minsk eliminated the negative effect of socio-economic and led to a reduction in the number of births just to 31 cases. Since 2012 the development of the demographic processes has returned to the former course.

Mortality. The degree of influence of the socio-economic factors and the structure on the total change in mortality during the first three years of National Demographic Security Program for 2011–2015 was calculated.

Thus, over the 2011–2013 period the number of deaths in Belarus decreased by 24.4 thousand (Table 3 and Fig. 4).

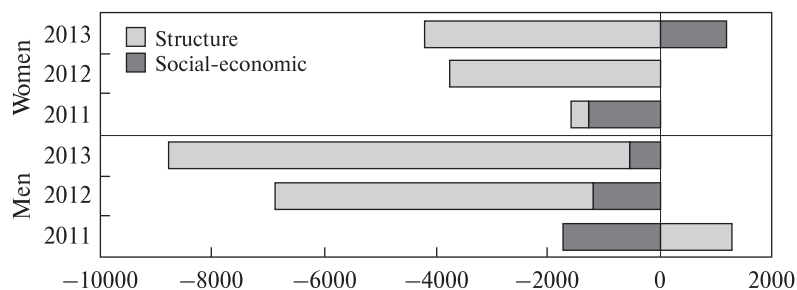
Socio-economic factors had the greatest impact on reducing the total number of deaths. Among them, the successful implementation of measures of health promotion within the National Demographic Security Program for 2011–2015. In general, without the influence of socio-economic factors, for three years due to adverse structural changes the number of deaths would have increased by 3,500 people. It was almost all due to changes in the structure of the female population. The negative impact of the female structure in 2012–2013 did not allow realizing the positive changes in the socio-economic factors fully. The number of deaths among women decreased only by 8,300 cases. Males still had positive impact. So thousands of lives over three years were saved – over 16,000 men, including 12,600 due to the positive impact of socio-economic factors and 3,500 due to favorable demographic structure of the male population in the given period.

Analysis of the results of calculations by type of settlement suggests that cities are already beginning to show the negative impact of population structure. Thus, due to such effect the number of deaths of men and women in 2011–2013 had increased by 4,000. However, favorable socio-economic situation has avoided this. In fact, the overall decline of the number of deaths in urban areas was 7,000 people, including 700 women and 6,300 men.

Table 3. Evaluation of the impact of structural and socio-economic factors on the number of deaths in the Republic of Belarus for the period 2011–2013

Indicators	2011	2012	2013	2011–2013
<i>Men</i>				
Real number of deaths	71349	64931	63012	199292
Changes in the number of deaths compared to 2010	–440	–6858	–8777	–16075
Hypothetical number of deaths	70060	70600	71240	211900
Changes in the number of deaths due to structural factors	–1729	–1189	–549	–3467
Changes in the number of deaths due to structural factors	1289	–5669	–8228	–12608
<i>Women</i>				
Real number of deaths	63741	61600	62314	187655
Changes in the number of deaths compared to 2010	–1602	–3743	–3029	–8374
Hypothetical number of deaths	64057	65351	66557	195965
Changes in the number of deaths due to structural factors	–1286	8	1214	–64
Changes in the number of deaths due to structural factors	–316	–3751	–4243	–8310

Source: [calculated with the data of Belstat].

Fig. 4. Change in the number of deaths in the Republic of Belarus for 2011–2013 under the influence of structural and socio-economic factors

Source: [calculated with the data of Belstat].

The situation in rural areas continues to develop positively. The structural factors are aimed at reducing the number of deaths of men and women in the villages of the Republic of Belarus. Moreover, their influence is still significant even compared to the effectiveness of social and economic policy. In general, over the 2011–2013 period more than 17,000 lives were saved – 11,000 due to the current structure of the rural population and 3,000 due to socio-economic development and effective implementation of demographic security.

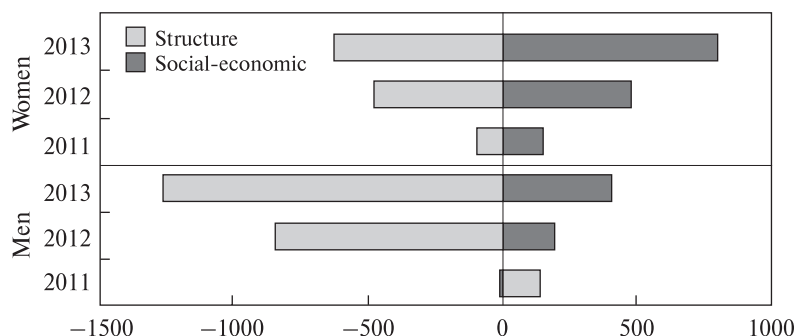

Fig. 5. Change in the number of deaths in Minsk for 2011–2013 under the influence of structural and socio-economic factors

Source: [calculated with the data of Belstat].

As noted above, the demographic development of the city of Minsk has its own specifics. Trends of mortality processes are no exception. On the one hand, the age and sex structure of the population of the capital has changed. So the number of deaths increases. As for women, the impact of structure is stronger than social-economic one. On the other hand the effect of the socio-economic measures in Minsk is weaker. In general, during the 2011–2013 period despite the favorable economic and social development the increase in the number of deaths among women was just 1,200, because of negative impact of the structure.

The structure also had a negative influence on the number of deaths of men (Fig. 5).

Nevertheless, thanks to the effective implementation of policy of healthy lifestyle it is still possible to reduce the number of deaths among the male population. Effect of socio-economic factors and the implementation of measures of the National Demographic Security Program for 2011–2015 saved 2,000 men in Minsk. The total number of saved lives of men for the 2011–2013 period amounted to 1,400.

The table shows the demographic indicators according to the National Demographic Security Program for 2011–2015 in 2013.

Data analysis showed that the main task of ensuring security demographic was completed even in 2013. Among them increasing the total fertility rate to 12,5‰ (under planned for 2015 – 12,0‰); increasing the total fertility rate to 1.67 children (under planned for 2015 – 1.55–1.65); rising the life expectancy at birth to 72.6 years (under planned for 2015 – 72–73 years); reduction in the overall mortality rate of the population to 13,2 ‰ (under planned for 2015 – 13,5‰). In the next 2 years it will be important to keep the temperature at least.

Table 4. Results of the first three years of the National Demographic Security Program for 2011–2015

Indicators	Planned for 2013	Real in 2013
Birth rate	11,6‰	12,5‰
Total fertility rate	1,52	1,67
Infant mortality	3,8‰	3,5‰
Life expectance at births	71,4	72,6
Death rate	13,5‰	13,2‰

Source: [calculated with the data of Belstat].

Conclusions. Evaluating the impact of the implementation of National Demographic Security Program for 2011–2015 has shown that structural factors have changed their focus and they are currently blocking the implementation of the Program. During the 2011–2013 period structural factors had a negative impact both on the changes of the number of births and deaths in the country. The influence on mortality was more significant. All increase the number of births and 85% overall reduction in the number of deaths occurred due to socio-economic factors. In the coming years changes are expected in the demographic structure of which will strengthen the negative impact of structural factors on the dynamics of basic demographic processes. There is a growth of people who were born in the 90s, when the birth rate was very low in Belarus. It will reduce the number of births. On the other hand there is also the growth of elderly people because of high fertility after World War II. It will cause the increasing number of deaths. It seems impossible to repay the depopulation. The main aim is not to worsen it.

The study showed that the basic demographic National Demographic Security Program for 2011–2013 is successful and most targets have already been achieved by 2013. However, it is not enough to establish population growth. Belarus does not reproduce its. Despite some growth in recent years, the birth rate in the country remains low. They provide a reproduction of the population only by 65–70 %. Life expectancy is lower by 10–15 years compared to developed countries. Net migration of the last 20 years is positive, but the volumes are insignificant and could not compensate for the natural decline in population.

It is important to monitor the annual implementation programs demographic security measures. Analyzing the changes in the development of demographic processes could help the proposed methods of evaluating the effectiveness of existing measures.

Thus, demographic security in the long run will be the one of the most problematic aspects of economic security that requires greater attention. The timely correction of the measures will significantly mitigate the negative effects and prevent undesirable consequences. The prerequisite for ensuring national security is the successful solution of demographic problems, which should not be delayed in the future.

LITERATURE

1. Демографический ежегодник Республики Беларусь: стат. сб. / Нац. стат. ком. Респ. Беларусь; [редкол.: В.И. Зиновский (пред.) и др.]. — Минск: Нац. стат. ком. Респ. Беларусь, 2013. — 419 с.
2. Население Республики Беларусь: стат. сб. / Нац. стат. ком. Респ. Беларусь; [редкол.: Е.И. Кухаревич (пред.) и др.]. — Минск: Нац. стат. ком. Респ. Беларусь, 2009. — 463 с.
3. Национальный банк Республики Беларусь [Электронный ресурс]. — 2000–2013. — Режим доступа: <http://www.nbrb.by/>. — Дата доступа: 22.04.2013.
4. Социальное положение и уровень жизни населения Республики Беларусь: стат. сб. / Белстат, 2014. — 326 с.
5. Указ Президента Республики Беларусь от 26 марта 2007 г. № 135. Об утверждении Национальной программы демографической безопасности Республики Беларусь на 2007–2010 годы // Эталон [Электронный ресурс] / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. — Минск, 2014.
6. Указ Президента Республики Беларусь от 11 августа 2011 г. № 357. Об утверждении Национальной программы демографической безопасности Республики Беларусь на 2011–2015 годы. // Эталон [Электронный ресурс] / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. — Минск, 2014.
7. Шахотько Л.П., Боброва А.Г. Методика оценки влияния структурных и социально-экономических факторов на динамику числа родившихся и умерших: Монография / А.Г. Боброва, Л.П. Шахотько. — Минск: Право и экономика. — 2013. — 55 с.

REFERENCES

1. *Demograficheskij ezhegodnik Respubliki Belarus' [Demographic yearbook of the Republic of Belarus].* (2013). Stat. sb. Minsk : Nac. stat. kom. Resp. Belarus' [in Russian].
2. *Naselenie Respubliki Belarus' [Population of the Republic of Belarus].* (2009). Stat. sb. Minsk : Nac. stat. kom. Resp. Belarus' [in Russian].
3. *Nacional'nyj bank Respubliki Belarus' [National Bank of Belarus].* <http://www.nbrb.by/> [in Russian].
4. *Social'noe polozhenie i uroven' zhizni naselenija Respubliki Belarus' [Social status and standard of living of the population of the Republic of Belarus].* (2014). Stat. sb. Belstat [in Russian].
5. *Ukaz Prezidenta Respubliki Belarus' ot 26 marta 2007 g. № 135. Ob utverzhdenii Nacional'noj programmy demograficheskoy bezopasnosti Respubliki Belarus' na 2007–2010 gody. [Presidential Decree of March 26, 2007 № 135. On approval of the National Programme of Demographic Security of the Republic of Belarus for 2007-2010].* (2007). Retrieved from <http://laws.newsby.org/documents/ukazp/pos00/ukaz00927.htm> [in Russian].
6. *Ukaz Prezidenta Respubliki Belarus' ot 11 avgusta 2011 g. № 357. Ob utverzhdenii Nacional'noj programmy demograficheskoy bezopasnosti Respubliki Belarus' na 2011–2015 gody. [Presidential Decree of August 11, 2011 № 357. On approval of the national demographic security program of the Republic of Belarus for 2011-2015].* (2011). Retrieved from <http://newsby.org/by/2011/10/18/text21688.htm> [in Russian].
7. Shahot'ko, L.P., Bobrova, A.G. (2013). *Metodika ocenki vlijanija strukturnyh i social'no-jekonomicheskikh faktorov na dinamiku chisla rodivshihsja i umershih [Methods of assessing the impact of structural and socio-economic factors on the dynamics of the number of births and deaths].* Minsk: Pravo i ekonomika [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 11.06.2014

УДК 341.1: 316.2

А.Г. ЗЛОТНИКОВ

канд. экон. наук,
Беларусский торгово-экономический университет
потребительской кооперации
E-mail: zlot@tut.by

СОЦИОЛОГИЧЕСКОЕ ВИДЕНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ПРОБЛЕМ ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ

Анализируется взаимосвязь социологической методологии и современной демографической теории. Дана характеристика проблем концепции теории демографического перехода в свете социологической методологии. Исследуются основные выводы теории демографического перехода во взаимосвязи с институциональным и полипарадигмальным подходами. Рассматривается необходимость исследования взаимодействия демографических процессов с социальными сферами, социальными институтами и социальными общностями. Формулируется теорема демографической экстранальности.

Ключевые слова: социологическая методология и демографические науки, взаимодействие демографических процессов с социальными сферами и социальными институтами, теория демографического перехода, теорема демографической экстранальности.

А.Г. Злотніков
канд. экон. наук,
Беларуський торгово-економічний
університет споживчої кооперації
E-mail: zlot@tut.by

Аналізується взаємозв'язок соціологічної методології та сучасної демографічної теорії. Дана характеристика проблем концепції теорії демографічного переходу у світлі соціологічної методології. Досліджуються основні висновки теорії демографічного переходу у взаємозв'язку з інституційним і поліпарадигмальним підходами. Розглядається необхідність дослідження взаємодії демографічних процесів з соціальними сферами, соціальними інститутами та соціальними спільнотами. Формулюється теорема демографічної екстранальності.

Ключові слова: соціологічна методологія і демографічні науки, взаємодія демографічних процесів з соціальними сферами та соціальними інститутами, теорія демографічного переходу, теорема демографічної екстранальності.

A.G. Zlotnykov
Candidate of Economic Sciences (PhD),

© ЗЛОТНИКОВ А.Г., 2014

Belarusian Trade and Economy University of
Consumer Cooperatives.
246029, Gomel, Belarus, prospect October, 50
E-mail: zlot@tut.by

SOCIOLOGICAL VISION OF CONTEMPORARY PROBLEMS OF DEMOGRAPHICAL THEORY

The interconnection of sociological methodology and modern demographical theory is analyzed. The impact of main methodological approaches for development of present demographical sciences is examined. The problems of demographical transition theory in connection with sociological methodology are characterized. An attempt is made with the aim to coincide the main conclusions of demographical transition theory with institutional and multi-paradigm approaches. The necessity of research of interaction between demographical processes and social spheres, institutions and communities is considered. The theorem of demographical extranality is formulated.

Key words: sociological methodology and demographical sciences, demographical ideas and concepts, interaction of demographical processes with social sphere.

Постановка проблемы. В науке всегда наиболее важными вопросами были проблемы теоретического характера. В современной демографической науке существенные теоретические разработки связаны с системным анализом демографических проблем и прежде всего — с социологическим подходом.

Анализ последних исследований и публикаций. Теоретическим исследованиям демографических проблем ученые всегда уделяют первостепенное значение, ибо от тех или иных теоретических подходов зависит направленность, глубина и содержательный анализ демографических процессов. Особенно актуальной проблема теоретического осмысления демографических процессов становится в условиях их глобализации и взаимодействия демографических процессов со всеми сторонами жизни современного общества. Это находит отражение в публикациях А.И. Антонова (A.I. Antonov), В.Н. Архангельского (V.N. Arkhangel'skiy), А.Г. Вишневого (A.G. Vishnevskiy), М.Б. Денисенко (M.B. Denisenko), В.В. Елизарова (V.V. Elizarov), В.А. Ионцева (V.A. Iontsev), М.А. Клупта (M.A. Klupt), Э.М. Либановой (E.M. Libanova), Л.Л. Рыбаковского (L.L. Rybakovskiy), А.Б. Синельникова (A.B. Sinelnikov) и др. Большинство из них уделяют внимание прежде всего анализу конкретных демографических проблем. Теоретические проблемы демографической науки среди ученых постсоветского пространства находят отражение, в основном, в работах А.И. Антонова (A.Y. Antonov), А.Г. Вишневого (A.G. Vyshnevskiy) и М.А. Клупта (M.A. Klupt), занимающих противоположные методологические позиции в отношении наиболее популярной в современной демографии концепции — теории демографического перехода.

Цель статьи — исследовать основные современные демографические концепции с институциональным и полипарадигмальным подходами. В частности, исследовать демографические процессы во взаимодействии с социальными сферами, социальными институтами и социальными общностями на основе новых социолого-демографических концепций.

Изложение основного материала. В современной демографической науке существует ряд направлений. Это — общая теория демографии, демографическая статистика, историческая демография, экономическая демография, этническая демография, социологическая демография и другие научные ветви демографии. В свою очередь, экономика, социология, география, медицина и другие науки рассматривают демографические аспекты. По мнению В.А. Борисова, социологической демографии «удалось достаточно удовлетворительно объяснить причины снижения рождаемости

до малодетного уровня по мере экономического развития, чего не удалось сделать экономистам по пути чисто экономических объяснений этого процесса» [2, с. 334]. Еще на заре научного становления демографии, этой естественной и социальной истории человеческого рода (Ашиль Гийяр), создатель социологии Огюст Конт изрек, что демография — это и есть социология.

Социологический аспект проявился и в теории демографического перехода. Так, пионерская статья по теории демографического перехода У. Томпсона (W. Thompson) «Население» была опубликована в «Американском социологическом журнале» (1929 г.). Социологической является и теория «человеческого капитала», один из основоположников которой — нобелевский лауреат по экономике Т. Шульц (T. Shulz) в сборнике статей 1945 г. «Продовольствие для Мира» опубликовал статью Ф. Ноутстейна (Notsteyn) «Population. The Long View», способствовавшую институционализации теории демографического перехода. Уже то, что публикации пионерских работ по теории демографического перехода появились в социологических изданиях или прямо указывали на их социологический подтекст, свидетельствует о позитивной роли социологического подхода в развитии демографии.

Эта концепция вписывается в известный общесоциологический подход К. Маркса, что страна, промышленно более развитая, показывает менее развитой стране лишь картину ее собственного будущего. Современная наука исходит из ряда методологических подходов, каждому из которых соответствует и «своя» социология, от которых отталкивается и демография. Г. Гегель (G. Hegel) и К. Маркс (K. Marx) исходили из положения, что знание может считаться научным, если оно отражает объективные закономерности. Теоретические поиски середины 1970-х годов возрождающейся в СССР демографии в этом плане также были связаны с проблемами формулировки закономерностей воспроизводства населения.

Огюст Конт под наукой понимал систематизированное знание, где социология представлена вершиной этой иерархической системы. И демография («это и есть социология») вписывается в его систему наук, методологию поиска закономерностей. И в контовском понимании демография является точкой пересечения интересов многих гуманитарных и естественных наук. Демографические процессы всегда оказывались в центре внимания и анализа многообразных наук. А сегодня демографические проблемы являются центральными в системе политических, социальных и экономических отношений как глобального, так и регионального характера.

Карл Поппер исходил из того, что любая научная теория должна объяснять множество практических ситуаций, должна изучать не какой-то объект, а проблемы. Серьезность проблем, с которыми сталкивается исследователь, свидетельство научного знания и научного подхода. И современное демографическое развитие представляет самую серьезную и практическую, и теоретическую таинственную (А. Сови) проблему, требующую адекватного решения. В свете этой попперовской методологии сформировалось несколько научных подходов в демографии.

Важным методологическим научным подходом является концепция парадигмы Томаса Куна (T. Kuhn) — структуры научных революций: переход от одной парадигмы к другой представляет собой научный прогресс. И социологическое видение демографии иллюстрирует это революционное движение науки.

Еще один интересный методологический подход связан с именами М. Планка (M. Plank) и П. Фейерабенда (P. Feyerabend), связывавших развитие науки со сменой поколений ученых. М. Планк афористически утверждал, что новые идеи не побеждают: просто уходят поколения, придерживавшиеся прежних идей. В результате может

показаться, что каждое новое поколение отрицает взгляды предшествующей когорты ученых. А у П. Фейерабенда важную роль играет и пропагандистская деятельность ученых, ориентирующихся на формирование соответствующего общественного мнения. Как здесь не вспомнить Людвига фон Мизеса (L. Mises), утверждавшего, что «в области социальной организации и экономической политики самые хорошие теории являются бесполезными, если не разделяются общественным мнением. Они не могут работать, если не принимаются большинством людей... Верховенство общественного мнения определяет не только исключительное место, занимаемое экономической наукой в мышлении и знании. Оно определяет весь ход человеческой истории» [8, с. 810].

Анализ исторического развития социолого-демографических идей в целом подтверждает справедливость каждого из перечисленных подходов. Современная научная методология включает, во-первых, выявление демографических тенденций и закономерностей. Во-вторых, она основывается и на понимании того, что демографические процессы и изменения носят системный, а не изолированный характер. В-третьих, в связи с этим современная научная демографическая методология исходит из возможности их приложения ко многим социальным уровням. И, в-четвертых, демографическая наука представляет совокупность постоянно развивающихся идей, изменения (расширения, дополнения или нового видения) постоянно развивающейся социальной реальности.

В экономической науке ярким примером такого сочетания этих методологических подходов стал анализ современных демографических проблем нобелевскими лауреатами. Так, концептуальный подход Г. Мюрдаля (G. Myrdal) состоит в том, что все проблемы в жизни сложны; их нельзя рассматривать как чисто экономические, политические, социальные или психологические. Выводы о социальной действительности, исходя из одних лишь экономических концепций, — явно непродуктивны. В своей монографии «Драма Азии. Исследование нищеты народов» в разделе «Шоры на наших глазах», начинающемся с параграфа «Слово в защиту социологии познания», он формулирует свое методологическое экономико-социологическое кредо: неоспоримо, что отдельные общественные науки оказывают друг другу содействие в исследованиях. Но только «одна наука — социология, — по его мнению, — концентрирует все внимание на совокупности общественных отношений и берет на себя особую ответственность за изучение тех сторон социальной действительности, которые менее тщательно исследуются другими дисциплинами». «Признавая, что даже экономические решения люди принимают под влиянием общего склада их мышления и в особенности той среды, в которой они живут, что ими управляют самые разнообразные мотивы, как и всеми людьми в их поступках, мы больше и больше, — указывал Г. Мюрдаль, — концентрируем внимание на взаимодействии этих сил» [9, с. 80, 81]. И демографические процессы как раз и относятся к тому спектру отношений, где и проявляется это многообразное взаимодействие.

В российской демографической науке столкнулись различные подходы. Питерский демограф М.А. Клупт в статье «Теория демографического развития: институциональная перспектива» [4] выступил с критикой концепции демографического перехода. Его оппонент А.Г. Вишневский, позицию которого М.А. Клупт критиковал, ответил публикацией «Это ключ от другого замка» [4]. Публикации касались самых популярных современных демографических и социолого-демографических проблем. Этот спор касается, во-первых, проблемы — имеются ли общие демографические закономерности, которые могли бы адекватно отразить происходящие в современном мире демографические изменения. Во-вторых, спор касается и фундаментальной

методологической проблемы науки — может ли быть только единственный — монистический — подход при описании демографических процессов; или необходимо расширить взгляд на них.

В середине 1970-х годов теорию демографического перехода и ее компоненту — концепцию «демографической революции» — советские демографы отвергали. По их мнению, которое выразил А.Я. Боярский, она смыкается «с теорией индустриального общества и другими конструкциями буржуазной общественной науки» и игнорирует «самое главное содержание исторического развития — смену общественных формаций» [3, с. 67]. Ранее в СССР, а ныне в России последовательным и наиболее аргументированным сторонником теории демографического перехода является А.Г. Вишневский. Эта концепция, хотя и имеет своих сторонников на постсоветском пространстве, но нет единства в подходе к ней и приложении ее к анализу конкретной исторической демографической ситуации. Но ее позитивная роль состоит в том, что она породила многообразие точек зрения в демографической науке, что способствует углублению теоретической базы по пути междисциплинарного и системного демографического анализа. Главным выводом теории демографического перехода является доказательство того, что снижение рождаемости не связано только с биологической природой, ключевая роль в этом принадлежит установкам населения, что свидетельствует о социологических аспектах тенденций в развитии демографической науки.

Наряду с социологическим подходом к демографическим проблемам значительная роль принадлежит и социолого-экономическим взглядам нобелевских лауреатов по экономике Т. Шульца и Г. Беккера. Т. Шульц высказал ряд гипотез о соотношении рождения и воспитания детей в рамках концепции человеческого капитала. Если ранее считалось, что величина издержек воспитания детей неизменна (Т. Мальтус), то в современную эпоху, по мере увеличения цены человеческого времени, затраты на воспитание детей растут, что «на рождаемость влияют и цены, и доход, и накопление человеческого капитала в детях» [12, с. 37]. Этим самым он заложил основы для разработки экономической теории рождаемости Г. Беккера. Почти все супружеские пары желают иметь детей. Но при этом, по мнению Т. Шульца, «ключевым моментом, который определяет ценность детей для их родителей, является взаимодействие влияющих на семейные решения факторов спроса и предложения», но факторы, определяющие рост населения, — считает он, — остаются одной из мало исследованных сфер экономической теории [12, с. 38, 39].

Г.С. Беккер с позиций теории человеческого капитала и теории демографического перехода акцентировал внимание на экономических факторах. Эти факторы в развитии института семьи и брака рассматриваются им на процессах: разделения труда между полами; действия механизмов брачного рынка; выбора между количеством детей и их «качеством»; динамике разводов; альтруистического поведения и, в конечном счете, эволюции семьи в длительной исторической ретроспективе [1].

Вместе с тем существующая трактовка теории демографического перехода как «теории» — недостаточно удовлетворительна. Ее трактовка исходит из простого эмпирического статистического подхода, представляя комбинации количественных показателей рождаемости и смертности, и потому справедливо подвергается критике [4, с. 139–149]. И, как «теория», теория демографического перехода не отвечает на несколько важных моментов в теории перехода: если это «переход», то переход — от чего и к чему? Если это — действительно «теория», то она должна иметь содержательную объяснительную трактовку. Определение же, что данная концепция применяется для объяснения смены

типов воспроизводства [10, с. 108–109], или отражает переход в изменении типа воспроизводства общества от традиционного аграрного к городскому индустриальному, или отражает взаимодействие между социальными изменениями и демографическими тенденциями (Ф. Ноутстейн) для формулировки содержания теории – явно недостаточны. Подобное (для объяснения смены типов воспроизводства) можно сказать и об эйлеровской гипотезе [5] 25-летнего удвоения численности населения. Это можно сказать и о концепции народонаселения К. Маркса, что каждому способу производства соответствуют и свои законы народонаселения. Соответствие законов народонаселения и способа производства также характеризует смену типов воспроизводства.

Демографические процессы отражают ритмику долговременных социокультурных и социально-экономических процессов, механизм постепенного изменения которых сопровождается изменением установок и норм демографического поведения. В современной демографической науке ведущей и наиболее аргументированной социолого-демографической концепцией является теория демографического перехода. Она представляет такую модель исторического развития общества, которая характеризует процесс изменения типов воспроизводства населения. Эта теория отражает переход от «экстенсивного» типа воспроизводства с высокими уровнями смертности и рождаемости к «интенсивному» – с низкими уровнями смертности и рождаемости. Или иначе – характеризует переход общества от прежнего традиционного режима воспроизводства населения с высокими уровнями рождаемости и смертности к современному – с существенно низкими их уровнями.

Однако то, что в общем плане концепция демографического перехода дает более презентабельное представление о различных типах воспроизводства, отнять у нее нельзя. Просто существующая теория демографического перехода, в соответствии с афоризмом Э. Лэнга, «использует статистику, как пьяница использует фонарный столб – для опоры, а не для освещения». Переход – от чего? Переход – к чему? Прежнее репродуктивное поведение характеризовалось большим количеством рожденных женщиной детей. Но оно одновременно сопровождалось и высокой смертностью прежде всего среди детского населения. В итоге до 15-летнего возраста доживало в большинстве своем 2–3 ребенка.

Подобная тенденция с небольшой вариацией показателей отмечалась многими мыслителями. И эта ситуация сохранялась почти до середины XIX века. Так, Дж. Граунт отмечал, что в Англии в середине XVII чуть более одной трети (36%) новорожденных умирали в возрасте до 6 лет. А во Франции (по данным Ф. Кенэ) более одной трети родившихся не доживали даже до двухлетнего возраста; а кроме этого, в возрасте от двух до 16–17 лет умирало еще около одной четверти детей. Это также отмечали и А. Смит и М.В. Ломоносов. В Беларуси в эпоху заселения ее территории до 40-летнего возраста доживал 1 человек из 100, а большинство умирали или гибли, не прожив и 20 лет [13, с. 32].

Историческое сравнение тенденций в развитии смертности и перспектив дожития до определенного возраста в зависимости от типов деовоспроизводства выявляет, что численность доживающих до 15 лет при традиционной ступени такого перехода составила 48,8%, на ранней стадии перехода – 55,9, на поздней – 78,8 и на современной – 95,6%. Т. е. оказывается, что итоговые количественные результаты традиционного и современного типа воспроизводства – схожи.

Любая теория подвержена изменению в связи с прогрессом знаний. А социальная теория – тем более, поскольку в отличие от естественных наук, изменяются и условия, характер жизнедеятельности людей. Количественные характеристики и

количественные комбинации в теории демографического перехода можно сформулировать следующим образом: теория демографического перехода отражает историческую смену типов демовоспроизводства, выражающуюся в переходе от количественного репродуктивного поведения людей к качественному репродуктивному поведению. В этом плане теория демографического перехода отражает переход — и от чего, и к чему. Она отражает и содержательный аспект теории, т. е. раскрывает то, что характеризует любую теорию — ее сущность. И это отвечает сущности теории «человеческого капитала».

Как демографическое поведение конкретного человека не вписывается в рамки какого-либо одного фактора, так и концепции, характеризующие многообразие исторических, политических, социальных условий, в которых осуществляются демовоспроизводственные процессы, многообразны и разнообразны. Исследование социолого-демографических идей представляет целостный процесс, включающий взаимодействие, проявляющееся как в противоборстве, так и во взаимовлиянии их, даже при их противоречивости. Современная демографическая ситуация Беларуси, России, Украины, которая характеризуется депопуляционными явлениями, не вписывается в теорию «перехода», ибо переход должен свидетельствовать о прогрессе, а не о регрессе. В противном случае мы имеем дело не с переходом, а с уходом.

Анализ демографических позиций лауреатов Нобелевской премии по экономике, а также современных сторонников концепции демографического перехода выявляет, что нельзя противопоставлять институциональный подход и концепцию демографического перехода. В рамках полипарадигмального подхода они не противоречат, а дополняют друг друга, расширяют социологический анализ современного демографического развития. Если концепция демографического перехода дает возможность выявить наиболее существенные характеристики современных демографических процессов, то институциональный аспект показывает роль социальных институтов в проведении необходимой демографической политики. Идея демографического перехода, выявляющего закономерности демографического развития, во взаимодействии с институционализмом позволяет вести речь о социокультурной обусловленности современных демографических процессов.

Это выявление большого ряда взаимосвязей, разнообразия и многогранности последствий взаимосвязей и, как следствие — системность, важны при анализе социальных явлений и процессов. Эту системность, сложность и многогранность взаимосвязей социальных процессов отражает концепция социомурлата, характеризующая структурно-логические связи социальных объектов [6]. На рис. 1 представлены, во-первых, видимые грани, позволяющие обнаружить и видимые взаимосвязи: а) социальных сфер, б) социальных институтов, в) социальных общностей, г) личности, д) общества и е) их взаимодействие. Схема предполагает наличие и невидимых граней тех же социальных сфер, социальных институтов, социальных общностей, личности и общества. Во-вторых, это значит, что имеются и невидимые взаимосвязи человека и общества, общества и человека, их взаимопроникновения друг в друга. Это не просто отдельно общество и отдельно человек, это общество в восприятии человека и человек в социальном мире.

Отсюда следует, что демографические процессы разворачиваются на большом ряде уровней — в более упрощенном варианте: на микроуровне, мезоуровне и макроуровне. Это значит, что демографические процессы, функционирование которых прежде всего связано с таким социальным институтом, как брак и семья, связаны и с взаимодействием совокупности других социальных институтов. Деятельность этих

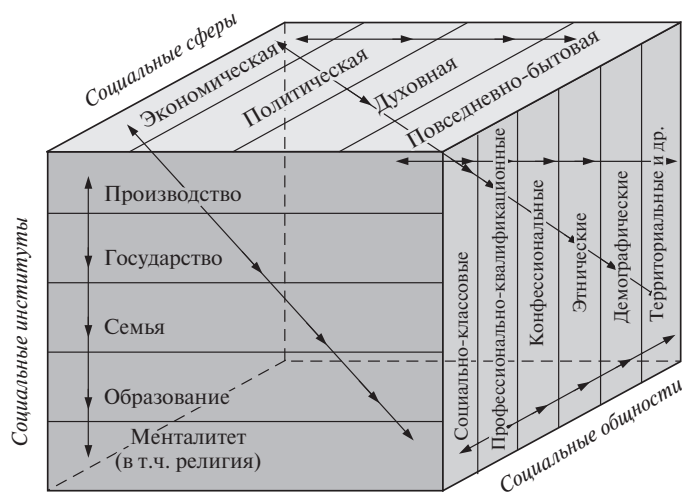

Рис. 1. Социомурлат, характеризующий структурно-логическую системность и взаимосвязь объектов социологии

институтов отражается на содержании, ходе и изменении демографических процессов и их основы — института брака и семьи. В свою очередь, демографические процессы, которые порождены семейно-брачными отношениями, сказываются на функционировании и развитии большого ряда социальных институтов. Так, развитие системы образования, по сути, переход на всеобщий характер высшего образования привели к тому, что будущие матери, по сравнению с минувшими эпохами, сегодня значительно позже создают семьи и обзаводятся детьми. Преобладание в высших учебных заведениях женского контингента приводит к гендерным диспропорциям не только в образовании: сегодня почти треть женщин с высшим образованием не могут «найти» супруга с соответствующим уровнем образования. А в связи с разными культурными ценностями супругов это сказывается на функционировании института семьи и брака.

Аналогично мы сталкиваемся и с взаимодействием демографических процессов и функционированием социальных сфер. Экономическая, политическая, духовная и повседневно-бытовая сферы испытывают влияние протекающих демографических процессов. Но это влияние — не одностороннее: функционирование всей гаммы совокупностей социальных сфер, в свою очередь, проявляется на развитии института брака и семьи, а следовательно, и демографических процессов. Особенно ярко это проявляется во взаимодействии демографических процессов с экономической сферой, а в научном плане — во взаимодействии экономической социологии и демографии. Рождение детей, уход за ними, болезни и т.д. ведут к определенным экономическим затратам и предприятий, и государства, что вызывает скрытое нежелание работодателей нести тяготы в отношении тех, кто улучшает демографическую ситуацию. Такие социальные отношения в этой экономической сфере, как свидетельствуют мониторинговые социолого-демографические исследования, проводимые нами уже в течение более 10 лет, не вызывают большого энтузиазма у женщин еще раз уходить в «декрет».

Такая же система взаимодействия характерна и в отношении демографических процессов и явлений с деятельностью социальных общностей. Здесь их отношения

представляют также взаимодействие. Протекающие демографические процессы влияют на деятельность многообразных социальных общностей, функционирование которых, в свою очередь, сказывается на процессах, относящихся к демографии. Так, снижение во многих странах рождаемости среди титульного этноса ведет к изменению этнического и конфессионального состава. Ярким примером является современная этнодемографическая ситуация во многих странах Европы. И этим многие политики в этих странах озабочены. В конце 1980-х — начале 1990-х годов исход славянского населения из многих регионов бывшего Советского Союза привел к напряжению на национальных рынках труда. В частности, в среднеазиатских республиках исход (миграция) славянского населения привел к проблемам обеспечения трудовым потенциалом предприятий легкой промышленности. Женские трудовые ресурсы титульной нации не изъявляли большого желания работать в цехах на предприятиях, скажем, по переработке хлопка, и эти предприятия стали испытывать недостаток не только высококвалифицированных кадров, а вообще — рабочей силы. И так далее.

Следует отметить, что в ряде случаев эти их взаимоотношения очевидны, но большинство взаимодействий — не всегда очевидно. И концепция социомурлата это отражает. Видимые грани характеризуют их видимые отношения, причины, следствия и т. д. Но ведь, что видно из схемы, есть и невидимые грани, потому и последствия этих их взаимодействий не сразу обнаруживаются. Здесь можно говорить, как в отношении физических явлений, о темной материи и темной энергии, т. е. более мощном влиянии этих невидимых взаимодействий. Поэтому перед наукой стоит задача (огромнейшая по своей трудоемкости и аналитическим возможностям, но прогрессивная по своему эпистемологическому потенциалу) выявить все эти взаимосвязи демографических процессов с социальными сферами, социальными институтами и социальными общностями, взаимосвязи которые мы только в первом приближении рассмотрели.

Демографические процессы протекают во взаимосвязи с другими процессами. Демографические процессы, вызывающие внутренние последующие, вторичные изменения в демографических процессах или ими самодетерминированы, в соответствии в социологической методологии Р. Мертон мы называем интрональными процессами. Те демографические процессы, которые проявляются в других социальных явлениях, или если недемографические процессы сказываются на содержании демографических процессов, мы называем их экстранальными. Этот аспект в постсоветской социологии и демографии является менее изученным, хотя любой исследователь в процессе анализа, интерпретации социальных явлений всегда в той или иной степени сталкивается с их многообразными последствиями.

Концепция интрональности и экстранальности демографических процессов [7] показывает их сложность и одновременно сложность решения демографической проблемы. Невозможно, даже используя модифицированные модели В.В. Леонтьева балансовых расчетов («затраты—выпуск») или более полных моделей Г. Мюрдаля [9, с. 726] просчитать последствия изменения той или иной модели демографического развития. И то, что демографы в этой связи рассчитывают не один, а несколько вариантов демографического прогноза (в частности, в Беларуси Л.П. Шахотко представлено шесть различных сценариев демографического развития Беларуси [11]), — также свидетельство роли экстранальности и интрональности демографических процессов. Дело в том, что при первом рассмотрении можно выявить только некоторые их ближайшие последствия, а более отдаленные не всегда просчитываются.

Таким образом, анализ современных демографических процессов выявляет: а) значительные сложности и неоднозначность современных демографических процессов, изменений в семейных отношениях и ценностях; б) необходимость поиска в изменившихся условиях новых путей проведения активной демографической политики на всех уровнях. Анализ социальных явлений и процессов требует учета их сложной взаимосвязи, которая отражает один из основных принципов познания — принцип единства, диалектической взаимосвязи явлений, процессов, социальных систем. Эта взаимосвязь (взаимодействие) внутренне присуща социальной действительности. Естественно, наука отражает эту их многомерную взаимосвязь. Указанный принцип проявляется в том, что демографическое развитие находится в теснейшей взаимосвязи и зависимости с социально-экономическими, политическими, культурными, экологическими явлениями, тем самым характеризуя и отражая их органическое единство. С позиций демографического развития это их органическое единство, диалектика, взаимосвязь проявляются не только в национальных рамках, но и в глобальном масштабе, не только в самих демографических процессах, но и вне их. В результате это их органическое единство, взаимосвязь представляют собой диалектику экстранальности и интрональности.

В научном плане в этой связи анализ процессов демографического развития исходит из необходимости постоянного расширения поля исследования, взаимосвязи демографических явлений и процессов с другими социальными явлениями и последствиями — фактора глобализации социально-экономических процессов, этноконфессиональных особенностей, взаимосвязи региональных и национальных демографических проблем в деле обеспечения национальной безопасности, экономического роста, устойчивого развития общества на макросоциологическом и микросоциологическом уровнях.

Второй социомурлат (рис. 2), характеризующий структурно-логическую системность социологической науки, также выполняет эпистемологическую роль, рассматривая развитие демографической науки в системе междисциплинарных исследований, во взаимодействии с другими отраслями научного знания. Он отражает и анализ отдельных демографических процессов (рождаемости, смертности, формирования семьи, миграции) как в общетеоретическом и методологическом уровне демографического знания, так и демографическом методическом анализе.

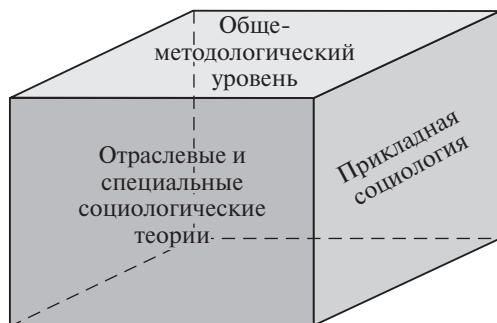

Рис. 2. Социомурлат, характеризующий структурно-логическую системность социологической науки

Выводы. Таким образом, в соответствии с известной характеристикой Ф. Энгельса о наличии бесконечного количества перекрещивающихся сил, бесконечной группы параллелограммов сил, и выходит та равнодействующая, которую отражает системность, представленная в социомурлатах. В отношении демографических процессов их сущность в нашем понимании теории демографического перехода отражается полипарадигмальным подходом, и прежде всего влиянием и взаимодействием различных социальных институтов и социальных сфер. В одних случаях они ими детерминированы, а в других — уже демографические процессы сказываются на самих социальных сферах, социальных институтах и социальных общностях. Взаимодействие внутренних и внешних процессов в демографическом развитии, основывающихся на этих реальных фактах, позволяет сформулировать теорему демографической экстранальности: характер современного демографического развития в большей степени детерминирован явлениями, напрямую не связанными с демографическими процессами. Но их роль и значение в силу тенденций взаимосвязи социальных процессов в демографическом развитии неуклонно возрастает.

ЛИТЕРАТУРА

1. Беккер Г.С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные произведения по экономической теории / Г.С. Беккер. — М.: ГУ ВШЭ, 2003. — 672 с.
2. Борисов В.А. Демографическая дезорганизация России: 1897–2007. Избранные демографические труды / В.А. Борисов; Редактор-составитель А.И. Антонов. — М.: NOTA BENE, 2007. — 752 с.
3. Боярский А.Я. Население и методы его изучения / А.Я. Боярский. — М.: Статистика, 1975. — 264 с.
4. Демографические дискуссии // Общественные науки и современность. — 2005. — № 2. — С. 139–161.
5. Демоскоп Weekly, 2013, № 0559: Паевский В.В. Демографические работы Леонарда Эйлера. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: demoscope.ru/weekly/2013/0559/nauka01/php
6. Злотников А.Г. Системность социологического знания / А.Г. Злотников // Социология (Минск). — 2005. — № 3. — С. 18–25.
7. Злотников А.Г. Экстранальность и интрональность современной белорусской демографической политики / А.Г. Злотников // Социология (Минск). — 2014. — № 2. — С. 70–84.
8. Мизес Л. Фон. Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории / Л. Фон Мизес. — М.: ОАО «НПО «Экономика», 2000. — 878 с.
9. Мюрдаль Г. Современные проблемы «третьего мира» / Г. Мюрдаль. Драма Азии. Исследование нищеты народов. — М.: Прогресс, 1972. — 767 с.
10. Народонаселение (Демографический переход). Энциклопедический словарь / Гл. ред. Г.Г. Меликян; Ред. кол.: А.Я. Кваша, А.А. Ткаченко, Н.Н. Шаповалова, Д.К. Шелестов. — М.: Большая российская энциклопедия, 1994. — С. 108–112.
11. Шахотько Л.П. Модель демографического развития Республики Беларусь / Л.П. Шахотько; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т экономики. — Мн.: Беларус. навука, 2009. — 439 с.
12. Шульц Т. Ценность детей / Т. Шульц // THESIS, 1994. вып. 6. — С. 37–49.
13. Эканамічная гісторыя Беларусі: Вучэб. дапаможнік: / В.І. Галубовіч, Р.І. Ермашкевіч, Г.П. Бушчык і інш.; пад рэд. праф. В.І. Галубовіча. — Мн.: Экаперспектыва, 1999. — 454 с.

REFERENCES

1. Becker, G.S., (2003). *Chelovecheskoe povedenie: ekonomicheskyy podhod. Isbrannyye proizvedeniya po ekonomicheskoy teorii* [Human Behavior: Economical Approach. Selected Works on Economic Theory]. Moskva, 672 p. [in Russian].
2. Borisov, V.A., (2007). *Demograficheskaya dezorganizatsiya Rossii: 1897-2007. Isbrannyye demograficheskie trudy* [Demographical dezorganization of Russia: 1897-2007. Selected Demographical Works]. Moskva, 752 p. [in Russian].
3. Boyarskiy, A.Ya., (1975). *Naselenie i metody ego izycheniya* [Population and Methods its Study]. Moskva, 264 p. [in Russian].

4. Demograficheskie diskussii [Demographical Discussions]. (2005). *Obtchestvennye nauki i sovremennost*, 2, 139-161. [in Russian].
5. Paevskiy, V.V., (2013). Demograficheskie raboty Leonarda Eulera [Demographical Works by Leonard Euler]. *Demoscope Weekly*, Vol. 0559. Retrieved from: demoscope.ru/weekly/2013/0559/nauka01/php [in Russian].
6. Zlotnikov, A.G., (2005) Sistemnost sotsiologicheskogo znaniya [System of Sociological knowledge] *Sotsiologia (Minsk)*, 3, 18–25 [in Russian].
7. Zlotnikov, A.G., (2014). Ekstranal'nost i intronal'nost sovremennoy beloruskoj demograficheskoy politiki [Extraneity and intraneity modern belarusian of demographical police] *Sotsiologia (Minsk)*, 2, 70-84 [in Russian].
8. Mises, L. Fon, (2000). *Chelovecheskay deyatel'nost: Traktat po ekonomicheskoy teorii* [Human Action. A Treatise on Economics]. Moskva: OAO NPO Ekonomika, 878 p. [in Russian].
9. Myrdal, G.K., (1972). *Sovremennye problemy «tret'ego mira»* [The Modern Problems of "Third World"]. Drama Azii. Issledovaniya natsiy narodov. Moskva: Progress, 767 p. [in Russian].
10. Melikyan G.G. (Ed). *Narodonaseleniye. (Demograficheskiy perehod)* [Demographical transition theory]. (1994). Entsiklopedicheskiy slovar. Moskva. Bol'shay russkiy entsiklopediya [in Russian].
11. Shahot'ko, L.P., (2009). *Model demograficheskogo razvitiya Respubliki Belarus* [Model of Demographical Development of Belarus]. Minsk: Belarus. navuka, 439 p. [in Russian].
12. Schultz, T.W., (1994). Tsennost detei [The Value of Children]. *THESIS*, vyp. 6. P. 37-49 [in Russian].
13. *Ecanamichnaya gistoriya Belarusi* [Economic history of Belarus](1999). Minsk.Ekaperspektyva, 454 p. [in Belarusian].

Стаття надійшла до редакції журналу 19.05.2014

УДК 331

KATARZYNA BOCHEŃSKA-WŁOSTOWSKA

Doktor der Geisteswissenschaften,
Vizektor für Lehre,
Direktor des Instituts für Sozialwissenschaften,
Dozent an der Universität UW MSC
Warschau, Masowien Bezirk, Poland,
Universität Warschau Maria Skłodowska-Curie, Łabiszyńska str. 25
E-mail: kbw@akademiaumiejtnosci.com

ANNA BOCHEŃSKA-BRANDT

Master of Journalism & Social Communication,
Diplom-Ergotherapeutin,
Lehramtbeauftragte Gesundheitsmanagement,
Hochschule Weserbergland HSW Hameln Germany
Schulleiterin Ergotherapie,
Schulen Dr. W. Blindow Stadthagen Germany
E-mail: bochenska.brandt@blindow-schulen.de

**DIE KOMPETENZ DER ARBEITNEHMER AUF
DEM ARBEITSMARKT IN ALTERNDEN GESELLSCHAFTEN
IN POLEN UND DEUTSCHLAND***

Der Zweck dieses Artikels ist es, zu versuchen, die Frage zu beantworten, ob in einer alternden Gesellschaft, die noch aktiv auf dem Arbeitsmarkt mitwirkt, schafft man das Alterungsprozesses des Wissen zu verlangsamen und dem sich verändernden Erwartungen des Arbeitsmarktes anzupassen. Europa schenkt mehr und mehr Aufmerksamkeit dem Problem einer alternden Bevölkerung und damit verbundenen Veränderungen, nicht nur auf der demographischen, sondern auch auf der geistigen Ebene. Polen und Deutschland sind in mancher demographischen Hinsicht ähnlich, so wurde beschlossen, diese beiden Länder in der Analyse zu vergleichen. Die Präsentation des Problems wurde auf einer Analyse von Unterlagen, verschiedener Literatur, Forschung im Unternehmen, die auf Lösungen im Bereich der neuen Technologien basieren.

Stichworte: Weiterbildung, neue Technologien in der Bildung, Andragogik, Personalkompetenzen, Alterung der Bevölkerung.

* Стаття опублікована в авторській редакції (частково).

Katarzyna Bocheńska-Włostowska

Doctor of Humanities,
Vice-rector for Academic Affairs,
Director of the Institute for social Sciences,
Associate Professor of the University UW MSC
Warsaw, Masovian district, Poland,
Maria Skłodowska-Curie Warsaw University, Łabiszyńska str. 25
E-mail: kbw@akademiaumiejetnosci.com

Anna Bocheńska-Brandt

Master of Journalism & Social Communication,
Diploma of Occupational Therapist
Lecturer in Health Management,
University of Applied Sciences (Hochschule Weserbergland), Hameln, Germany
Principal of Occupational Therapy,
Dr. W. Blindow School, Stadthagen, Germany
E-mail: bochenska.brandt@blindow-schulen.de

COMPETENCE OF WORKERS ON THE LABOUR MARKET OF AGEING SOCIETIES IN POLAND AND GERMANY

The purpose of this article is to answer the question, whether it is possible in an aging society, which is still actively involved on the labor market, to slow the aging process of knowledge and adapt to the changing expectations of the labor market. Europe is paying more and more attention to the problem of population aging and the related changes, not only on the demographic, but also on the mental level. Poland and Germany are similar in some demographic tendencies, so it was decided to compare these two countries. The presentation of the problem is based on the analysis of documents, various literary sources, research of solutions in the field of new technologies.

Key words: *training, new technologies in education, andragogy, personnel skill, population aging.*

Катаржина Бохенська-Влостовська

д-р гуманіт. наук, проректор з навчальної роботи, дир. Інституту соціальних наук,
доц. Університету Варшавського ім. Марії Склодовської-Кюрі
Варшава, Мазовецький район, Польща
Університет Варшавський ім. Марії Склодовської-Кюрі,
E-mail: kbw@akademiaumiejetnosci.com

Анна Бохенська-Брандт

магістр журн-ки та соц. зв'язків,
диплом спеціаліста з трудотерапії,
викл. менедж. охорони здоров'я,
Університет прикладних наук, Гамельн, Німеччина
Дир. з трудотерапії, професійно-технічний навчальний заклад
доктора В. Бліндоу, Штаттхаген, Німеччина
E-mail: bochenska.brandt@blindow-schulen.de

КОМПЕТЕНТНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ НА РИНКУ ПРАЦІ У СТАРІЮЧОМУ СУСПІЛЬСТВІ У ПОЛЬЩІ ТА НІМЕЧЧИНІ

Мета цієї статті полягає в спробі відповісти на питання, чи вдається у старіючому суспільстві, яке все ще активно залучене до ринку праці, уповільнити процес старіння знань і адаптуватися до мінливих очікувань на ринку праці. Європа приділяє дедалі більше уваги проблемам старіння населення і пов'язаним з цим процесом змінам, не тільки на демографічному, а й на духовному рівнях. Польща і Німеччина подібні за деякими демографічними тенденціями, тому було здійснено порівняльний аналіз цих двох країн. Презентація проблеми ґрунтується на аналізі документів, літератури з різних джерел, наукових дослідженнях в галузі використання нових технологій.

Ключові слова: *безперервна освіта, нові технології, освіта, андрагогика, компетенції персоналу, старіння населення.*

Einstieg

Demografische Veränderungen, die momentan in Polen und auf der ganzen Welt stattfinden, sind eng mit der Sozialpolitik, dem Gesundheitswesen und der Arbeitspolitik verbunden. In einer Gesellschaft, in der nicht nur Menschen aber auch das Wissen älter werden, und das Tempo der Entwicklung von neuen Technologien enorm steigt, muss nach Lösungen gesucht werden, die dem Menschen verhelfen, sich an die neuen Bedingungen anzupassen. So werden heutzutage Möglichkeiten für 30-Jährige, aber auch für die über 60-Jährigen gesucht, damit sie flexibler mit den erworbenen Kompetenzen umgehen können und nie mit dem Selbststudium und dem lebenslangem Lernen aufhören.

Der demografische Wandel ist ein echtes Problem, weil die Menschen immer länger auf dem Arbeitsmarkt bleiben. Um zu arbeiten, müssen sie sich um die Aktualisierung der eigenen beruflichen Kenntnisse kümmern.

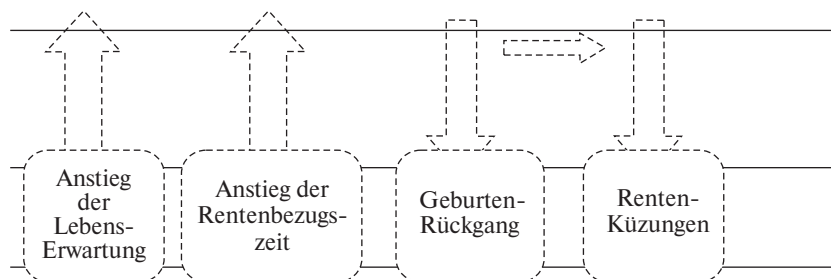
Im Jahr 2050 wird Deutschland wahrscheinlich eine der ältesten Bevölkerungen der Welt besitzen. Die Anzahl der Personen über 65 Jahren wird zwei Mal höher als die der über 20-Jährigen. Wenn wir uns die wichtigsten Statistiken zu den demografischen Veränderungen in Deutschland anschauen, dann sehen wir; ein Wachstum bei der Länge des Lebens, die Verlängerung der Lebensarbeitszeit und eine Verringerung der Koeffizient der Geburten. Der Rückgang der berufstätigen Menschen, hat schon jetzt die schwerwiegenden Folgen für das System der sozialen Sicherheit in Deutschland [1].

Die Bevölkerungszahl in Deutschland wird bis zum Jahr 2050 von 82,5 Millionen auf bis zu 69 Millionen Menschen abnehmen. Zusätzlich werden im Jahr 2050 doppelt so viele ältere wie jüngere Menschen in Deutschland leben; genauer gesagt ca. 30% werden 65 Jahre oder älter sein und circa 15% unter 20 Jahre alt sein. Zudem steige der Bevölkerungsanteil der über 80-Jährigen von 4 auf 10 Millionen Menschen.

Das statistische Bundesamt geht dabei von folgenden Annahmen aus:

1. Die Geburtenhäufigkeit in Deutschland bleibt auf einem konstant niedrigen Niveau von derzeit 1,4 Kinder pro Frau.
2. Die Lebenserwartung steigt. Männer werden im Jahr 2050 eine durchschnittliche Lebensdauer von 84,5 Jahren und Frauen von 89,8 Jahren erreichen. Das sind für Männer 9,5 Jahre beziehungsweise für Frauen 8,3 Jahre mehr als 2002/2004.
3. Die Nettozuwanderung wird zwischen 100.000 und 200.000 pro Jahr liegen. Ohne Zuwanderung hätte Deutschland heute statt 82.500.000 viel weniger als 75 Mln. Einwohner. Wenn es zu keinem Zuwachs der Zuwanderung kommt, dann wird auch sie den Bevölkerungsrückgang in Deutschland nicht mehr kompensieren können [2].

Bild 1. Die wichtigen demographischen Faktoren

Quelle: [//www.zeitgeistlos.de/demografie/pics/grafik.gif](http://www.zeitgeistlos.de/demografie/pics/grafik.gif)

Fakt ist, dass die heutigen Generationen sich im Vergleich zu deren Elterngenerationen, um ca. ein Drittel verringern. Dies ist durch mehrere Ursachenkomplexe bedingt: Die Emanzipation der Frau: Bessere Qualifikations- und Bildungschancen lösten auch bei der Frau den Wunsch aus, sich aus ihrer Mutter- und Hausfrauenrolle zu lösen, und einer Erwerbstätigkeit nachzugehen. Zwar besteht bei vielen noch immer der Kinderwunsch, jedoch müssten hier aufgrund von Zeitmangel Gewisse Prioritäten gesetzt werden, die häufig zu Gunsten der Erwerbstätigkeit ausfallen [3].

Structural Transformation of the Family: Wie bereits in der Einleitung angemerkt vollzogen sich in der Familienstruktur einschneidende Veränderungen, die einen erheblichen Anteil an der heutigen problematischen Lage haben. Anstatt den familiären Zusammenhalt in den Vordergrund zu stellen, übernimmt der deutsche Sozial- und Wohlfahrtsstaat immer mehr die Fürsorgeleistung, die ehemals innerhalb einer Familie als natürlich angesehen wurde. Deutschland als Staat übernimmt immer mehr den Erziehungs- und Bildungspart der Kinder und sichert dadurch den älteren Menschen durch das Rentensystem und die medizinischen Möglichkeiten ein würdiges Leben.

Der anspruchsvollere Lebensstil: Durch die Wohlstandssteigerung sind sowohl materielle, als auch individualistische Ansprüche der Bevölkerung gestiegen. Ein Kind ist hierbei oft ein Hindernis, da man zeitlich an das Leben des Kindes gebunden ist, was bedeutet, dass der Tagesablauf nicht frei wählbar ist und dass auf langfristige Planungen eingegangen werden muss [4].

Des Weiteren sind Kinder nicht nur bezüglich der Freizeitgestaltung ein Hemmnis, sondern auch in der modernen Paarbeziehung werden Kinder häufig als Last, Störung oder sogar Konkurrenz empfunden, da sie sehr viel Zeit und Aufmerksamkeit in Anspruch nehmen. Hinzu kommt, dass kinderlose Beziehungen auf immer mehr Akzeptanz in unserer Gesellschaft stoßen. Nicht zuletzt ist der Geburtenrückgang natürlich auch auf Aufklärung in den Schulen und bessere Mittel und Methoden der Empfängnisverhütung zurückzuführen.

Um einen Aufschwung der Geburtenrate zu erreichen, muss man in Deutschland das «Kinder-Bekommen» wieder attraktiver gestalten. Dies wäre z.B. möglich, wenn man dem erziehenden Elternteil durch Kinderpflegegehälter, höhere Erziehungsgelder oder durch eine Kürzung der Arbeitszeit bei voller Auszahlung die, die Kombination «Kind und Beruf» ermöglichen würde, ohne dass dieses dadurch überfordert wird. Doch solange ein kinderloses Paar noch über ein Drittel mehr verdient als eine Drei-Kopf-Familie und zudem noch ein ungebundenes Leben führen kann, ist es verständlich, dass die Geburtenrate weiterhin sinkt [5].

Neben dem Geburtenrückgang ist der Anstieg der Lebenserwartung ein weiterer wichtiger Aspekt bezüglich des demografischen Wandels in Deutschland. Die erhöhte Lebenserwartung ist auf Fortschritte in der Medizin, Gesundheitsvorsorge, Hygiene und Unfallverhütung, sowie auf eine Wohlstandssteigerung zurückzuführen. Die Auswirkungen dieser Entwicklungen haben eine große Bedeutung für die sozialen Sicherungsmechanismen in Deutschland. So wird z.B. das «Erwerbspersonal» in Deutschland immer älter. 1871 waren 47% der Bevölkerung im erwerbsfähigen Alter (20–60 Jahre) und nur 8% im Rentenalter (über 60); 1970 waren 50% im Alter von 20 bis 60 Jahren und nun schon 19% im Rentenalter. 2010 waren schon 55% der Bevölkerung im «erwerbsfähigen Alter» und 28% im Rentenalter. Die Lebenserwartung betrug 1871 bei den Männern 36 und bei den Frauen 38 Jahre.

Vergleicht man dies mit den Werten aus dem Jahr 1970 stellt man fest, dass es beinahe eine Verdopplung der Lebenserwartung gegeben hat. Es sind zwar weiterhin Differenzen zwischen Männern und Frauen, sowie zwischen Ost und West zu erkennen, es lässt sich trotzdem feststellen, dass sich in den nächsten Jahren die Lebensdauer nicht verkürzt sondern im Gegenteil sogar verlängert [6].

Tabela 1. Eine Prognose der polnischen Bevölkerung im nicht erwerbsfähigem Alter bis 2035

Daten	Allgemein	Männer 65+	Frauen 60+
Jahr 2015	7 380,3	2 295,0	5 085,3
Jahr 2020	8 369,9	2 762,7	5 605,2
Jahr 2025	8 996,7	3 170,6	5 826,1
Jahr 2030	9 289,1	3 333,8	5 955,3
Jahr 2035	9 621,7	3 419,8	6 201,9

Quelle: Eigene Studien auf Basis

Eine Prognose der Bevölkerung im Jahr 2008 bis 2035.

http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PUBL_L_proгноza_ludnosci_na_lata2008_2035.pdf

Aufschlussreich ist auch die Entwicklung des so genannten Altenquotienten, die das Verhältnis der über 65-Jährigen und älteren zu den 15- bis 64-Jährigen darstellt.

Dieser Quotient liegt zurzeit bei rund 28,5 %, d.h. auf 100 Personen in der Altersgruppe 15–64, kommen im Schnitt 28,5 Personen über 65 Jahren.

In den Jahren von 2020 bis 2035 erreichen dann die geburtenstarken Jahrgänge das Alter 65 und der Altenquotient verschlechtert sich stetig auf knapp 49 % im Jahr 2035.

100 jüngeren deutschen Bürgern stehen dann fast 50 Rentner gegenüber, 1957 – als das heutige Rentensystem eingeführt wurde – waren es nur 17 [7].

In Polen beobachten wir sehr ähnliche Phänomene wie die in Deutschland, nur unter diesem Vorbehalt, dass wir ein schlechteres Niveau der Gesundheitsversorgung haben, und uns zwingen, um auf dem Arbeitsmarkt zu bleiben, oft niedrige Renten, und das Fehlen von Vorteilen, die den deutschen Bürgern angeboten werden.

Demographisch verzeichnen sich in Polen die folgenden Trends: die Alterung der Bevölkerung, Verlängerung des Renteneintrittsalters, der Mangel an jungen Leuten auf dem Arbeitsmarkt und eine starke Auswanderung. Derzeit gibt es in Polen immer mehr jüngere Arbeitslose als ältere Arbeitslose Menschen und gerade das, ist ein wichtiger Indikator für die künftige Entwicklung und für die Kompetenz der alternden Bevölkerung. Langzeitarbeitslosigkeit kann für junge Menschen Probleme mit der Anpassung auf dem Arbeitsmarkt bedeuten.

Alle diese sozialen Phänomene erfordern die Notwendigkeit des lebenslangen Lernens. Ohne dies, ist es unmöglich sich umzuschulen oder auf dem Arbeitsmarkt bis zu dem erforderlichen Rentenalter zu bleiben. Weil die Gesellschaft immer älter sein wird, ist es notwendig, geeignete Methoden und Werkzeuge, die die Chancen des lebenslangen Lernens zu erhöhen zu suchen. Darüber, welche interessante Phänomene in Polen und Deutschland erschienen sind, im nächsten Abschnitt.

Entfaltung

«Im Zeitalter der Globalisierung, in dem eine Entwicklung der wissensbasierten Wirtschaft und Informations- bzw. Telekommunikationsrevolution in den Bildungssystemen der europäischen Länder stattfindet, wächst stetig die Bedeutung des Konzepts eines lebenslangen Lernens. Die Initiative eines Lebenslangen Lernens basiert auf die Schaffung der Bildungschancen in allen Altersgruppen und auf allen Ebenen, sowohl in Schulen als auch außerhalb der Schule. Es ist ein wesentliches Werkzeug für die ständige Weiterentwicklung der Kenntnisse und Fähigkeiten, und für deren Anpassung an sich ständig ändernde Gegebenheiten. Das traditionelle System des Einstiegs in das Berufsleben geführt durch AMT

DER EUROPÄISCHE INTEGRATION, Abteilung für Wirtschafts- und Sozialanalysen für Bildungs- und Hochschulbildungsniveau um akademischen Qualifikationen zu erreichen, wird allmählich durch ein Modell der formalen Bildung über den gesamten Zeitraum der Berufstätigkeit ersetzt» [8]. Eine Novellierung des Hochschulgesetzes im Juli 2014 in Polen ist das jüngste Beispiel dafür, wie wichtig Weiterbildungen und Zertifizierungen im Rahmen des lebenslangen Lernens sind. Interessant in diesem Zusammenhang ist auch, wie Arbeitgeber mit dem Thema des lebenslangen Lernens umgehen. Die meisten von ihnen sehen dies als einen klaren Vorteil, aber nicht alle sind bereit, in die Mitarbeiterentwicklung zu investieren, und gerade das kann ein Problem in einer alternden Gesellschaft sein. In Polen ist es im Rahmen von Projekten mit der EU Teilnahme gelungen, eine Reihe an Mitarbeiter gerichteten Projekten umzusetzen und ihnen die Möglichkeit, das eigene Wissen zu aktualisieren und Fachkompetenzen zu erreichen. Die polnischen und deutschen Projekte zeigen einige Schlüsselmaßnahmen, die die Möglichkeiten des lebenslangen Lernens verdeutlichen.

1. Erweiterung des Zugangs zu lebenslangem Lernen.
2. Verbesserung der Qualität der Bildung.
3. Zusammenarbeit und Partnerschaft.
4. Der Anstieg der Investitionen in die Humanressourcen .
5. Erstellen von Informationsressourcen für lebenslanges Lernen und eine Entwicklung der Beratungsdienstleistungen.

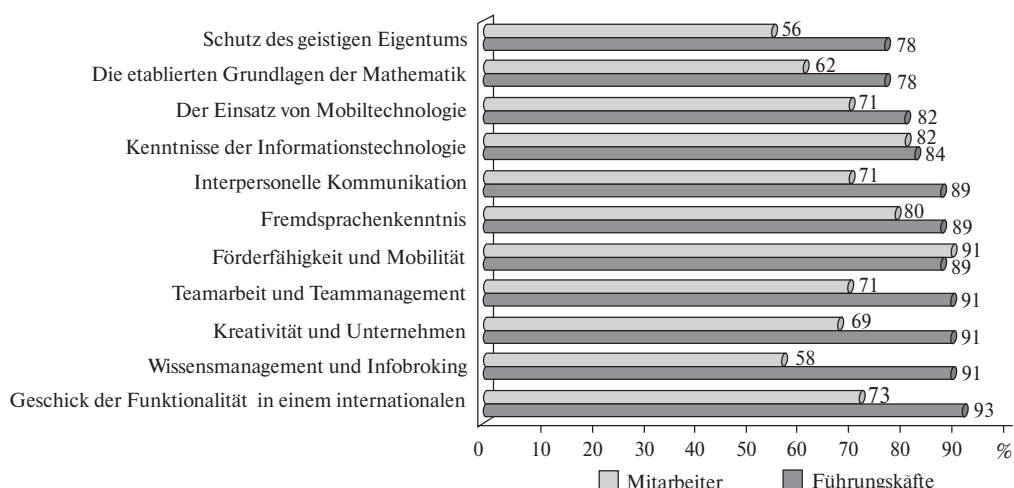
6. Das Bewusstsein für die Rolle und die Bedeutung des lebenslangen Lernens.

Punkt sechs ist sehr wichtig, um über die Weiterbildung des lebenslangen Lernens nachzudenken. Von der Entscheidung des Mitarbeiters hängt sehr viel ab im Bezug auf die Erhöhung der eigenen Fähigkeiten und Aktualisierungen des Fachwissens. Aus diesem Grund wird in der Zukunft die Fähigkeit zur Selbstbildung einer der wichtigsten Kompetenzen. Selbststudium auf der Grundlage unabhängigen Aktionen, überdacht und konsequent.

In den vergangenen zwei Jahrzehnten evaluiert die Sichtweise auf das Problem der Ausrüstung der Mitarbeiter in bestimmten Fertigkeiten und Fähigkeiten. Derzeit finden wir auf der Liste der am meisten erwarteten Mitarbeiterkompetenzen unter anderem:

1. Die Fähigkeit, versteckte und tiefere Bedeutungen zu extrahieren,
2. Soziale Intelligenz – die Fähigkeit, mit anderen auf einer emotionalen Ebene zu kommunizieren.
3. Narratives Denken und die Fähigkeit, sich anzupassen.
4. Multikulturelle Kompetenz – die Fähigkeit in verschiedenen Umgebungen zu arbeiten.
5. Analytisches Denken – die Fähigkeit, große Datenmengen mit den abstrakten Konzepten zu verknüpfen und das Verständnis der evidenzbasierten Daten zu kombinieren.
6. Kenntnisse in der Nutzung der neuen Medien – die Fähigkeit, zu verstehen und lesen nicht nur von Texten sondern auch endkodieren von verschiedenen Informationen in Form von Video oder Bilder.
7. Transdisziplin – die Fähigkeit, Konzepte aus den verschiedenen Disziplinen zu verstehen.
8. Einstellen Design – die Fähigkeit, Aufgaben und Arbeitsprozesse so zu entwickeln, um daraus entstehende Ziele zu erreichen.
9. Verwaltung der Erkenntnissen – die Fähigkeit, Informationen zu filtern.
10. Virtuelle Zusammenarbeit – die Fähigkeit zu handeln, sich in der Arbeit als Mitglied eines virtuellen Teams zu engagieren [9].

Schemata 1. Die Erwartungen an Kompetenz der Führungskräfte und Mitarbeiter in Polen

Quelle: Foresight Personal der modernen Wirtschaft 2009.

Ähnliche Ergebnisse erreichten die Autoren des Reports: Foresight die Weitsicht der modernen Wirtschaft. Die Expertengruppe hat elf Schlüsselkompetenzen identifiziert. Ihre Verteilung sieht für die Führungskräfte anders als für die anderen Mitarbeiter aus [9].

Noch in Polen unterschätzt, trotz vieler Weltberichte, befindet sich «Info brokerage» auf dem zweiten Platz. Eine Reihe von Fähigkeiten, die mit den zwischenmenschlichen Kontakten in Zusammenhang stehen, nehmen viel Raum in unseren Analysen. Kompetenzen, die uns ermöglichen, mit den neuen Technologien zu arbeiten, finden wir in jedem der Berichte, da die Welt ein globales Dorf geworden ist und es lässt sich nicht mehr von den Kontakten über den Computer oder das Internet entkommen.

Das wichtigste politische Dokument «Die Europäische Strategie für 2020» spricht über eine intelligente und inklusive Entwicklung. Ein wichtiger Faktor bei der Entwicklung von komplementären Innovation und Wandel der Zivilisation ist es, die Bedingungen für das Wachstumspotenzial der Kreativität zu stärken.

Keine Schule verfügt über solche Kenntnisse, um diese Fähigkeiten, die auf dem Arbeitsmarkt in der Zukunft benötigt werden gezielt zu trainieren-beurteilt. – In Bildung, definieren wir diese Fähigkeiten durch das Prisma der heutigen Anforderungen, aber ihr Inhalt wird bestimmt anders werden. Da es uns nicht bekannt ist, welche Fähigkeiten wir in ein paar Jahren brauchen werden, sind wir nicht in der Lage, sie schon jetzt zu erlernen. Lernen, wie man lernt und wie man sich umschult, nenne ich Schlüsselqualifikationen, und gerade sie erlauben uns sich in ein paar Jahren auf dem Arbeitsmarkt zu finden – sagt der Experte.

Laut Dr. Luke Arendt, Werfen Veränderungen in der Nachfrage nach den verschiedenen Fähigkeiten viele Menschen aus der sog. «Comfort Zone» raus. Ein Humanist, wird dazu gezwungen sich für die gehasste Tabellenkalkulation zu interessieren und Informatik wird sich mit Fortbildung über die zwischenmenschlichen Fähigkeiten auseinander setzen müssen. –Man kann bereits jetzt sehen, dass der Komfort der Stabilität nicht nachhaltig ist – sagt er. – Die meisten Studien kommen zu dem Schluss, dass sich der Bedarf nach neuen Kompetenzen so schnell verändert, dass man sich nicht mehr auf eine über 40 jährige Berufskarriere und die gleichen Kompetenzen verlassen kann. Gerade das wird die Menschen

aus ihrem «mental komfort» rauswerfen, weil sich häufige Umschulungen zu Etwas ganz normalen entwickeln werden.

Somit wird das Studium nur ein kleiner Ausschnitt von Wissen und Fähigkeiten werden, die wirkliche Mitarbeiterentwicklung sollte im Laufe seiner ganzen beruflichen Karriere stattfinden und sie sollte im Zentrum seines Interesses stehen.

«In den sich schnell verändernden Realitäten der Weltwirtschaft, zum Rang des Heiligen Grals, erhöht sich die Fähigkeit, aus vielen Disziplinen zu lernen und das Fachwissen umzusetzen- Interdisziplinarität. Magazin F5 spricht in diesem Zusammenhang über eine Cross Generation, spricht also von jungen – flexiblen Menschen, die zu der Generation Y gehören. Sie besitzen oberflächiges Fachwissen in einem speziellen Bereich, aber dafür breites Wissen in anderen Bereichen. Dank dessen, können sie schnell einen von den Bereichen schnell ergänzen» [10].

Leider ist es auch eine Generation, über der man sagt, dass sie fähig, anspruchsvoll, mit den neuen Technologien vertraut, aber auch loyal sind. Sie sind deshalb ein Problem für die Arbeitgeber. Die Vertreter dieser Generation sind daran interessiert, individualisierten Ansatz für die Entwicklung durchzusetzen. Sie zählen auf die Unterstützung von Mentoren. Diese Generation hat das Potenzial, kreativ zu sein. Und Kreativität ist eine Eigenschaft der Zukunft.

«Basierend auf die Erfahrungen von Ländern wie z.B. die Vereinigten Staaten, die eine wissensbasierte Wirtschaft besitzen, lässt sich etwas vorhersagen. Kreativität spielt und wird noch lange eine zunehmend wichtige Rolle spielen. Die These über die Entwicklung der kreativen Klasse (eine Art Bohemien Verbindung zwischen Ingenieuren und Künstlern – alle die sind kreativ) formulierte Richard Florida in seinem Buch «Rise of the Creative Class». Kreativität einer Gesellschaft wächst in Verbindung mit der kreativen Klasse [11].

Zunehmend sieht man, dass Routinehandlungen die Vorfahrt den Analysearbeiten gewähren, die keinen Standardcharakter haben. Auf dem Arbeitsmarkt finden sich Personen besser zur Recht, die umfassende Kenntnisse und universelle Kompetenzen besitzen, als Profis mit einem sehr engen Kompetenzbereich. Neben ein paar High-Class-Spezialisten gesucht und geschätzt werden Menschen, die gut Kompetenzen in der sozialen Interaktion besitzen. Hier können uns die besten Maschinen, oder die beste künstliche Intelligenz nicht ersetzen [11].

Neue Technologien als Hilfe beim lebenslangen Lernen

Die Dynamik des Lebens wächst vom Tag zu Tag. Unverzichtbar wird also Unterstützung des lebenslangen Lernens durch neue Technologien, und mit deren Hilfe eine Aktualisierung des Alterungswissens. Aus der durchgeführten Analyse der interessanten Lösungen ergibt sich folgendes Bild. Geschätzt werden wohl die neuen Technologien wie auch die Arbeit mit ihnen, die erlaubt uns das implizite Wissen explizit zu konvertieren. Somit wertvoll kann es eine sog. Selbstkontrolle in Form von «Wissen-Pillen» sein oder die sog. Webinars.

«Methodik der «Wissens-Pillen» stellt im Vordergrund die Verwendung von kurzen Multimedia-Hinweisen (Video-Tutorials) die, den richtigen, leicht zu verstehen Weg, einer Aktion oder Prozedur zeigen. Die Aufnahme sollte nicht länger als 5 Minuten dauern und muss eine Antwort auf eine bestimmte Frage / eine bestimmte Problematik erklären.

«Wissens-pillen» werden anhand von den Bedürfnissen des Unternehmens erstellt und sind für das Unternehmen sein Eigentum. Sie werden mit Hilfe einer Videokamera, Fotokamera, Handy, und Programme zur Aufzeichnung von Screencasts erstellt.

Diese Art von einer Arbeit hat klare Vorteile:

- Vielseitigkeit und Reproduzierbarkeit (Materialien können wiedergegeben werden)

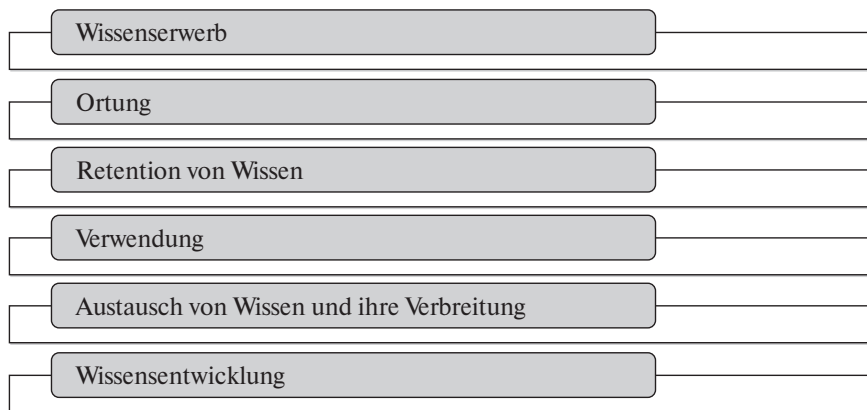
- einfache Verteilung (elektronisches Format erlaubt die Verbreitung von Material über mehrere Kanäle)
- die Möglichkeit, überall und jederzeit zu lernen
- niedrige Kosten für die Erstellung des Materials
- Verbesserung der Kommunikation und Informationsflusses

Das wichtigste ist es, dass die einzelnen Mitarbeiter selbstständig Ihr Wissen vom impliziten Wissen in explizite konvertieren können. Dank dessen, eine Gruppe die miteinander kooperiert, kann voneinander lernen. Die durchgeführten Beobachtungen zeigen, dass die Mitarbeiter mit der Umsetzung der «Wissenspillen» sehr positiv kreativ umgehen und wecken dadurch eine Menge positiver Emotionen, und außerdem das Lernen verläuft viel schneller. Das Team integriert und erhöht die Motivation für die gemeinsame Aktion. Webinare, die oben erwähnt wurden, haben sich zu einer würdigen Form entwickelt, aufgrund der finanziellen Vorteile des Unternehmens, der Fähigkeit zu interagieren und der Kommunikationsform. Bis jetzt durchgeführte Forschungsergebnisse zeigen, dass ansteigende Zahl von Unternehmen immer mehr diese Form unterstützen und finanzieren wird, weil sie sich auf Interaktionen bezieht.

Neue Technologien werden dazu gezwungen effektiver das Wissen zu managen und nach attraktiven Transfers zu streben. Statische und asymmetrische E-Learning-Trainings, die auf den Plattformen wie Moodle zu finde sind, sind unattraktiv für den großen Teil der Betroffenen. Sie erfordern viel mehr Selbstdisziplin und verbrauchen viel mehr Zeit. Diese Medien, die die Arbeiter, die auf dem Arbeitsmarkt noch bis 65 und 67 Jahren bleiben unterstützen sollten, müssen für die Ausbildung von Erwachsenen zugeschnitten werden, mit besonderem Bezug auf ihre Wahrnehmung und intellektuelle Fähigkeiten. Um mit den sich ständig verändernden Erwartungen im Bezug auf die Kompetenzen anpassen zu können, wäre sinnvoll über neue Technologien nach dem Schema des Prozesses des Wissensmanagements nachzudenken.

Die Auswahl von Werkzeugen mit einer reichhaltigen Palette von neuen Technologien TI wird sicherlich von einer Reihe von Punkten bestimmt. Ein Ziel, das wir durch lebenslanges Lernen, einschließlich durch das Selbststudium erreichen wollen, ist das Alter und den technologischen Fortschritt des Begünstigten, die Fähigkeit der Teilnahme am Fernunterricht zu nutzen. Nicht ohne Bedeutung wird das Interesse der Mitarbeiter an technologischen Lösungen, oder der Zugriff zu den bestimmten Werkzeugen erweckt.

Schemata 2. Sechs zentrale Wissensmanagement-Prozesse

Zusammenfassung

Der Anstieg des globalen Lebens, verändert die Modelle einer Karriere und das Lernen. Es scheint, dass die Zukunft von uns erwartet, dass wir gemeinsam mit den Maschinen arbeiten, aber nicht unbedingt mit ihnen konkurrieren. Auf dem Arbeitsmarkt schätzt man immer mehr Menschen, die in der Lage sind, Nicht-Routine-Aufgaben zu bewältigen.

Aging Wissen und eine alternde Bevölkerung, die noch länger arbeiten muss, braucht kreative Lösungen, und nicht nur das pastöse Wissen, das schon verarbeitet und bereit zum Verzerr wartet.

In Rahmen einer Vorbereitung der heutigen Generation, bei ständig verändernder IT-Umgebung, müssen sich um ein paar wichtige Dinge bemühen. Erstens, um die kommunikative Kompetenz im Umgang mit neuen Medien. Zweitens, die Techniken des Fernunterrichts beibringen und die Entwicklung der zukünftigen Mitarbeiter nicht nur, auf Gewinnung der Informationen lenken sondern auch ihre Verarbeitung und kreatives Management.

Medien sind dafür da, um die Entwicklung der Kompetenzen zu unterstützen und die Aufrechterhaltung der Attraktivität der einzelnen Menschen auf dem Arbeitsmarkt zu erhalten, und die sollten nicht die einzige Quelle des Wissens sein, denn das bringt mit sich viele Risiken.

LITERATUR

1. *Peter Bofinger, Lars P., Feld Wolfgang, Franz Christoph, M. Schmidt, Beatrice Weder di Maur, 2011, Herausforderungen des demografischen Wandels. Abgerufen unter http://www.sachverstaendigenrat-wirtschaft.de/fileadmin/dateiablage/Expertisen/2011/expertise_2011-demografischer-wandel.pdf*
2. *Matthias Eisenmenger, Olga Pötzsch und Bettina Sommer, 2006, Bevölkerung Deutschlands bis 2050, 11. Koordinierte Bevölkerungsvorausberechnung, Presseexemplar.*
3. *Schwentker Björn, 2008, Ökonomen und Soziologen untersuchen, warum sich Frauen in Deutschland nicht öfter fürs Kinderkriegen entscheiden, Demografie spezial.*
4. *Jürgen Habermas, 1989, The Structural Transformation of the Public Sphere, An Inquiry into a Category of, Bourgeois Society. Abgerufen unter <https://pius.info/archiv-news/717-aktuell/4689-geburtenrate-sinkt-weiter>*
5. *NN, Novemeber, 2010. Abgerufen unter <https://pius.info/archiv-news/717-aktuell/4689-geburtenrate-sinkt-weiter>*
6. *Małgorzata Budzyńska, 2013, Koncepcja kształcenia ustawicznego w Unii Europejskiej jako jeden ze sposobów realizacji Strategii Lizbońskiej, ze szczególnym uwzględnieniem Polski. Abgerufen unter <http://www.lifelong-learning.pl/unia/9.pdf>*
7. *Demographischer Wandel in Deutschland, 2011. Abgerufen unter <http://www.sentiso.de/information-en/29-demographischer-wandel>*
8. *Budzyńska, Małgorzata, 2014, Koncepcja kształcenia ustawicznego w Unii Europejskiej jako jeden. Abgerufen unter http://www.sachverstaendigenrat-wirtschaft.de/fileadmin/dateiablage/Expertisen/2011/expertise_2011-demografischer-wandel.pdf*
9. *Solak, Anna 2013, Oczekiwania kompetencyjne pracodawców wobec pracowników. Abgerufen unter <http://rynekpracy.pl/artykul.php/wpis.732>*
10. *Marcin Świejkowski, 2013, Kompetencje przyszłości. 5 umiejętności niezbędnych w 2020 roku. Abgerufen unter <http://youngpro.pl/artykuly/bazawiedzy/kompetencje-przyszlosci-5-umiejetnosci-niezbednych-w-2020-roku>*
11. *Arak Piotr, 2011, Kompetencje przyszłości. Abgerufen unter <http://www.obserwatorfinansowy.pl/tematyka/makroekonomia/kompetencje-przyszlosci/>*

REFERENZEN

1. *Peter Bofinger, Lars P., Feld Wolfgang, Franz Christoph, M. Schmidt, Beatrice Weder di Maur. (2011). Herausforderungen des demografischen Wandels. Abgerufen unter: http://www.sachverstaendigenrat-wirtschaft.de/fileadmin/dateiablage/Expertisen/2011/expertise_2011-demografischer-wandel.pdf*

2. Matthias, Eisenmenger, Olga, Pötzsch und Bettina, Sommer. (2006). *Bevölkerung Deutschlands bis 2050*, 11. Koordinierte Bevölkerungsvorausberechnung, Presseexemplar.
3. Schwentker, Björn. (2008). *Ökonomen und Soziologen untersuchen, warum sich Frauen in Deutschland nicht öfter fürs Kinderkriegen entscheiden*. Demografie spezial.
4. Jürgen, Habermas. (1989). The Structural Transformation of the Public Sphere, An Inquiry into a Category of Bourgeois Society. Abgerufen unter: <https://pius.info/archiv-news/717-aktuell/4689-geburtenrate-sinkt-weiter>
5. NN, November, 2010. Abgerufen unter: <https://pius.info/archiv-news/717-aktuell/4689-geburtenrate-sinkt-weiter>
6. Małgorzata, Budzyńska. (2013). Koncepcja kształcenia ustawicznego w Unii Europejskiej jako jeden ze sposobów realizacji Strategii Lizbońskiej, ze szczególnym uwzględnieniem Polski. Abgerufen unter: <http://www.lifelong-learning.pl/unia/9.pdf>
7. Demographischer Wandel in Deutschland, 2011. Abgerufen unter <http://www.sentiso.de/informationen/29-demographischer-wandel>
8. Budzyńska, Małgorzata. (2014). Koncepcja kształcenia ustawicznego w Unii Europejskiej jako jeden. Abgerufen unter: http://www.sachverstaendigenrat-wirtschaft.de/fileadmin/dateiablage/Expertisen/2011/expertise_2011-demografischer-wandel.pdf
9. Solak, Anna. (2013). Oczekiwania kompetencyjne pracodawców wobec pracowników. Abgerufen unter: <http://rynekpracy.pl/artukul.php/wpis.732>
10. Marcin Świątkowski. (2013). Kompetencje przyszłości. 5 umiejętności niezbędnych w 2020 roku. Abgerufen unter: <http://youngpro.pl/artykuly/bazawiedzy/kompetencje-przyszlosci-5-umiejetnosci-niezbednych-w-2020-roku>
11. Arak, Piotr. (2011). Kompetencje przyszłości. Abgerufen unter: <http://www.obserwatorfinansowy.pl/tematyka/makroekonomia/kompetencje-przyszlosci/>

Стаття надійшла до редакції журналу 05.09.2014

УДК 331

Д.П. МЕЛЬНИЧУК

канд. екон. наук, доц.

Інститут демографії та соціальних

досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

E-mail: meln_dp@mail.ru

ПРОДУКТИВНА ЗАЙНЯТІСТЬ ЯК ПЕРЕДУМОВА ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗНАНЬ У ФОРМІ КАПІТАЛУ

У статті викладено авторську позицію щодо природи людського капіталу як економічного феномену, який, з одного боку, є результатом інвестування у сферу освіти та професійної підготовки, з другого — дериватом специфічного економічного ефекту. Виникнення останнього потребує наявності ряду передумов, у тому числі тих, що пов'язані із залученням населення у сферу продуктивної праці. Лише у такий спосіб сформовані знання та професійні навички можуть бути застосовані на практиці, забезпечуючи тим самим певний дохід своєму власнику, а отже — набути ознак капіталу. Відповідно, до переліку завдань проведеного дослідження було віднесено обґрунтування неприпустимості спрощеного, одностороннього трактування положень теорії людського капіталу, що відбувається у випадку зосередження уваги виключно у площині інвестиційного супроводу освітніх заходів за повного ігнорування проблематики продуктивної зайнятості. Аргументовано, що наразі, переважно, характер зайнятості населення України суперечить ідеї функціонування професійних знань у формі капіталу, неймовірно ускладнює вирішення проблеми відтворення сприятливого інвестиційного клімату, спричиняє негативний вплив на систему освіти та професійної підготовки. Обґрунтовано, що оптимізація процесів у сфері зайнятості населення — одна з найважливіших передумов нагромадження та ефективного використання людського капіталу на всіх рівнях економічної системи.

Ключові слова: постіндустріальна економіка, людський капітал, дохід, робоче місце, продуктивна зайнятість.

Д.П. Мельничук

канд. екон. наук, доцент, Інститут демографии и социальных

исследований им. М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: meln_dp@mail.ru

ПРОДУКТИВНАЯ ЗАНЯТОСТЬ КАК ПРЕДПОСЫЛКА ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЗНАНИЙ В ФОРМЕ КАПИТАЛА

В статье изложена позиция автора относительно природы человеческого капитала как экономического феномена, который, с одной стороны, является результатом инвестирования в сферу образования и профессиональной подготовки, а с другой — дериватом некоторого экономического эффекта. Возникновение последнего требует наличия ряда предпосылок, в том числе тех, которые связаны с необходимостью вовлечения населения в сферу продуктивного труда. Лишь в этом случае

© МЕЛЬНИЧУК Д.П., 2014

сформированные знания и профессиональные навыки могут быть использованы на практике, обеспечивая тем самым определенный доход своему владельцу, а значит — приобрести признаки капитала. Соответственно, к перечню заданий проведенного исследования было отнесено обоснование недопустимости упрощенной, однобокой трактовки положений теории человеческого капитала, что происходит в случае концентрации внимания исключительно в плоскости инвестиционной поддержки образовательных мероприятий, при полном отсутствии интереса к проблематике продуктивной занятости. Аргументировано, что сегодня, преимущественно, характер занятости населения Украины противоречит идее функционирования профессиональных знаний в форме капитала, существенно усложняет решение проблемы формирования благоприятного инвестиционного климата, обуславливает негативное воздействие на систему образования и профессиональной подготовки. Обосновано, что оптимизация процессов в сфере занятости населения — одно из важнейших условий накопления и эффективного использования человеческого капитала на всех уровнях экономической системы.

Ключевые слова: постиндустриальная экономика, человеческий капитал, доход, рабочее место, продуктивная занятость.

D. P. Melnychuk

PhD, Associate Professor, Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd. T. Shevchenko, 60
E-mail: meln_dp@mail.ru

PRODUCTIVE EMPLOYMENT AS A PRECONDITION OF FUNCTIONING OF KNOWLEDGE IN THE FORM OF CAPITAL

The article describes the author's position on the nature of human capital as an economic phenomenon. This phenomenon, on the one hand, is the result of investment in education and training. On the other hand, it is a derivative of some economic benefit. The occurrence of this effect requires a number of preconditions, including those which are related with the need to involve the population in the sphere of productive labor. Only in this case, the generated knowledge and skills can be used in practice, will be able to provide some income to the owner, be able to purchase the signs of capital. Accordingly, the aim of the research was the justification of inadmissibly interpretation of the theory of human capital. In the basis of this interpretation is to focus exclusively in the plane of investment support of the educational activities in the absence of interest in the problems of productive employment. Argued that today, in most cases, the nature of employment of the population of Ukraine contradicts the idea of the functioning of professional knowledge in the form of capital, significantly complicates the solving of the problem of forming a favorable investment climate, leads to a negative impact on the system of education and training. It is proved that the optimization of processes in the field of employment is one of the most important preconditions of accumulation and effective use of human capital at all levels of the economic system.

Key words: post-industrial economy, human capital, income, workplace, productive employment.

Постановка проблеми. Майже сто років минуло відтоді як Й. Шумпетер (Y. Shumpeter) аргументував революційну тезу про те, що ніщо не може бути капіталом всюди і завжди через якісь свої іманентні властивості: «...те, що ми називаємо капіталом, є ним лише за окремих умов та під певним кутом зору» [1, с. 240]. Разом з тим й натеper багато хто з вчених аналізує проблему капіталу виключно з позицій економічного активу, сформованого в результаті інвестицій. А той бік проблеми, що торкається умов та закономірностей продукування доходу, нерідко залишається осторонь ґрунтовних наукових досліджень. Насамперед, це стосується людського капіталу. Саме у цьому випадку проблематика доходу як детермінуючої ознаки капіталу відверто та наполегливо ігнорується, хоча й повсякчас декларується у визначеннях.

Позиція автора, неодноразово викладена у наукових публікаціях, полягає у тому, що не можна і не потрібно називати капіталом те, що ним не є. Аналізуючи проблеми та пріоритети управління людським капіталом, у першу чергу, необхідно розібратися з тим, про що, власне, іде мова: про розвиток та використання професійних знань і

практичних навичок як таких, або — до того ж — про відтворення деяких специфічних умов, за яких останні мали б можливість функціонувати у формі доходного економічного активу? У такому контексті насторожує те, що у багатьох роботах, присвячених тематиці людського капіталу, проблема доходу проігнорована в принципі. В окремих із них містяться парадоксальні висновки про «...другорядну роль матеріальних чинників у системі мотивації носіїв людського капіталу». Людським капіталом називають професійні знання, практичні навички, уміння, трудовий досвід, здоров'я та мотивацію, даються пропозиції щодо розвитку продуктивних спроможностей працівників, але нерідко випускається з поля зору той очевидний факт, що усе це лише одна з граней піднятої проблеми. Підходи, які апіорі ігнорують факт доходності як ознаку капіталу, лише гальмують прогресивні зміни, у тому числі й ті, що стосуються розбудови економіки постіндустріального типу.

На часі — необхідність уточнення усталених в Україні поглядів щодо проблеми людського капіталу. За великим рахунком, аналіз ситуації поза проблематикою «доходу від зайнятості» позбавлений наукового змісту та практичної цінності. І чим довше ми ігноруватимемо цей факт, чим довше не помічатимемо безпосередній зв'язок між такими речами, як постіндустріальне суспільство, інноваційна економіка, продуктивна зайнятість, успішна зовнішньоекономічна діяльність у секторі високих технологій і, власне, знання як капітал, тим більше ми не лише відставатимемо від провідних держав світу за показниками соціально-економічного розвитку, а й взагалі позбуватимемося можливостей подібного розвитку в осяжній перспективі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Загалом, зародження, популяризацію та розвиток ідей теорії людського капіталу пов'язують з іменами таких західних учених, як Г. Бартельс (G. Bartel's), Г. Беккер (G. Bekker), М. Блауг (M. Blaug), М. Боуен (M. Bouen), Дж. Вейзі (Dg. Veysi), М. Вудхолл (M. Vudholl), Е. Денісон (E. Denison), Ф. Махлуп (F. Makhlup), Дж. А. Мінсер (Dg.A. Mynser), Л. Туроу (L. Turou), Ф. Уелч (F. Uelch), Б. Чизвік (B. Chysvyk), Т. Шульц (T. Shul'ts). Значний внесок у розробку положень теорії людського капіталу та вирішення гострих проблем у сфері зайнятості населення зробили українські дослідники: Е. Лібанова (E. Lybanova), О. Амоша (O. Amosha), В. Антонюк (V. Antonyuk), О. Грішнова (O. Gryshnova), Т. Заяць (T. Zayats), А. Колот (A. Kolot), Л. Лисогор (L. Lysogor), П. Леоненко (P. Leonenko), О. Макарова (O. Makarova), Г. Назарова (G. Nazarova), В. Новіков (V. Novykov), І. Петрова (I. Petrova), В. Петюх (V. Petyukh), М. Семикіна (M. Semykina), Л. Ткаченко (L. Tkachenko), О. Цимбал (O. Cymbal), А. Чухно (A. Chukhno), П. Юхименко (P. Ukhumenko). Ці вчені визначили зміст, форми та рівневі характеристики людського капіталу, охарактеризували його місце в системі економічних відносин та роль у процесі становлення суспільства постіндустріального типу.

Метою дослідження є аналіз національної системи соціально-трудових відносин на предмет наявності передумов, необхідних для функціонування професійних знань найманих працівників у формі капіталу.

Виклад основного матеріалу. За визначенням автора, людським капіталом є *економічний актив, що формується в результаті інвестицій шляхом набуття знань та доцільної видозміни продуктивних спроможностей індивіда (трудового колективу, суспільства в цілому), а також є формою представлення останніх у ході трудової діяльності, яка забезпечує певний дохід учасникам інвестиційно-виробничого процесу.* Відповідно, шлях до вирішення та й взагалі розуміння проблеми людського капіталу неминуче пролягає крізь усвідомлення важливості та необхідності оптимізації демографічних процесів, розвитку сучасної системи освіти та професійної підготовки, відновлення

рекреаційного комплексу та розбудови якісної системи охорони здоров'я. *Не менш значущим є створення робочих місць, які потребували б тих знань, що претендуватимуть на набуття статусу капіталу.* Але, як засвідчують результати аналізу поточного стану економіки України, проблеми інноваційного техніко-технологічного розвитку є гострими та нерозв'язаними. *Відтак, у переважній більшості випадків знання українців не в змозі набути ознак капіталу, що, у свою чергу, гальмує розвиток національної освітньої системи.*

Нескладно зрозуміти, що для того, щоб у державі знання відбулися як капітал, її населення — у своїй переважній більшості — має бути, принаймні, зайнятим. Лише за таких умов професійні знання, навички та уміння, сформовані в результаті інвестицій, матимуть можливість функціонувати у формі доходного економічного активу. І начебто, усе це — прості, логічні та зрозумілі речі, *але у багатьох випадках вітчизняна наука навідріз відмовляється помічати зв'язок проблеми людського капіталу із проблемою зайнятості населення, а прогресивні наміри і дослідження нерідко завершуються уже звичними для широкого загалу тезами про важливість інвестування у сферу освіти та професійної підготовки.*

Натомість, як і автор, кардинально інші переконання відстоює колектив українських науковців під керівництвом А. Чухна (А. Chukhno) [2]. Ці вчені вказують, що в Україні нині відсутні позитивні зрушення у сфері формування та використання людського капіталу, та пропонують за шуканими відповідями звертатися до досвіду країн, економіки яких наразі відповідають критеріям доби постіндустріального розвитку. Дослідники наголошують на тому, що ситуація докорінно змінюється саме тоді, коли людство переходить на якісно новий, інформаційний (постіндустріальний) рівень. У новому суспільстві перетворення інформації на головний і визначальний фактор соціально-економічного розвитку означає, що людина стає і носієм знань, і «...силою, яка застосовує та використовує знання». При цьому кардинальні зміни, зумовлені переходом на нову стадію цивілізаційного прогресу, потребують й істотних змін у методології економічної науки. Складність цього завдання полягає у тому, що «...Україна залишається на індустріальній стадії, тому висновки і пропозиції мають будуватися на основі діалектичного принципу взаємодії загального й особливого, загальносвітових закономірностей та особливостей соціально-економічного розвитку нашої країни (курсив — авт.)» [2, с. 59–61].

А. Чухно (А. Chukhno), П. Юхименко (Р. Ukhymenko) та П. Леоненко (Р. Leonenko) цілком аргументовано стверджують, що «...важливу роль у відтворенні та нарощуванні людського капіталу відіграє ринок праці» [2, с. 87]. Дослідники зосереджують увагу на тому, що в умовах ринкових економік, які нормально функціонують, розгортання підготовки висококваліфікованих працівників неминуче скорочує чисельність і знижує роль працівників із нижчим рівнем кваліфікації. Усе це сприяє нарощуванню людського капіталу відповідно до потреб виробництва, яке базується на основі передової науки, техніки і технології. По-іншому розвиваються події у країнах пострадянського простору, де руйнація технологічно розвинутих галузей призводить до масового витіснення з виробництва висококваліфікованих працівників, робітників та інженерно-технічного персоналу, що істотно скорочує попит на «...людей, які створюють чи обслуговують нову техніку» [2, с. 88–89].

Свого часу Л. Туроу (L. Turou) вказував на те, що на Заході «...нові технології перетворили колишню некваліфіковану працю біля конвеєра на нові види праці, які вимагають набагато більше освіти та кваліфікації. Робітник-зварювальник замінюється роботом, а робочі місця переходять до тих, хто має кваліфікацію, потрібну для

ремонту роботів» [3]. В Україні відсутні подібні зміни, натомість має місце зростання попиту на менш кваліфіковану працю. Весь комплекс тенденцій «...визначив погіршення відтворення людського капіталу» [2, с. 88]. Тривала економічна криза, багаторічний спад виробництва призвели до різкого скорочення зайнятості, величезного безробіття, що позбавило мільйони людей можливості застосовувати свої знання і уміння. Різке погіршення структури виробництва виявилось у падінні ролі машинобудування, електронної та радіопромисловості — галузей, де були високі технології і творча праця. Все це «...неминуче призвело до зниження кваліфікації, тобто якості праці, зниження обсягів реального людського капіталу країни» [2, с. 101].

«Чи можна за такої ситуації вважати, що у нас збільшився людський капітал та реалізувався у результатах виробництва?», — задаються цілком резонним запитанням українські вчені та дають закономірну відповідь, — «Звичайно, ні». Людський капітал — це не тільки накопичення знань, а й їх використання на практиці, у процесі розвитку економіки, вміння їх ефективно застосовувати, щоб отримати бажаний результат. Для України це має неабияке практичне значення, адже одна справа, чисельність людей, які здобули спеціальну освіту (професійно-технічну, середню спеціальну чи вищу), інша — скільки з них реалізують здобуті знання на практиці. «Таким чином, між людським капіталом і виробництвом, матеріальним і нематеріальним, є глибока внутрішня залежність і взаємодія: виробництво визначає потребу у спеціалістах різного рівня: від робітників та інженерів до менеджерів, а ці спеціалісти в процесі праці, виробництва реалізують свої знання, вміння, а відповідно, перетворюють їх на реальний людський капітал» [2, с. 102–103]. Не менш важливим є те, що нарощування позитивних тенденцій у сфері людського капіталу ці вчені пов'язують із успіхами у розбудові нового, постіндустріального суспільства.

Основою постіндустріального суспільства є інноваційна економіка. Відтворення інновацій стає необхідним та першочерговим завданням кожного підприємства, регіональної та центральної влади. Натомість, маємо нагоду спостерігати невпинне погіршення показників майже усіх напрямів інноваційної діяльності, без чого неможливо досягти стійких процесів економічного зростання і підвищення конкурентоспроможності [4, с. 56]. Занадто багато бар'єрів для впровадження новітніх технологій у цілях підвищення ефективності вітчизняної економіки та забезпечення інноваційної зайнятості! У розбалансованій структурі національної економіки переважають низькотехнологічні, сировинні виробництва, які об'єктивно малосприйнятливі до сучасних наукових досягнень [5, с. 52]. Незважаючи на декларування інноваційного курсу розвитку та намір наблизитися до еталонів постіндустріального світу, рівень впровадження інновацій в Україні залишається настільки низьким, що його вплив на зміни у професійно-кваліфікаційній структурі зайнятих майже невідчутний.

Україна — лише на порозі розбудови економіки інноваційного, постіндустріального типу, а тому відсутні й очікувані зрушення у сфері зайнятості. І навпаки, досвід країн, які вступили в еру постіндустріальних перетворень, засвідчує суттєві трансформації у структурі суспільної праці: відбувається витіснення живої праці з самого виробничого процесу, натомість, зростає сукупна маса складної універсальної людської праці, опосередкованої наукою та інформаційною сферою. Ще однією особливістю доби постіндустріальних перетворень є характер технічного та інформаційного прогресу, що потребує праці принципово іншого роду: чим складнішими є технологія та виробничий процес, тим більше проявляється залежність від праці, яка базується на прогресивних знаннях та високій кваліфікації. За її використання досягається ефективність виробництва уже іншого порядку, відбувається максимальне включення у

виробничий процес творчих можливостей людини [7, с. 76]. Отже, «...утверджується не просто більш розвинута промислова економіка, а створюється суспільство нового типу, для якого характерні нова технологія, нове становище людини у виробництві й суспільстві, нова соціальна структура» [8, с. 157]. Такі зміни є важливою ознакою наближення тієї чи іншої держави до рівня постіндустріального розвитку та наявності не лише «перед...», а й самих умов, необхідних для функціонування професійних знань у формі капіталу.

На особливу увагу у контексті досліджуваної теми заслуговує «...чисельність економічно активного населення та його розподіл за сферами зайнятості» [9, с. 49]. Загалом, за даними Державної служби статистики України, протягом 2000–2013 рр. чисельність економічно активного населення в Україні скоротилася на 3,7% (з 22,83 до 21,98 млн осіб). Суперечливим залишається й характер змін у структурі зайнятості. Так, якщо у 1990 р. 24,7 млн зайнятого населення належало до найманої праці, то у 2012 р. кількість найманих працівників становила 12,2 млн осіб, або усього лише 59,8% від загальної кількості зайнятих. Низхідна динаміка мала місце і у 2013 р.: кількість найманих працівників скоротилася до 11,7 млн осіб, що склало 57,3% від загальної кількості зайнятого населення. Порівняно з 1990 р., у 2012 р. спостерігалось значне скорочення кількості найманих працівників, зайнятих як у промисловості (з 7,8 млн до 2,9 млн осіб, або на 62,2%), так і у сільському господарстві (з 4,3 млн до 0,74 млн осіб, або на 83,8%). У 2013 р. відповідне зменшення склало 64,1% у промисловості (де на умовах найму працювало 2,8 млн осіб) і 84,7% у сільському господарстві (0,66 млн осіб), що у сукупності не було необхідною мірою компенсовано можливістю офіційної та продуктивної зайнятості у сфері послуг. Закономірний результат — збільшення масштабів неформальної зайнятості та активізація зовнішньої трудової міграції.

І навпаки, у країнах ЄС, як і в інших розвинутих країнах, хоча зайнятість у промисловості й скорочується, випереджальними темпами розвивається сфера послуг, частка якої у загальній структурі зайнятості наближається до позначки 70% (найбільше значення цього показника властиве Нідерландам (76,6%), Великобританії (76,4%), Швеції (72,5%), Бельгії (73,3%)) при 78,6% у США. Разом з цим зростає частка працюючих у галузях нової економіки, де переважає інтелектуальна праця, якою зайнято від 25% до 33% економічно активного населення. Цю частку формують, насамперед, «...наукові та висококваліфіковані інженерно-технічні працівники, які зайняті розробкою концепцій, створенням нових знань, продуктів, процесів, методів, систем у цивільних та військових галузях, а також бізнесмени». І чисельність таких працівників — стрімко зростає [12, с. 42–43]. Натомість, в Україні події розвиваються за іншим сценарієм. Показовим є те, що швидшими темпами ситуація із зайнятістю погіршується не у добувній, а у переробній промисловості, а це — іще одне підтвердження віддаленості держави від постіндустріальних зрушень та відображення домінанти сировинної орієнтації національної економіки.

Найнебезпечнішим для майбутнього України — для її економічного та соціального розвитку — є те, що наразі високий рівень безробіття зберігається не лише за рахунок осіб з низькою конкурентоспроможністю, а й за рахунок тих, хто має високий рівень освіти та професійної підготовки. *Очевидними є структурні дисбаланси на ринку праці, відсутність умов для продуктивної зайнятості майже в усіх секторах національної економіки, збереження високої частки зайнятих не за фахом, а також — на найпростіших роботах* (близько 23% [10, с. 50]). На жаль, ринок праці України усе ще — або й навіть ще більшою мірою, ніж раніше — відкидає пропозицію висококваліфікованої праці. Зміни ж у сфері соціально-трудових відносин країн ОЕСР свідчать на користь

того, що останнім часом частка зайнятих за професіями, які потребують високого рівня кваліфікації, зростає та продовжує зростати; частки ж зайнятих за професіями, які потребують середнього та низького рівнів кваліфікації, скорочуються. Це є наслідком того, що у розвинутих країнах диверсифікація виробництва та відповідне поглиблення поділу праці спричиняють зростання вузькоспеціалізованих вимог до працівників, що, окрім іншого, цілком очікувано позначається на змісті й формах організації навчального процесу [10, с. 50, 68]. У цьому – відображення реальних зрушень у сфері людського капіталу: незаперечним є те, що формується широкий запит на його специфічну форму. В Україні – тенденції протилежні. Дедалі частіше згадують про широкопрофільну професійну підготовку, а отже – йдеться, переважно, про загальний людський капітал, прибутковість якого, апріорі, є більш низькою. Але й тут досягти ефекту «капіталу» вдається далеко не завжди.

Українська економіка зіткнулася не лише з проблемою фізичного зношення основних фондів, а й з проблемою морального старіння виробничого обладнання та устаткування. Техніко-технологічна відсталість та невідповідне сучасності співвідношення різних категорій робочих місць кидають виклик майбутньому України. Наївно вважати, що квиток у світ постіндустріальних перетворень можна вибороти, застосовуючи технології минулого та виготовляючи продукцію не цікаву сучасному споживачеві. На порядку денному – вимога інноваційного розвитку економіки, що – як зазначає І. Петрова – навряд чи можливо без сильного лідерства, висококваліфікованого персоналу, розвиненої інноваційної культури, узгодження бізнес-процесів на всіх етапах інноваційного циклу: з моменту зародження ідеї до її впровадження у виробництво і виведення товару на ринок. Разом з тим інноваційний працівник, якому притаманні високий професіоналізм, новаторство, свобода та незалежність, самоорганізація та самодостатність, прагнення до втілення у життя власних ідей задля створення нової цінності, «...не лише пропонує свої трудові послуги, але й висуває високі вимоги до адекватного робочого місця» [6, с. 6].

Найближчим часом необхідно на новій основі відтворити систему робочих місць практично усього національного господарства, що потребуватиме величезних капіталовкладень. Нині зайнятість у вітчизняній економіці не створює міцної основи для розв'язання складних завдань соціально-економічного розвитку. Вона базується на технологічно застарілих робочих місцях, характеризується високими витратами робочого часу й низьким завантаженням виробничих потужностей, поширенням вимушених відпусток, великими масштабами залучення працездатного населення у «тіньовий» сектор [11, с. 12, 16]. Майже дві третини з усієї сукупності створюваних щороку робочих місць є малопродуктивними, тимчасовими, такими, що не потребують кваліфікованої праці та передбачають низький рівень її оплати, а отже, «...значну частину працівників позбавлено можливості фізично поновлювати робочу силу, не кажучи про її якісні інноваційні складові» [5, с. 53]. Така ситуація – пряма протилежність очікуваним змінам у сфері праці, за яких виявлення ефекту «людського капіталу» було б не міфом, а реальністю, як реальними стали б і прогресивні зміни у соціальній структурі українського суспільства.

Серед іншого, важливо розуміти, що негативні тенденції, які не один рік мають місце у вітчизняній системі соціально-трудових відносин, спричиняють неабиякий вплив на інвестиційний клімат у сфері людського капіталу. Так, чи є більш вагома підстава для прийняття або відхилення рішень щодо капіталовкладень в освіту та професійний розвиток, ніж ситуація у сфері зайнятості молоді? Зважаючи на стрімкі техніко-технологічні зміни у сучасному світі, набуті під час професійної підготовки

знання та опановані навички мають бути використані не інакше як відповідно до базового принципу гештальтпсихології — «...тут і зараз». Завтра ці знання — сформовані, як і годиться, завдячуючи непересічним, а подекуди й непідйомним для окремих домогосподарств інвестиціям, — знеціняться як через об'єктивні, так і суб'єктивні обставини. Вони мають окупитися та принести дохід вже сьогодні! Й насамперед це стосується інженерно-технічних спеціальностей, представникам яких працевлаштуватися за фахом в Україні найважче. Зрозуміло — абітурієнти та широкі батьківські кола зважають на ситуацію у сфері зайнятості, яка наразі майорить песимістичними кольорами. Відтак, *розв'язок відповідних завдань — чи не найголовніша передумова покращення інвестиційного клімату у сфері людського капіталу*. Що, як не розширення можливостей працевлаштування за фахом, може більш інтенсивно заохочувати до інвестування у сферу освіти та професійної підготовки? І навпаки, ігнорування пріоритету продуктивної зайнятості — у тому числі, молодіжної — й надалі ставитиме під сумнів як можливість покращення ситуації у сфері формування та використання людського капіталу, так і майбутнє України в цілому.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Зважаючи на викладене та не маючи наміру перебільшити складність ситуації у сфері праці, можна зробити такі висновки:

- розвиток подій у сфері соціально-трудових відносин і, насамперед, характер змін у структурі зайнятості населення, свідчить про те, що «постіндустріальних» зрушень в Україні наразі не спостерігається;
- ситуація у сфері зайнятості підтверджує, що, хоча професійні знання українців й формуються завдяки значним інвестиціям, можливості для їх функціонування у формі капіталу, по суті, відсутні: переважна більшість працюючих не володіє сильною переговорною позицією, а отже, і важелями впливу у торгах за ціну на свою працю; здебільшого, правила гри диктує байдужий до проблем ґрунтовної професійної підготовки працедавець, мінімізуючи тим самим і ставки заробітної плати;
- високий рівень безробіття на тлі превалювання попиту на низькокваліфіковану працю загострює конкурентну боротьбу за наявні робочі місця, змушуючи працюючих погоджуватися на більш низьку, а нерідко й гранично низьку, заробітну плату, що перешкоджає виявленню ефекту людського капіталу на кожному з рівнів економічної системи;
- відсутність попиту на кваліфіковану працю зводить нанівець запит навчальним закладам щодо підготовки високоосвічених фахівців, через що реальні освітні стандарти безперервно знижуються; усе це супроводжується надмірною технізацією процедур, покликаних забезпечити суспільство від корупції у сфері освіти та професійної підготовки, що — попри окремі позитивні наслідки — аж ніяким чином не позначається на підвищенні якості самого освітнього процесу та його результатах;
- незатребуваність сучасних, прогресивних знань у системі суспільно-виробничих відносин, відсутність відповідних якісній освіті робочих місць знижує мотивацію до навчання та професійного розвитку, зумовлює у широкого загалу населення відсутність бажання інвестувати у сферу освіти та професійної підготовки;
- високий рівень безробіття та зайнятості не за фахом, що дедалі більше набуває форм звичного для широкого загалу явища, руйнують і без того посередньо розвинені професійні знання та навички великої частини економічно активного населення, спричиняють декваліфікацію працюючих, позбавляють

останніх професійної ідентичності, що у сукупності мінімізує прояви ефекту «людського капіталу» у більш-менш значимих масштабах.

Відповідно, розробляючи програми, спрямовані на прискорене нагромадження та ефективне використання людського капіталу, важливо виходити з пріоритету продуктивної зайнятості, у тому числі – зайнятості інноваційного типу, що безпосередньо пов'язана з інтелектуалізацією праці, виявленням новаторського мислення та інноваційних підходів, високою техніко-технологічною культурою. При цьому були і залишаються актуальними такі заходи, як збереження ефективно функціонуючих та створення нових робочих місць, підвищення рівня професійного розвитку працюючих з урахуванням очікуваних у майбутньому змін в економіці, забезпечення професійно-кваліфікаційної збалансованості попиту і пропозиції на ринку праці, досягнення узгодженості державного замовлення на підготовку спеціалістів із довгостроковим прогнозом потреби економіки у кадрах за професіями, стимулювання роботодавців до своєчасної професійної підготовки та перепідготовки працівників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Й. Шумпетер. – М.: Директмедиа Паблишинг, 2008. – 436 с.
2. Чухно А.А., Юхименко П.І., Леоненко П.М. Сучасні економічні теорії : підручник / за ред. А.А. Чухна; А.А. Чухно, П.І. Юхименко, П.М. Леоненко. – К.: Знання, 2007. – 878 с.
3. Туроу Л.К. Будущее капитализма : [пер. с англ. А.И. Федорова] / Лестер Карл Туроу. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 1999. – 432 с.
4. Манцуров І.Г., Яценко А.В. Нагромадження капіталу як фактор економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності національної економіки / І.Г. Манцуров, А.В. Яценко // Демографія та соціальна економіка. – 2008. – № 2 (10) – С. 52–62.
5. Баластрик Л.О. Держава як гарант інноваційної зайнятості / Л.О. Баластрик // Формування ринкової економіки: зб. наук. праць. – Спец. вип.: Соціально-трудова відносина: теорія і практика : у 3 т. – Т. 1. – К.: КНЕУ, 2010. – С. 51–58.
6. Петрова І. Ринок інноваційної праці: тенденції формування в Україні / І. Петрова // Україна: аспекти праці. – 2013. – № 5. – С. 3–7.
7. Асалиев А.М., Шубенкова Е.В. Современные тенденции трансформации социально-трудовых отношений / А.М. Асалиев, Е.В. Шубенкова // Формування ринкової економіки : зб. наук. праць. – Спец. вип.: Праця в ХХІ столітті: новітні тенденції, соціальний вимір, інноваційний розвиток : у 2 т. – Т. 1. – К.: КНЕУ, 2012. – С. 74–83.
8. Леоненко М.П., Черепніна О.І. Сучасні економічні системи : навч. посібник / М.П. Леоненко, О.І. Черепніна. – К.: Знання, 2006. – 429 с. – (Вища освіта ХХІ століття).
9. Грішнова О.А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки / О.А. Грішнова. – К.: Т-во «Знання», 2001. – 254 с.
10. Марченко І.С. Інфраструктурна підтримка розвитку ринку праці України : [монографія] / І.С. Марченко. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2013. – 150 с.
11. Куліков Г. Мотивація створення нових робочих місць як чинник підвищення ефективної зайнятості населення / Г. Куліков // Україна: аспекти праці. – 2012. – № 6. – С. 11–18.
12. Соболевская А.А., Попов А.К. Современные проблемы рынка труда в странах Европейского Союза / А.А. Соболевская, А.К. Попов // Труд за рубежом. – 2009. – № 1 (81). – С. 42–57.

REFERENCES

1. Shumpeter, Y. (2008). *Teoriya ekonomicheskogo razvitiya [Theory of Economic Development]*. M.: Direktmedia Publishing [in Russian].
2. Chuhno, A.A. (Ed.). (2007). *Suchasni ekonomichni teoriyi [Modern economic theory]*. K.: Znannya [in Ukrainian].

3. Turou, L.K. (1999). *Budushchee kapytalyzma [The Future of Capitalism]*. Novosibirsk : Sybyrskyy khronohraf [in Russian].
4. Mantsurov, I.H., Yatsenko, A.V. (2008). Nahromadzhennya kapitalu yak faktor ekonomichnoho zrostannya ta pidvyshchennya konkurentospromozhnosti natsional'noyi ekonomiky [The accumulation of capital as a factor of economic growth and competitiveness of the national economy]. *Demohrafiya ta sotsial'na ekonomika — Demography and social economy*, 2 (10), 52-62 [in Ukrainian].
5. Balastryk, L.O. (2010). Derzhava yak harant innovatsiynoyi zaynyatosti [The state as a guarantor of innovative employment]. *Formuvannya rynkovoyi ekonomiky: zb. nauk. prats' — The market economy: Coll. sciences. works*. K.: KNEU. Vol. 1, 51-58 [in Ukrainian].
6. Petrova, I. (2013). Rynok innovatsiynoyi pratsi: tendentsiyi formuvannya v Ukraini [Innovative labor market: trends formation in Ukraine]. *Ukrayina: aspekty pratsi- Ukraine: Aspects of Labour*, 5, 3-7 [in Ukrainian].
7. Asalyev, A.M., Shubenkova, E.V. (2012). Sovremennyye tendentsyy transformatsyy sotsyal'no-trudovykh otnosheniy [Modern trends in the transformation of social and labor relations]. *Formuvannya rynkovoyi ekonomiky: zb. nauk. prats' — The market economy: Coll. sciences. works*. K.: KNEU. Vol. 1., 74-83 [in Russian].
8. Leonenko, M.P., Cherepnina, O.I. (2006). *Suchasni ekonomichni systemy [Modern economic systems]*. K.: Znannya [in Ukrainian].
9. Hrishnova, O.A. (2001). *Lyuds'ky kapital: formuvannya v systemi osvity i profesiyanoi pidhotovky [Human capital: the formation of a system of education and training]*. K.: T-vo «Znannya» [in Ukrainian].
10. Marchenko, I.S. (2013). *Infrastrukturna pidtrymka rozvytku rynku pratsi Ukrainy [An infrastructure to support the development of the labor market Ukraine]*. K.: In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' imeni M.V. Ptukhy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
11. Kulikov, H. (2012). Motyvatsiya stvorennya novykh robochykh mist' yak chynnyk pidvyshchennya efektyvnoyi zaynyatosti naselennya [The motivation to create new jobs as a factor increasing the effective employment]. *Ukrayina: aspekty pratsi — Ukraine: Aspects of Labour*, 6, 11-18 [in Ukrainian].
12. Sobolevskaya, A.A., Popov, A.K. (2009). Sovremennyye problemy rynku truda v stranakh Evropeyskoho Soyuzu [Modern problems of the labor market in the European Union] *Trud za rubezhom — Work abroad*, 1 (81), 42-57 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 12.09.2014

УДК 331.54

І.Л. ЖУК

канд. екон. наук, с.н.с., старш. наук. співроб.
Інституту демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
E-mail: Zhukin@rambler.ru

ПІДГОТОВКА РОБІТНИЧИХ КАДРІВ НА ВИРОБНИЦТВІ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ТА ОЦІНКА СУЧАСНИХ ТЕНДЕНЦІЙ

У статті виявлено та узагальнено основні напрями розвитку системи підготовки робітничих кадрів в Україні в XIX–XX столітті, проведено оцінку історичного досвіду та сучасних тенденцій, сформульовано рекомендації щодо забезпечення розвитку професійно-технічної освіти без відриву від виробництва.

Ключові слова: система підготовки робітничих кадрів, професійна освіта, професійне навчання, професійно-технічна освіта, робітничі кадри, кваліфікація, періодизація.

И.Л. Жук

канд. экон. наук, с.н.с., старш. науч. сотруд.
Института демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
E-mail: Zhukin@rambler.ru

ПОДГОТОВКА РАБОЧИХ КАДРОВ НА ПРОИЗВОДСТВЕ: РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ АНАЛИЗ И ОЦЕНКА СОВРЕМЕННЫХ ТЕНДЕНЦИЙ

В статье выявлены и обобщены основные направления развития системы подготовки рабочих кадров в Украине в XIX–XX веке, проведена оценка исторического опыта и современных тенденций. Исследовано становление, развитие и особенности государственного регулирования и деятельности системы профессионально-технического образования на разных этапах исторического развития на основе анализа философской, исторической, педагогической, общественно-политической, экономической литературы, которая выходила в свет в течение более чем ста лет. В статье, на основе обобщения научных взглядов по вопросам профессионально-технического образования и с целью обеспечения качества рабочей силы, обоснована необходимость профессионального обучения. Определены современные проблемы системы профессионального обучения рабочим профессиям, сформулированы рекомендации по обеспечению развития профессионально-технического образования без отрыва от производства, предложены направления совершенствования государственного управления системой профессионально-технического обучения.

Ключевые слова: система подготовки рабочих кадров, профессиональное образование, профессионально-техническое образование, профессиональное обучение, рабочие кадры, квалификация, периодизация.

I.L.Zhuk

Ph.D. in economics, senior researcher, senior research worker
of department of social problems of labour-market,
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
60 Shevchenko blvd., Kyiv, Ukraine, 01032
Email: Zhukin@rambler.ru

TRAINING LABOR IN MANUFACTURING: RETROSPECTIVE ANALYSIS AND EVALUATION OF CURRENT TRENDS

The article describes and summarizes the main directions of development of the professional training system in Ukraine in the XIX-XX century, the assessment of historical experience and current trends. Investigated the formation, development and peculiarities of state regulation and activities of vocational education at different stages of historical development on the basis of the analysis of philosophical, historical, pedagogical, political, economic literature, which was light for more than a hundred years. In article on the basis of generalization of scientific views on the issues of vocational education and to ensure the quality of the workforce, the necessity of professional training. Defined modern problems of vocational training trades, recommendations for the development of vocational education without interrupting their work, the proposed directions of improvement of the state management system of vocational training.

Key words: system of training workers, vocational education, vocational training, professional training, working staff, qualifications, periods.

Постановка проблеми. Рівень кадрового забезпечення є визначальним фактором розвитку промислових підприємств. Зіткнувшись зі зростаючою конкуренцією і швидким оновленням технологій, підприємства спрямовують інвестиції в розвиток людських ресурсів, до складу яких входять і кваліфіковані робітничі кадри. Проблема організації та підготовки робітничих кадрів для підприємств має історичні корені. Становлення та розвиток системи підготовки робітничих кадрів відбувається одночасно з розвитком промислового виробництва і є одним з напрямів розвитку системи професійної освіти у країні.

Практика господарювання підприємств промисловості свідчить про нестачу кадрів за окремими професіями, особливо робітничими, що знижує їх конкурентоспроможність в умовах невідповідності рівня підготовки кадрів, представлених на ринку праці, вимогам робочих місць, непривабливості робітничих професій, відсутності прив'язки професійної підготовки фахівців та спеціалістів до потреб суспільного виробництва. Ці та інші обставини знижують загальну ефективність кадрового забезпечення та вимагають перегляду його методологічних засад.

Актуальність теми. Система підготовки кадрів, що виникла як відповідь на об'єктивну потребу суспільства у кваліфікованих робітниках і фахівцях, є однією з найважливіших ланок освіти, активно впливає на розвиток науки, культури, матеріального виробництва. Нині освіта виступає як найважливіша загальнолюдська цінність, визначає, в кінцевому підсумку, головний критерій суспільного прогресу – розвиток особистості. Тому держава не може залишити без уваги систему освіти, і зокрема професійну. Для реалізації своїх цілей вона проводить у цій області політику, яка залежить від потреб країни в певному рівні освіти і культури громадян, і водночас відображає стратегічні і тактичні завдання, групові інтереси різних верств населення та представляє їх у політичній системі партій і суспільних організацій.

Найгострішою впродовж ряду років проблемою промисловості є забезпечення галузі достатньою кількістю кваліфікованих робітничих кадрів. Хронічна нестача робітників і фахівців, високий рівень їх плинності негативно позначилися на темпах

зростання продуктивності праці, підвищення ефективності виробництва. Таким чином, актуальність дослідження визначається місцем і роллю системи підготовки кадрів у житті суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перші наукові праці, в яких характеризується процес створення та функціонування мережі закладів освіти, де здійснювалася підготовка робітничих кадрів, з'явилися наприкінці XIX – початку XX століття. Це, насамперед, дослідження І. Максина (І. Maksina) «Очерки развития промышленного образования в России за 1888–1908 гг.», І. Анопова (І. Anopova) «Опыт систематического обозрения материалов к изучению современного состояния среднего, низшего технического и ремесленного образования в России», І. Стебута (І. Stebuta) «Сельскохозяйственное знание и сельскохозяйственное образование» [8; 9; 14]. У цих роботах, які містять значну кількість статистичного матеріалу, на достатньому науковому рівні проаналізовано процеси, що відбувалися в системі нижчої професійної освіти, особливо промислової, охарактеризовано нормативно-правове забезпечення діяльності закладів та установ професійної освіти.

Важливими узагальнюючими дослідженнями з історії професійно-технічної освіти України цього періоду є видана у 1927 році праця Я.М. Звягільського (Ya.M. Zvyahil's'koho) та М.І. Іванова (M.I. Ivanova) «Професійна освіта в Україні», праця Н.П. Авдієнко (N.P. Avdiyenko) «Народна освіта в Україні», наукова розвідка А.О. Альберштейна (A.O. Al'bershteyna) та В.І. Ястржембського (V.I. Yastrzhembs'koho) «Система народної освіти», яка вийшла друком у 1929 році [13]. Слід зазначити, що ці змістовні публікації аж до початку 90-х років було вилучено з наукового обігу.

Перші наукові роботи радянського періоду з проблем підготовки робітничих кадрів з'явилися наприкінці 1920-х – початку 1930-х років. Їх зміст багато в чому відображав офіційний курс партії, підготовку фахівців з робітничо-селянського середовища. Внаслідок того, що автори були безпосередніми учасниками соціалістичного будівництва, ці публікації мали, в основному, агітаційний характер.

Серед авторів радянського періоду, які займалися означеними проблемами, можна виділити В.Н. Віхирєва (V.N. Vikhireva), Д.А. Васильєва (D.A. Vasyl'yeva), А.Г. Когана (A.H. Kohana), О.Л. Анікст (O.L. Anikst), І.О. Лікарчук (I.O. Likarchuk), В.А. Олександрова (V.A. Oleksandrova), Н.В. Яковлева (N.V. Yakovleva), М.С. Пузанова (M.S. Puzanova), Г.О. Терещенка (H.O. Tereshchenka), С.Я. Батишева (S.Ya. Batysheva) та інших.

Однак наукова значимість досліджень цього періоду знижується їхньою декларативністю, відсутністю критичного підходу до проблеми, хоча вони були написані з залученням великого фактичного матеріалу. В них висвітлювалися, в основному, питання доцільності і способів перебудови початкової та середньої професійної освіти, розробки принципів комплектування технікумів, вдосконалення навчально-виховного процесу в них.

Сучасним проблемам кадрового забезпечення суспільного виробництва присвячені роботи багатьох зарубіжних та вітчизняних вчених. Зокрема, вагомий внесок у дослідження питань регулювання процесів, пов'язаних із забезпеченням економіки кадрами у необхідній кількості та якості, із аргументованими пропозиціями щодо подолання розриву зв'язків між ринками праці та освітніх послуг зробили С.І. Бандур (S.I. Bandur), В.М. Данюк (V.M. Danyuk), Т.А. Заяць (T.A. Zayats'), А.М. Колот (A.M. Kolot), О.В. Крушельницька (O.V. Krushel'nyts'ka) [5], Е.М. Лібанова (E.M. Libanova), Л.С. Лісогор (L.S. Lisohor), В.М. Олуйк (V.M. Oluyk), Т.П. Петрова (T.P. Petrova) [10], В.А. Савченко (V.A. Savchenko), А.Л. Скрипник (A.L. Skrypnyk) та інші українські вчені.

Мета статті полягає у виявленні та узагальненні основних напрямів розвитку системи підготовки робітничих кадрів в Україні та СРСР в XIX–XX ст. для оцінки історичного досвіду, що сприятиме розумінню як негативних явищ, так і того позитивного, що повинно враховуватися на сучасному етапі розвитку вітчизняної економіки.

Виклад основного матеріалу. Питання якісної сторони підготовки та виховання робітничих кадрів ніколи не втрачали своєї значущості. Важливе значення має дослідження цієї проблеми у світлі реалізації Закону України «Про освіту», в якому освіту визнано «основою інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави» та Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки, де сферу освіти проголошено пріоритетною.

Для того щоб правильно і вчасно прогнозувати підготовку робітничих кадрів на перспективу, цілеспрямовано проводити в життя принципи державної освітньої політики, поступово змінювати сформовану систему освіти, необхідно уявляти процеси, що відбувалися в системі освіти в минулому.

Спираючись на документальні свідчення, які наведено в монографіях та дисертаційному дослідженні І. Лікарчука «Проблеми підготовки робітничих кадрів в Україні (1920–1929 рр.)», «Професійно-технічна освіта України: історичний шлях і перспективи», «Управління системами підготовки кваліфікованих робітників в Україні (1888–1988 рр.)», оприлюднених у 1996–1999 роках, можна стверджувати, що підвалини нижчої професійної освіти в Україні було закладено ще у Київській Русі, вже за Ярослава Мудрого було засновано школу перекладачів і переписувачів книг [6]. Традиції професійної підготовки молоді продовжилися у діяльності ремісничих цехів українського середньовіччя, коли досить розвиненою була система індивідуального учнівства, набули свого розвитку у козацькому суспільстві. Розповсюдження технічних знань, створення ремісничих шкіл, технічних училищ, курсів і товариств стало предметом опіки земств.

Процес становлення і розвитку системи підготовки робітничих кадрів у XIX–XX столітті детермінований розвитком промисловості, основні етапи якого обумовлюють необхідність централізації чи децентралізації системи підготовки робітничих кадрів. Так, одним із чинників формування системи підготовки робітничих кадрів стало промислове зростання наприкінці XIX століття, в ході якого кількість підприємств зросла на 31%, кількість працівників — на 24%, обсяг реалізованої промислової продукції — на 52%, також намітилася тенденція зростання продуктивності праці в промисловості [7]. Можна говорити про перший етап розвитку системи підготовки робітничих кадрів, в рамках якого наприкінці XIX століття на основі приватної ініціативи діють перші професійні навчальні заклади, а на початку XX століття створюється система спеціальної освіти. Підготовка робітничих кадрів на першому етапі мала індивідуальний характер, навчання проводилося в контексті професійної діяльності з опорою на особистий досвід учня. Для підготовки великої кількості кваліфікованих робітничих кадрів така система була неприйнятною.

У 1917–1918 рр. стався злам існуючої у той час системи підготовки робітничих кадрів, що зумовив різкий дефіцит кваліфікованих робітничих кадрів у 20–30 рр. XX століття. Розпочався другий етап розвитку профнавчання, який полягав у переході до широкої програми професійної підготовки, обумовленої бурхливим розвитком промисловості в СРСР в епоху індустріалізації. Розвиток системи підготовки робітничих кадрів на другому етапі відбувався протягом кількох періодів.

У рамках першого періоду було створено школи фабрично-заводського навчання (ФЗН) і виробничі колективи. Школи ФЗН були основною формою робітничої

освіти і забезпечували підприємства висококваліфікованими кадрами, з загально-культурними, загальнонауковими, загальнотехнічними і спеціальними знаннями, уміннями і навичками.

У роки першої п'ятирічки відбувалося швидке зростання кількості шкіл ФЗН та виробничо-технічних шкіл типу ФЗН і контингентів учнів. Якщо в 1925–1926 р. налічувалося 2276 таких навчальних закладів із загальною чисельністю учнів 228,3 тис. осіб, то в 1932–1933 р. їх було відповідно — 3900 і 958,9 тис. Причому з 1929 по 1932 р. кількість учнів шкіл ФЗН підвищилася більш ніж утричі. Особливо швидко розвивалася в цих школах підготовка кваліфікованих робітників для важкої промисловості. Якщо в 1930 р. в школах ФЗН Наркомтяжпрома навчалося 42351 осіб, то до початку 1932 р. — вже 333 251, тобто у 8 разів більше [15].

Виробничі колективи забезпечували підприємства працівниками низької і середньої кваліфікації, підготовка яких проводилася в умовах майстерень, що були при підприємствах і виконували їхні замовлення, а наприкінці 20-х рр. — в установах, створених безпосередньо в структурі підприємств [1]. Можна говорити про тенденцію централізації системи підготовки робітничих кадрів, що мала в той час двоїстий характер — навчання в ФЗН і в умовах виробничих колективів, створених на підприємствах. Згодом централізація в різних варіаціях визначала розвиток системи підготовки робітничих кадрів до кінця 80-х рр. XX століття. Однак, незважаючи на позитивний внесок створеної системи у справу підготовки робітничих кадрів, на початку 30-х років знову став відчуватися брак кваліфікованої робочої сили, зумовлений подальшим зростанням промислового виробництва в період індустріалізації. Відбувся перехід до другого періоду розвитку системи підготовки робітничих кадрів, що мав більш централізований характер.

Двоїстий характер системи підготовки робітничих кадрів у 30-ті роки XX століття полягав у тому, що поряд з підготовкою в ФЗН, що мала спеціально-професійну спрямованість, були запропоновані й стали впроваджуватися в практику виробничі курси, на яких використовувалася методика, розроблена Центральним інститутом праці (ЦІП). На виробничих курсах, що створювалися в структурі промислових підприємств, підготовка робітничих кадрів здійснювалася в стислі терміни за рахунок впровадження і використання інноваційного методу «трудових установок» — системи трудових прийомів, що доводяться до автоматизму і об'єднуються в трудові операції, які покроково описувалися в інструкційних картах. Метод трудових установок ґрунтувався на таких принципах, як створення квазіпрофесійного навчального середовища, простота кожної вправи, покрокове формування комплексних навичок через прості вправи, детальне вивчення виробничого процесу з метою раціоналізації прийомів праці; використання методів навчання, що формують універсальні навички. Результати досліджень ЦІП згодом були реалізовані і в школах ФЗН [7].

У третій період (1941–1945 рр.) формувалася і розвивалася система трудових резервів, що сприяла усуненню різкого дефіциту кваліфікованих робітників, обумовленого початком Великої Вітчизняної війни. Підготовка проводилася переважно на робочих місцях, формувалася система наставництва. Теоретичне навчання мало характер інструктажу на робочому місці. Терміни навчання були гранично стислі, працівники засвоювали від однієї до трьох операцій, які і виконували протягом певного часу, закріплюючи сформовані вміння і доводячи їх до автоматизму. Можна вважати, що відбувся перехід до децентралізації підготовки робітників, яка велася безпосередньо на робочому місці під керівництвом досвідчених робітників-наставників, що неминуче зумовлювало вузьку спеціалізацію підготовлених робітників. Однак необхідність системи трудових резервів була зумовлена потребами введення в дію евакуйованих підприємств за гострої нестачі робочої сили.

У післявоєнні роки продовжувався розвиток системи трудових резервів, з'являлися численні училища трудових резервів при підприємствах, які переросли згодом у професійно-технічні училища (ПТУ), зміцнювалися зв'язки між системами загальної та професійної освіти [1].

У рамках третього етапу розвитку промисловості (1959–1989 рр.) відбувається остаточний перехід до централізованої системи підготовки робітничих кадрів — системи початкової професійної освіти. Створюються установи єдиного типу — середні професійно-технічні училища (СПТУ) і проводиться єдина державна політика в галузі підготовки робітничих кадрів, що полягала в уніфікації змісту та термінів підготовки і у впровадженні програм загальної освіти в навчальний процес СПТУ [12]. Одночасно вдосконалюється підготовка робітничих кадрів в умовах підприємства, метою якої стає підвищення культурно-технічного рівня робітників, обумовлене автоматизацією і механізацією виробництва. Розробляються і впроваджуються в практику навчання школи з вивчення передових прийомів і методів праці, виробничо-технічні курси, курси бригадирів, навчально-курсів комбінати, створюються відділи технічного навчання в структурі кадрових служб підприємств.

Автори робіт, присвячених проблемі вдосконалення навчання робітників, вважають, що реорганізація системи професійної освіти, що відбулася в 60–70-х рр. ХХ століття, одним із напрямів якої стала централізація системи підготовки робітничих кадрів, мала позитивні наслідки для планової економіки. На державному рівні було розроблено єдині навчальні плани і програми навчальних дисциплін, введено обов'язкову загальну середню освіту в СПТУ. На державному рівні СПТУ забезпечувалися необхідним матеріально-технічним оснащенням, впроваджувалися інноваційні методики навчання. Основна маса навчальної літератури для підготовки робітничих кадрів була видана в середині 70-х — на початку 80-х рр. Однак радикальні соціально-економічні зміни наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. ХХ століття призвели до невизначеності міри відповідальності держави і підприємств за стабільне функціонування і розвиток штучно централізованої системи підготовки робітничих кадрів, що, в свою чергу, призвело до її дестабілізації, до відриву навчального процесу від умов реального виробництва і загальної стагнації [15].

Через дестабілізацію системи підготовки робітничих кадрів з початку 90-х років ХХ ст. більшість установ централізованої системи навчальних закладів були не в змозі відтворити реальні виробничі умови, не встигали відповідати новітнім технологіям і, отже, не змогли забезпечити підготовку робітничих кадрів із необхідними професійно-кваліфікаційними характеристиками. Підготовка робітничих кадрів у централізованій системі ПТУ велася в основному з орієнтацією не так на потреби конкретних підприємств, як «на випуск», при цьому централізовані навчальні плани не відбивали специфіку діяльності підприємств в умовах ринкової економіки.

Здобуття Україною незалежності актуалізувало як розбудовчі пошуки подальшого розвитку систем професійної підготовки робітничих кадрів, так і необхідність наукової реконструкції та узагальнення закономірностей, специфіки та особливостей їхньої генези. Кінець ХХ — початок ХХІ століття позначився приверненням уваги до проблем профтехосвіти та спричинив активізацію неупереджених наукових історичних досліджень. На порядку денному постало завдання реформування галузі професійно-технічної освіти у зв'язку з кардинальною зміною вимог до якості кінцевої продукції. Цими ознаками характеризується четвертий етап розвитку системи профпідготовки.

Система сучасної української професійно-технічної освіти характеризується такими кількісними показниками:

- станом на 01.01.2014 року в країні функціонує 968 державних професійно-технічних навчальних закладів (ПТНЗ) різних типів, в яких навчається понад 391,2 тис. учнів (рис. 1);
- у 2013 р. підготовлено та випущено 227,3 тис. кваліфікованих робітників [11];
- на підставі отриманих ліцензій кваліфікованих робітників готують понад 1 тис. відомчих та приватних навчальних закладів.

Незважаючи на розгалужену багаторівневу систему надання освітніх послуг населенню, професійно-технічна освіта не спроможна вирішити ключову проблему – привести підготовку кваліфікованих робітників у ПТНЗ у відповідність до потреб ринку праці; очевидним є розрив між попитом і пропозицією робочої сили. На українських підприємствах хронічно бракує кваліфікованих робітників за виробничими професіями, зокрема робітників з інструментом – 20% від загальної кількості вільних робочих місць (на кінець 2012 р.), з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин – 13,7% [2].

Ці проблеми підкріплюються ще низкою інших труднощів – зокрема, централізована система, успадкована ще з радянських часів, за якої повноваження щодо прийняття рішень зосереджені в руках національних органів влади, а регіональні та місцеві учасники мають украй обмежене поле для маневру на тлі структурних змін в економіці. На додачу, центральне управління процесом підготовки кваліфікованих робітників погіршується і браком адекватних механізмів прогнозування потреб у кваліфікаціях.

Роботі ПТНЗ перешкоджає використання застарілих підручників та обладнання. Фінансування ПТНЗ в основному здійснюється з державного бюджету, який надає 90,5% загальних коштів для їх функціонування. Роботодавці дають 1,5%, а решта 8,5% надходить з інших джерел [4]. Втім, зважаючи на теперішню економічну ситуацію, у найближчій перспективі збільшення державного фінансування на усунення недоліків очікувати не доводиться.

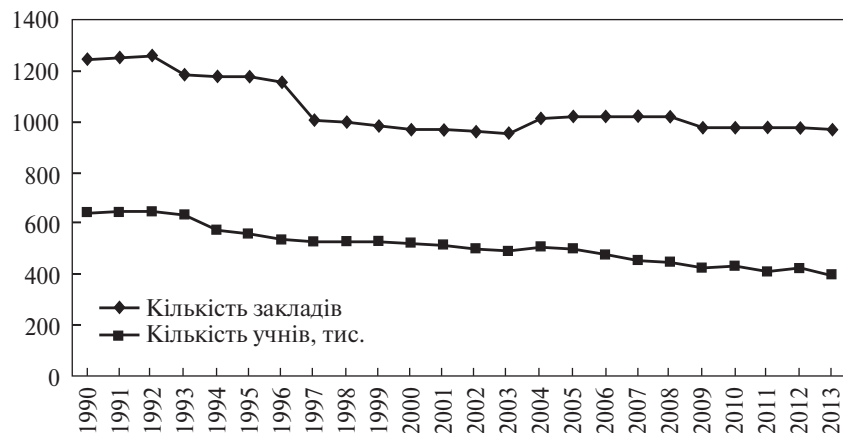

Рис. 1. Динаміка професійно-технічних навчальних закладів (1990–2013 рр.)

Джерело: [11]

Ще одна проблема — це нестача оновлених професійних характеристик та негнучка структура, яка не передбачає можливостей для навчання упродовж життя та не дає змогу проводити систематичне підвищення кваліфікації працівників. І нарешті, основні «споживачі» результатів роботи ПТНЗ, роботодавці, а також і інша сторона (професійні спілки) недостатньо впливають на питання професійно-технічної освіти на державному, регіональному та місцевому рівнях. До того ж, їм бракує організованості.

На сьогодні кваліфікація робітничих кадрів, у тому числі випускників професійно-технічних навчальних закладів, не відповідає поточним та перспективним соціально-економічним потребам, що спричинено:

- застарілістю матеріально-технічної бази;
- застосуванням неефективних механізмів управління і залишкового принципу фінансування;
- недостатньою участю суб'єктів господарювання у виконанні завдань професійно-технічної освіти;
- падінням престижу робітничих професій, низьким рівнем оплати праці;
- відсутністю системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації педагогічного персоналу;
- недосконалістю нормативно-правової бази;
- неефективним моніторингом потреб ринку праці;
- недосконалим механізмом формування державного замовлення на підготовку кваліфікованих робітників.

Вирішення проблем, пов'язаних із забезпеченням розвитку професійно-технічної освіти впродовж життя, спрямованої на задоволення потреб української економіки у кваліфікованих робітниках, кращої відповідності рівня і якості їх кваліфікацій та компетенцій вимогам роботодавців, можливе шляхом:

- поетапної децентралізації управління професійно-технічною освітою, впровадження державно-громадського управління з метою підвищення ролі та відповідальності соціальних партнерів, суб'єктів господарювання та місцевих органів виконавчої влади за відповідність обсягів, напрямів і якості підготовки кваліфікованих робітників вимогам економіки;
- збільшення частки недержавного фінансування освітніх програм;
- розроблення і впровадження єдиної методології моніторингу ринку праці та формування на цій основі державного замовлення на підготовку кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних закладах;
- впровадження моделей безперервної освіти і навчання;
- впровадження нових форм і механізмів оцінки і контролю ефективності діяльності ПТНЗ;
- впровадження механізмів, що сприятимуть розвитку економічної самостійності навчальних закладів;
- підвищення інвестиційної привабливості професійно-технічної освіти.

Висновки. Таким чином, порівнюючи різні історичні етапи розвитку системи професійної підготовки в Україні, можна говорити про взаємозв'язок основних етапів розвитку промисловості та розвитку системи підготовки робітничих кадрів.

Так, у період стійкого функціонування промисловості зростає роль держави в галузі підготовки фахівців і спостерігається загальна централізація системи підготовки робітничих кадрів, розробляються єдині вимоги до підготовки, єдина програмна, методична та навчальна документація. Збільшується роль установ системи освіти, якість підготовки

перебуває на досить високому рівні, і підготовлені працівники є конкурентоспроможними на ринку праці. У перехідні періоди, пов'язані зі спадом промислового виробництва, централізована система підготовки робітничих кадрів стрімко втрачає свій освітній потенціал, що неминуче відбивається на якості навчання робітників та їх конкурентоспроможності на ринку праці. Відбувається децентралізація системи профнавчання, зростає роль підприємств у галузі підготовки робітничих кадрів, формується і розвивається внутрішньофірмове навчання. У цей час зростання промислового виробництва призводить до корінних змін у структурі професій, з'являються нові професії, необхідні роботодавцям, зростає освітній ценз — багато сучасних робітничих професій вимагають середньої та вищої професійної освіти, що призводить до підвищення ролі теоретичної підготовки і, відповідно, до зміни стандартів професійної освіти, до розвитку соціального партнерства між державою, підприємствами і навчальними закладами в області корпоративного навчання робітничих кадрів як на основі сформованих вимог роботодавців, так і на основі вимог громадянського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Батышев С.Я. Очерки истории профессионально-технического образования в СССР. — М.: Педагогика, 1981. — 351 с.
2. Динаміка потреби підприємств у працівниках за професійними групами у 1999–2012 рр. / Державна служба статистики України, 2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
3. Економіка праці та соціально-трудові відносини: підручник / [А.М. Колот, О.А. Грішнова, О.О. Герасименко та ін.]; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. А.М. Колота. — К.: КНЕУ, 2009. — 711 с.
4. Інформаційна довідка «Забезпечення якості у системі професійної освіти і навчання / Міністерство освіти і науки України, 2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/ua/activity/education/57/>
5. Крушельницька О.В. Проблеми та шляхи забезпечення промислових підприємств кадрами робітничих професій / О.В. Крушельницька, В.О. Ткачук // Проблема ефективного використання та професійно-технічної підготовки кадрів промислового сектору економіки України: Доповіді міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 28–29 листопада 2007 р.): У 2-х томах. — К.: РВПС України НАН України, 2008. — Т. 2. — С. 18–27.
6. Лікарчук І.Л. Проблеми підготовки робітничих кадрів в Україні (1920–1929 рр.) / І.Л. Лікарчук. — К.: Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України, 1996. — 206 с.
7. Лікарчук І.Л. Управління системами підготовки кваліфікованих робітників в Україні: педагогічний аспект (1888–1998 роки): дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04. / І.Л. Лікарчук. — К.: Ін-т педагогіки і психології професійної освіти АПН України, 1999. — 475 с.
8. Максим И.М. Очерк развития промышленного образования в России. 1883 – 1908. — Пб, 1909. — 175 с.
9. Опыт систематического обозрения материалов к изучению современного состояния среднего и низшего технического и ремесленного образования в России / [Соч.] И.А. Анопова, дир. Ремесл. уч-ща цесаревича Николая в С.-Петербурге. — С.П. : тип. М-ва сообщ. (А. Бенке), 1889.
10. Петрова Т.П. Ринок освітніх послуг і ринок праці: проблеми взаємозв'язку та взаємодії / Т.П. Петрова // Україна: аспекти праці. — 2006. — № 4. — С. 3–7.
11. Професійно-технічні навчальні заклади / Державна служба статистики України, 2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
12. Пузанов М., Терещенко Г. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР / М. Пузанов, Г. Терещенко. — К.: Вища школа, 1980. — 232 с.
13. Селецький А.В. До історії розвитку систем робітничої підготовки в Україні. Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. пр. — 2010. — 1 (24). — С. 42–48.
14. Стебунт И. А. Сельскохозяйственное знание и сельскохозяйственное образование / И.А. Стебунт // Сборник статей. — СПб. : [б. и.], 1889. — С. 43–59.

15. Ханин Г.И. Экономическая история России в новейшее время. Том 1. Экономика СССР в конце 30-х—1987 годы. — Новосибирск : Из-во Новосибирск. Гос. Техн. Ун-та, 2008.

REFERENCES

1. Batyshev, S.Y. (1981). *Ocherky ystoryy professyonal'no-tekhnycheskoho obrazovanyia v SSSR [Essay history vocational-technical education in the USSR]*. М., Pedahohyka [in Russian].
2. Dynamika potreby pidpriemstv u pratsivnykakh za profesijnymy hrupamy u 1999-2012rr. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [Dynamics of the needs of workers by professional groups in the years 1999-2012. State Statistics Service of Ukraine]. (2014). Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
3. Kolot, A.M., Hrishnova, O.A., Herasymenko, O.O. (2009). *Ekonomika pratsi ta sotsial'no-trudovi vidnosyny [Economics of Labor and social and labor relations]*. KNEU. Kyiv [in Ukrainian].
4. Informatsijna dovidka Zabezpechennia iakosti u systemy profesijnoi osvity i navchannia [Quality assurance in vocational education and training]. (2014). Ministry of Education and Science of Ukraine. Retrieved from <http://www.mon.gov.ua/ua/activity/education/57/> [in Ukrainian].
5. Krushel'nyts'ka, O.V. (2008) Problemy ta shliakhy zabezpechennia promyslovykh pidpriemstv kadramy robotnychkykh profesij [Problems and ways of providing industry personnel working professionals]. *Mizhnarodna Ekonomichna konferentsiya [International economic conference]* Kyiv. Council of Productive Forces of Ukraine [in Ukrainian].
6. Likarchuk, I.L. (1996). *Problemy pidhotovky robotnychkykh kadriv v Ukraini (1920-1929 rr.) [Problems of the workforce in Ukraine (1920-1929 years)]*. Kyiv, Institute of Pedagogy and Psychology of Professional Education Pedagogical Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
7. Likarchuk, I.L. (1999) *Upravlinnia systemamy pidhotovky kvalifikovanykh robotnykiv v Ukraini: pedahohichnyj aspekt (1888-1998 roky) [Management systems, training of skilled workers in Ukraine pedagogical aspect (1888-1998 years)]*. Kyiv. Institute of Pedagogy and Psychology of Professional Education Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
8. Maksyn, Y.M. (1909). *Ocherk razvytyia promyshlennoho obrazovanyia v Rossyy (1883-1908) [Outline of the development of industrial education in Russia (1883-1908 years)]*. Petersburg [in Russian].
9. Anopov, Y.A. (1889). *Opit systematicheskoho obozrenyia materyalov k yzucheniyu sovremennoho sostoiannya sredneho i nyzsheho tekhnicheskoho i remeslennoho obrazovanyia v Rossyy [Experience systematic observation of materials for the study of the current state of the middle and lower technical and vocational basic education in Russia]*. Petersburg [in Russian].
10. Petrova, T.P. (2006). Rynok osvitnikh posluh i rynok pratsi: problemy vzaiemozv'iazku ta vzaiemodii [Market of educational services and the labor market: the problem of the relationship and interaction]. *Ukrayina: aspekty praci – Ukraine: Aspects of labor. Vol.4* [in Ukrainian].
11. Profesijno-tekhichni navchal'ni zaklady. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [The vocational and technical education. State Statistics Service of Ukraine]. (2014). Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
12. Puzanov, M., Tereschenko, H. *Ocherky ystoryy professyonal'no-tekhnycheskoho obrazovanyia v Ukrainy SSR [Essay history vocational-technical education in Ukrainskaia SSR]*. Kyiv. High School [in Russian].
13. Selets'kyj, A.V. (2010). *Do istorii rozvytku system robotnychoi pidhotovky v Ukraini Teoretychni i prykladni problemy psykholohii [The history of the development of workers' training in Ukraine Theoretical and applied problems of psychology]*. Collected Works. Kyiv [in Ukrainian].
14. Stebut, Y. A. (1889) *Selskokhoziaistvennoe znanye y selskokhoziaistvennoe obrazovanye [Agricultural extension and agricultural education]*. Collection of articles. St. Petersburg [in Russian].
15. Khanyn, H.Y. (2008) *Ekonomycheskaia ystoryia Rossyy v novejshee vremia [Economic History of Russia to the most new time]*. Volume 1. USSR Economy in late 30th-1987 years. Novosibirsk [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 22.05.2014

УДК 316.4:331.1

V.P. ZVONAR

PhD in Economics, senior researcher,
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
60 Taras Shevchenko blvd., Kiev, 01032, Ukraine
E-mail: ilovetee@mail.ru

REGULARITIES AND PRINCIPLES OF SOCIAL RESPONSIBILITY FORMATION IN LABOR RELATIONS

The paper deals with the theoretical problem of the development of regularities and principles of the formation of socially responsible behavior in the labor relations. The problem is induced from the conspicuous lack of scientific discourse on the theoretical consideration involving social responsibility as a phenomenon of labor economics and the relevant processes and the prerequisites for its formation. The paper suggests the structure of the regularities and principles of the formation of social responsibility in labor-related areas. The set of the regularities proposed includes the function specialization based on different risk perception, the meritocratic causation of statuses and roles and the coordination imperative due to interdependence of the labor agents. The regularities derive from the real convergence of partnership and paternalism and claim as the main non-linear dependencies in the structure of labor relations. They must be implemented in accordance with certain principles: solidarity, subsidiarity, freedom and trust. The regularities and principles specified are formulated on the grounds of identifying dialectical interpenetration and interaction of constructive and destructive types of labor relations.

Key words: social responsibility, labor relations, regularities, principles, agent.

В.П. Звонар

канд. екон. наук, старш. наук. співроб.
Інституту демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
E-mail: ilovetee@mail.ru

ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ПРИНЦИПИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В СФЕРІ ПРАЦІ

Актуальність статті зумовлена недостатністю теоретичного обґрунтування в сучасному науковому дискурсі соціальної відповідальності як феномену економіки праці та вивчення процесу і передумов її формування. У статті розроблено і структуровано систему закономірностей і принципів формування соціально відповідальних відносин у сфері праці. Закономірностями формування соціальної відповідальності у сфері праці є спеціалізація функцій на основі різного сприйняття ризику, меритократична зумовленість статусів і ролей, взаємозалежність сторін взаємодії та необхідність координації. Закономірності впливають із реального зближення суті партнерства і патерналізму та утворюють нелінійні залежності як основні у структурі соціально-трудова відносин. Вони реалізуються відповідно до визначених принципів: солідарності, субсидіарності, свободи і довіри. Систему вказаних закономір-

© ZVONAR V.P., 2014

ностей і принципів сформульовано на основі виявлення діалектичного взаємопроникнення і взаємовпливу конструктивних та деструктивних видів соціально-трудова відносин.

Ключові слова: соціальна відповідальність, праця, відносини, закономірність, принцип, суб'єкт.

В.П. Звонар

канд. екон. наук, старш. науч. сотруд.

Института демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: ilovetee@mail.ru

ЗАКОНОМЕРНОСТИ И ПРИНЦИПЫ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В СФЕРЕ ТРУДА

Актуальность статьи обусловлена недостаточностью теоретического обоснования в современном научном дискурсе социальной ответственности как феномена экономики труда и изучения процесса и предпосылок ее формирования. В статье разработана и структурирована система закономерностей и принципов формирования социально ответственных отношений в сфере труда. Закономерностями формирования социальной ответственности в сфере труда являются специализация функций на основе различного восприятия риска, меритократическая обусловленность статусов и ролей, взаимозависимость сторон взаимодействия и необходимость координации. Закономерности вытекают из реального сближения сути партнерства и патернализма и утверждают нелинейные зависимости как основные в структуре социально-трудовых отношений. Они реализуются в соответствии с определенными принципами: солидарности, субсидиарности, свободы и доверия. Система указанных закономерностей и принципов сформулирована на основе выявления диалектического взаимопроникновения и взаимовлияния конструктивных и деструктивных видов социально-трудовых отношений.

Ключевые слова: социальная ответственность, труд, отношения, закономерность, принцип, субъект.

Introduction. The change of the priorities of the economic systems functioning, which continues today at the global, national and microeconomic levels, relates largely to the economic actualization of the theoretical and practical problem of social responsibility (SR). However, the formation of the methodological scope of SR as a socioeconomic phenomenon is ongoing. The regularities and principles of SR formation in socioeconomic relations are yet to be developed and analyzed. This is methodologically necessary for the construction of the economic theory of SR to be complete. At the same time, labor remains a central socioeconomic phenomenon. Therefore, without solving the problems in the labor relations (including those which are associated with SR formation) as a priority the success of solving the problems in any field of public life is questionable.

Studies conducted and solutions offered so far. Labor relations have been a major concern for many Ukrainian scientists. This includes papers of T. Zayats [1] and I. Teron [2] who have studied the theoretical and practical issues related to labor relations modernization in Ukraine. A. Kolot, O. Grishnova and V. Petiukh [3] dwelled on SR in employment policies. T. Grishina [4] thoroughly studied the management issues on SR in labor relations that could be of definite value for Ukraine. The experts of institutional economics are well known by the studies of the nature of opportunistic behavior, which could be considered as antipode of SR in economic interactions [5]. Nevertheless, there remains a conspicuous lack of scientific discourse on the theoretical consideration involving SR as a phenomenon of labor economics and the relevant processes and the prerequisites for its formation.

The paper's objective. The present paper aims to analyze and structure the basic regularities and principles of the formation of SR in labor relations.

Ontology of the problem under consideration. The generalization of the scientific approaches to understanding of the philosophical category of SR gives the reasons to define it primarily as a characteristic of a social entity (an individual or a group). SR shows itself primarily in the ability of the entities to mutually agree on their actions and interests in the process of their activities. The social entities, vested with the ability of SR (the entities of SR), form the system of SR, the structure of which, in addition to the entities of SR, includes the subject matter of SR – something for which the entity is responsible – and the SR authorities – the social entities who estimate, control and regulate the activities of the entities of SR. Interrelations «the entities – the subject matters – the authorities» are caused by the social norms that signalize to the entity about the responsible behavior and the way of its influence on the subject matter of SR. SR entities, functionally divided into the real entities and the entities- authorities, are the living elements of SR system. Their existence determines the dynamics of the system [6]. The basic attribute that distinguishes them is a conscious, volitional and creative attitude to the social reality and also to the norms of SR, ensued from the joint creative work of the entities, and to the status of the authority, which has a conventional nature, and is determined and authorized by the entities themselves.

SR as a social system is involved in all kinds of social activities. Any social interaction can take SR characteristics. The economic interpretation of the nature of this interaction transforms its participants – social entities – into economic agents, and transforms social relations into the property relations that are the set of transactions. Thus, SR within the economic interaction comes out as a qualitative characteristic of the transaction process. SR of economic agents means the mutual abandonment of active or passive opportunistic practices. Opportunism is a direct denial of interests of a counterpart, and therefore is incompatible with socially responsible behavior.

The labor relations present a complex system of transactions with different opportunism risks. Labor transactions can be divided into «principal – agent» relations and network relations. The «principal – agent» relations are asymmetric in the terms of power. The employee – employer relations are known as «principal – agent» relations. The relationship between the labor entities and the government as a possible authority are also deemed as «principal – agent» relations. The network relations are relations among employees, as well as relations among employers. Relations of this type are symmetric in terms of power and could be perceived as cooperative or competitive. Cooperative relationship is a mutual exchange in the joint labor process. Competitive relationship may arise in a group of employers as buyers of labor or group of employees as sellers of labor or as buyers of workplace. The transaction here means a mutual agreement to observe competition rules.

SR in «principal – agent» relations means no abuse of existing information asymmetry and of power monopoly. In competitive relations, SR manifests as fair competition. In cooperative relations, SR means no «free-riding».

The regularities of SR formation in labor relations manifest the stable relations among the living elements of SR system in labor activity (the labor agents). The regularities taken together determine the essence of SR and the structure of SR system in labor relations, as well as characterize the process of reproduction of mutual non-opportunistic behavior of the agents. *The first regularity* of SR formation in labor relations is the specialization of the functions based on different risk perceptions. It is the case primarily for wage labor. Economic agents objectively differ by the ability to predict the course of events. Deciding on what and how to produce under conditions of uncertainty becomes so important that it requires the specialization for transactions participants. Because of this specialization and the fact of uncertainty, and there actually appears employment system [7]. Under conditions of un-

certainty, SR assumes the recognizing of the systemic nature of the specialization indicated: both «risk-phile», and «risk-phobe» are an integral part of a single production mechanism with functions known for each.

The absolute ignoring of this regularity in the theory resulted in the appearance of the destructive concept of social antagonism by K. Marx. However, the main flaw in the theoretical model by K. Marx is not even that it denies the possibility of class peace, but that it ignores cause-and-effect relationship between enrichment (ownership of the means of production) and the peculiarities of individual traits, talents and knowledge of an economic agent. **The second regularity** of SR formation, namely the meritocratic causation of statuses and roles of socially responsible relations participants, is associated with the implementation of these peculiarities. The term «meritocracy» was first brought into use by M. Young, who has described and criticized the probable futuristic society with social status determined by the intelligence and the power positions occupied by the most talented individuals. The author described the inability of this system, which would certainly lead to usurpation of power by the intellectual elite [8]. Later, D. Bell proposed the positive meaning for the term «meritocracy» [9]. He constructed the political and sociological concept that emphasizes the importance of education not only in management, but also in social mobility. The author did not limit the interpretation of the term to intellectual aspects, defending the idea of «fair meritocracy» or high status because of individual achievements of a person. In this interpretation, the meritocratic system does not risk to become a dystopia of M. Young, contributing to the harmonious development of a person and society.

In socioeconomic relations meritocracy is generated by their inherent power asymmetry. The degree of this asymmetry is the criterion for differentiation between the traditional types of labor relations such as social partnership and paternalism. The projection of SR relations in labor activity is primarily social partnership relationship. SR in partnership must exist objectively, as the mutual harmonization of interests and activities of the agents is the foundation of partnership relations. Traditionally, science postulates partnership and paternalism as mutually opposite ways of organizing of labor relations. However, the theoretical analysis of their correlation reveals more complex liaison between them. Paternalism authorizes the existence of the dominant entity (the patron) in the field of social relations that limits the choice of other entities (client-entities). However, making a decision solely on behalf of client-entities, a patron does so in order to ensure their own well-being (displaying the care of them). This type of relationship pursues noble objectives, but clearly implies participants' asymmetry. The dominance of a patron has the meritocratic conditionality, but the paternalistic interference takes place against the will, the behavior models, and the values of client-entities.

The controversy of paternalistic practices is overcome within the concept of libertarian or «soft» paternalism: a patron, remaining essentially dominant, does not take away the right to choose from client-entities. His actions are aimed at ensuring the welfare of the latter (as in traditional paternalism), but he avoids direct coercion. His function is a «choice architecture»: to ensure the possibility of an independent selection of the most appropriate among courses of action by client-entities. The alternative to coercion is a grounded persuasion in favor of a particular choice, the demonstration of a smaller benefit of other options [10]. The theoretical basis for the appearance of libertarian paternalism is a criticism of the neoclassical model of «homo economicus». The main precondition for patron-client relations organization in libertarian way is a limited rationality of any economic agents. Its existence justifies patron intervention in the process of economic choice, but it should be moderate.

If the equality is called into question as an obligatory in partnership relations and the asymmetry is assumed in the partnership, then the latter becomes an apparent point of con-

tact with the paternalism in the partnership structure. Such an assumption is fully justified, since the symmetry in the relations is not a basic principle of the partnership as opposed to the principle of entities reciprocity, recognition and acceptance of counterparts' interests. An absolute equality of partners is a scientific abstraction or even harmful, although stable, scientific myth [11].

Proceeding from the status of an employee defined by the subordination of his activities to the actions of employer during the goods production, an asymmetry in labor relations is axiomatic. In addition, it favors an employer as an entity, endowed with a greater propensity to risk, and therefore more willing to organize the production process. The meritocratic nature of patron status is obvious. The asymmetry is limited only by the scope of the statuses of an employer and an employee. They are naturally unequal as the participants in goods production process, because the contribution of each of them in the process is different. However, they are equal as the economic agents endowed with ownership rights. The asymmetry caused by paternalism, cannot mean arbitrariness of an employer. Paternalism is primarily the practice of a benevolent dominance, although it is associated with restriction of will of the recipient of this benevolence. It is benevolence (and hence the recognition of interests of client-entities by the patron, and in the majority of cases even patron's voluntary internalization of them) as a sign of the paternalistic relations that serves as a point of contact with the partnership in paternalism structure.

The asymmetry in labor relations has a pronounced conventional nature. So has the paternalism. The key moment here is not only the absence of coercion and the mutual benefit of the relationship, but also a mutual consent. With the consent of the entities one of them, willing and able to make better decisions, dominates. Namely, the consent is the first feature of the patron-client «partnership» transformation. However, faultlessness of the decisions of the patron is unguaranteed due to its limited rationality that characterized him as any economic agent. The patron has to take into account the knowledge and information, unknown to him, but available to the client-entities subordinated. For this reason, the socially responsible format of the paternalistic relationships provides the willingness of patron to acknowledge and to recognize the limits of his competence and the willingness of the client-entities to assist the patron. In this way, there is a reversing of the paternalistic relationship, and the bilateral communication appears on its basis as the second important feature of the patron-client «partnership».

The «hybridization» of partnership and paternalism asserts the nonlinear dependences as basic in the structure of SR relations in labor activity. The nonlinearity of the paternalistic relations appears maintaining the status of the participating entities and introducing the variability of their behavior rather than a single subordinated behavior. It also requires the bilateral interaction rather than the unilateral orientation of the actions of the patron and the inertia of the client-entity. This is *the third regularity* of SR formation in labor relations – an objective interdependence of the parties and the need for coordination.

In addition to social partnership and paternalism, the labor relations researchers also contradistinguish the constructive (solidarity, subsidiarity, competition) and the destructive (conflict and discrimination) types of the labor relations. In the context of SR issues, they might have a deeper meaning. Our further discourse will determine this meaning, and on this basis will clarify the basic principles of the formation of SR in labor relations. The analysis of them is methodologically necessary due to the need to examine the regularities and the principles in a single complex. The principle as the fundamental provision, premise determines the needs and requirements of SR formation process in labor relations in accordance with the given regularities.

Some notions from the line above, especially solidarity and subsidiarity, can be considered namely as the principles of SR formation in labor relations. The partnership and nonlinear paternalism is impossible without solidarity of the participants.

The harmonization of the positions of partners inevitably results in convergence of these positions, which makes an agreement possible, and therefore manifests **solidarity**. The solidarity is one of the preconditions for the transformation of relations into the partnership. In the social philosophy the concept of «solidarity» captures the original internal unity of human existence in society, constitutes a social relationship between people in the form of small and large groups, based on mutual interest of people in each other, on their associations to reach their common objectives [12]. This principle is not confined to homogeneous groups (symmetric in terms of powers). According to the conventional sociological concept of E. Durkheim, the solidarity emerges in the system of the labor division, where each person performs the appropriate role [13]. Polemizing with the adepts of interclass antagonism, E. Durkheim argued that the class structure of society is provided by the labor division, which is socially necessary. Therefore, it forces the classes to work jointly. From these points, the relationships which are asymmetric in the terms of power – but are socially responsible – are also fully consistent with the principle of solidarity.

The inherent principle of SR formation in labor relations is also the subsidiarity, as the interaction between the partners is defined as the interaction between the autonomous entities. **The subsidiarity** in cooperation is dictated by the reasoning of rationality and efficiency of solutions applied. It manifests in the fact that the entities resort to collective action upon the condition that such actions are more effective than individual efforts. The first who proposed the idea of the subsidiary was the medieval German philosopher J. Altuzius. The conceptual moment of his theory is the reflections on the proper interaction of any associations of people at different levels of social organization. Reflections of J. Altuzius became the basis for the formulation of the principle of subsidiarity, which first was disclosed consistently and holistically in the social doctrine of Catholicism in the early twentieth century. Philosophers of the Vatican postulated the subsidiarity as an important principle of social wisdom: it is unfair to take away the powers from people, which they are able to exercise on their own, and to transfer the powers to a community [14]. In the earlier philosophical works of the Vatican, the subsidiarity appears exactly as a call for harmonization of interests in the labor relations [15].

The competition in labor relations arises mainly in homogeneous groups – (in terms of power), in a group of employers as buyers of the labor force or in a group of employees as buyers of a workplace. At first glance, a competitive relationship in the labor relations is out of contract, because a transaction obliges to cooperate. However, it is clear that the agreement about competition rules, which can and should exist between the competing entities, is the result of the institutional transaction, and therefore it embodies a definite form of a contract. SR manifested in the competitive relationship as the practice of a fair competition. At the same time, it acquires the features of a controlled and productive competition.

A conflict is a complex multilevel open system of interactions based on the confrontation of the entities, which are opponents in the communication process. On the other hand, the conflict may precede the agreement of the interests of the entities. An indication of responsible relationship is not the absence of conflict itself, but the mutual benefit of its results for the participants. A conflict is a kind of competition to a certain extent. On this basis, the confrontation as a solution of the conflict in a non-partner way, but not conflict, should be understood as a destructive type of the labor relations. In SR system, a conflict ends successfully for all the parties due to the imperative of mutual benefit. Because the

participants interact voluntarily, they must agree on the division of benefits received as a result of the transaction.

In our opinion, despite of its productive potential neither competition, nor conflict cannot be separate principles of SR formation. After all, this potential is realized primarily in free contact relations. It is **freedom** as the primary phenomenon concerning competition and as an independent principle of SR formation is the condition of the productive competition and mutually beneficial resolution of conflicts.

In SR system, a controversial phenomenon of discrimination is able to manifest positively. According to ILO, discrimination means any distinction, non-admission or preference, which results in nullifying or impairing equality of opportunity or treatment in the area of labor and occupation. Violation of rights, which consists the essence of discrimination, obviously makes impossible taking into account interests of entities discriminated. Therefore, their interests contradict the interests of entities discriminating and vice versa. Thus, the position of the discriminated excludes the probability of resolving the conflict in a mutually beneficial way. Therefore, it is clear that discrimination is a realized or an unrealized confrontation.

One of the tools, which eliminate the imbalance of interests of entities interacting, is the phenomenon of positive discrimination. This form of relationship, including the labor relationship, provides a resolution of the conflict in a responsible (partner) way. Nevertheless, we believe that discrimination – even positive one – also cannot be considered as separate principle of SR formation. It is «dissolved» in solidarity of the participants of labor relations, the mutual consent of which is a prerequisite for a positive effect of discrimination.

Trust rises as an essential principle of SR formation. The connection of SR and trust is objectified by the fact that the lack of trust is the root cause of information asymmetry, which in turn leads to opportunistic (irresponsible) behavior. The information symmetry and the reliability of transaction are impossible without trust. According to E. Ostrom, trust is an expectation of certain actions that affect the choice of the individual when he has to take an action before actions of other individuals will be known [16].

P. Sztompka singled out the three ways of perception of the actions of people: hope, confidence and trust. Hope is passive, irrational expectation for better result. Confidence is passive, but focused and reasoned belief in a positive result. Trust is fundamentally different in that it is oriented «extrovertly» (outside of a trusting person) and it contains cognitive and behavioral components pronounced [17]. A certain level of trust is required to enter into any contract; it cannot be the result of bargaining, and is based on expectations formed as past experience. Of course, one could argue that if the contract is not fulfilled, the offender will be induced to its fulfillment by coercion of an authority. However, such coercion itself in fact has a contractual nature. Accordingly, one transaction is provided by another. The situation is a stalemate, if the performance of the last is as doubtful as of the first. That is why the trust as part of the contractual relationship is of principal importance.

At the same time, some authors exaggerate when they point at the antagonistic relationship of a contract and trust. According to their analysis, the formation of trust may indicate a displacement of contractual relations, and the emergence of the contract may indicate the destruction of trust. However, the contradistinguishing between a contract and trust is possible if the latter is interpreted narrowly as hope or confidence (by P. Sztompka), i.e. as irrational unreasonable expectation. And contract as the mutually agreed order of actions is impossible without trust as a justified mutual expectation in terms of the rationality. Contractual relations contain more trust than non-contract relations, because the actions of the parties to the agreement actually become predictable in the contractual relations.

Conclusion. The becoming of the economic theory of SR involves analysis of regularities and principles of SR formation within the architectonics of labor relations. The set of the **regularities** proposed includes the function specialization based on different risk perception, the meritocratic causation of statuses and roles and the coordination imperative due to interdependence of the labor agents. The **regularities** arise from the real convergence of the essences of partnership and paternalism and affirm the nonlinear dependences as basic in the structure of the labor relations. They correlate with specific principles: solidarity, subsidiarity, freedom and confidence.

LITERATURE

1. Заяць Т. А. Модернізація соціально-трудових відносин в цілях нарощування соціального капіталу / Т. А. Заяць // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка». — 2011. — Вип. 16. — С. 277–283.
2. Терон І. В. Модернізація соціально-трудових відносин: сценарії, пріоритети, ефекти / І. В. Терон // Економічний часопис-XXI. — 2013. — № 7–8 (1). — С. 97–100.
3. Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку: [монографія / за ред. А. М. Колота]. — К.: КНЕУ, 2012. — 501 с.
4. Гришина Т. В. Социальная ответственность в системе современных социально-трудовых отношений / Т. В. Гришина. — М.: ИД «АТИСО», 2010. — 267 с.
5. Вільямсон О. Економічні інституції капіталізму : фірми, маркетинг, укладання контрактів / Олівер Е. Вільямсон ; пер. з англ. А. Олійник. — К. : АртЕк, 2001. — 457 с.
6. Парамонова И. М. Социальная ответственность: генезис, сущность, структура и стратегия развития (системный анализ): дис... канд. философ. наук: 09.00.11 / И. М. Парамонова. — СПб., 2001. — 126 с.
7. Найт Ф. Риск, неопределенность и прибыль / Ф. Найт. — М. : Дело, 2003. — С. 258–259.
8. Янг М. Возвышение меритократии / М. Янг // Утопия и утопическое сознание. — М. : Прогресс, 1991. — 241 с.
9. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования / Д. Белл. — М. : Мысль, 1999. — 956 с.
10. Schlag P. Nudge. Choice Architecture and Libertarian Paternalism / P. Schlag // Michigan Law Review. — 2009. — **108** : 913. — P. 913–924.
11. Масюк О. Міфологеми соціального партнерства / О. Масюк // Політичний менеджмент. — 2008. — № 8. — С. 101–109.
12. Червяков А. А. Культура солидарности как феномен глобальной культуры / А. А. Червяков // Вестник Ставропольского государственного университета. — 2007. — № 50. — С. 269–276.
13. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Э. Дюркгейм. — М. : Наука, 1992. — С. 57–58.
14. *Quadragesimo Anno*. (The Fortieth Years) On Reconstruction of the Social Order. — Encyclical of Pope Pius XI issued on May 15, 1931 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.osjspm.org/majordoc_quadragesimo_anno_officialtext.aspx
15. *Rerum Novarum*. Encyclical of Pope Leo XIII on Capital and Labor [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.vatican.va/holy_father/leo_xiii/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_150518-91_rerum-novarum_en.html
16. Ostrom E. A. Behavioral Approach to the Rational Choice Theory of Collective Action / E. A. Ostrom // American Political Science Review. — 1998. — March. — **92**, No. 1. — P. 12.
17. Sztompka P. Trust: a Sociological Theory / P. Sztompka. — Cambridge : Cambridge University Press, 1999. — P. 25.

REFERENCES

1. Zayats', T. (2011) Modernizatsiya sotsial'no-trudovykh vidnosyn v tsilyakh naroshchuvannya sotsial'noho kapitalu [Modernization of labor relations for the purpose of social capital formation]. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya». Seriya Ekonomika. — Scientific Proceedings of Ostrog Academy National University. Series Economics*, 16, 277–283 [in Ukrainian].

2. Theron, I. (2013) Modernizatsiya sotsial'no-trudovykh vidnosyn: stsennariyi, priorytety, efekty [Modernization of socio-labor relations: scenarios, priorities and effects]. *Ekonomichnyy chasopys-XXI – The Economic Annals-XXI Journal*, 7-8 (1), 97-100 [in Ukrainian].
3. Kolot, A. (Ed.). (2011). *Sotsial'na vidpovidal'nist': teoriia i praktyka rozvytku [Social Responsibility: Theory and Practice of development]*. Kyiv: Hetman National Economic University [in Ukrainian].
4. Grishina, T.V. (2010). *Sotsial'naja otvetstvennost' v sisteme sovremennykh sotsial'no-trudovykh otnoshenij [Social responsibility in the modern system of labor relations]*. Moscow: ATISO [in Russian].
5. Williamson, O. (2001). *Ekonomichni instytutsii kapitalizmu: firmy, marketynh, ukladannia kontraktiv [The economic institutions of capitalism: firms, marketing, contracting]*. Kyiv: ArtEk [in Ukrainian].
6. Paramonova, I.M. (2001). *Sotsial'naya otvetstvennost': genezis, sushchnost', struktura i strategiya razvitiya (sistemnyy analiz) [Social responsibility: genesis, nature, structure and strategy development (system analysis)]*. *Candidate's thesis*. St. Petersburg [in Russian].
7. Knight, F. (2003). *Risk, neopredelennost' i pribyl' [Risk, Uncertainty and Profit]*. Moscow: Delo [in Russian].
8. Young, M. (1991). *Vozvyshenie meritokrati [The Rise of the Meritocracy]*. Moscow: Progress [in Russian].
9. Bell, D. (1999). *Grjadushhee postindustrial'noe obshchestvo: Opyt sotsial'nogo prognozirovaniia [The coming of post-industrial society: A venture of social forecasting]*. Moscow: Mysl' [in Russian].
10. Schlag, P. (2009). Nudge, Choice Architecture and Libertarian Paternalism. *Michigan Law Review*, 108, 913–924 [in English].
11. Masiuk, O. (2008). Mifolohemy sotsial'noho partnerstva [Myths of social partnership]. *Politychnyj menedzhment – Political management*, 8, 101–109 [in Ukrainian].
12. Chervjakov, A. (2007). Kul'tura solidarnosti kak fenomen global'noj kul'tury [Culture of solidarity as a phenomenon of global culture]. *Vestnik Stavropol'skogo gosudarstvennogo universiteta – Stavropol State University Journal*, 50, 269–276 [in Russian].
13. Durkheim, E. (1991). *O razdelenii obshchestvennogo truda [The division of social labor]*. Moscow: Nauka [in Russian].
14. Quadragesimo, Anno (The Fortieth Years) On Reconstruction of the Social Order. Encyclical of Pope Pius XI. Retrieved from: http://www.vatican.va/holy_father/pius_xi/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19310515_quadragesimo-anno_en.html [in English].
15. Rerum Novarum. Encyclical of Pope Leo XIII on Capital and Labor. Retrieved from: http://www.vatican.va/holy_father/leo_xiii/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_15051891_rerum-novarum_en.html [in English].
16. Ostrom, E. (1998). Behavioral Approach to the Rational Choice Theory of Collective Action. *American Political Science Review*, Vol. 92, 1, 12 [in English].
17. Sztompka, P. (1999). *Trust: a Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University press [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 28.07.2014

УДК 314.728:331.556.2

O.V. KUPETS

Candidate of Economic Sciences (PhD in Economics),
Associate Professor, Economics Department,
National University of «Kyiv-Mohyla Academy»,
10 Voloska Str., building 6, office 203, 04070, Kyiv, Ukraine
E-mail: kupets@kse.org.ua

INTERREGIONAL MIGRATION IN UKRAINE: SPACIAL, ECONOMIC AND SOCIAL FACTORS

The paper analyses interregional migration flows in Ukraine in 2008–2012 and their determinants. Migration predominantly occurred either between the neighboring regions with similar social and economic development or to/from the capital city of Kyiv. Meanwhile, people rarely moved from poorer and job-scarce regions in the western part of Ukraine to those that were relatively richer in the east. The paper sheds light on the reasons behind this pattern using administrative data on region-to-region migration flows in 2008 and 2012 and applying the modified gravity model. Geographic distance and a common land border between the regions are important determinants of interregional migration in both years and both samples (one includes the capital city of Kyiv, and another excludes it). At the same time, language differences between Ukrainian regions do not have a significant effect on interregional migration when many other factors are taken into account. This finding helps refute a popular stereotype about the crucial importance of the language issue in Ukraine. Ukrainian migrants tend to be more responsive to the levels of income and unemployment in the origin region rather than in destination.

Key words: internal migration, modified gravity model, disequilibrium perspective, migration corridors, economic distance.

O.B. Купець

канд. екон. наук, доц. каф. екон. теорії,
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
E-mail: kupets@kse.org.ua

МІЖРЕГІОНАЛЬНА МІГРАЦІЯ В УКРАЇНІ: РОЛЬ ВІДСТАНІ, ЕКОНОМІЧНИХ ТА СОЦІАЛЬНИХ ФАКТОРІВ

Статтю присвячено аналізу міжрегіональних міграційних потоків в Україні у 2008–2012 рр. та виявленню їх детермінант. Міграція в основному мала місце або між сусідніми регіонами з аналогічним рівнем соціально-економічного розвитку, або в/зі столиці. Водночас люди рідко переїжджали з бідних регіонів із наявним дефіцитом робочих місць, розташованих переважно у західній частині України, у відносно багатіші регіони на сході. У статті висвітлено питання можливих причин таких тенденцій на основі аналізу даних державної статистики про зареєстровані потоки між регіонами України у 2008 та 2012 рр. із застосуванням модифікованої гравітаційної моделі. Зокрема, у статті оцінено вплив географічної та економічної відстані, спільного кордону і спільної мови, чисельності та складу населення, доходу на душу населення, рівня безробіття, соціальних та екологічних чинників.

KUPETS O.V., 2014

Ключові слова: внутрішня міграція, модифікована гравітаційна модель, теорія неврівноваженості, міграційні коридори, економічна відстань.

О.В. Купец

канд. экон. наук, доц. каф. экон. теории,
Национальный университет «Киево-Могилянская академия»
E-mail: kupets@kse.org.ua

МЕЖРЕГИОНАЛЬНАЯ МИГРАЦИЯ В УКРАИНЕ: РОЛЬ РАССТОЯНИЯ, ЭКОНОМИЧЕСКИХ И СОЦИАЛЬНЫХ ФАКТОРОВ

Статья посвящена анализу межрегиональных миграционных потоков в Украине в 2008–2012 гг. и выявлению их детерминант. Миграция в основном имела место между соседними регионами с аналогичным уровнем социально-экономического развития или же в / из столицы. Люди редко переезжали из бедных регионов с имеющимся дефицитом рабочих мест, расположенных преимущественно в западной части Украины, в относительно более богатые регионы на востоке. Статья освещает возможные причины таких тенденций на основе анализа данных государственной статистики о зарегистрированных потоках между регионами Украины в 2008 и 2012 гг. с применением модифицированной гравитационной модели. В частности, в статье оценено влияние географического и экономического расстояния, общей границы и общего языка, численности и состава населения, дохода на душу населения, уровня безработицы, социальных и экологических факторов на масштабы межрегиональной миграции.

Ключевые слова: внутренняя миграция, модифицированная гравитационная модель, теория неуравновешенности, миграционные коридоры, экономическое расстояние.

Introduction. Internal migration is an important social and economic process that has a significant impact on economic and human development of regions, demographic situation and local labor markets. The free movement of workers within the country for economic reasons is critical for the efficient allocation of labor across regions, sectors and occupations. Thus, internal migration can lead to higher labor productivity, better living standards and greater economic growth [1, 2].

However, large economic and social gains from internal migration can be realized if people move from lagging job-scarce regions to those that provide better employment and income opportunities. And the question is whether in Ukraine — one of the largest European countries by area and population — people take the advantages of economic opportunities by moving to better-off regions, and if not, what determines their choice of destination¹.

Brief literature review. Some aspects of internal migration flows in Ukraine have been studied by T. Dragunova, E. Libanova, I. Maydanik, O. Malinowska, O. Pozniak, M. Romaniuk, O. Homra, U. Sadova and many other Ukrainian researchers. The author of this article, together with the World Bank economists, has also contributed to the research of internal migration in Ukraine by analyzing the volume and characteristics of migration within the country, including circular labor migration and commuting, as well as the existing barriers to labor mobility and the role of the government in overcoming these barriers [1; 3; 4]. However, the impact of economic and non-economic factors on the interregional migration at different points of the business cycle has been studied very little to date in Ukraine. Following the experience of Russia and developed countries [5; 6; 7], it can be estimated using rich data set and popular econometric models such as the gravity model.

¹ This article does not address migration of internally displaced people within Ukraine in 2014 due to the recent pro-Russian unrest in the Autonomous Republic of Crimea (ARC) and eastern regions (Donbass).

The aim of the paper is to analyze the patterns of interregional migration flows in Ukraine in 2008–2012 and to identify the key factors that affect their size and direction based on the extended gravity model.

Analysis of interregional migration. As Figure 1 shows, interregional migration in Ukraine in 2012 took place predominantly between the neighboring regions, i.e. regions that share a land border². The city of Kyiv is the only region that often appears among the most popular destination regions of internal migrants and is not adjacent to many remote areas. Only in three regions – in the Autonomous Republic of Crimea (ARC), Zakarpattia and Odesa oblasts – migration flows to the non-neighboring regions significantly exceeded flows to the neighboring ones and to Kyiv city.

The analysis of interregional flows in each year during 2008–2011 reveals very similar patterns. However, if these patterns of interregional migration are analyzed over time, a slight decline in the proportion of flows to non-neighboring regions between 2008 and 2012 is observed in all regions, except for Chernivtsi, Donetsk, Odesa, Sumy and Volyn oblasts. This change in the migration patterns can be attributed to the economic downturn, labor market stagnation and subsequent reduction in the net benefits of long-distance migration.

The main migration corridor, which accounted for 7.3% of all interregional flows in Ukraine in 2012, was the city of Kyiv – Kyiv oblast. It is in line with the findings of earlier studies by O. Pozniak and his colleagues, according to which migration flows from Kyiv oblast to the capital city played an important role in the supply of workforce for Kyiv City [8].

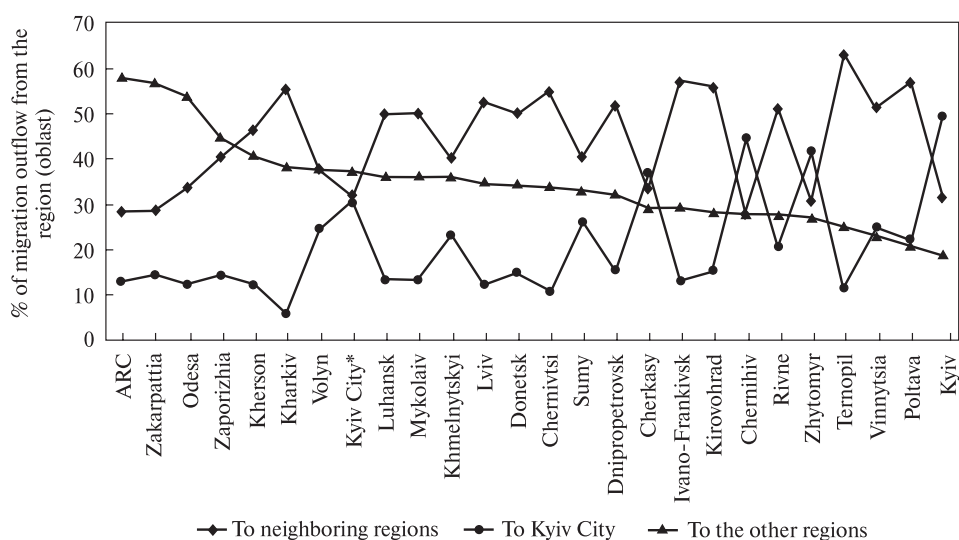

Fig. 1. Composition of interregional migration flows by the type of destination region, 2012

Source: Author's calculations based on the State Statistics Service of Ukraine data [10].

Notes: * Kyiv City is assumed to have the same neighboring regions as Kyiv oblast; the flows from Kyiv City to Kyiv oblast are used instead of the flows to the capital city. Regions are shown in descending order according to the share of flows to the other regions (neither neighboring oblasts nor Kyiv City).

² Here we refer to regions as the first-level administrative units, which include 24 oblasts (provinces), Autonomous Republic of Crimea and Kyiv City. Sevastopol – another city with a special legal status in Ukraine – is excluded from the analysis because it is significantly different from the other administrative regions by population. Moreover, the nature of migration to/from Sevastopol, which hosts the Black Sea Fleet, may differ significantly from migration between the other regions.

However, in recent years migration in the opposite direction – from Kyiv City to Kyiv oblast – has gained particular importance³. We attribute this reversal to resettlement of wealthy, conversely, not very wealthy families from the capital city to the fast-growing suburban towns and villages that offer housing in different price segments. As the majority of these residential migrants keep working in Kyiv City, they tend to disregard the labor market conditions in the destination region when moving to a new place of residence.

Other important interregional migration corridors include the following: Cherkasy oblast – Kyiv City (2.65% of all movements in 2012), Zhytomyr oblast – Kyiv City (2.37%), Chernihiv oblast – Kyiv City (2.24%), and Donetsk oblast – Kharkov oblast (2.27%).

Table 1 reveals that Ukrainians are more likely to move to neighboring regions with similar levels of socio-economic development clustered in the same macroregion rather than to more developed regions in a different macroregion (Table 1). For example, only 5.7% of the total 56,553 migrants to the Eastern macroregion came from eight Western oblasts in 2012 (compared to 6.4% in 2008). The shares of migrants from the Western macroregion are also quite low in the other macroregions, except for Kyiv city.

Table 1. Interregional migration by macroregion (% of total flows into the region of destination), 2008 and 2012

		Destination region				
		Kyiv City	North & Center	East	South	West
Origin region	2008					
	Kyiv City	—	27.3	5.1	6.9	10.8
	North & Center	59.9	32.4	23.9	24.6	16.3
	East	14.6	19.1	49.7	29.2	8.5
	South	8.5	9.7	14.9	28.5	6.5
	West	17.0	11.5	6.4	10.8	57.9
	Total (%)	100	100	100	100	100
	Total (flows)	51,044	72,451	58,504	32,410	44,158
	2012					
	Kyiv City	—	29.9	5.4	7.7	12.7
	North & Center	57.1	32.9	22.8	23.4	15.5
	East	16.9	17.8	52.1	30.1	7.9
	South	8.5	8.8	14.1	28.2	5.8
	West	17.5	10.5	5.7	10.8	58.2
	Total (%)	100	100	100	100	100
	Total (flows)	50,181	81,215	56,553	30,654	46,276

Source: Author's calculations based on the State Statistics Service of Ukraine data [9; 10].

Notes: North & Center includes Vinnytsia, Zhytomyr, Kyiv, Kirovohrad, Poltava, Sumy, Cherkasy, and Chernihiv oblasts; East includes Dnipropetrovsk, Donetsk, Zaporizhia, Luhansk, and Kharkiv oblasts; South includes Autonomous Republic of Crimea, Mykolaiv, Odesa and Kherson oblasts.

³ For example, in 2008 the flow from Kyiv oblast to the capital city made up 3.9% of all interregional flows in Ukraine, whereas the flow in the opposite direction accounted for only 3%. However, these proportions have reversed in favor of the flow from Kyiv City to oblast since 2010. In 2012, they were 3.3% and 4%, respectively.

The main hypotheses. Our preliminary analysis shows that distance between regions is an important spatial factor that influences the decision to migrate within Ukraine. This is in line with the economic theory and empirical evidence in developed countries: distance provides a serious obstacle to migration because it serves as a proxy for the direct and indirect costs of moving, including transportation, opportunity, information and emotional costs [5; 11]. High migration costs tend to lock up low-wage workers and the unemployed in lagging regions and therefore prevent them from escaping to distant regions with better employment and income opportunities.

Besides, we suggest considering the following reasons for specific patterns of interregional migration in Ukraine when migrants who leave lagging areas with poor labor market outcomes do not necessarily go to the regions with better conditions:

- cultural, religious, linguistic and political differences between certain parts of Ukraine, which are particularly prominent between Western and Eastern-Southern regions and have deterring effects on migration interchange between them (as seen in Table 1);
- structural factors caused by restructuring of the national economy and economic specialization of Ukrainian regions, in conjunction with demographic and psychological factors. Reluctance of adult skilled workers, who often have some region-specific human capital, to adapt to the changing socio-economic context through retraining and occupational mobility prevents them from migration to distant regions that might specialize in other economic activities than the origin region. At the same time, younger persons who have not accumulated region-specific skills and are in general more mobile are most likely to change their location radically;
- significant differences in housing and living costs between less and more prosperous regions [1] that are often not compensated by the wage premium and fringe benefits due to existing wage and labor market rigidities in Ukraine. These differences discourage potential migrants from moving to relatively better-off but more expensive areas;
- differences in location-specific topological, climatological, and environmental amenities or disamenities, prevailing conditions in housing and land markets, local taxes and the associated availability of public goods. As the equilibrium theoretical perspective and empirical evidence in developed countries suggest [5; 12], these non-economic factors can have a very significant influence on the decision where to move.

Econometric model. Our empirical analysis is based on the modified gravity model which became common in the migration literature since the 1960-s [5]. The key to the basic gravity model is the Zipf's law of spatial interaction according to which migration between two regions is hypothesized to be directly related to the size of relevant origin and destination populations, and inversely related to the distance between these regions [13]. The extended model is based upon behavioral foundations and includes a mix of disequilibrium- and equilibrium-type variables.

In this paper the extended modified gravity model is specified in a cross-sectional framework as follows:

$$\ln M_{ij} = \beta_0 + \beta_1 \ln D_{ij} + \beta_2 \ln P_i + \beta_3 \ln P_j + \beta_4 \ln Y_i + \beta_5 \ln Y_j + \beta_6 UR_i + \beta_7 UR_j + \lambda'X_i + \gamma'X_j + \alpha'X_{ij} + \xi_{ij}, \quad (1)$$

where

- M_{ij} refers to migration flows from a region i (origin) to a region j (destination) in a given year;

- D_{ij} is distance between administrative centers (oblast centers) of origin and destination regions⁴. As discussed before, migration is expected to decrease with distance (i.e. $\beta_1 < 0$) which serves as a proxy for direct and indirect costs related to moving. Furthermore, distance reflects the importance of relatives and friends if lagged migration variable is not included in the model [5];
- P_i and P_j refer to the average annual population size of origin and destination areas, respectively. According to the Zipf's gravity law of spatial interaction, migration is expected to be directly related to the size of origin and destination regions (i.e. $\beta_2 > 0$ and $\beta_3 > 0$);
- Y_i and Y_j are the average real disposable per capita income in origin and destination regions⁵. According to the disequilibrium perspective [5], spatial differences in wages or income represent potential for household utility gains that can be realized through migration. Hence, income is expected to take a negative sign for the origin region ($\beta_4 < 0$) and a positive sign for the destination region ($\beta_5 > 0$). However, income in the origin region can have a positive sign if there are liquidity constraints, as in the case of Russia [6], and potential migrants from higher-income regions are more likely to finance their move;
- UR_i and UR_j are the unemployment rates (defined according to the ILO methodology) in origin and destination regions. According to the disequilibrium approach, regions with lower unemployment rates and supposedly higher rates of employment growth tend to attract migrants from the regions with worse employment opportunities (i.e. $\beta_6 > 0$ and $\beta_7 < 0$);
- X_i , X_j , X_{ij} are vectors of other explanatory variables that are expected to influence migration decisions. To test our hypotheses we include the following variables:
- dummy variables for common language (takes the value of 1 if the main language, either Ukrainian or Russian, in region i is the same as in region j , and 0 otherwise) and common border (1 if two regions share a land border, and 0 if not)⁶;
- comparability index⁷ or economic distance between two regions c_{ij} to measure the differences in the composition of regional employment by economic sectors. It is defined by us as the Euclidean distance between points s^i and s^j in n -space:

$$c_{ij} = d(s^i, s^j) = d(s^i, s^j) = \sqrt{\sum_{l=1}^n (s_l^i - s_l^j)^2},$$

where s_l^i and s_l^j stand for the shares of population employed in sector l in origin and destination regions, respectively. n is the number of sectors which is equal to five broad sectors such as agriculture, industry, construction, public services (such as public administration and defense, education, health care and social work) and private services (all other services). It is expected that if the economic distance is small, migration flows between two regions are larger because potential migrants may have better chances of getting a similar job in the destination area;

⁴ Although Kyiv City is an administrative center of Kyiv oblast, the distance between the city of Kyiv and settlements in the oblast is assumed 30 km.

⁵ This article uses disposable income per capita as an income variable and not wages, which are usually used in the similar studies in developed countries. This is because Ukrainian official statistics on average monthly wages, which is based on the survey of registered firms with more than 10 employees, has many shortcomings and does not cover other important income items such as social assistance, income from entrepreneurial activities, property income, private transfers, etc.

⁶ As before, Kyiv City is assumed to have the same neighboring regions as Kyiv oblast.

⁷ Jackman and Savouri [14] first introduced the comparability index that they measured as the square of the difference in the proportion of population employed in industry and construction in origin and destination regions.

- a set of demographic variables indicating the composition of population in terms of its propensity to move, namely its age composition (share of youth (15–24 years) and prime-age population (25–59 years)), and the share of urban population in total resident population in the beginning of a given year;
- a set of social, topological and environmental variables to account for the possible equilibrium-type factors influencing the choice of destination. They include the crime rate (number of registered crimes per 100,000 population), air pollution indicator (emissions of air pollutants from stationary and mobile sources of pollution in kg per person), the presence of a sea coast (dummy variable), number of doctors of all specializations (per 10,000 residents), number of students of colleges and universities (per 10,000 residents), and new dwellings commissioned during a year (in square meters per 1,000 people)⁸;
- ξ_{ij} refers to disturbance terms.

Most explanatory variables were lagged one year to ensure that they are predetermined and sequentially exogenous. Given a short period with available statistics on bilateral inter-regional migration flows in Ukraine (2008–2012), we did not apply a dynamic panel model as has been done by Andrienko and Guriev [7]. Instead, we estimate the model (1) for two years – 2008 and 2012 – to identify and compare the determinants of interregional migration in two different stages of the business cycle: a recession phase when the global economic and financial crisis has hit Ukraine in the end of 2008 and the economy started to slow down, and a recovery phase when the economy recovered slowly, following one of the deepest recessions in Europe in 2009 (with real GDP contraction of about 15%).

Data. Information on interregional migration comes from administrative statistics on the number of arrivals and departures by region in 2008 and 2012, which is determined according to registration/de-registration of residence by the State Migration Service of Ukraine [9; 10]. Although these statistical data have many reasons for criticism⁹, their great advantage is reliability and frequency, as they are the only source of information on migration flows of population within the country, which is regularly published by the State Statistics Service of Ukraine.

In total, there are 650 observations on bilateral migration flows (matrix 26 * 25) for each year in a larger sample of regions, and 600 observations (25 * 24) in a smaller sample, which excludes Kyiv City as migration to/from it does not always comply with the common rules of migration¹⁰.

The estimation results of the modified gravity model for two years and two samples are provided in Table 2. The effects of basic gravity variables on migration flows are significant and robust to specification changes. As expected, larger regions send and attract more migrants. The estimated distance elasticity of migration ranges between minus 0.91–0.92 in 2008 to minus 0.96–1 in 2012. Hence, distance does provide a serious obstacle to migration within

⁸ It should be noted that the list of these indicators is not exhaustive and can be extended or changed if there is a sufficient number of observations. For example, real per capita expenditures of local governments on education, health, and social assistance can be used instead of the number of doctors and students (see [4] for Ukraine). Andrienko and Guriev [6] also examined the impact of poverty rates, life expectancy at birth, homicide rates, the number of hospital beds, indicators of public transport and roads, telephone lines, the average temperature in summer and winter, the presence of seaport, subsidies in agriculture, etc. on interregional migration in Russia. Living and housing costs are also important factors of internal migration but regional-level statistics is not available in Ukraine.

⁹ Namely, a large number of people, who change the actual place of residence within the country but do not change the place of registration, are neglected. A substantial time lag between the actual movement to some other place and the official registration of new residence in the State Migration Service is possible. Furthermore, migrants may provide false information about the destination place during their de-registration from the previous place of residence.

¹⁰ Alternative source of data – the Labor Force Survey – has been used by the author for the analysis of temporary labor migration and commuting in Ukraine [3].

Ukraine, particularly in 2012. Also, as expected, migration flows tend to be significantly larger between the regions that share a land border compared to non-neighboring regions.

Meanwhile, the common language is a not significant factor in explaining interregional migration when other important factors are taken into account. This finding refutes a widespread perception that the language issue has a significant impact on many social and economic processes in Ukraine.

The estimated impact of key economic disequilibrium-type variables such as disposable per capita income and the unemployment rate is very sensitive to the samples and years used, as its significance and direction changes. If we stick to the year 2012 and a smaller sample, which does not include flows between the capital city and other regions, we get expected results: the unemployment rate in the region of origin has a significant and positive impact on migration flows, and disposable income has a significant and negative impact. Hence, low income and lack of employment opportunities in the region of origin are important factors that encourage out-migration. On the other hand, economic variables in the region of destination do not have significant effect on migration flows. In our opinion, this can be explained not so much by little importance of these factors for migrants as by the lack of reliable information on employment opportunities and income adjusted for the cost of living in the region of destination.

The positive, although not always significant, effect of economic distance suggests that the greater the difference in the employment structure between two regions, the higher the expected migration flows between them (*ceteris paribus*). This unexpected result can be attributed to the selective nature of migration between dissimilar places, especially long-distance migration, as the fast-developing regions with a diverse economic structure tend to attract the best educated and adaptable workers.

Demographic variables are also important determinants of interregional migration flows. The significant and positive impact of the share of people aged 25 to 54 years in the region of origin shows that that this age group seems to respond best to the economic opportunities that may appear in other regions.

The negative (inverse) relationship between the urban share in the region of destination and interregional migration flows in 2012 can be interpreted in a way that migrants might be discouraged from moving to the densely populated regions with a high urban share because of the negative aspects of urban life such as increased daily costs, traffic and infrastructure congestion, high crime rate, poor environmental quality, negative health effects, etc.

Many social and environmental factors used to describe amenities or disamenities in the regions of origin and destination, have significant impact, but not always in an expected direction. For example, people are more likely to leave regions with a higher crime rate and fewer doctors, but, surprisingly, they are also more likely to move to the areas with high crime rates and relatively fewer doctors. Poor environmental quality (measured by emissions of air pollutants) did not influence migration flows in 2012 whereas it discouraged both in-migration and out-migration in 2008.

Conclusions and ideas for further research. There are several important findings of our study. First, geographic distance and similarity of regions (proxied by the presence of a common land border) are found to be very important factors of interregional migration in Ukraine, regardless the phase of the business cycle. Second, migrants respond better to economic constraints (high unemployment and low income) in their place of origin rather than to the possible opportunities in the destination region, whereas their response to non-economic factors is not always in an expected direction. This may be attributed to information asymmetries about working and living conditions in distant areas. From

Table 2. Determinants of interregional migration flows, 2008 and 2012

Variable	26 regions				25 regions (without Kyiv City)			
	2008		2012		2008		2012	
Distance (log)	−0.901***	(0.049)	−0.955***	(0.054)	−0.917***	(0.046)	−0.998***	(0.049)
Population i (log)	0.823***	(0.105)	1.018***	(0.103)	1.303***	(0.142)	1.128***	(0.106)
Population j (log)	0.841***	(0.110)	0.910***	(0.098)	1.255***	(0.148)	0.991***	(0.101)
Common border	0.858***	(0.058)	0.854***	(0.063)	0.898***	(0.061)	0.883***	(0.065)
Common language	0.034	(0.038)	0.075*	(0.039)	0.004	(0.037)	0.029	(0.038)
Disposable income i (log)	−0.006	(0.272)	−0.023	(0.253)	−1.117***	(0.361)	−0.808**	(0.341)
Disposable income j (log)	0.327	(0.264)	0.602**	(0.244)	−0.618*	(0.344)	0.172	(0.327)
Unemployment rate i	−0.054**	(0.024)	0.087***	(0.027)	−0.004	(0.027)	0.075***	(0.028)
Unemployment rate j	−0.080***	(0.024)	0.010	(0.027)	−0.041	(0.027)	0.006	(0.027)
Economic distance (log)	0.006***	(0.002)	0.009***	(0.002)	0.002	(0.003)	0.004*	(0.002)
Urban share i	0.003	(0.005)	−0.006	(0.005)	−0.010*	(0.006)	−0.011**	(0.005)
Urban share j	0.006	(0.005)	−0.020***	(0.005)	−0.006	(0.006)	−0.023***	(0.005)
Share of youth i	−0.004	(0.028)	0.078**	(0.037)	−0.099***	(0.031)	0.022	(0.039)
Share of youth j	−0.090***	(0.028)	−0.086**	(0.038)	−0.172***	(0.032)	−0.120***	(0.039)
Share of prime−age (25−54) i	0.074***	(0.028)	0.086***	(0.029)	0.104***	(0.028)	0.080***	(0.030)
Share of prime−age (25−54) j	0.026	(0.027)	0.004	(0.030)	0.049*	(0.027)	0.001	(0.031)
Number of doctors i (log)	−0.176	(0.185)	−0.575***	(0.197)	−0.498***	(0.186)	−0.736***	(0.196)
Number of doctors j (log)	−0.241	(0.182)	−0.753***	(0.182)	−0.538***	(0.181)	−0.837***	(0.177)
Number of students i (log)	0.057	(0.091)	0.326***	(0.108)	0.123	(0.087)	0.353***	(0.107)
Number of students j (log)	0.119	(0.093)	0.626***	(0.110)	0.186**	(0.088)	0.654***	(0.107)
Crime rate i (log)	−0.205*	(0.116)	0.755***	(0.174)	0.176	(0.152)	0.789***	(0.181)
Crime rate j (log)	0.078	(0.117)	1.010***	(0.181)	0.394***	(0.147)	1.061***	(0.184)
Air pollution i (log)	−0.230***	(0.046)	−0.072	(0.087)	−0.179***	(0.048)	0.042	(0.093)
Air pollution j (log)	−0.291***	(0.049)	0.017	(0.086)	−0.247***	(0.051)	0.085	(0.091)

Variable	26 regions				25 regions (without Kyiv City)			
	2008		2012		2008		2012	
Sea coast i	-0.012	(0.073)	0.207***	(0.059)	-0.016	(0.071)	0.193***	(0.061)
Sea coast j	0.451***	(0.072)	0.502***	(0.057)	0.456***	(0.069)	0.512***	(0.059)
New dwellings i (log)	-0.036	(0.054)	-0.150***	(0.047)	-0.087	(0.055)	-0.172***	(0.048)
New dwellings j (log)	-0.020	(0.054)	-0.129***	(0.049)	-0.058	(0.054)	-0.146***	(0.048)
Constant	-17.886***	(5.132)	-41.827***	(4.603)	-14.258***	(5.024)	-31.324***	(5.227)
Number of observations	650	650	600	600				
R2	0.888	0.908	0.875	0.898				

Source: Author's calculations based on the State Statistics Service of Ukraine data.

Notes: Dependent variable is the log of migration flows between two regions (see model (1) above). Index i denotes an origin region, and index j denotes a destination region. Most variables (except for population shares and economic distance) are lagged one year.

Robust standard errors in parentheses. *, **, *** denote significance levels at the 10%, 5%, and 1% level, respectively.

this follows, that the government and labor market institutions need to provide reliable information on job openings, working conditions, wages, living costs, retraining programs, affordable housing and social indicators across all regions of Ukraine. Besides, in order to make Ukrainians more mobile and responsive to new opportunities, it is important for the government to modernize the population registry and social welfare systems, develop housing and credit markets, and remove labor market rigidities [1].

In further studies, it would be important to estimate a more sophisticated econometric model, using a larger panel of data on bilateral migration flows and including more economic and social variables that can influence migration decisions. Another important direction for further research is the measurement of differences in living and housing costs across the regions and assessment of their impact on interregional migration in Ukraine.

LITERATURA

1. World Bank. In search of opportunities. How a more mobile workforce can propel Ukraine's prosperity. — Washington, DC: World Bank, 2012. — 36 p.
2. World Bank. World development report 2009. Reshaping economic geography. — Washington, DC: World Bank. — 385 p.
3. Купець О. Статистичний аналіз маятникової трудової міграції в Україні // Формування ринкової економіки. Спец. вип. «Праця в ХХІ столітті: новітні тенденції, соціальний вимір, інноваційний розвиток». — К.: Київ. нац. економ. ун-т, 2012. — 1, Ч. 1. — С. 649–660.
4. Kupets O. Do Ukrainians vote with their feet: local public expenditures and inter-regional migration // Наукові записки НаУКМА, Економічні науки. — 2014. — 159. — P. 35–41.
5. Greenwood M. J. Chapter 12. Internal migration in developed countries // Handbook of Population and Family Economics. — 1997. — 1, Part 2. — P. 647–720.
6. Andrienko Y., Guriev S. Determinants of interregional mobility in Russia // Economics of Transition. — 2004. — 12 (1). — P. 1–27.
7. Андриенко Ю., Гурьев С. Разработка модели внутренних и внешних миграционных потоков населения для регионов Российской Федерации. — М.: Центр экономических и финансовых исследований и разработок в Российской экономической школе, 2006. — 52 с.
8. Міграційні процеси в Україні: сучасний стан і перспективи / Ін-т демограф. та соц. досліджень ім. М.В. Птухи НАН України / О.В. Позняк (наук. ред.). — Умань: Візаві, 2007. — 276 с.
9. Державний комітет статистики України. Демографічний щорічник «Населення України», 2008. — К.: ДКС, 2009. — 450 с.
10. Державна служба статистики України. Демографічний щорічник «Населення України», 2012. — К.: ДСС, 2013. — 449 с.
11. Ravenstein E.G. The laws of migration // Journal of the Royal Statistical Society. — 1889. — 52. — P. 241–305.
12. Biagi B., Faggian A. and McCann P. Long and short distance migration in Italy: The role of economic, social and environmental characteristics // Spatial Economic Analysis. — 2011. — 6 (1). — P. 111–131.
13. Zipf G. K. The P1P2/D hypothesis: On the intercity movement of persons // American Sociological Review. — 1946. — 11. — P. 677–686.
14. Jackman R., Savouri S. Regional migration in Britain: An analysis of gross flows using NHS central register data // The Economic Journal. — 1992. — 102, No. 415. — P. 1433–1450.

REFERENCES

1. In search of opportunities. How a more mobile workforce can propel Ukraine's prosperity. (2012). Washington, DC: World Bank [in English].
2. World development report 2009. Reshaping economic geography. (2009). Washington, DC: World Bank [in English].
3. Kupets, O. (2012). Statystychnyj analiz maياتnykovoi trudovoi mihratsii v Ukraini [Statistical analysis of commuting in Ukraine] *Formuvannia rynkovoi ekonomiky. Spets. vyp. «Pratsia v XX stolitti: novitni tendentsii, sotsial'nyj vymir, innovatsijnyj rozvytok» — Formation of the market economy, Special edition*

- «Labour in the 21st Century: New Trends, Social Dimension and Innovative Development». Kyiv: Kyivs'kyj natsional'nyj ekonomichnyj universytet, Vol.1, Part 1, pp. 649–660 [in Ukrainian].
4. Kupets, O. (2014). Do Ukrainians vote with their feet: local public expenditures and inter-regional migration. *Naukovi zapysky NaUKMA, Ekonomichni nauky – NaUKMA Scientific Proceedings, Economic sciences*, 159, 35–41 [in English].
 5. Greenwood, M. J. (1997). Chapter 12. Internal migration in developed countries. In: *Handbook of Population and Family Economics*, Vol. 1, Part 2, pp. 647–720 [in English].
 6. Andrienko, Y. and Guriev, S. (2004). Determinants of interregional mobility in Russia. *Economics of Transition*, Vol. 12 (1), 1–27 [in Russian].
 7. Andrienko, Y. and Guriev, S. (2006). *Razrabotka modeli vnutrennih i vneshnih migracionnyh potokov naselenija dlja regionov Rossijskoj Federacii [Design of the model of internal and external migration flows of population for the regions of the Russian Federation]*. Moscow: Centr jekonomicheskikh i finansovyh issledovanij i razrabotok v Rossijskoj jekonomicheskoy shkole – Centre for Economic and Financial Research [in Russian].
 8. Pozniak, O. (Ed.). (2007). *Mihratsijni protsesy v Ukraini: suchasnyj stan i perspektyvy [Migration processes in Ukraine: current state and future prospects]*. Uman: VPTs «Vizavi» [in Ukrainian].
 9. *Demografichnyj schorichnyk Naseleння Ukrainy, 2008 [Demographic Yearbook Population of Ukraine, 2008]*. (2009). Kyiv: State Statistics Committee of Ukraine [in Ukrainian].
 10. *Demografichnyj schorichnyk Naseleння Ukrainy za 2012 rik [Demographic Yearbook Population of Ukraine in the year 2012]*. (2013). Kyiv: State Statistics Service of Ukraine [in Ukrainian].
 11. Ravenstein, E.G. (1889). The laws of migration. *Journal of the Royal Statistical Society*, 52, 241–305 [in English].
 12. Biagi, B., Faggian, A. & McCann, P. (2011). Long and short distance migration in Italy: The role of economic, social and environmental characteristics. *Spatial Economic Analysis*, Vol. 6 (1), 111–131 [in English].
 13. Zipf, G. K. (1946). The P1P2/D hypothesis: On the intercity movement of persons. *American Sociological Review*, 11, 677–686 [in English].
 14. Jackman, R. & Savouri, S. (1992). Regional migration in Britain: An Analysis of gross flows using NHS central register data. *The Economic Journal*, Vol. 102, No. 415, 1433–1450 [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 07.07.2014

УДК 369.01:314.7:477

O.A. MALYNOVSKA

Dr., of science, chief researcher,
National Institute for Strategic Studies,
Pyrogoва str., 7-A, 10030 Kyiv, Ukraine
E-mail: Malinovska@niss.gov.ua

SOCIAL SECURITY SYSTEM FOR UKRAINIAN LABOUR MIGRANTS: PROBLEMS AND DIRECTIONS OF IMPROVEMENT

After Ukraine gained independence, with the freedom of movement and economic problems of transition period, migration of Ukrainian population greatly intensified. To ensure the social protection of citizens abroad Ukraine signed several international treaties on social security. However, bilateral social security agreements have still not been signed with some of the major destination countries, including Italy and Greece. A large number of migrant workers lack proper employment contracts and legal status in the destination countries and cannot enjoy the right to social security. The existing social security agreements are ineffective due to deficiencies in the agreements and the weak implementation capacities of States. Under these conditions, Ukraine bears the main burden of rendering social benefits to migrant workers and their family members. There is an urgent need for the state to resolve the issue of social protection of migrants. Besides further negotiations on social security agreements with the major countries of destination of Ukrainian migrant workers, it is necessary to encourage participation of migrants in the voluntary pension insurance schemes in Ukraine.

Key words: labour migration, social security agreements, voluntary social insurance.

O.A. Малиновська

д-р наук з держ. упр.,
Національний інститут стратегічних досліджень
E-mail: Malinovska@niss.gov.ua

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ УКРАЇНСЬКИХ ПРАЦІВНИКІВ-МІГРАНТІВ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ

Після набуття незалежності завдяки запровадженню свободи пересування та під впливом економічних труднощів перехідного періоду міграція населення України значно активізувалася. Для забезпечення соціального захисту громадян за кордоном Україна підписала низку міждержавних угод у сфері соціального та пенсійного забезпечення. Разом з тим відсутні угоди з країнами, де працевлаштована значна кількість працівників-мігрантів з України, зокрема з Італією, Грецією. Частина працівників-мігрантів навіть у тих країнах, з якими укладено угоди, працюють без належного оформлення трудових відносин і не можуть скористатися правом на соціальне забезпечення. Проблеми виникають із імплементацією угод, що пов'язано як з їхнім змістом, так і вадами механізмів реалізації. За таких умов основний тягар соціальних виплат щодо трудових мігрантів та членів їхніх сімей несе Україна. Урегулювання питання соціального захисту мігрантів вимагає посиленої уваги держави. Крім подальших переговорів

© MALYNOVSKA O.A., 2014

щодо укладання угод про соціальне забезпечення з основними країнами призначення українських працівників-мігрантів, необхідно заохочувати мігрантів до участі у системі добровільного соціального страхування в Україні.

Ключові слова: *трудова міграція, угоди про соціальне забезпечення, добровільне соціальне страхування.*

Е.А. Малиновская

д-р наук по гос. упр.,

Национальный институт стратегических исследований

E-mail: Malinovska@niss.gov.ua

СОЦИАЛЬНАЯ ЗАЩИНА УКРАИНСКИХ ТРУДЯЩИХСЯ-МИГРАНТОВ: ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

После провозглашения независимости благодаря обеспечению свободы передвижения, а также под воздействием экономических трудностей переходного периода миграция населения Украины значительно активизировалась. Для обеспечения социальной защиты граждан за границей Украина подписала ряд межгосударственных договоров в сфере социального и пенсионного обеспечения. Тем не менее, отсутствуют соглашения с рядом стран, где трудоустроено значительное число трудящихся-мигрантов из Украины, в частности с Италией, Грецией. Часть трудящихся-мигрантов даже в тех странах, с которыми заключены соглашения, работают без надлежащего оформления трудовых соглашений и не могут реализовать свое право на социальное обеспечение. Проблемы возникают с имплементацией соглашений, что связано как с их содержанием, так и недостатками механизмов реализации. Вследствие этого основное бремя социальных выплат трудовым мигрантам и членам их семей несет Украина. Урегулирование вопроса социальной защиты мигрантов требует усиленного внимания государства. В частности, кроме дальнейших переговоров о подписании соглашений о социальном страховании с основными странами назначения украинских трудящихся-мигрантов, необходимо стимулировать участие мигрантов в системе добровольного социального страхования в Украине.

Ключевые слова: *трудова міграція, угоди про соціальне забезпечення, добровільне соціальне страхування.*

Introduction. After having gained independence, Ukraine proclaimed in its Constitution the creation of the welfare state, as well as declared that an individual, his life and health, honour and dignity, inviolability and security shall be recognised as the highest social value (Article 3). The fundamental rights of a citizen include: the right for social security, particularly the right for social protection in connection with disability, loss of a breadwinner in a family, unemployment, old age, etc. These guarantees, surely, apply to the citizens of Ukraine who are migrant workers.

Besides, the state has assumed a constitutional obligation to provide care and protection to Ukrainian citizens staying abroad (Article 25) [1]. However, there are significant barriers to getting adequate access to social protection for citizens employed abroad. They are related to the peculiarities of the present-day migration process and characteristics of migrants, shortcomings and limited capacity of social protection system in Ukraine, insufficient international coordination on these issues. The relationship and interplay of these three factors complicate the realization of the rights of migrants and their families, thus contributing to the worsening of the social situation in Ukraine, which is quite tense.

Study of recent publications. Social and economic impacts of labour migration in Ukraine, the providing of the labour and social rights of migrant workers were studied by E. Libanova, O. Piatkovska, O. Pozniak, M. Romaniuk, U. Sadova. The issues of Ukrainian migrant's social security were particularly analyzed by L. Tkachenko. These studies were primarily based on evidences gained via wide-scale surveys carried out among inhabitants of Ukraine with the focus on the labour migration issues. They were conducted in 2008 and

2012 by the State Statistics Service of Ukraine. However, the conclusions regarding the existing mechanisms of social protection of migrants and assessment of their effectiveness remain relevant.

The problem addressed in this article. The article provides an overview of international treaties on social and pension protection signed by Ukraine, the opportunities for the migrant workers to participate in the national social security system, the challenges faced in this area and substantial recommendations.

Research basic results. After Ukraine gained independence, with the freedom of movement and economic problems of transition period, migration of Ukrainian population intensified to a great extent. The most numerous and socially significant migration flow was constituted by people who leave the country, looking for decent conditions of life and job. In this regard, the rights and interests of citizens living abroad, the issues of their social security have been among the priorities of the Ukrainian migration policy, which was embodied in international agreements signed with the host countries.

After the disintegration of the USSR it was urgently necessary to ensure that the social security rights for citizens who spend a part of their lives in other former Soviet republics would be recognized. In the early 1990s Ukraine signed several multilateral social security agreements within the framework of the Commonwealth of Independent States (CIS) concerning pension benefits, social assistance to families with children, and employment injury benefits. Social security benefits of migrants should be provided according to the legislation of their country of permanent residence. To examine the qualifying conditions for benefits, the insurance periods of other signatory countries are taken into account. However, the costs of social security benefits are borne entirely by the country that provides them. Mutual financial settlements are not included.

Social aspects of labour migration were represented in the Agreement on Cooperation in the Field of Labour Migration and Social Protection of Migrant Workers concluded by the CIS Member States on 15 April 1994. According to this agreement, the signatory parties are to recognize documents on education and qualification of migrant workers without legalization, avoid double income taxation, and allow for the possible transfer of assets. The agreement reaffirmed that the social security of migrant workers is provided according to the legislation of their country of employment, particularly the compensation for work accidents and occupational diseases (employment injury benefits).

The Convention on Legal Status of Migrant Workers and Members of Their Families of the CIS Member States (signed on 14 November 2008 and ratified by Ukrainian Parliament on 21 December 2011) seeks to strengthen cooperation in the field of protection of migrant workers at the CIS level. It affirms that migrant workers, including seasonal and border workers, have equal rights with respect to working conditions as the citizens of the host country. The scope of the Convention covers all migrant workers and their family members who stay legally in the country of destination.

In addition to these multilateral agreements, Ukraine signed several bilateral social security agreements with the CIS States in the 1990s (with Azerbaijan, Belarus, Georgia, Kazakhstan and Moldova). They are based on the principle of the responsibility of the country of residence.

In the first half of the 1990s Ukraine also concluded bilateral labour migration agreements with CIS Member States such as Armenia, Azerbaijan, Belarus, Moldova and the Russian Federation. These agreements provide for the recognition of documents on education and qualification without requiring that these documents be legalized, and the recognition of labour experience in one's employment record. Most of the labour migration agreements

additionally provide for compensation for work accidents and occupational diseases according to the legislation of the country where the employment occurs.

Just after the disintegration of the Soviet Union social security agreements with the CIS States helped resolve the pension provision issues facing Ukrainian citizens who worked in other former USSR countries or who resided in other former USSR countries as pensioners. However, these agreements could be effective only if the signatory countries implemented pension systems similar to those that were inherited from the Soviet period. In the 2000s, the situation changed considerably, as many countries have implemented considerable changes in their social security systems, particularly in their pension systems. The major changes include increases in the retirement age, increases in the qualifying period for pensions, and the introduction of mandatory-funded pension systems. Therefore, as the national social security systems display increasing diversification, the social security agreements concluded with the CIS – which require the country of residence to be responsible for providing social security to migrants – have gradually lost their relevance and are no longer effective instruments of social protection for migrant workers. The implementation of these agreements now faces various complications [2, c. 72]. Moreover, differences between pension systems may distort the migration process. For example, if Russia applies a lower retirement age and a shorter qualifying period than Ukraine, it could result in an increased migration outflow to Russia. In response to these situations and in line with international practice, there is a need to revise the existing social security agreements with the CIS States or to conclude new agreements based on the reciprocity principle.

As a result of the continuous expansion of labour migration, Ukraine has made an effort to conclude labour migration and social security agreements with countries outside the CIS, notably with the EU Member States. From 1993 to 1996, Ukraine signed labour migration agreements with Poland (supplemented by a protocol on seasonal employment in 2005, in 2012 new agreement with Poland was concluded), the Czech Republic, Slovakia, Lithuania, and Latvia. All of these agreements, which are almost identical in structure, provide only a general framework of bilateral cooperation. The main disadvantage of these agreements is the complexity of their application. For example, the agreement with the Czech Republic initially provided a quota of 25,000 Ukrainian workers (which was subsequently increased to 60,000), but in reality only 16,000 Ukrainians were employed in the Czech Republic in the frame of the agreement [3, p.137]. Low effectiveness of the agreements was the main reason for refusal of the Czech Republic and Slovakia to prolong them.

The labour migration agreements that Ukraine signed with Libya and Portugal in 2003 provide greater specifications. These agreements include provisions on the process of the selection of candidates, the main requirements of applicants, and the terms of employment contracts. The labour migration agreement with Spain, concluded in 2009, covers permanent workers, seasonal workers and interns. However, no one has been employed following the procedures defined by these agreements. This is mainly due to the complex governmental procedure officially required by the two countries, which both employers and migrant workers try to avoid. The migrant workers mainly use private recruitment agencies or contact foreign employers directly, for instance, via specific vacancies through their respective websites.

In the opinion of Ukrainian experts, these labour migration agreements do not effectively regulate labour migration or guarantee the rights of migrant workers. Rather, they represent a declaration of the partners' intention to develop cooperation in the field of employment. As for the right to social security, the agreements refer either to national legislation or to special bilateral social security agreements. Consequently,

social security agreements are now considered a priority instrument to achieve more concrete objectives.

That is why Ukraine always raises the issues of social security agreements in negotiations with the European countries. Ukraine ratified the European Convention on the Legal Status of Migrant Workers (1977) on 16 March 2007. It obliges the signatory States to ensure equal treatment of social security for migrant workers and their family members, and requires that these acquired rights be maintained. The Article 25 of the Agreement on Partnership and Cooperation between Ukraine and the European Communities and their Member States (1994) [4] provides that the parties should enter into social security agreements for Ukrainians who work legally in the EU. Such agreements should allow for the aggregation of the workers' insurance periods when calculating pensions, the provision of medical care, and the export of pensions.

This agreement is in effect since 1998 and should be replaced by the Association Agreement signed in 2014 [5]. By negotiating an Association Agreement between Ukraine and the EU, the parties admitted the importance of joint regulation of migration flows and related dialogue, which should be based on the principles of solidarity, mutual trust, shared responsibility and partnership (Article 16). According to Article 18 of the Agreement the existing access to employment opportunities for Ukrainian migrant workers, which is guaranteed by the Member States in line with bilateral agreements, should be further ensured and, where possible, improved. The Member States which do not have such agreements with Ukraine should explore the possibility of signing them. The Association Agreement also states that the citizens of Ukraine who are legally employed on the territory of a Member State shall be free from discrimination of any kind. Unfortunately, there is no clause stipulating the need to conclude the agreements on social insurance, as it was in the Partnership Agreement. Yet, in view of the norms on non-discrimination and the agreements on the mobility of workers, there is every reason to hope for a successful continuation of bilateral negotiations on the social protection of migrants. Moreover, the Communication from the European Commission of 30 March 2012 «The External Dimension of EU Social Security Coordination» [6] implies that the Member States will conclude bilateral agreements on social security with third countries, particularly neighboring countries, being guided by the principles set in the Association Agreement.

Ukraine has concluded nine bilateral social security agreements with EU Member States (Bulgaria, Estonia, Spain, Latvia, Lithuania, Poland, Portugal, Slovakia and the Czech Republic). The negotiations with Germany are almost finished and await final signature. However, attempts initiated by Ukraine to conclude social security agreements with Italy and Greece have not yet materialized.

These social security agreements apply to migrant workers and persons who reside permanently abroad. They cover whole branches of social security, i.e. old-age, disability and survivors' pensions, medical care, sickness and maternity, and employment injury. Some agreements (for example, those concluded with Estonia, Latvia, Lithuania and Portugal) cover unemployment insurance as well. Unlike the agreements with the CIS countries, the bilateral social security agreements with the EU Member States are based on the pro rata basis. This means that each State is responsible for its part of any insurance obligations.

The main basic principles of these agreements are following:

- equality of treatment, which means that a migrant worker should have, as far as possible, the same rights and obligations as the nationals of the destination country;
- the determination of the applicable legislation, ensuring that, by establishing the rules for determining the applicable legislation, the social security of a migrant worker is governed at any one time by the legislation of one country only;

- the maintenance of the acquired rights and provision of benefits abroad, which means that any acquired right, or right in course of acquisition, should be guaranteed to the migrant worker in one territory, even if it has been acquired in another, and that there should be no restriction on the payment, in any of the countries concerned, of benefits for which the migrant has qualified in any of the others; and,
- the maintenance of the rights in the course of acquisition, which means that where a right is conditional upon the completion of a qualifying period, account should be taken of periods served by the migrant worker in each country.

An underlying fundamental principle is reciprocity, which means that each country that is a party to the agreement undertakes to apply the same mechanisms as every other party to make social security benefits more accessible to migrant workers.

The calculation of pensions to be paid by each country is based on the insurance period accrued in its territory.

It should be noted that disability and survivors' pensions due to work-related accidents or diseases are paid by the State where the injured person was insured. Generally no insurance period is required to qualify for these benefits.

Benefits for a temporary loss of working capacity and maternity benefits are also paid by the State where the employee was located at the time of temporary incapacity for work or maternity.

Unemployment benefits are paid by the State where the person resides permanently. However, to determine one's benefit amount, the insurance periods acquired in both countries are taken into account.

It is important to note that these agreements provide for the export of benefits abroad when the beneficiary moves to another State.

These agreements are also important for those who permanently leave Ukraine. The current Ukrainian legislation still contains a provision to terminate pension payments for pensioners who permanently reside abroad unless there is an agreement with the country of residence (except for disability and survivors' pensions due to work accidents or occupational diseases). Although the Constitutional Court of Ukraine recognized this rule as unconstitutional, amendments have not yet been approved by Parliament.

Ukrainian experts have concluded that, overall, these agreements ensure the social security of Ukrainian citizens who work legally in the signatory countries, although specific difficulties still occur at the implementation stage. The social security agreements also encourage legal employment and provide incentives for migrant workers to return to Ukraine, since the citizens of Ukraine who work abroad legally are covered by the social security system of the host countries, pay the insurance premiums and under certain conditions can get social benefits when they return home. However, if bilateral agreement is absent, when they return to the home country they lose these benefits, as well as contributions to social funds abroad. This prompts some of them to continue their stay abroad, with subsequent determination to relocate for permanent residence.

The exchange of insurance records is increasingly important following the reform of the Ukrainian pension system. This reform extended the required insurance period for old-age pensions from five years to 15 years. Moreover, it extended the required insurance period for full old-age pensions from 20 years to 30 years for women and from 25 years to 35 years for men.

Despite the number of social security agreements concluded between Ukraine and the European countries, the social security coverage of Ukrainian migrants remains low. This can be explained by the following:

- Bilateral social security agreements have still not been signed with some of the major destination countries.
- A large number of migrant workers and seasonal migrant workers lack proper employment contracts and legal status in the destination countries.
- The existing social security agreements are ineffective due to deficiencies in the agreements and the weak implementation capacities of States.

According to the 2012 labour migration survey carried out by the State Statistics Service [7, p. 42], only one third migrant workers (38.7 per cent) had residence and work permits whereas one quarter (23.7 per cent) had temporary registration and 12.8 per cent had work permits. At the same time, some 16.7 per cent of migrants stayed abroad without any official status, and another 3.7 per cent had only tourist visas which of course provide no legal ground for employment abroad. In Russia and Poland every fifth migrant stayed on an unlawful legal basis (20.7 per cent and 19.2 per cent respectively). Some 8.0 of workers in Poland had only a tourist visa. Every eighth migrant in Italy (12.5 per cent) had no official status, and almost the same percentage (12.8%) entered the country with just a tourist visa.

Migrant workers working in the Czech Republic revealed the highest level of legal status with more than two-third of them (71.7 per cent) having both residence and work permits. More than half of migrants (59.1 per cent and 54.5 per cent respectively) had such a legal status in Spain and Italy, and about one-fourth of migrants had it in Poland and Russia (28.2 per cent and 23.5 per cent). The survey found no person without formalized legal status in Portugal.

As compared with the results of the labour migration survey carried out by the State Statistics Service in 2008 [8], the situation has improved, but still complicated (Fig. 1). Thereby, it is no wonder that according to the survey results in 2012 only a third (38.0%) of migrants entered into written employment agreement with foreign employers. Migrants working in private households (domestic work) are especially vulnerable. They formalize their employment arrangements only rarely (in 16.5%) with a written document. Migrants working in construction had written contracts only in 26.4% of cases [7, p. 51].

In principle, a migrant worker with an appropriate legal status is subject to national social security legislation even if social security agreement is absent. However, the legislation of some States does not provide for automatic social security coverage for all categories of migrant workers. For example, the Russian Federation provides social security coverage only for migrant workers with contracts for longer than six months. Consequently, a large number of Ukrainian workers who use visa-free entry or three-month legal stay periods in Russia and those who work on a short-term rotating basis are not covered by Russian social security.

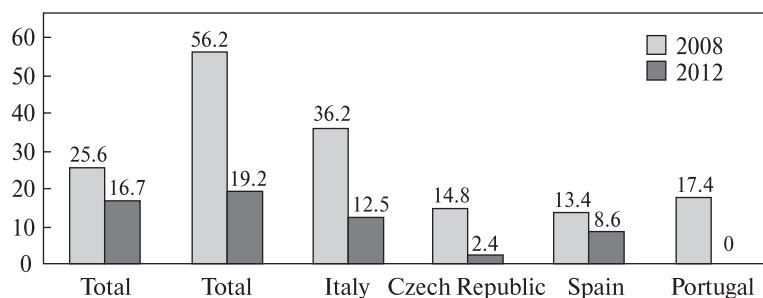

Fig. 1. Share of migrants without any official status according to the 2008 and 2012 labour migration survey carried out by the State Statistics Service of Ukraine

Source: State Statistics Service of Ukraine.

In some cases, the national social security legislation of destination countries does not fully meet the needs of migrant workers. For example, the benefit levels paid by Turkmenistan's social security system are very low in terms of UAH. Since the Unemployment Insurance Fund of Ukraine does not keep individual contribution records, migrant workers are faced with difficulty if they need to prove their insurance record, for instance if they are trying to claim unemployment benefits in their country of stay. In addition, since Ukraine has not introduced a national health insurance system, the coordination of medical benefits is outside the scope of the bilateral social security agreements.

Ukraine also faces major challenges in the implementation of social security agreements. Some agreements are not accompanied with the administrative arrangements necessary for their implementation.

Although the agreements specify which institutions are competent to implement the agreements, the institutions lack the necessary organizational structure and human resources to do so. The implementation of the agreements is further impeded by a lack of necessary skills (such as linguistic knowledge) on the part of the staff. There are also misunderstandings with regard to medical conclusions, since different health indicators are used in different countries.

Under such conditions, in addition to the initiation of negotiations on international agreements on social security, it is extremely important to enroll migrants into the national social insurance system. To facilitate this process, in 2004 the state introduced voluntary pension insurance for people living and working abroad. A simplified procedure for registration of contracts is in force since 2008 (it enables to arrange it by phone, by filling out an application on the Internet or send it via regular mail). The citizen determines the value of the contribution individually, however, its amount cannot be less than its minimum rate. Optionally, the citizen can pay not only current payments, but also pay past period's contributions for the time not covered by pension insurance (since 2004, when the corresponding system was introduced). However, there is a weak point in the mechanism of voluntary participation in the pension system: the contract cannot be entered with a person who has already returned to Ukraine and got a job. That is, migrants as they return have no possibility to pay contributions for previous years, or they should do so before they get employed in Ukraine.

Yet, the main problem is that today only few workers have taken advantage of this opportunity. According to the Pension Fund of Ukraine, only 614 citizens working abroad decided to voluntarily take part in the compulsory state pension insurance [9]. The number of people who choose to «buy» insurance period, i.e. to make payments for the previous period, is even less – 194 [10]. The main reason for this is the lack of trust in the national financial institutions, which has intensified in recent years due to problems with the return of bank deposits in Ukraine.

The fact that the migrant workers are not covered by social insurance, in addition to inability of many individuals not covered by the social insurance to benefit from their rights, results in a range of serious financial consequences for the country. First, workers lose their contributions made during the period of abroad employment. Second, the social funds of Ukraine lose a lot of money, as migrant workers either pay them in foreign countries, or do not pay them at all. At the same time, migrants who have returned to the home country and their families living in Ukraine use the health services provided by the state, receive social benefits, such as the allowance for a child birth, get the unemployment allowance, albeit in a minimal amount, and their pensions similarly to other citizens of Ukraine. All this creates an extra burden on social security funds and the state budget of Ukraine. And in the future,

if the issue of social insurance of migrant workers will not be properly regulated, the burden will increase as a result of an increase in the number of people who work abroad for years and due to the fact that more and more workers will return to Ukraine when they reach a retirement age, as they cease their career or face health problems.

Conclusions. Thus, the social protection of migrants is realized in two ways: through the social security system of the country, and through the agreements with the host states where the migrants are employed and reside, i.e. interstate (intergovernmental) agreements. Subsequently, Ukraine bears the main burden of rendering social benefits to migrant workers and their family members. As a result, and due to the economic crisis, budget imbalances within the social funds, aging of population and increasing demographic pressure on working population, there is an urgent need for the state to resolve the issue of social protection of migrants.

The following measures to improve the situation are desirable:

- Negotiate further social security agreements with the major countries of destination of Ukrainian migrant workers.
- Evaluate the effectiveness of the bilateral agreements concluded with the CIS States based on the territorial principle.
- Develop possible options for providing social security for temporary migrant workers, particularly Ukrainians employed in the Russian Federation for periods of less than six months.
- Review the implementation of existing agreements, and take the measures necessary to improve their implementation abroad and in Ukraine (e.g., through improved legislation).
- Strengthen the cooperation on data exchange between the Ukrainian ministries and the liaison bodies in Ukraine and in other countries.
- Provide technical assistance for the implementation of the existing social security agreements; in particular, strengthen the capacity of the social security institutions which are in charge of implementing social security agreements.
- Improve the work of the diplomatic and consular missions of Ukraine on the protection of migrants' rights; for example, assign staff which provides migrant workers with assistance on issues related to employment and social security within the diplomatic and consular missions of Ukraine in the main destination countries.
- For Ukrainian migrant workers in countries that have signed social security agreements with Ukraine: disseminate information on migrant workers' rights arising from labour migration and social security agreements.
- For Ukrainian workers in countries that have not yet signed social security agreements with Ukraine: encourage participation in the voluntary pension insurance schemes and distribute information on its application and benefits.
- Remove the limitations on the retrospective payment of pension contributions for migrants who have returned and found employment in Ukraine.

LITERATURE

1. Конституція (Основний закон) України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
2. Ткаченко Л.Г. Проблеми соціального забезпечення українських трудових мігрантів // Демографія та соціальна економіка. — 2009. — № 1. — С. 71–79.

3. Сапон Н. Система двосторонніх угод з працевлаштування та захист прав українських громадян за кордоном: визначення пріоритетів та проведення переговорів // Матеріали Національного тристороннього семінару «Політика у галузі трудової міграції, нормативно-правова база та її застосування з метою запобігання торгівлі жінками в Україні» (Київ, 15–17 березня 2004 р.) — К.: МОП, 2005. — С. 135–139.
4. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_012
5. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/docs/Agreement/AA_Body_text.pdf
6. The External Dimension of EU Social Security Coordination. — COM(2012) 153 final. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.emnbelgium.be/sites/default/files/publications/1_en_act_part1_v6.pdf
7. Report on the Methodology, Organization and Results of Modular Sample Survey on Labour Migration in Ukraine / ILO, State Statistics Service of Ukraine. — К.: Ptoukha Institute for Demography and Social Studies, 2013.
8. Зовнішня трудова міграція населення України / Державний комітет статистики України. — К.: 2008. — 118 с.
9. Андрусенко Н. Літнім українцям, які емігрували за кордон, ПФ виплачує пенсії щоквартально. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.gazetaukrainska.com/index.php>
10. По роботу за кордон... // Вісник Пенсійного фонду України. — 2014. — № 1 (139) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/article;jsessionid=8D73-9F4E3DE0670761896C828B3E3A11.app1?art_id=214356&cat_id=211847

REFERENCES

1. Konstytucija (Osnovnyj zakon) Ukraïny [Constitution (The Main Law) of Ukraine]. (n.d.) *zakon1.rada.gov.ua*. Retrieved from: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].
2. Tkachenko, L.G. (2009). Problemy social'nogo zabezpechenia ukraiïns'kykh trudovykh migrantiv [The problems of the social security of the Ukrainian labour migrants]. *Demografiia ta sociialna politika – Demography and social policy*, 1, 71-79 [in Ukrainian].
3. Sapon, N.A. (2004). Systema dvostoronnih ugod z pracevlashtuvania ta zahyst prav ukraiïns'kykh gromadian za kordonom: vuznachenia priorytetiv ta provedenja peregovoriv [The system of bilateral agreements on employment and protection of Ukrainian citizens abroad: prioritization and negotiation]. Policy in the sphere of labour migration, legal base and its implementation in the aim of prevention of women trafficking in Ukraine. *Nacional'nyj trystoronnij seminar (15-17 bereznia 2004 roku) – National tripartite seminar*. (pp. 135-139). Kyiv: ILO [in Ukrainian].
4. Uгода pro partnerstvo i spivrobitnytstvo mizh Ukraïnoiu i Ievropejs'kymy Spivtovarystvamy ta iih derzhavamy-chlenamy [Partnership and Cooperation Agreement between the European Communities and their Member States, and Ukraine]. (n.d.). *zakon4.rada.gov.ua*. Retrieved from: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_012 [in Ukrainian].
5. Uгода pro asociaciiu mizh Ukraïnoiu, z odniiei storony, ta Ievropejs'kym soiuzom i jogo derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony [Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part]. (n.d.). *kmu.gov.ua*. Retrieved from http://www.kmu.gov.ua/docs/Agreement/AA_Body_text.pdf [in Ukrainian].
6. *The External Dimension of EU Social Security Coordination*. COM(2012) 153 final. Retrieved from: http://www.emnbelgium.be/sites/default/files/publications/1_en_act_part1_v6.pdf [in English].
7. *Report on the Methodology, Organization and Results of Modular Sample Survey on Labour Migration in Ukraine*. (2013). Kyiv: ILO, State Statistics Service of Ukraine, Ptukha Institute for Demography and Social Studies. [in English].
8. *Zovnishnia трудова migraciia naseleennia Ukraïny [Foreign labour migration of population of Ukraine]*. (2008). Kyiv: State Statistics Committee of Ukraine [in Ukrainian].

9. Andrusenko, N. F. Litnim ukraiinciam, iaki emigruvaly za kordon, PF vyplachuie pensii shchokvartaljno [For older Ukrainians who emigrated abroad, PF pays pension quarterly]. (n.d.). Retrieved from: <http://www.gazetaukrainska.com/index.php> [in Ukrainian].
10. Morozova, L. (2014). Po robotu za kordon... [For work abroad...]. *Visnyk Pensijnogo Fondu Ukrainy – Journal of Pension Fund of Ukraine. Vol. 1 (139)*. Retrieved from: http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/article;jsessionid=8D739F4E3DE0670761896C828B3E3A11.app1?art_id=-214356&cat_id=211847 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 07.07.2014

UDK 314.745.23(477)

T.O. HNATYUK

PhD (Political Science), Researcher
M.V. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
National Academy of Sciences of Ukraine.
60, T. Shevchenka blvrd., Kyiv, 01032, Ukraine
E-mail: tetyana_hnatyuk@bigmir.net

INTERNALLY DISPLACED PERSONS: A NEW CHALLENGE FOR UKRAINE

The process of internal displacement in Ukraine during the six months since it has begun is described in the article. Secondary research was done that included analysis of statistical data, Ukrainian legislation, reports of international organizations, statements of NGOs and Ukrainian authorities. The author distinguishes between two groups of internally displaced persons according to the region of origin – from Crimea and from the Eastern part of Ukraine. An analysis of the main characteristics of different groups of internally displaced persons such as number, growth dynamics, and destination is presented. The author pays attention to the following issues of development of the Ukrainian state policy towards internally displaced persons: terminology, Ukrainian legislation and state bodies, registration system of internally displaced persons, their access to accommodation, social care, and registration of residence. The author proposes the following recommendations: adoption of law regulating and defining special status of internally displaced persons; developing state programs and finding durable solutions for this group of people taking into account their different life strategies; working with public opinion and preventing negative attitudes to the internally displaced persons; amending tax legislation in order to receive financial assistance from different donors.

Key words: internal displacement, state policy, Ukraine.

T.O. Гнатюк

канд. політ. наук, наук. співроб.
Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
E-mail: tetyana_hnatyuk@bigmir.net

ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ: НОВИЙ ВИКЛИК ДЛЯ УКРАЇНИ

Розглянуто процес внутрішнього переміщення осіб в Україні протягом перших шести місяців після його початку. Дослідження проведено на основі вторинної інформації – використані статистичні дані кількості зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб, законодавчі акти України, звіти міжнародних організацій, заяви представників неурядових організацій і державних органів України. Визначено основні характеристики процесу внутрішнього переміщення в Україні. З'ясовано, що внутрішньо переміщені особи (ВПО) формують дві групи – з Автономної Республіки Крим і зі Східних областей України, які мають свої особливості. Проведено аналіз формування державної політики України щодо внутрішньо

© ГНАТЮК Т.О., 2014

переміщених осіб. Увага приділена наявним проблемам у таких сферах: розбудова термінологічного апарату, створення системи реєстрації внутрішньо переміщених осіб, формування законодавчої бази і державних інституцій, забезпечення житлом, реєстрація перебування, доступ до соціального захисту і вирішення вітальних потреб даної групи. Встановлено, що потребує ухвалення закон, який визначатиме статус внутрішньо переміщених осіб. Необхідно прийняття державних програм, спрямованих на забезпечення потреб двох категорій ВПО з урахуванням їх життєвих стратегій. Серед завдань держави — робота з громадською думкою і попередження негативного ставлення до переселенців, внесення змін до податкового законодавства країни з метою залучення фінансової допомоги донорів.

Ключові слова: внутрішнє переміщення, державна політика, Україна.

Т.О. Гнатюк

канд. полит. наук, научн. сотрудн.

Института демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: tetyana_hnatyuk@bigmir.net

ЛИЦА, ПЕРЕМЕЩЁННЫЕ ВНУТРИ СТРАНЫ: НОВЫЙ ВЫЗОВ ДЛЯ УКРАИНЫ

Рассмотрен процесс внутреннего перемещения лиц в Украине в первые шесть месяцев после его начала. Исследование проведено на основе вторичной информации — использованы статистические данные количества зарегистрированных внутренне перемещенных лиц, законодательные акты Украины, отчеты международных организаций, заявления представителей неправительственных организаций и государственных органов Украины. Обозначены основные характеристики процесса внутреннего перемещения в Украине. Определено, что лица, перемещенные внутри страны, составляют две группы — из Автономной Республики Крым и из восточных областей Украины, имеющие свои особенности. Проведено анализ формирования государственной политики Украины по отношению к лицам, перемещенным внутри страны. Внимание уделено существующим проблемам в таких сферах: создание терминологического аппарата, государственная система регистрации лиц, перемещенных внутри страны, формирование законодательной базы и государственных институций, обеспечение жильем, регистрация места пребывания, доступ к системе социальной защиты, решение витальных потребностей данной группы. Установлена необходимость принятия закона, определяющего статус вынужденных переселенцев. Необходима разработка государственных программ, направленных на обеспечение потребностей двух категорий вынужденных переселенцев в зависимости от их жизненных стратегий. Среди заданий государства — работа с общественным мнением и упреждение негативного отношения к переселенцам, внесение изменений в налоговое законодательство страны с целью получения финансовой помощи от доноров.

Ключевые слова: внутреннее перемещение, государственная политика, Украина.

Introduction. The annexation of the territory of Ukraine's Autonomous Republic of Crimea by the Russian Federation in March 2014 and the start of an anti-terror operation in May 2014 in Lugansk and Donetsk regions (oblasts) by the Ukrainian Government led to massive internal displacement of people in Ukraine. Therefore, a new group of people has appeared in the Ukrainian society — internally displaced persons (IDPs) and the Ukrainian state has faced new challenges.

Study of recent publications. IDPs as a result of a military conflict are a new phenomenon for scientific community in the independent Ukraine. There is a lack of scientific publications on this topic for now in Ukraine. However, international organizations — the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) and the International Organization for Migration (IOM) — have significant experience in analysis of situation, monitoring and developing policy recommendations for the authorities of the countries that face internal displacement. The reports of international organizations about IDPs' problems in Ukraine which were published in May [4], July [7] and August [6] 2014 have presented statistic data and description of the main needs of the IDPs.

The aim of the article is to define positive results and drawback of Ukrainian state policy towards IDPs during the first six months of internal displacement (March–August 2014). The following questions have been raised: 1) what special characteristics does the process of internal displacement in Ukraine have? 2) what are the current main measures of the Ukrainian state for solving the IDPs' issues? For this purpose the secondary research was done that included analysis of statistical data, Ukrainian legislation, reports of international organizations, statements of NGOs and Ukrainian authorities. The author used analysis, synthesis and comparative methods in the research.

Basic results of the research. *The process of internal displacement* in Ukraine. According to the Guiding Principles on Internal Displacement [1] internally displaced persons are «persons or groups of persons who have been forced or obliged to flee or to leave their homes or places of habitual residence, in particular as a result of or in order to avoid the effects of armed conflict, situations of generalized violence, violations of human rights or natural or human-made disasters, and who have not crossed an internationally recognized State border».

The number of IDPs is quite high in the world – 28.8 million as of the end of 2012. Compared with the same period in 2011, there has been an increase of 2.4 million and the highest level ever recorded has been reached [2, p. 8]. The reason for the significant increase of IDPs' numbers is the rise in the number of violent conflicts, especially in the Middle East and North Africa.

The first data about the IDPs in Ukraine were released by the UNHCR at the end of March 2014. At that moment 3,000 people from the Crimea were seeking asylum in the Ukrainian mainland. During the summer 2014, the number of IDPs increased rapidly: there were 190,087 IDPs in Ukraine as of 19.08.2014.

The statistics of the UNHCR is based on the data from state and local authorities that have been collecting the IDPs' calls. Taking into account that not all of the IDPs report to the state authorities for different reasons the number of IDPs in Ukraine can be much bigger.

There are two groups of IDPs in Ukraine: the IDPs from the Crimea and the IDPs from the East of Ukraine. The distinctions between the two groups are following.

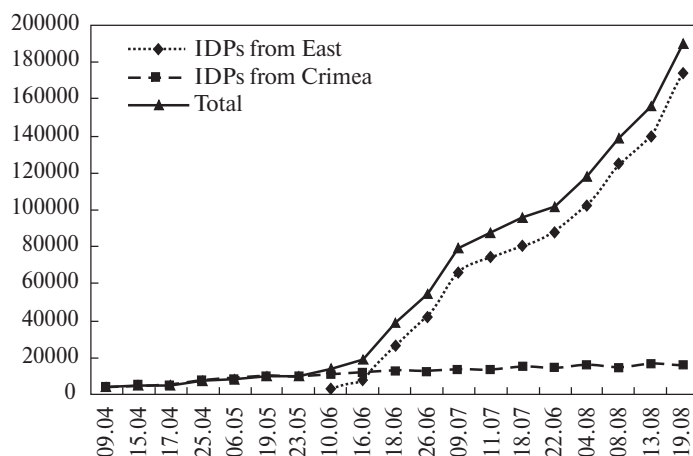

Fig. 1. Dynamics of increasing number of IDPs in Ukraine, 09.04.2014 – 19.08.2014 (persons)

Source: UNHCR. The UN Refugee Agency [3].

First of all, there are different causes of internal displacement. The displacement process of people from the Crimea started after the referendum on independence of the Crimea and consequent integration of the peninsula into the Russian Federation. The start of an anti-terror operation in the East of Ukraine led to forming the second group of the IDPs from this region.

Secondly, the groups are different by size. The main part of the IDPs from the Crimea moved to the mainland since the end of April till the middle of May 2014. After that there has been a negligible increase of the group's numbers (see Figure 1). The official statistics has been counting the IDPs from the East of Ukraine since 10.06.2014, when the number of the group measured up to 3,134 people. During June–August 2014 the number of the IDPs from the East increased dramatically and became much bigger than the first one – 85% of all IDPs.

Thirdly, the causes of the displacement process provided for the conditions of displacement. The main factors that triggered movement from the Crimea were increasing insecurity for journalists and political activists; religious persecution in case of Muslims and evangelical Christians; uncertain future for people whose action were linked to Ukrainian professional licenses (small business owners, pharmacists, lawyers, accountants, etc.); a wish to continue Ukrainian education. In other words IDPs from the Crimea had the opportunity to plan their movement more or less carefully.

The crucial factors that triggered movement from the East are the military operation, shortage in food stocks and other essentials, economic downturn, reprisals against non-supporters of secession. Therefore the IDPs from the Eastern part of Ukraine are not only the largest but also the most vulnerable group.

Fourthly, there is a difference in settlement strategy between the groups of the IDPs in Ukraine that identifies their future living strategy – to stay in a new place or to return back. For instance, the IDPs from the Crimea most often move to Central (45%) and Western Ukraine (26%) [5]. Their largest groups were located in Kyiv oblast, Lvivska and Odesska oblasts as of 19.08.2014. The members of this group prefer to stay in Ukraine or to seek asylum in the EU member-states. This can be explained by two factors: there are many Crimean Tatars among the IDPs from the Crimea in Western Ukraine (80% of the IDPs) and in the Kyiv region (25% of the IDPs), and there are many cases of impairment of their rights on the peninsula.

The main places of destination of the IDPs from the East are the nearest regions from the conflict zone – Kharkivska and Donetsk regions. This goes to prove that these people are not going to change the place of residence but will try to wait for the end of military operation in a safer location. For instance, the UNHCR reported [8] about the first 100 families that returned to their homes in Slavyansk town (Donetsk oblast).

There are also some common characteristics of internal displacement in Ukraine. Women and children compose the majority of the IDPs' population. According to the IOM report [9, p. 4], there are many cases when men have removed their families to mainland Ukraine and returned back to the Crimea to protect the property.

People are on the move: some people are in search of accommodation or employment; others travel back to their region with the purpose of solving some problems. There are secondary movements when the IDPs had to move two times – at first from the Crimea and later from the Eastern region of Ukraine. The last trend is typical for Lugansk and Donetsk oblasts where the number of IDPs has decreased since May 2014.

An escalation of the conflict in Ukraine has forced some Ukrainian citizens to seek asylum abroad: as of 19.08.2014, there are 70.3 thousand such people. The number of

Table 1. Number of Ukrainians seeking asylum (persons)

Country of asylum	11.07.14	18.07.14	22.07.14	04.08.14	08.08.14	13.08.14	19.08.14
Belarus			108	199	199	283	291
Poland			558	1067	1,067	1,160	1,196
Slovakia			4	4	4	4	4
Hungary			14	23	23	23	29
Romania			23	23	23	23	20
Moldova			18	22	22	36	38
Russia			31,329	48,000	55,261	68,800	68,800
Total	20,909	20,909	32,054	49,338	56,599	70,329	70,378

Source: UNHCR. The UN Refugee Agency.

people who have applied for refugee status in the EU member-states is increasing but very slowly: 599 people applied as of July, and 1,249 people as of 19.08.2014. The main increase is fixed in Poland (from 558 people as of 22.07.2014 to 1,196 people as of 19.08.2014). There are Ukrainians who seek asylum in Belarus as well as in Moldova. However, the largest part of Ukrainians has moved to the Russian Federation. During August their number has increased more than twofold: from 31.3 thousand as of 22.07.2014 to 68.8 thousand as of 19.08.2014.

The measures of Ukrainian authorities for solving the IDPs' issues. Notwithstanding the fact that the Ukrainian state was not ready for the appearance of the IDPs on its territory, many important measures were provided by the state authorities during the first six months of internal displacement.

At the end of March 2014 the Ministry of Social Policy of Ukraine assumed the role of coordinator for the central and local authorities' social support measures for citizens moving from the Crimea to other regions of Ukraine for temporary residence. A governmental telephone «hot line» for the IDPs was created; social protection agencies were mobilized; procedures of receiving pension and insurance benefits through social insurance funds were simplified; employment services for the IDPs were provided by the Ministry. Recreation and retreat centers were provided for the IDPs as temporary accommodation. The passport services for the IDPs from the Crimea were replaced to the State Migration Service offices on the mainland. The procedure for transferring students from the universities of Crimea to other Ukrainian universities was simplified by the Ministry of Education and Science of Ukraine. The issues of resettlement, health care, education of children in kindergartens and schools, employment and retrieval of lost documents were assumed by the Regional State Administrations.

However, most of the measures were taken in order to improve the emerging situation. The main strategic issues remained unresolved. First of all, the term «internally displaced persons» has not found unanimous support in the Ukrainian society, even though it represents the essence of the phenomenon and is enshrined in international law. The alternative terms «forced relocates» that exists only in Russian legislation or even a more inaccurate one – «refugees» – were often used by the Ukrainian mass-media concerning the IDPs.

The situation in Ukrainian legislation is also not regulated. There are terms «citizens who have resettled from the temporarily occupied territories» in the Law of Ukraine «On guaranteeing the rights and freedoms of citizens and on the legal regime on the temporarily

occupied territory of Ukraine» or «persons who have left their place of residence forcedly» in the draft law «On the legal status of persons who are forced to leave the residence because of temporary occupation of the Autonomous Republic of Crimea and the City of Sevastopol, and circumstances surrounding the conduct of anti-terrorist operation on the territory of Ukraine». This situation leads to confusion in terms and shows legal nihilism of the Ukrainian lawmakers. Moreover, terms that are not harmonized with international law can lead to difficulties and additional legislation work in the future.

Secondly, the system of IDPs registration is noted among the priority issues by state authorities, international and non-governmental organizations. Only a small number of people have been registered in the state registration system for the IDPs as in Ukraine people do not trust the state authorities. In addition, the registration system was not uniform and did not reflect the gender, age and basic needs of the IDPs. As a result, the state had no information about the real extent of displacement and the IDPs' needs. Consequently, there was no possibility to apply for financial support to international organizations that require a clear list of issues and their scope. However, the Ministry of Social Policy of Ukraine and the Ministry of Regional Development worked together with the assistance of the UNHCR on developing the tools for IDPs registration and data collection.

Thirdly, the legal framework for the IDPs in Ukraine has been developing slowly. Thus, it does not meet the urgent needs of this group of people.

Taking into account the number of IDPs in the world, the main recommendations were identified in the «Guiding Principles on Internal Displacement» [1] by the United Nations in 1998 to the states that have faced the phenomenon of displacement. Among basic human rights of IDPs the Guiding Principles define equality with other persons in their country, the right to seek asylum in another country, the right to protection and humanitarian assistance from the national government, the right to the unity of families and to an adequate standard of living (food, water, clothing, shelter, medical care and so on), the right to get lost documents, the right to education, to protection of property possessions left behind against destruction and arbitrary and illegal appropriation, occupation or use. In the document special attention is paid to the prohibition to call the IDPs in the armed forces, or to call children who have been internally displaced into the army.

The Law of Ukraine «On guaranteeing the rights and freedoms of citizens and on the legal regime on the temporarily occupied territory of Ukraine» was adopted on 15 April 2014 – a month after the first IDPs from the Crimea appeared.

According to the Law Ukraine does not recognize the annexation of the Crimea (Art. 1), guarantees property rights in the Crimea (Art. 11) and agrees that human rights and freedoms, cultural heritage on the temporarily occupied territory will be protected (Art. 5). However, the Ukrainian state has completely lost control of the peninsula and because of this reason there is no possibility to fulfill these provisions of the law.

Among the positive achievements of the law are permission for free movement of people between the Ukrainian mainland and the Crimea, protection of the rights to employment, pensions, compulsory state social insurance, social services, education, document recovery, electoral rights of people who have left the temporarily occupied territory (Arts. 6, 7, 8). The appropriate mechanisms were described in the bylaws of the responsible ministries and agencies.

However, the Law does not apply to the IDPs from the Eastern Ukraine that is currently the largest and the most vulnerable group of the IDPs. According to the Law special status is not granted even the IDPs from the Crimea. The law neither covers such important issues as provision of housing, registration of temporary residence and business, etc.

The situation around the Law of Ukraine on IDPs, which would cover the IDPs from the Crimea and the Eastern part of Ukraine, is uncertain. The draft law «On Protection of Rights and Freedoms of the internally displaced persons», that was developed with public participation and met the principles of the UN, was removed from the vote in the Ukrainian Parliament. Instead of it, on June 19, a new draft law «On the legal status of persons who are forced to leave the residence because of temporary occupation of the Autonomous Republic of Crimea and the City of Sevastopol, and circumstances surrounding the conduct of anti-terror operation on the territory of Ukraine» was adopted by the Ukrainian Parliament after rapid consideration. Representatives of the NGOs have found that this draft does not meet international standards and contains numerous flaws (for instance, declarativity, redirection of solving the key issues to the future decisions of the Cabinet of Ministers of Ukraine, the placement of «burden of proof» on the IDP status seekers, etc.). They appealed to the President of Ukraine with a request to veto the draft. The President of Ukraine in his remarks on the draft [11] identified the document as «failing to create an integrated mechanism for providing assistance and protecting the rights and interests of the IDPs by the state, and containing provisions that violate the Constitution of Ukraine». In spite of the fact that on July 19 the draft was vetoed by the President of Ukraine, the members of the responsible Committee of the Ukrainian Parliament have made a decision to proceed and placed the draft for the Parliament's repeated vote.

Various Ministries and state agencies, governors and mayors are currently involved in solving the issues of the IDPs. On 11.06.2014 a new interagency coordination body was established by the Cabinet of Ministers of Ukraine on the basis of the State Emergency Service [12]. In addition, the Department of occupied territory and social adaptation was created [13] as a part of the Executive Office of the President of Ukraine as well as the Department of the Autonomous Republic of Crimea and the City of Sevastopol was established within the Cabinet of Ministers of Ukraine at the end of May 2014.

However, the need for an executive body with a special status for social rehabilitation and integration of the IDPs was emphasized by the IDPs and the voluntary organizations at the 1st National Congress of the IDPs from the Crimea on 23.05.2014 (Kyiv). Two months later the Minister of Regional Development, Construction and Housing and Communal Services of Ukraine announced [14] that the Cabinet of Ministers of Ukraine had issued the decision on the establishment of the State Service for displaced persons from the East Ukraine and the Crimea. The mission of the new state body is to coordinate the activities of all state departments, international organizations and associations of the volunteers who work with temporary displaced persons.

Permanent accommodation is the key issue for the IDPs in Ukraine. Currently they are living in state sanatoria, local churches, in private sector or with relatives. In many cases accommodation is not suitable for different reasons: bad or lacking basic conditions, buildings that are not suitable for winter time. Besides, such accommodation is often situated in rural areas with minimal employment opportunities. From the beginning of the displacement process the local population, the owners of hotels and local authorities have been providing free temporary accommodation for the IDPs. This accommodation can not be used as a durable solution.

The Ukrainian Government has appropriated funds (UAH 25 Million) as a financial support for the IDPs [15]. However, this amount covers the needs only of the IDPs from the Crimea. The amount of money is also not enough. According to the calculations of the Head of Lviv Regional State Administration in March 2014 [16] when the number of the IDPs was approximately 1,000 people in the area, the Lviv region demanded about UAH 2.2 million per month for providing targeted assistance to the IDPs.

Substantial aid to the local authorities and the IDPs in Ukraine is provided by the UNHCR. For instance, USD 131,000 were allocated for a cash assistance program to support more than 650 most vulnerable IDPs in Lviv region; USD 15,000 – for settle-in grants for 30 most vulnerable families in Vinnytsia region; USD 17,000 of technical assistance to local authorities [17].

Registration of residence is one of the most important issues for the IDPs. According to the Ukrainian legislation, registration of persons' temporary residence is accomplished with a ticket cancelling their previous registration of residence or with documents confirming the right of living in the new location (authorization to an apartment, property title, rental contract or approval of proprietor on the registration of residence) [18]. Taking into account the fact that the majority of the IDPs have been living in resorts or living privately or renting housing unofficially (without a contract with owners) the registration in the new place is not possible.

Furthermore, in the case of urgent departure from the anti-terror operation zone many IDPs do not have a ticket cancelling their previous registration of residence. Absence of registration leads to restrictions in realization of social and economic rights according to Ukrainian legislation (employment, registration of business, medical and social care, ownership and so on).

For solving the registration issue the UNHCR has offered to register the IDPs in the institutions of social services and social protection¹. On the basis of this approach the first case of the IDPs from the Crimea was successfully solved by one of the implementing partners of the UNHCR [4, p. 6].

The level of solving social care issues depends on the region and category of the IDPs. Many aspects of social benefits for the IDPs from the Crimea are already solved as there is relevant legislative framework in Ukraine. In addition, some regions are trying to provide additional assistance for this group such as one-time cash grants, support for rent payments, etc. In the case of the IDPs from the East of Ukraine the situation is worse as they are the largest group with major subgroups concentrated in few administrative regions (oblasts), and there is no appropriate legislation concerning the IDPs from the East.

From the first days of displacement Ukrainian civil society and volunteers have been providing food and clothes to the IDPs. The UNHCR also participates actively in providing humanitarian aid to the towns in Eastern Ukraine (Sviatohorsk, Krasny Liman, Slavyansk) and Kyiv region [17]. However the experts of international organizations highlight [4, p. 4] that charitable response capacity is limited and there is a need for systematic countrywide solution-oriented coordination mechanism for support of this group of people.

In addition, the IDPs have faced other problems: lack of timely actions for creation of a «corridor» for the IDPs from towns that are located in the anti-terror operation zone; imperfect work of the governmental telephone «hot line»; lack of information about assistance for the IDPs; lack of access to bank accounts and deposits of the IDPs; difficulties with re-registration of businesses; lack of places in kindergartens or need to pay fees in kindergartens; the need for psychological assistance and adaptation to new conditions for children, etc.

Conclusions. The Ukrainian state was not ready for the appearance of the IDPs on its territory. Nevertheless, many important measures were provided by the state and local authorities for solving the problems of the IDPs during the six months after beginning of the displacement process. But the major strategic issues remained unresolved.

¹ Homes for the elderly and the disable people, geriatric institutions, pensions for veterans; neuropsychiatric boarding; territorial centers of social services for pensioners and single disabled people; night shelters, homeless people reintegration centers, centers for social adaptation of persons released from prisons; social hotels designed for temporary shelter of adult homeless people [19, p. 3].

First of all, the Parliament should adopt a law regulating and defining their special status as internally displaced persons, their rights and the mechanisms for implementation of these rights as well as a procedure for financing expenditure from the state budget.

Secondly, there are two different life strategies among the IDPs in Ukraine – to stay in a new place or to return home. This fact should be taken into account for developing state programs and finding durable solutions for the IDPs. The program for people who prefer to stay in a new place should include integration measures; for people who prefer to return – restoration of damaged households.

Thirdly, special attention should be paid by the Ukrainian state to working with public opinion and preventing negative attitudes to the IDPs in Ukrainian society.

Finally, taking into account the dire economic situation in the country there is a high probability that the Ukrainian state will not assume exclusive responsibility for solving actual problems of the IDPs. For this reason the Parliament should amend tax legislation in order to receive financial assistance from different donors (foreign countries, international and voluntary organizations).

LITERATURE

1. Guiding Principles on Internal Displacement, U.N. Doc. E/CN.4/1998/53/Add.2 (1998) [Електронний ресурс]. UNHCR. The UN Refugee Agency: офіц. сайт. – Режим доступу: <http://www.refworld.org.ru/docid/50b345932.html>
2. Global Overview 2012. People Internally Displaced by Conflict and Violence. Internal Displacement Monitoring Center. – April 2013. – 74 p.
3. Internal Displacement Statistics [Електронний ресурс]. UNHCR. The UN Refugee Agency: офіц. сайт. – Режим доступу: <http://unhcr.org.ua/uk/novini/novyny/1232-litsa-peremeshchennye-vnutri-strany>
4. Profiling and Needs Assessment of Internally Displaced Persons (IDPs). May 23, 2014. – 53 p. [Електронний ресурс]. UNHCR. The UN Refugee Agency: офіц. сайт. – Режим доступу: <http://unhcr.org.ua/attachments/article/971/IDP.pdf>
5. UNHCR Says Internal Displacement Affects Some 10,000 People in Ukraine. 20 Mai 2014 [Електронний ресурс]. UNHCR. The UN Refugee Agency: офіц. сайт. – Режим доступу: <http://www.unhcr.org/537b24536.html>
6. Profiling and Needs Assessment of Internally Displaced Persons (IDPs). 18 August 2014. – 82 p. [Електронний ресурс]. UNHCR. The UN Refugee Agency: офіц. сайт. – Режим доступу: <http://unhcr.org.ua/attachments/article/971/IDP.pdf>
7. Profiling and Needs Assessment of Internally Displaced Persons (IDPs). 21 July 2014. – 76 p. [Електронний ресурс]. UNHCR. The UN Refugee Agency: офіц. сайт. – Режим доступу: <http://unhcr.org.ua/attachments/article/971/IDP.pdf>
8. UNHCR Provides Humanitarian Assistance to Slavyansk. 22 July 2014 [Електронний ресурс]. UNHCR. The UN Refugee Agency: офіц. сайт. – Режим доступу: <http://unhcr.org.ua/en/2011-08-26-06-58-56/news-archive/1304-unhcr-provides-humanitarian-assistance-to-slavyansk>
9. Displaced. Crimean Crisis Brings Migration-Related Risks // IOM Ukraine Newsletter. January-Mai 2014. – Р. 3–5 [Електронний ресурс] // International Organization for Migration. Ukraine: офіц. сайт. – Режим доступу: http://iom.org.ua/en/pdf/IOM_NewsLetter_01-2014_eng_SCREEN.pdf
10. UNHCR Seeing Sharp Increase in Ukrainian Displacement, July 2014 [Електронний ресурс]. UNHCR. The UN Refugee Agency: офіц. сайт. – Режим доступу: <http://unhcr.org.ua/en/2011-08-26-06-58-56/news-archive/1291-unhcr-seeing-sharp-increase-in-ukrainian-displacement>
11. До Закону України «Про правовий статус осіб, які вимушено залишили місце проживання внаслідок тимчасової окупації Автономної Республіки Крим та міста Севастополя або обставин, пов'язаних з проведенням антитерористичної операції на території України»: Пропозиції Президента України від 16 липня 2014 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: офіц. сайт. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51397
12. Питання соціального забезпечення громадян України, які переміщуються з тимчасово окупованої території та районів проведення антитерористичної операції: Розпорядження Кабі-

- нету Міністрів України № 588-р від 11 червня 2014 р. // Офіційний вісник України. — 2014 р., № 51. — С. 55.
13. Деякі питання Секретаріату Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України № 157 від 27 травня 2014 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: офіц. сайт. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/157-2014-%D0%BF>
 14. Питаннями щодо тимчасово перемішених осіб з Криму та Сходу займатиметься новостворена державна служба, — Володимир Гройсман [Електронний ресурс] // Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України: офіц. веб-сайт. — Режим доступу: <http://www.minregion.gov.ua/news/pitanniyami-schodo-timchasovo-peremischenih-osib-z-krimu-ta-shodu-zaymatimsya-novostvorena-derzhavna-sluzhba---volodimir-groys-778597/> (дата звернення 21 липня 2014 р. — Назва з екрану).
 15. Про забезпечення тимчасового проживання сімей, які переселилися з Автономної Республіки Крим та м. Севастополя: Постанова Кабінету Міністрів України № 213 від 25 червня 2014 р. Офіційний вісник України від 11.07.2014 — 2014 р. — № 53. — С. 417.
 16. Для надання адресної допомоги кримчанам, які мешкають зараз на Львівщині, щомісяця необхідно приблизно 2,2 млн грн, — Ірина Сех [Електронний ресурс] // Львівська ОДА: офіц. веб-сайт. — Режим доступу: <http://loda.gov.ua/dlya-nadannya-adresnoji-dopomohy-krymchanam-yaki-meshkayut-zaraz-na-lvivschyni-schomisysatsya-neobhidno-pryblyzno-22-mln-hrn-iryna-seh.html> (дата звернення 21 липня 2014 р. — Назва з екрану).
 17. UNHCR Assistance to IDPs in Ukraine [Електронний ресурс]. UNHCR. The UN Refugee Agency: офіц. сайт. — Режим доступу: <http://unhcr.org.ua/en/2011-08-26-06-58-56/news-archive/1231-internally-displaced-people>
 18. Про затвердження Порядку реєстрації місця проживання та місця перебування фізичних осіб в Україні та зразків необхідних для цього документів: Наказ Міністерства внутрішніх справ України № 1077 від 22 листопада 2012 р. // Офіційний вісник України. — 2014. — 14 січня. — № 99. — С. 195.
 19. Державні будівельні норми України. Будинки і споруди. Заклади соціального захисту населення. ДБН В.2.2-18-2007. — К.: Мінбуд України, 2007. — 30 с.

REFERENCES

1. Guiding Principles on Internal Displacement, U.N. Doc. E/CN.4/1998/53/Add.2 (1998). UNHCR. The UN Refugee Agency. Retrieved from: <http://www.refworld.org.ru/docid/50b345932.html> [in English]
2. *Global Overview 2012. People Internally Displaced by Conflict and Violence*. (2013). Internal Displacement Monitoring Center [in English].
3. Internal Displacement Statistics. UNHCR. The UN Refugee Agency. Retrieved from: <http://unhcr.org.ua/uk/novini/novyny/1232-litsa-peremeshchennye-vnutri-strany> [in English].
4. Profiling and Needs Assessment of Internally Displaced Persons (IDPs). UNHCR. The UN Refugee Agency. Retrieved from: <http://unhcr.org.ua/attachments/article/971/IDP.pdf> [in English].
5. UNHCR Says Internal Displacement Affects Some 10,000 People in Ukraine. UNHCR. The UN Refugee Agency. Retrieved from: <http://www.unhcr.org/537b24536.html> [in English].
6. Profiling and Needs Assessment of Internally Displaced Persons (IDPs). UNHCR. The UN Refugee Agency. Retrieved from: <http://unhcr.org.ua/attachments/article/971/IDP.pdf> [in English].
7. Profiling and Needs Assessment of Internally Displaced Persons (IDPs). UNHCR. The UN Refugee Agency. Retrieved from: <http://unhcr.org.ua/attachments/article/971/IDP.pdf> [in English].
8. UNHCR Provides Humanitarian Assistance to Slavyansk. UNHCR. The UN Refugee Agency. Retrieved from: <http://unhcr.org.ua/en/2011-08-26-06-58-56/news-archive/1304-unhcr-provides-humanitarian-assistance-to-slavyansk> [in English].
9. Displaced. Crimean Crisis Brings Migration-Related Risks. (2014). IOM Ukraine Newsletter, 3-5 [in English].
10. UNHCR Seeing Sharp Increase in Ukrainian Displacement. UNHCR. The UN Refugee Agency. Retrieved from: <http://unhcr.org.ua/en/2011-08-26-06-58-56/news-archive/1291-unhcr-seeing-sharp-increase-in-ukrainian-displacement> [in English].
11. Do Zakonu Ukrayiny «Pro pravovyy status osib, yaki vymusheno zalyshyly mistse prozhyvannya vnaslidok tymchasovoyi okupatsiyi Avtonomnoyi Respubliky Krym ta mista Sevastopolya abo obstavyn, povyaza-

- nykh z provedennyam antyterorystychnoyi operatsiyi na terytoriyi Ukrainy»: Propozytsiyi Prezidenta Ukrainy vid 16 lypnya 2014 r. [To the Law of Ukraine «On the legal status of persons who are forced to leave the residence because of temporary occupation of the Autonomous Republic of Crimea and the City of Sevastopol, and circumstances surrounding the conduct of anti-terror operation on the territory of Ukraine»: Remarks of the President of Ukraine from 16.07.2014]. Verhovna Rada of Ukraine. Retrieved from: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51397 [in Ukrainian].
12. Pytannya sotsialnoho zabezpechennya hromadyan Ukrainy, yaki peremishchuyutsya z tymchasovo okupovanoi terytoriyi ta rayoniv provedennya antyterorystychnoyi operatsiyi: Rozporyadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrainy № 588-r vid 11 chervnya 2014 [Issues of Social Care of the citizens of Ukraine who moved from the temporarily occupied territories and regions of the anti-terror operation: Cabinet of Ministers of Ukraine № 588-r from 11.06.2014]. (2014). *Ofitsiynyy visnyk Ukrainy – Official Bulletin of Ukraine*, 51, 55 [in Ukrainian].
 13. Deyaki pytannya Sekretariatu Kabinetu Ministriv Ukrainy: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 157 vid 27 travnya 2014 [Some questions of the Cabinet of Ministers of Ukraine Cabinet of Ministers of Ukraine № 157 from 27.05.2014]. Verhovna Rada of Ukraine. Retrieved from: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/157-2014-%D0%BF> [in Ukrainian].
 14. Hroysman, V. (2014). Pytannamy shchodo tymchasovo peremishchenykh osib z Krymu ta Skhodu zaymatymetsya novostvorena derzhavna sluzhba [Questions about displaced persons from the Crimea and the East will engage newly created public service]. Ministry of Regional Development, Construction and Housing and Communal Services of Ukraine. Retrieved from: <http://www.minregion.gov.ua/news/pitannymi-schodo-timchasovo-peremischenih-osib-z-krimu-ta-shodu-zaymatymetsya-novostvorena-derzhavna-sluzhba---volodimir-groys-778597/> [in Ukrainian].
 15. Pro zabezpechennya tymchasovoho prozhyvannya simey, yaki pereselylysya z Avtonomnoyi Respubliky Krym ta m. Sevastopolya: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 213 vid 25 chervnya 2014 [On temporary accommodation of families who have moved from the Autonomous Republic of Crimea and the City of Sevastopol: Cabinet of Ministers of Ukraine №213, 25.06.2014] *Ofitsiynyy visnyk Ukrainy – Official Bulletin of Ukraine*, 53, 417 [in Ukrainian].
 16. Sekh, I. Dlya nadannya adresnoyi dopomohy krymchanam, yaki meshkayut zaraz na Lvivshchyni, shch-omisysatsya neobkhidno pryblyzno 2,2 mln hrn [In order to provide targeted assistance to residents of the Crimea, now living in Lviv, monthly need about 2.2 million]. (2014). Lviv Regional State Administrations. Retrieved from: <http://loda.gov.ua/dlya-nadannya-adresnoji-dopomohy-krymchanam-yaki-meshkayut-zaraz-na-lvivshchyni-schomisyatsya-neobhidno-pryblyzno-22-mln-hrn-iryna-seh.html> [in Ukrainian].
 17. UNHCR Assistance to IDPs in Ukraine. UNHCR. The UN Refugee Agency. Retrieved from: <http://unhcr.org.ua/en/2011-08-26-06-58-56/news-archive/1231-internally-displaced-people> [in English].
 18. Pro zatverdzhennya Poryadku reyestratsiyi mistysya prozhyvannya ta mistysya perebuvalnnya fizychnykh osib v Ukraini ta zrazkiv neobkhidnykh dlya tsoho dokumentiv: Nakaz Ministerstva vnutrishnykh sprav Ukrainy № 1077 vid 22 lystopada 2012 [On approval of registration of residence and the place of individuals in Ukraine and samples required documents: Decree of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. № 1077 from 22.11.2012]. (2014). *Ofitsiynyy visnyk Ukrainy – Official Bulletin of Ukraine* 99, 195 [in Ukrainian].
 19. *Derzhavni budivelni normy Ukrainy. Budynky i sporudy. Zaklady sotsialnoho zakhystu naseleennya [State building cod of Ukraine. Buildings. Institutions of social protection]*. (2007). DBN V. Kyiv. Minbud Ukrainy [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 15.08.2014

УДК 332.14

С.В. ПОЛЯКОВА

канд. екон. наук, старш. наук. співр., пров. наук. співр.

Інституту демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

E-mail: polyakova_@ukr.net

ТЕРИТОРІАЛЬНА ДИСПРОПОРЦІЙНІСТЬ РІВНЯ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті викладено теоретичні засади вивчення проблем диспропорційності у рівні життя населення різних територій. Наведено генезис та запропоновано авторське визначення категорій пропорційності, диспропорційності, територіальної диспропорційності, територіальної диспропорційності рівня життя населення. Визначено ознаки диспропорційності, до яких віднесено порушення сталих взаємозв'язків між об'єктом та зовнішнім середовищем, порушення функціональних залежностей всередині об'єкта та наявність якісних змін, що можуть призвести до його руйнації.

Ключові слова: пропорційність, диспропорційність, територія, територіальна диспропорційність, рівень життя населення, територіальна диспропорційність рівня життя населення.

С.В. Полякова

канд. екон. наук, старш. наук. сотр., вед. научн. сотр.

Інститута демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: polyakova_@ukr.net

ТЕРИТОРИАЛЬНАЯ ДИСПРОПОРЦИОНАЛЬНОСТЬ УРОВНЯ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

В статье изложены теоретические основы изучения проблем диспропорциональности уровня жизни населения разных территорий. Представлен генезис и предложено авторское определение категорий пропорциональности, диспропорциональности, территориальной диспропорциональности, территориальной диспропорциональности уровня жизни населения. Определены признаки диспропорциональности, к ним отнесены нарушение устойчивых взаимосвязей между объектом и внешней средой, нарушение функциональных зависимостей внутри объекта и наличие качественных изменений, которые могут стать причиной его разрушения.

Ключевые слова: пропорциональность, диспропорциональность, территория, территориальная диспропорциональность, территориальная диспропорциональность уровня жизни населения.

S.V. Polyakova

PhD Economics, Leading Researcher, Ptoukha Institute for Demography and Social Research
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv-32, bul. T. Shevchenko, 60
E-mail: polyakova_@ukr.net

TERRITORIAL DISPROPORTION OF LIVING STANDARDS: THEORETICAL ASPECTS OF RESEARCH

The theoretical bases of studies of disproportionality in the living standards of population of various territories are grounded in the article. The genesis of such categories as proportionality, disproportionality, territorial disproportionality, territorial disproportionality of the living standards is presented, while the author's definition of these terms is proposed. The features of disproportionality are defined, including violation of permanent connections between the object and external environment, violation of functional correlations within objects and appearance of quality transformations which could result in object's destruction.

Key words: proportion, disproportion, territory, disproportion of territory, territorial disproportion of living standards.

Постановка проблеми. У сучасних реаліях проблеми нерівномірності розвитку окремих територій, формування стійких диспропорцій між ними та їх вплив на рівень життя населення набувають особливої гостроти, отже потребують постійної уваги дослідників. Більшість проблем розвитку окремих територій є наслідком не новітніх, а довготривалих процесів, що відбувались протягом кількох десятиліть. Для пошуку ефективних шляхів їх подолання необхідно насамперед дослідити та чітко окреслити сутність територіальних диспропорцій, виявити чинники, що обумовлюють їх формування та розробити теоретичне підґрунтя для вивчення їх впливу на рівень життя населення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми територіальної диспропорційності розглянуто у роботах відомих теоретиків регіонального розвитку: Дж.К. Гелбрейта (J.K. Galbraith), Д. Сазерленда (D. Sutherland), В. Амаранте (V. Amarante), Р. Арима (R. Arima), А. Вігоріто (A. Vigorito) та багатьох інших. Пошуку причин виникнення розбіжностей в рівнях розвитку окремих територій присвячені праці А. Маршалла (A. Marshall), К. Павлова (K. Pavlova), Ф. Перру (F. Perroux), М. Портера (M. Porter), П. Потье (P. Potje), Дж. Фрідмана (J. Fridman), Н. Баранського (N. Baransky), В. Чужикова (V. Chuzhikov). В Україні дослідження диференціації регіонального розвитку здійснюють О. Бобкова (O. Bobkova), З. Варналій (Z. Varnalij), О. Гейман (O. Gaiman), М. Кизим (M. Kyzum), Е. Лібанова (E. Libanova), О. Макарова (H. Makarova), О. Раєвнева (O. Rayevnyeva), І. Сторонянська (I. Storonyanska), Р. Яремчук (R. Yaremchuk) та інші.

Разом з цим комплексно питання диспропорційності у рівні життя населення різних територій залишаються недостатньо вивченими, а тому відкритими для подальших досліджень.

Метою статті є розкриття сутності поняття територіальної диспропорційності в контексті її впливу на рівень життя населення.

Виклад основного матеріалу. В загальнонауковому розумінні термін «диспропорція» трактується як невідповідність між складовими частинами цілого, відсутність пропорційності, непропорційність, тобто є антонімом поняття «пропорційність». Пропорційність, або пропорція, визначається як кількісне співвідношення частин цілого між собою [1].

У тлумачному словнику Даля (Dal') пропорція визначається як співрозмірність, властивість, стан, величина або кількість, що відповідає будь-чому, а пропорційний

(правомірний, співрозмірний) – такий, що утворює з чим-небудь пропорцію [2]. В інших словниках пропорція теж трактується як певне співвідношення частин між собою [3], пропорційний – такий, що перебуває у певному кількісному співвідношенні, відповідності з чим-небудь. У соціологічному словнику пропорційність визначена як найпростіший вид функціональної залежності, що фіксує співвідношення між двома величинами, показник відношення досліджуваної функції до всього числа випадковостей, що вивчаються [4].

Для глибинного розуміння сутності та можливості застосування понять пропорційності та диспропорційності в соціально-економічних дослідженнях важливо звернутись до їх генезису: з моменту зародження до подальшої еволюції поглядів. Вважається, що вчення про пропорції бере свій початок від давньогрецького філософа і математика Піфагора (Pythagoras) та його школи. Під пропорціями піфагорійці розуміли рівності відношень між вимірними величинами та поділяли їх на арифметичні, геометричні, гармонічні і неперервні. Одна із найбільш відомих пропорцій, відкритих піфагорійцями, пізніше була названа «золотим перерізом» та застосовується і нині в усіх сферах людського буття – науці, мистецтві, техніці тощо.

Категорію «пропорція» використовували і в синтетично-структуральній термінології ранньої класики. Основна інтерпретація пропорцій була космологічною, хоча часто трактувалась матеріалістично. Глибинний аналіз ранніх (досократовських) уявлень про пропорції та введення в науковий обіг теорії пропорції належить Платону (Platon), який брав до уваги не лише її математичний бік, а й фізичні якості, виокремлюючи при цьому кілька видів: *абстрактно-кількісну* (арифметичну, геометричну і гармонічну); *абстрактно-просторову* (взаємовідповідність просторових змін); *якісно-просторову* (взаємовідносини зорової і чуттєвої предметності); *абстрактно-звукову* (переходи між тонами октави); *якісно-звукову* (коли певним звуковим відношенням відповідають відношення фізичних елементів); пропорцію пізнавальних здібностей, яку переносять на сферу людського знання. Загалом платонівське вчення про пропорції засноване на поняттях «центр» і «середина».

Представник пізньої класики – Аристотель (Aristoteles) давав чітке визначення поняттям «пропорція» та «пропорційність» як рівність відношення та використовував для цього спеціальні терміни: «*analogia*» та «*to analagon*» [5]. Він підкреслював, що пропорційні відношення є на всіх рівнях буття: у неживій природі (пропорційність ваги і об'єму тіла, сили та часу руху тощо), в світі тварин (аналогія відношення чоловічого і жіночого), у людському світі (в співвідношенні між внутрішніми якостями людини і їх зовнішніми проявами), в суспільстві (пропорційність людських відносин).

На окрему увагу заслуговує трактування Аристотелем (Aristoteles) сутності пропорцій та пропорційності в межах держави, під якими він розумів внутрішню симетрію її частин. Він зазначав, що держава, як і всяке тіло, може змінюватись і не гинути за умови збереження її пропорцій. Якщо ж така пропорція порушується, то це призводить до загибелі держави або переходу її в іншу. Водночас Аристотель (Aristoteles) обґрунтовував існування пропорційності і між окремими державами¹.

В епоху середньовіччя дослідження пропорцій та пропорційності мали переважно богословський характер. Так, у філософсько-естетичному вченні Фоми Аквінського (Thomas Aquinas) пропорція розуміється як «співвідношення двох речей,

¹ Правомірність і нинішня актуальність висловлювань Аристотеля відносно наслідків порушення пропорційності всередині держави та виникнення диспропорцій ще раз доводить важливість глибинного історичного дослідження підходів до трактування та застосування понять на всіх етапах цивілізаційного розвитку.

що в будь-чому відповідають одна одній, стосовно їх подібності чи відмінності» [6], а її основою вважається божественна мудрість, що зробила весь світ пропорційним і гармонійним.

В теорії Ульриха Страсбурського (Ulrich of Strasburg), ще одного представника естетики проторенесансу, пропорційність розглядається як основний структурний принцип кожного предмета і проявляється в чотирьох видах у відповідності: 1) диспозиції предмету та його форми; 2) кількості матерії і природи форми; 3) числа «чистої матерії» та числа «потенції форми»; 4) величини частин тіла і всього тіла.

Періоди Відродження, або Ренесансу та Наукової революції характеризуються пошуком нових теорій будови Всесвіту із активним використанням математичного апарату, в тому числі — і пропорційних залежностей. Із використанням пропорційних залежностей свої доведення будували вчені-мислителі того часу: Коперник (Copernic), Келлер (Keller), Галілей (Galilei), Ньютон (Newton), відкриття яких стали підґрунтям для подальших досліджень.

У час наукової революції розпочався процес диференціації наук з виокремленням економічного знання в окрему галузь: відбувся перехід від уявлень про окремі явища в рамках єдиної науки про світобудову до формування низки теоретичних концепцій, що узагальнювали відомі та розробляли нові підходи до розуміння сутності, причин та наслідків процесів, що відбуваються в економічному житті як окремо взятої країни, так і в світовій економіці в цілому.

Різні наукові школи активно використовували пропорції для обґрунтування залежностей між явищами та процесами економічного життя. Так, маржиналісти застосовували пропорції для вивчення господарських процесів на макроекономічному рівні (наприклад, доводили наявність прямої пропорційної залежності між ціною на землю й величиною ренти та оберненої — між цією ж ціною та величиною кредитного відсотка). У роботах А. Маршалла (Marshall) із застосуванням пропорційних залежностей досліджувалась сфера створення матеріальних основ добробуту, зокрема, він доводив існування прямої пропорційної залежності між збільшенням обсягу витрат капіталу і праці та обсягу продукції. Дж. М. Кейнс (J. M. Keynes) використовував пропорційні залежності для вивчення причинно-наслідкових зв'язків між заощадженнями, споживанням та інвестиціями, зокрема для дослідження мультиплікатора інвестицій.

Проблеми пропорційності на макроекономічному рівні також досліджували Артур Пігу (A. Pigou) — при розробці положень концепції «економіки добробуту», Ральф Хоутрі (R. Hawtrey) — для обґрунтування взаємозв'язку між коливаннями грошового попиту та змінами в наданні кредитів, Джон Кларк (J. Clark) — для підтвердження основних постулатів теорії граничної продуктивності.

Особливе місце серед досліджень належить математичній школі, що мала істотний вплив на розвиток економічної теорії: у працях економістів-математиків було зроблено першу спробу описати за допомогою математичних дослідницьких прийомів, зокрема — і пропорційних залежностей, взаємозв'язок кількісних і соціальних характеристик функціонування всього господарського механізму².

Сучасні вітчизняні вчені-економісти використовують пропорції/диспропорції для дослідження узгодженості взаємопов'язаних економічних процесів і показників, що характеризують функціонування і розвиток окремих галузей і виробництв, перебіг

² Слід зауважити, що виявлення причинно-наслідкових зв'язків кількісних і якісних явищ та їх математична інтерпретація залишається одним із найважчих завдань економічної науки та викликає багато протиріч між дослідниками.

стадій відтворювального циклу (наприклад, відповідності між зростанням випуску засобів виробництва та споживчих товарів і послуг; між обсягами виробництва певних товарів та їх споживання тощо) [7]. При цьому у більшості досліджень використовують загальноприйняті трактування пропорційності та диспропорційності, наведені у філософському словнику. Так, пропорційність визначається як властивість незмінності (інваріантності) деяких сторін, відношення процесів чи об'єктів щодо деяких перетворень, а диспропорційність трактується як відсутність пропорційності, співмірності, невідповідності між частинами цілого [8, с. 608]. На думку Раєвнєвої О. (О. Rayevnueva) та Бобкової О. (О. Bobkova), вивчення саме диспропорційності (а не асиметрії чи нерівності) дає змогу отримати інформацію не просто про нерівномірність, як позитивну, так і негативну, а й про стійкий її прояв у часі й просторі, про концентрацію ресурсів тощо [9, с. 46].

Узагальнюючи наведені визначення, *диспропорційність можна трактувати як істотні порушення усталених співвідношень між частинами цілісного об'єкта.*

Слід зазначити, що не всякі зміни у співвідношеннях можна вважати диспропорціями. До останніх слід відносити такі, що:

- 1) порушують сталі взаємозв'язки між об'єктом та зовнішнім середовищем;
- 2) змінюють функціональні залежності всередині об'єкта;
- 3) спричиняють якісні перетворення у частинах об'єкта аж до його руйнації.

Диспропорції можуть характеризувати об'єкт з моменту його виникнення (формування, створення, зародження), а можуть бути такими, що виникли в процесі його функціонування під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників і взаємодій.

У соціально-економічних дослідженнях одним із важливих моментів є окреслення меж цілого, всередині та ззовні якого і будуть вивчатись певні співвідношення: від того, де проведено межу і що перебуває до та після зазначеної межі, залежатимуть результати.

Виходячи із теми та поставленої у роботі мети, необхідно визначитись, що буде вкладено в поняття «територія» та «територіальний». В суто географічному визначенні поняття «територія» трактується як частина географічного простору, що характеризується політико-адміністративною, економічною, природно-географічною єдністю. Відповідно, термін «територіальний» вживається 1) для позначення того, що стосується певної території; 2) як синонім термінів «просторовий» (для позначення динамічних явищ і процесів) та «регіональний» (при вивченні структурності)³. Фактично всі наведені трактування можуть бути застосовані у поєднанні із поняттям диспропорційності.

В основі територіальної диспропорційності лежать глибинні процеси, вона зумовлена низкою чинників, що мають різне спрямування та силу впливу. Відповідно, диспропорційність проявляється в різноманітних аспектах розвитку територій. На думку Раєвнєвої О. (О. Rayevnueva) та Бобкової О. (О. Bobkova), диспропорція соціально-економічного розвитку характеризується суттєвими розбіжностями між структурою населення регіонів та структурою певного показника результативності розвитку регіонів [9, с. 49]. Видається, що характеристиками стану диспропорційності є не лише порушення між структурою населення (як базовим показником) та показниками регіонального розвитку, а й між іншими підсистемами територій.

³ Поняття «територія» є ширшим та більш універсальним порівняно із поняттям «регіон», воно може бути використане для визначення як доволі великих за розміром об'єктів (наприклад, частина земної кулі, включаючи суходіл, води й повітряний простір над ними), так і для окреслення земельного простору, зайнятого населеним пунктом, підприємством, установою тощо. Термін «регіон» трактується як певна територіальна одиниця (район, область, зона) [1].

Таким чином, *під територіальною диспропорційністю слід розуміти порушення стійких у просторі і часі структурних співвідношень і взаємодії між підсистемами окремої території як цілісного об'єкта та/або між однорідними підсистемами різних територій.*

Пошуку причин існування територіальних диспропорцій присвячено багато праць зарубіжних та вітчизняних вчених, розроблено низку концепцій, що пояснюють механізми їх формування, специфіку та наслідки впливу на усі сфери суспільного розвитку, зокрема і на рівень життя населення [10].

Неокласична теорія пояснює економічну диференціацію територій недостатньою мобільністю факторів виробництва. Неокласичний регіональний підхід базується на постулаті: вільний нерегульований ринок природним чином призводить до поширення нерівності між регіонами, і отже, не потрібно обмежувати стихійну дію ринкових сил. Основним принципом регіональної політики стає не зниження регіональних дисбалансів, а досягнення економічної ефективності в розвитку регіонів. Для врівноваження просторових відмінностей необхідні вільна конкуренція, повна включеність факторів виробництва, повна мобільність праці і капіталу, адекватна технологія. Але в реальності ні праця, ні капітал не можуть бути повністю мобільними, і рента не є гнучкою, що й призводить до дисбалансу доходів компаній і громадян у різних регіонах.

Теорія загострення регіональних диспропорцій в середині 1960-х років пояснювала відмінності в економічному розвитку територій впливом економічних чинників на ділову активність. За допомогою моделі «центр—периферія» було доведено, що слабкий розвиток регіонів є наслідком їх периферійного розташування.

Теорія регіонального розвитку й історичного аналізу С. Полларда (S. Pollard) пояснює рівень економічного розвитку регіону такими чинниками: економіко-фізико-географічні чинники минулого (економічні об'єкти — порти, промислові підприємства); економіко-технологічні (визначають величину витрат виробництва на різних територіях); демографічні (чисельність і темпи приросту населення).

Теорія кумулятивних причинних зв'язків Г. Мюрдала (H. Myrdal) виходить з того, що вільного ринкового середовища не існує, а робоча сила буде переміщуватися з менш розвинутих районів у більш розвинуті, як і капітал. Доводить залежність між розвитком бізнесу, обсягами доходів підприємств і населення, місцевими бюджетами і регіональною інфраструктурою. Переваги певних регіонів, так званих центрів (полісів) зростання, ведуть до посилення їх розвитку, тоді як слаборозвинуті регіони ставатимуть ще менш привабливими та розвинутими. Чим розвинутіша економіка регіону, тим більші доходи отримують населення і підприємства, що через податкову систему забезпечує зростання відрахувань у місцеві бюджети. В результаті органи місцевого самоврядування мають ширші можливості для розвитку соціальної інфраструктури регіону. В свою чергу, на наступному етапі розвитку це забезпечує привабливіші умови для ведення економічної діяльності і створює стимули для припливу капіталів у даний регіон.

Теорія місцевого зростання (набула поширення в 1970-ті роки) пояснює успіх розвитку території її здатністю мобілізувати місцевий економічний потенціал і фінансові ресурси, стимулювати підприємництво на місцевому рівні, адаптувати свій розвиток до місцевих умов.

Низка сучасних концепцій пов'язує розвиток регіонів з їх здатністю реагувати на структурну перебудову економіки і науково-технічний прогрес. Так, *теорія створення сприятливого середовища для нововведень* ставить у залежність розвиток регіону від

його можливості запозичувати інновації і технології та забезпечувати гнучку зміну структури виробництва в бік підвищення частки ефективних галузей.

Теорія розміщення вказує на те, що важливість факторів розміщення виробництва змінюється з часом. Чинниками впливу є технічний прогрес, перехід у забезпеченні виробництва від менш кваліфікованої робочої сили до більш кваліфікованої, диверсифікація як місцевих потреб, так і факторів розміщення виробництва.

Теорія адаптованості до умов постіндустріального суспільства виявляє залежність між економічними можливостями розвитку територій і акцентами її розвитку на пріоритетах постіндустріального суспільства: розвиток загальної та професійної освіти; акцент на науково-дослідні роботи, передачу технологій, створення умов для інновацій і підвищення якості продукції; сприяння розвитку підприємництва на місцевому рівні; покращення стану навколишнього середовища, розвиток рекреаційних галузей, культурного середовища і подібної інфраструктури; розвиток загальнодоступних транспортних та телекомунікаційних систем; створення наукових і технологічних парків, підприємницьких зон; розвиток сфери послуг для зовнішнього споживача (що привабить у регіон висококваліфікованих спеціалістів і підвищить конкурентоспроможність місцевих фірм); підвищення ролі регіональної влади.

Нові концепції регіону. В сучасних теоріях регіон розглядається як багатофункціональна і багатоаспектна система. Найбільшого поширення набули чотири парадигми (вихідні концептуальні схеми): регіон-квазідержава, регіон-квазікорпорація, регіон-ринок, регіон-соціум. На думку З. Варналія (Z. Varnaliy), саме із цих позицій і потрібно розглядати регіон, оскільки ця парадигма найповніше враховує особливості, специфіку розвитку і єдності регіонів України [11]. Підхід до регіону як до соціуму (спільність людей, які проживають на певній території) висуває на передній план відтворення соціального життя (населення і робочої сили, освіти, медицини, культури, довкілля тощо) і розвиток системи розселення. Регіон-квазідержава (квазі — з латинської — уявний, подібний) розглядається як відносно відокремлена підсистема держави і національної економіки, регіон-квазікорпорація — як великий суб'єкт власності (регіональної і муніципальної) та економічної діяльності. Підхід до регіону як ринку, що має певні межі (ареали), акцентує увагу на загальних умовах економічної діяльності (підприємницький клімат й ін.) та особливостях регіональних ринків різних товарів і послуг, праці, кредитно-фінансових ресурсів, інформації, знань і т. д.

У регіональній економіці зазначені парадигми охоплюють проблему співвідношення ринкового саморегулювання, державного регулювання та соціального контролю. Серед вчених рідко трапляються прихильники крайніх позицій: або повністю ринкова економіка (крайній лібералізм), або централізована планова економіка. Безліч теоретичних відтінків уміщається на платформі «соціальне ринкове господарство», тому в регіональних теоріях значна увага приділяється подоланню проблем, які не вирішує ринок, виробництву, регулюванню природних монополій та ін.

Відносно відокремленим напрямом регіоналістики є дослідження соціально-економічного розвитку регіонів на основі постулатів теорії конвергенції, засновниками якої є американські вчені Р. Барро (R. Barro) і Х. Сала-і-Мартін (Kh. Sala-i-Martin). Конвергенція — (від лат. *convergens* — сходиться) — зближення різних економічних систем, стирання відмінностей між ними, обумовлене спільністю соціально-економічних проблем і наявністю єдиних об'єктивних закономірностей розвитку. В Україні конвергентно-дивергентні тенденції в розвитку регіонів вивчали О. Гейман (О. Neuman) [12], М. Кизим (М. Kuzym) [13], О. Раєвцева (О. Rayevnyeva) [9], І. Сторонянська (I. Storonianska) [14], Р. Яремчук (R. Yaremchuk) [15], В. Чужиков (V. Chuzhykov) [16].

У теорії регіональної економіки розвиваються й інші спеціалізовані підходи, наприклад, регіон розглядається як підсистема інформаційного суспільства або як безпосередній учасник глобалізації економіки. При дослідженні проблем територіальної диспропорційності різних підсистем важливо враховувати, що для будь-яких оцінок (кількісних чи якісних) необхідно, щоб по кожній із територій можна було отримати зіставні з погляду репрезентативні сукупності відомостей про об'єкти, явища та процеси, що в цілому характеризують ту чи іншу підсистему. Таке твердження є справедливим і для досліджень рівня життя населення, у яких світова економічна наука набула значного досвіду.

Рівень життя є характеристикою, що стосується всіх членів суспільства взагалі й населення окремих територій зокрема; його не можна вивчати відокремлено від процесів та явищ, що відбуваються на певній території. Водночас на життєвий рівень значною мірою впливають зовнішні чинники, що формуються на інших територіях. Отже, одні й ті самі чинники впливають на рівень життя і всередині певної території, і за її межами, питання полягає лише в різному ступені впливу. Звідси, диспропорційність розвитку будь-якої підсистеми неминуче викликає зміни у рівні життя населення як всередині території, так і за її межами. Таким чином, *виникає територіальна диспропорційність рівня життя населення, яка виражається у порушенні структурних співвідношень і взаємодії між складовими життєвого рівня як на окремих територіях, так і відносно аналогічних складових інших територій, що належать до однієї територіальної системи.*

Як зазначено вище, при виокремленні територій для дослідження проблем диспропорційності рівня життя населення, необхідно враховувати можливість отримання репрезентативних та порівнянних даних щодо складових рівня життя. Важливо не стільки визначити ступінь диспропорційності на певній території, скільки порівняти його зі значенням на інших територіях. Залежно від мети, завдань дослідження та наявної інформаційної бази можна використовувати як територіальний поділ, що вже існує (наприклад, на адміністративно-територіальні одиниці, як-от економічні райони, області, населені пункти тощо), так і створювати новий шляхом поділу або об'єднання територій за певними ознаками.

Важливим моментом дослідження є обґрунтування вибору показників територіального розвитку та визначення міри їх впливу на параметри рівня життя населення. Звичайно, з тією чи іншою мірою опосередкованості усі процеси та явища, що відбуваються на певній території, впливають на рівень життя. Однак важливо виявити ті, що мають безпосередній вплив, або опосередкований, проте доволі відчутний.

Висновки. Нерівномірність розвитку окремих територій неминуче призводить до диспропорцій у рівні життя населення, що характеризуються стійкістю та за відсутності регулювання можуть призвести до порушень у функціонуванні всієї територіальної системи, виникнення кризових ситуацій. Тому у подальших дослідженнях варто зосередитись на визначенні чинників, що призводять до нерівномірності розвитку окремих територій та рівня життя населення на цих територіях, встановити критичні межі для показників, що характеризують процеси диспропорційності. Особливу увагу при цьому треба зосередити на встановленні індикаторів, що свідчитимуть про наявність у розвитку територій ознак диспропорційності, які матимуть негативний вплив на рівень життя населення, а також зосередитись на розробці заходів, що забезпечать призупинення деструктивних процесів та зменшення диференціації показників рівня життя населення територій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. — Київ; Ірпінь: Перун, 2002. — 1440 с.
2. Толковые словари. Словарь Даля [Электронный ресурс]. — Режим доступа : URL : <http://www.vseslovari.com.ua/dal2/16/?&page=63&word=> Название с экрана.
3. Все словари — Толковый словарь русского языка [Электронный ресурс]. — Режим доступа : URL : <http://ozhegov.slovaronline.com/П/ПР/27571-PROPORTSIYA> — Название с экрана.
4. Социологический энциклопедический словарь: пропорциональность [Электронный ресурс]. — Режим доступа : URL : <http://politics.ellib.org.ua/encyclopedia-term-4540.html> — Название с экрана.
5. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Аристотель и поздняя классика. Чтойность [Электронный ресурс]. — Режим доступа : URL: <http://psylib.ukrweb.net/books/lose004/txt10.htm> — Название с экрана.
6. Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения. Философско-эстетическое учение. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: URL: <http://psylib.org.ua/books/lose010/txt07.htm> — Название с экрана.
7. Економічна енциклопедія: у трьох томах. — Т. 1. / відп. ред. С.В. Мочерний. — К. : Видавничий центр «Академія», 2000. — 864 с.
8. Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова. — М., 1981. — 720 с.
9. Диспропорційність соціально-економічного розвитку регіонів України: інструментарій оцінювання та регулювання: Монографія. — Х.: ІНЖЕК, 2014. — 264 с.
10. Чухно А.А. Економічна теорія : у 2-х т. — Т.2 / А.А.Чухно. — К. : ДННУ АФУ, 2010. — 628 с.
11. Варналій З. Регіональна політика України: нові умови, нові вимоги / З. Варналій // Стратегічні пріоритети. — 2007. — № 1 (2). — С. 141–149.
12. Гейман О.А. Нелинейность экономики и неравномерность развития регионов: монография / О.А. Гейман. — Х.: ФЛП Либуркина Л.М.; ИНЖЭК, 2009. — 428 с.
13. Кизим Н.А. Неравномерность регионального развития в Украине: теоретико-методические основы и инструментарий оценки : монография / Н. А. Кизим, Е. В. Раевнева, А.Ю. Бобкова. — Х.: ФЛП Либуркина Л.М.; ИНЖЭК, 2011. — 200 с.
14. Сторонянська І.З. Регіони України: пошук моделі конвергентного розвитку: монографія / І.З. Сторонянська. — Л. : Арал, 2008. — 142 с.
15. Яремчук Р.Є. Розвиток конвергенційно-дивергенційних процесів в умовах трансформації структури Львівської області / Р.Є. Яремчук // Економічні науки. Серія «Регіональна економіка». Збірник наукових праць. Луцький національний технічний університет. — Випуск 5 (17). — Ч. 4. — Луцьк, 2008. — 405 с.
16. Чужиков В. І. Конвергенція та дивергенція регіонів України (індикативна модель) / В. І. Чужиков // Економіка України. — 2005. — № 9. — С. 48–53.

REFERENCES

1. *Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoyi ukrayins'koyi movy* [Large explanatory dictionary of modern Ukrainian]. (2002). Kyiv, Irpin': VTF Perun [in Ukrainian].
2. *Tolkovye slovari. Slovar' Dalja* [Explanatory dictionaries. Dictionary of Dalja]. Retrieved from: <http://www.vseslovari.com.ua/dal2/16/?&page=63&word=> [in Russian].
3. *Vse slovari — Tolkovyj slovar' russkogo jazyka* [All dictionaries — Explanatory dictionary of Russian]. Retrieved from: <http://ozhegov.slovaronline.com/П/ПР/27571-PROPORTSIYA> [in Russian].
4. *Sociologicheskij jenciklopedicheskij slovar': proporcional'nost'* [Sociological encyclopaedic dictionary: Proportion]. Retrieved from <http://politics.ellib.org.ua/encyclopedia-term-4540.html> [in Russian].
5. *Losev, A.F. Istoriya antichnoj jestetiki. Aristotel' i pozdnjaja klassika. Chtojnost'* [History of ancient aesthetics. Aristotle and the late classics]. Retrieved from: <http://psylib.ukrweb.net/books/lose004/txt10.htm> [in Russian].
6. *Losev, A.F. Estetika Vozrozhdenija. Filosofsko — jesteticheskoe uchenie* [Aesthetics of Revival. Philosophical — aesthetic studies]. Retrieved from: <http://psylib.org.ua/books/lose010/txt07.htm> [in Russian].
7. *Mochernyy, S. V. (Ed.). (2000). Ekonomichna entsyklopediya* [Economic encyclopedia]. (Vols. 1-4). Kyiv: Vydavnychy tsentr Akademiya [in Ukrainian].

8. Frolova, I. T. (Ed.). (1981). *Filosofskiy slovar [Philosophical Dictionary]*. Moskva [in Russian].
9. *Dysproportsiynist' sotsial'no-ekonomichnoho rozvytku rehioniv Ukrayiny: instrumentariy otsinyuvannya ta rehulyuvannya [Disproportion of socio-economic development of regions in Ukraine: assessment tools and regulation]*. (2014). Kharkov, INZhEK [in Ukrainian].
10. Chukhno, A.A. *Ekonomichna teoriya [Economic theory]*. (Vols. 1-2) K. : DNU AFU, 2010. — 628 s. [in Ukrainian].
11. Varnaliy, Z. (2007). Rehional'na polityka Ukrayiny: novi umovy, novi vymohy [Regional Policy in Ukraine: new conditions, new requirements]. *Stratehichni priorityety — Strategic Priorities*, 1 (2), 141-149 [in Ukrainian].
12. Geyman, O. A. (2009). *Nelineynost ekonomki i neravnomernost razvitiya regionov [Nonlinearity of the economy and the uneven development of regions]*. Kharkov: FLP Liburkina L.M., INZhEK [in Russian].
13. Kizim, N. A., Raevneva, E. V., Bobkova, A. Yu. (2011). *Neravnomernost regionalnogo razvitiya v Ukraine: teoretiko-metodicheskie osnovy i instrumentariy ocenki [Uneven regional development in Ukraine: theoretical and methodological framework and assessment tools]*. Kharkov: FLP Liburkina L. M., INZhEK [in Russian].
14. Storonyans'ka, I. Z. (2008). *Rehiony Ukrayiny: poshuk modeli konverhentnoho rozvytku [Regions of Ukraine: model search convergent development]*. L.: Aral [in Ukrainian].
15. Yaremchuk, R. Ye. (2008). Rozvytok konverhentsiyno-dyverhentsiynykh protsesiv v umovakh transformatsiyi struktury L'vivs'koyi oblasti [Development konverhentsiyno-dyverhentsiynykh processes in transforming the structure of Lviv region]. *Ekonomichni nauky. Seriya Rehional'na ekonomika. Zbirnyk naukovykh prats' — Economics. Series: Regional Economics — Collected Works*. Vol. 5 (17). Luts'k [in Ukrainian].
16. Chuzhykov, V. I. (2005). Konverhentsiya ta dyverhentsiya rehioniv Ukrayiny (indykatyvna model') [Convergence and divergence regions of Ukraine (Indicative model)]. *Ekonomika Ukrayiny — Economy of Ukraine* 9, 48—53 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 13.07.2014

УДК 339.1(477)

Ю.Л. КОГАТЬКО

канд. геогр. наук, старш. наук. співроб.

Інституту демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

E-mail: kogatko@gmail.com

РОЗВИТОК ПОСЕЛЕНСЬКОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ЗА РІВНЕМ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Показано процес формування відмінностей у рівні життя населення сіл і міст в різні історичні періоди. Зроблено спробу пояснити залежність достатку людини від статусу в суспільстві в різні часи. Проаналізовано рівень життя українців в певні історичні епохи під владою різних країн.

Ключові слова: рівень життя населення, диференціація між містом і селом в умовах життя, поселенська нерівність, бідність та злиденність населення, доходи населення, заробітна плата.

Ю.Л. Когатько

канд. геогр. наук, стар. наук. сотруд.

Інститута демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: kogatko@gmail.com

РАЗВИТИЕ ПОСЕЛЕНЧЕСКОЙ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ ПО УРОВНЮ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ

Характеристикой социально-экономической жизни Украины являются значительные диспропорции в уровне жизни сельского и городского населения. При этом, если точнее разобраться в проблеме, то существует высокая поляризация общества, где с одной стороны село и малый город, а с другой – крупные города. Данная тенденция проявляется и в бедности населения.

Различия в уровне жизни населения сел и городов возникли в эпоху индустриализации. В то время появилось значительное количество рабочих рук в сельской местности. Начал расти и уровень жизни в них. Первые попытки выровнять условия жизни в сельской местности и в городах были сделаны в СССР. Программы электрификации, газификации и дифференциации тарифов на коммунальные услуги значительно улучшили жизнь сельских жителей. При этом на территориях Украины, находившихся под властью Польши, сельское население было в лучших условиях. После распада СССР разрыв между уровнем жизни населения села и города углубился, что отразилось и на уровне бедности.

Современное украинское село имеет значительно более низкий уровень жизни населения (в сельском хозяйстве оплата труда наиболее низкая среди отраслей экономики, а социальная инфраструктура преимущественно представляет собой остатки советской), возросла численность лиц, живущих за чертой бедности.

Ключевые слова: уровень жизни населения, дифференциация между городом и деревней в условиях жизни, поселенческое неравенство, бедность и нищета населения, доходы населения, заработная плата.

© КОГАТЬКО Ю.Л., 2014

Yu. L. Kogatko

PhD in Geography, senior researcher of the Ptoukha Institute
for Demography and Social Studies,
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, Shevchenko Blvd., 60,
E-mail: kogatko@gmail.com

DEVELOPMENT OF SETTLEMENT DIFFERENTIATION OF THE LEVEL LIFE OF THE POPALATION OF UKRAINE

Significant disparities in the level of living of the rural and urban population are characteristic of the socio-economic life of Ukraine. At the same time, a greater understanding of the problem reveals that there is a high polarization of the society, where on the one side there are villages and small towns, and on the other – major cities. This trend is manifesting in the poverty rate too.

The differences in the quality of life in villages and towns emerged in the industrialization era, when a considerable number of workers appeared in the countryside. The standard of living in the cities began to grow. The first attempts to equalize living conditions in the countryside and in the cities were made in the USSR. The programs of electrification, gasification and differentiation of tariffs for utilities improved the lives of rural residents. While the territories of Ukraine were under Polish rule, the rural population lived in the best conditions. After the collapse of the USSR the gap between the living standards of the population of the village and the city has deepened, and this was reflected in the poverty level.

The modern Ukrainian village has a significantly lower standard of living (in agriculture wages are the lowest among the sectors of the economy and the social infrastructure is mainly represented by Soviet remains), and the number of people living below the poverty line has increased.

Key words: *quality of life, differentiation between urban and rural areas in terms of living conditions, settlement inequality, poverty and destitution of population, income, wages.*

Вступ. Протягом всієї історії існувала соціальна нерівність між різними групами населення, і поселенські відмінності в цьому не виняток. За останні десятиліття відбулись значні зміни в житті людей, пов'язані, насамперед, зі здобуттям незалежності Україною і переходом від планово-командної до ринкової економік. Змінились умови життя жителів як міст, так і сільських територій у зв'язку із занепадом інфраструктури, недофінансуванням і загальним зубожінням населення. Ці процеси відбувалися по-своєму в різних типах населених пунктів і сприяли появі значного прошарку бідного населення, який у сільській місцевості навіть у наш час становить понад третину всіх жителів. Незважаючи на поступове покращення рівня життя населення в Україні він все ж залишається низьким, особливо в сільських населених пунктах, домогосподарствах з дітьми і непрацездатними. Тому дослідження в даній сфері завжди є актуальними. При цьому слід звернути особливу увагу на процес формування поселенської нерівності.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. За останні десять–п'ятнадцять років українські вчені зробили чимало для дослідження як рівня життя населення, так і бідності за різними критеріями. При цьому праці були присвячені дослідженню рівня життя населення загалом, а також регіональним і поселенським аспектам. Дану проблему досліджували Архангельський Ю. (Arkhanhel's'kyu Yu.), Банюхова К. (Banyukhova K.), Бевз В. (Bevz V.), Берданова О. (Berdanova O.), Гнибіденко І. (Hnybidenko I.), Ковальчук Т. (Koval'chuk T.), Красун А. (Krasun A.), Лібанова Е. (Libanova E.), Мандибур В. (Mandybura V.), Поплавська О. (Poplavs'ka O.), Саєнко Ю. (Sayenko Yu.), Сариогло В. (Sarioglo V.), Сергієнко О. (Serhiyenko O.), Сітнікова Н. (Sitnikova N.), Турчин Я. (Turchyn Ya.), Фесенко А. (Fesenko A.), Черенько Л. (Cheren'ko L.) та інші вчені.

Метою статті є виявлення і дослідження особливостей формування поселенської диференціації за рівнем життя населення України в різні історичні епохи та

обґрунтування об'єктивного характеру існування нерівності в життєвих стандартах мешканців міст і сіл.

Виклад основного матеріалу. Для соціально-економічного життя України характерними є значні диспропорції в рівні життя сільського і міського населення. Має місце висока поляризація суспільства, де з одного боку — село і мале місто, а з другого — великі міста. Дана тенденція проявляється і в бідності населення.

До початку промислової революції не було істотної різниці між рівнем життя в селі і місті. Панівні верстви населення розкошували, а решта жили в умовах тотальної бідності. Село навіть було в кращих умовах, адже в містах, особливо з населенням понад 20 тис. жителів, існували дуже значні проблеми з непристосованою інфраструктурою до наявної кількості мешканців, найбільшою незручністю якої були побутові відходи. При цьому жителі як міст, так і сіл тримали худобу, обробляли землю. З відмінностей: у містах було більше ремісників і торговців, проте загалом село і місто різнилися лише за кількістю жителів. Міські будинки мало чим відрізнялися від сільських, але перші кам'яні будинки з'явилися саме в місті. Спочатку їх будували ремісники, що працювали з вогнем: пекарі, ковалі [1]. Вулиці середньовічних міст виглядали по-різному. Ширина головних вулиць становила 7–8 метрів, вуличок і провулків — до двох метрів, що було занадто тісно навіть для пішоходів.

Однією зі значних відмінностей життя села і міста середніх віків було те, що якщо місто отримувало магдебурзьке право, то жителі вважалися вільними людьми. На території України першими такими містами стали Сянок, Володимир і Львів. Пізніше до них долучилися інші міста на сучасній території України з переважно українським населенням, які перебували під владою Речі Посполитої. В містах багаті родини займали пости в управлінні містом. Середня верства складалася з дрібних купців і торговців. Решта міщан належала до бідноти, що була фактично позбавлена прав, оскільки не мала власності в місті, нерідко мешкала поза його мурами і в той же час становила більшість населення.

До бідних належали і ті, хто не міг забезпечити собі існування частково або повністю без сторонньої допомоги. Наприкінці XIV — початку XV ст. вони в містах, наприклад, могли становити від 10 до 20% міського населення (особливо в неврожайні роки, коли вільні селяни масово поповнювали ряди міських мешканців). Зазвичай такі бідні знаходили прожиток в якому-небудь заможному будинку, користувалися благодійністю, їх поміщали у міські лікарні-богадільні. Від таких бідних відрізняли тих, хто жив милостинею, і жебраків. Якщо перші були перехідним станом, який прагнули подолати, то жебрацтво фактично було професією. В XIV ст. в містах з'являються приписи, які зобов'язують жебраків у період збирання врожаю відправлятися в провінцію.

Жебраків, які не мають професії, та без певних занять, вирваних зі свого середовища, розглядали як антисоціальний елемент, з яким належало вести боротьбу. Через високий рівень смертності, пов'язаний з несприятливими умовами життя, війнами, політичною нестабільністю, жодне місто не могло підтримувати чисельність свого населення за рахунок внутрішніх ресурсів і цілком залежало від припливу нових жителів з сільської місцевості.

Населення села далеко не завжди становило суспільство рівних один одному людей, навпаки, здебільшого до його складу входили особи, які мали різні умови життя. Одна особа перебувала в більшій залежності від свого пана, інша — в меншій. У пошуках кращого життя вільні найбідніші верстви селян часто переселялись у міста. В XVI ст. усі категорії селян почали зближуватись внаслідок відбування однакових повинностей і податків феодалам, тож сформувався єдиний клас кріпаків, які від-

працювали обов'язкові селянські роботи на пана [2]. На той час село складалося з низки будинків — споруд з дерева, глини, накритих соломною. Найбідніші жили в куренях і землянках, що не можна було зрівняти з будинками тогочасних міських мешканців.

Вільні селяни одержували по одній волоці (або одному ланові), кріпосні — по третині волоки. Водночас створювалися фільварки розміром до 20 волок, на яких вирощували збіжжя на експорт. На селян, наділених землею, яка переходила у їхню власність, було накладено нові зобов'язання як натурою, так і роботою. Одиницею поземельного податку ставав лан або волока, з якого селяни сплачували 10–30 грошів. На ланове припадало понад 90 відсотків прямих податків. Оскільки ланове, як і інші податки, збирали самі пани, то не обходилося їм без зловживань, особливо коли податок збирався лише з тих земель, якими користувалися підлеглі [2]. «Я не знаю іншого королівства у християнському світі, — писав польський придворний проповідник-єзуїт Петро Скарга, — в якому так погано обходяться з селянами, як у нашому» [3]. У той же час міщани робили виплати тільки на надзвичайні (переважно військові) потреби, а також як податки з ремісничкої діяльності. Проте жителі міст, крім ремесла і торгівлі, активно займалися сільським господарством і зобов'язані були платити за додаткові наділи, якими вони користувалися в околицях міста. Плата за наділ становила в середньому 15 польських грошів, що загалом було менше, ніж у сільській місцевості.

Для профілактики бідності використовувалась «толока» — виконання господарських робіт членами общини в господарстві одного з селян (старців, вдів та малолітніх сиріт). За неписаними законами моралі, при виконанні толоки жодна зы сторін не брала на себе зобов'язань, але той, хто отримав допомогу, за необхідності, мав відповісти тим самим. Типи толоки були самими різними: дров'яна, будівнича, сінокісна, збиральна. Кожне нове покоління сприймало толоку як необхідність [4].

У сільській місцевості, де мешкала більша частина населення Речі Посполитої, питання соціальної допомоги нужденним регулювались інструкціями місцевих сеймів та постановами сейму Речі Посполитої. Одним з основних став акт, що забороняв бездомним хлопам перехід з місця на місце. Про них мали подбати господарі. Кількість бідних зростала в голодні роки. Значною zostавалась допомога нужденним у формі милостині. Роздачею милостині супроводжувались свята та поховання, а також поминки [4]. Іншими способами допомоги громади вразливим категоріям були: по чергове харчування сиріт по сім'ях, віддача прийомним батькам, общинна допомога «вихованцю», котрий мав господарство від померлих батьків.

Ситуація стала радикально змінюватись після початку індустріалізації галузей промисловості, що зосереджувалася, як правило, у містах. Вона була підтримана значним підвищенням продуктивності сільського господарства, що забезпечило істотний приріст населення і звільнення надлишкового населення з сільської місцевості, яке виявилось затребуваним промисловістю в містах [5]. Низька кваліфікація нових робітників змусила їхніх господарів раціоналізувати і стандартизувати виробничі операції. Так у промисловості з'явився поділ праці. Накопичення капіталів дало змогу з часом робити інвестиції в високоомеханізоване і наукомістке виробництво, що забезпечило подальшу еволюцію індустріалізації. Поява класу порівняно високооплачуваних кваліфікованих робітників, у свою чергу, сприяла появі ринку товарів для робітників [6]. Акумуляція ресурсів у містах посприяла розвитку інфраструктури, що підвищило рівень життя населення.

Села України, які перебували під владою Російської імперії, аж до 1861 року знаходилися у власності поміщиків, тому загальний рівень життя був низьким, а бідність висока, адже більшість часу селянин мав працювати не на себе, що поширювалась через низьку продуктивність праці. Після скасування кріпацтва диференціація селянства поглибилася, чому сприяв ступінь наділення землею та подальше ведення ними господарства після розкріпачення у столипінської аграрної реформи. Отримавши особисту свободу, селяни почали самостійно шукати ринки збуту та покупців для виробленої продукції, вони мусили відтепер думати не лише про обробіток землі, а й про організацію технічної сторони виробничого процесу. На перешкоді матеріальному благополуччю часто ставали селянська традиційність, страх перед кардинальними перетвореннями, недосвідченість та непередбачуваність, якими у торгівлі користувалися спритніші скупники, крамарі і торговці.

Приватна власність стала могутнім стимулом для покращення матеріального становища селян. Але негативним фактором у формуванні селян як самостійних суб'єктів економічних відносин була бездіяльність уряду, який мало звертав уваги на потреби села, дозволивши утворювати земства, сподіваючись, що вони зможуть розв'язати економічні проблеми та протиріччя села. Однак новаторські форми кооперації та земства не мали змоги охопити всі сфери виробничого процесу, а непоінформованість селянства щодо їхньої діяльності призводила до збільшення недовіри серед населення [7].

У кінці 60-х років XIX століття в Російській імперії селянин міг заробити з весни до осені 100 руб. А дехто мав від різного роду промислів від 200 до 600 руб. сріблом щороку, проте таких було мало. При цьому зарплата робітників у містах була вища і не залежала від урожаю. Наприклад, чоботар виробляв за рік приблизно 1250 пар чобіт. Основою його майстерні була сімейна праця. При самостійній реалізації 1250 пар чобіт за ціною 1 руб. за пару, з вирахуванням витрат на їх транспортування на власних підводах, такий чоботар міг виручити 1062 руб. 50 коп. сріблом [8]. При цьому міські

Таблиця 1. Розподіл витрат по окремих статтях працівників міста Києва в 1914 році, %

Стаття витрат	Частка витрат, %
Житло	22,0
Одяг	12,6
Харчування	50,3
Тютюн і алкоголь	3,9
Гігієна	2,8
Культурно-просвітницька діяльність	1,0
Взаємодопомога	0,5
Навчання дітей	1,4
Лікування	1,3
Театри і видовища	1,0
Церковні потреби	0,2
Збори і податки	2,9
Дрібні витрати	0,1

Джерело: [9].

робітники могли собі дозволити культурний відпочинок, як зазначено в «Бюджетах робочих города Києва» 1914 року, чого не було в сільських населених пунктах (табл. 2).

У той же час бідні селяни були найчисленнішою групою сільського населення. Вони взагалі не мали землі або мали її недостатню кількість для того, щоб прогодувати свої родини. Тому вони наймалися працювати до заможних односельців і поміщиків або шукали іншої сезонної роботи. Серед тих, хто мав землю, проте не міг себе забезпечити, причини становища, в яке вони потрапляли, були різними. Деякі не вміли господарювати, хтось не міг прожити зі свого малого наділу через відсутність засобів. Значну кількість бідняків обумовлювало зростання напруженості в українському селі кінця XIX століття. При цьому розвиток промисловості на півдні України сприяв відтоку сільського населення в міста, де були кращі можливості для заробітку. Складність сільського життя показує порівняння споживання з іншими країнами Європи. Наприклад, наприкінці XIX століття датчанин споживав щороку в середньому 2166 фунтів хліба, німець — 1119, угорець — 1264, росіянин — 1086, а в житниці Європи, як називали тоді Придніпров'я, середній рівень споживання становив лише 867 фунтів. Характерною особливістю життя сільського населення був відбір вирощеного урожаю і продаж за кордон. Вираз «недоїмо, але вивеземо» належить міністру фінансів уряду Олександра III Вишнеградському [10].

Якщо порівняти ціни на продукти в містах України, харчування та розмір зарплати, то, на перший погляд, проіснувати було можливо, але повноцінне життя людини виключалось, адже все зароблене йшло на їжу. На Донбасі, наприклад, наприкінці 80-х років XIX століття шахтар отримував 21 рубль на місяць, а саночник — 16 рублів. На промислових підприємствах також платили на місяць близько 20 рублів. Жінкам і підліткам за ту ж роботу, що і дорослим чоловікам, платили відповідно дві третини і половину заробітку. Хліб тоді коштував 45 копійок за фунт [11]. При цьому, за відсутності власної землі в селі, жителі все частіше переїжджали в міста.

Населення міст складалося з представників усіх станів: дворянство, купці і колишні селяни, які поступово асимілювалися з робітниками фабрик і заводів. Характерним для цього періоду є те, що рівень життя середнього класу не був однорідним, хоча праця робітників, які мали кваліфікацію, гідно оплачувалася. Так, крім їжі та гідного житла, міські робітники могли дозволити собі різноманітне дозвілля: походи в театр і бібліотеки, а також забезпечувати освітою своїх дітей. А сільський побут залишався важким. Нововведення, активно впроваджувані в місті, села майже не торкнулися. Сільські хати крили соломою, дахи із заліза могли дозволити собі лише багаті землевласники.

Характерною для села була і масова смертність. Деякі хвороби, які успішно лікували в місті, для сільських жителів ставали смертельними. У селі зберігався високий відсоток смертності дітей з причини недогляду: батьки, які були постійно зайняті польовими роботами, часто залишали малюків дошкільного віку без нагляду. Скасування кріпосного права не змогло надати жителям сіл економічну незалежність: відсутність землі змушувала колишніх кріпаків найматися на роботу до великих землевласників на невигідних умовах.

Важкий сільський побут, що забирав багато часу і сил для найнеобхіднішого: приготування їжі, прання, утримання житла в чистоті, змінювався надто повільно.

У 1917 році в Російській імперії, до складу якої входила більша частина території України, відбулася революція, що, волею обставин, з часом утвердила свій порядок і в Україні. Перемогла партія більшовиків, яка проголошувала себе виразницею волі

пролетаріату, робітників і селян. Одним з гасел була ліквідація нерівності між містом і селом, що склалася на той час у царській Росії. Проте подальші події обернулися для українського села інакше. Оскільки революційні потрясіння майже повністю зупинили промислове виробництво і ліквідували попередню систему розрахунків і обміну між містом і селом, продовольство, вироблене селянами, могло тільки вилучатися під різним виглядом, без будь-якої компенсації.

Соціальний статус селян і міських жителів дуже відрізнявся. Селянин, як правило, міг прогодувати себе тільки з власного городу, розміри якого обмежувалися. Все вироблене селянином для власних потреб обкладалося податками, як грошовими, так і натуральними. Однією з форм відчуження селянської власності були «добровільні займи», страхування майна, а також завищені тарифи, за якими селянам реалізовувалися продовольчі і промислові товари через так звану кооперацію. Переважна більшість селян була економічно неспроможна будувати цегляні, кам'яні хати. На відміну від цегляних та дерев'яних будинків, оселі з глини більше зберігали вологу та промерзали взимку.

У той же період більша частина території Західної України перебувала під владою Польщі. Відстале сільське господарство майже не використовувало мінеральних добрив, а їх експорт не відповідав інтересам міжнародних хімічних монополій. У містах кількість робітників поповнювалася не останнім чином за рахунок сільської бідноти, ряди якої безперервно зростали. Величезний резерв робочої сили давав підприємцям можливість до мінімуму знижувати заробітну плату. У Західній Україні вона становила 50—60 % заробітку робітників промислових центрів Польщі і часто не забезпечувала необхідного прожиткового мінімуму. Якщо в серпні 1937 р. середній заробіток робітника (чоловіка) за годину на підприємстві у Варшаві становив 1,07 злотого, то в Тернопільському воєводстві — 0,41 злотого. Понад 3/4 бюджету сімей робітників витрачалося на харчування та оплату квартири і лише 4,8 % на культурні потреби і медичну допомогу. Крім того, на погіршення матеріального становища робітників впливали примусові відрахування на армію, прибутковий податок тощо [12]. Охорону праці на підприємствах роботодавці не забезпечували, частими були нещасні випадки. Робочий день досягав 14—15 годин. Фабриканти і заводчики широко використовували працю і жінок, і підлітків, виплачуючи їм за однакову роботу нижчу заробітну плату, ніж робітникам-чоловікам. Важкими були житлово-побутові умови робітників. У робітничих кварталах міст були відсутні водопровід, каналізація, електрика.

Після Другої світової війни вся територія сучасної України знаходилась у складі Радянського Союзу. Надзвичайно низьким був рівень оплати праці і пенсії. Так, звичайна пенсія селянина, який пропрацював на землі все життя, складала у 80-ті роки близько 40 рублів, тоді як у місті важко було знайти пенсіонера, який би отримував менше, ніж 90 рублів державного пенсійного забезпечення [13]. Із зарплатами ситуація була подібною (табл. 2). При цьому в радянські часи відбувалось штучне вирівнювання рівня життя населення.

До цього додавалась нерівномірність у розвитку інфраструктури. Якщо до середини 1950-х років у СРСР було електрифіковано всі міста, то в сільських населених пунктах цей процес продовжувався до початку 1970-х. А газифікація триває й донині. А якщо додати такі сучасні блага, як інтернет чи кабельне телебачення, то українські села відстають від міст в рази.

Сучасне українське село має значно нижчий рівень життя населення (в сільському господарстві оплата праці є найнижчою серед галузей економіки, а соціальна інфраструктура переважно являє собою залишки радянської), зросла чисельність осіб,

Таблиця 2. Заробітні плати населення УРСР і України у 1980–2014-х рр. (крб, грн)*

Рік	Робітники і службовці	Колгоспники	Співвідношення
1980	155	103,6	1,5
1989	218	184,3	1,2
	Працівники промисловості	Працівники сільського господарства	Співвідношення
2000	302	154	2,0
2008	2017	1101	1,8
Січень–березень 2014	3766	2221	1,7

*Сьогоднішні дані і дані УРСР не зовсім зіставні, адже до робітників і службовців також належали, наприклад, працівники радгоспів, проте загалом можна оцінювати ситуацію в галузях.

Джерело: дані Державного комітету статистики України.

що живуть за межею бідності (табл. 3). Проблемою нині є безробіття, яке стало наслідком розпаду колгоспів і несформованості фермерських і колективних сільськогосподарських підприємств. До проблем сільських територій також додалася депопуляція, зменшення людності, зникнення окремих населених пунктів.

Збільшився розрив у доходах між міськими та сільськими жителями. Темпи падіння зайнятості в сільській місцевості значно вищі, ніж у міській. Важке економічне та фінансове становище багатьох сільськогосподарських підприємств істотно обмежує їх можливості з утримання соціальної сфери у селі. Через нестачу молодих кваліфікованих фахівців зберігаються значні відмінності між містом і селом в якості освіти і охорони здоров'я. Через низьку рентабельність, в першу чергу в малих селах, закриваються стаціонарні торгові точки, які замінюються мобільними формами обслуговування. Знизилася забезпеченість селян багатьма соціальними благами та послугами: комфортабельним житлом, освітою, медичним, побутовим, культурним обслуговуванням, транспортом, що ставить під сумнів не тільки збереження теперішнього рівня освіти, здоров'я, культури сільського населення, а й розвиток людського потенціалу села в майбутньому. Сільські лазні та пральні, інші види побутових послуг також не рентабельні. Одна з причин цього – значне зношування устаткування і будівель, високі енергозатрати.

Як наслідок з вищенаведеного, рівень і умови життя сільського населення суттєво відрізняються від міського. Погіршення транспортного обслуговування обмежило можливості селян компенсувати відсутність соціальних послуг за місцем проживання аналогічними послугами в інших населених пунктах та визначило пристосування селян до життя в умовах соціального дискомфорту, поступову примітивізацію стилю життя та витрачання часу на пошуки засобів виживання.

Диференціація в рівні життя населення різних населених пунктів є об'єктивним явищем. Прогнозуючи майбутнє сільської місцевості, доцільно зауважити, що загальні світові тенденції сприятимуть подальшій урбанізації і в Україні, що тільки збільшить розрив. Скоріше за все це призведе до вимирання сіл, в яких зараз менше 200 жителів. Загальна депопуляція поступово призведе до ще більшого занепаду інфраструктури, і якщо транспортне сполучення залишиться на сучасному рівні, то населення сіл (особливо віддалених від районного центру) не матиме можливості доступу до закладів соціальної сфери. Теоретично в сільській місцевості з часом

Таблиця 3. Показники рівня життя населення різних типів поселень у 2012 році

Показники рівня життя населення	Типи населених пунктів		
	велике місто	мале місто	сільська місцевість
Середньодушові доходи (грн/міс.)	1742,7	1492,2	1377,7
Середньодушові витрати (грн/міс.)	1572,5	1335,4	1194,9
Рівень бідності за відносним критерієм, %	15,4	29,6	35,5
Глибина бідності за відносним критерієм, %	17,8	18,6	23,3
Рівень бідності за абсолютним критерієм, %	11,2	21,7	28,9
Глибина бідності за абсолютним критерієм, %	17,2	18,0	21,9
Злиденність населення, %	6,6	11,3	18,2
Населення, яке відносить себе до бідних (самооцінка), %	39,5	26,6	33,9
Не змогли забезпечити собі навіть достатнє харчування (самооцінка), %	26,5	32,6	40,9
Частка витрат на харчування, %	51,0	51,7	54,8
Споживання м'яса і м'ясопродуктів, кг/рік/особу	63,0	52,8	44,7
Споживання фруктів, ягід, горіхів, винограду, кавунів, динь, кг/рік/особу	81,5	58,3	47,0
Наявність водопроводу, %	97,4	82,2	39,1
Наявність каналізації, %	96,4	80,7	38,0
Наявність ванни або душу, %	93,8	75,1	33,5
Наявність центрального або індивідуального опалення, %	93,3	83,9	55,4

Джерело: розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств.

залишитись тільки та кількість людей, яка буде необхідна для обробітку земель при великих сільськогосподарських підприємствах. Можливо, в постіндустріальному суспільстві нерівність між містом і селом зникне, якщо цьому сприяють інформатизація і загальна транспортна доступність населених пунктів, за погіршення екології у великих містах.

Висновки. Проведений аналіз дає можливість сформулювати такі висновки:

1. У різні історичні епохи, починаючи від індустріалізації суспільства, рівень життя сільського населення був нижчим від міського. Це спричиняли спочатку закріпачення селян і низька продуктивність праці, що зумовлювало загалом нижчі доходи, а потім, після скасування кріпацтва, низький рівень життя був зумовлений тим, що деякі мешканці сіл не вміли господарювати, а хтось не міг прожити зі свого малого наділу через відсутність засобів обробітки землі чи відсутність власного наділу. До цього долучалась низька технологізація сільського життя. Єдиним періодом, коли штучно майже зрівнялись рівні життя села і міста, були радянські часи, проте з розпадом соціалістичної системи ситуація значно погіршилась.

2. В Україні відмінності в рівні життя населення проявляються переважно в селі і малому місті, з одного боку, і великому місті — з другого. Найбільша різниця між сільською місцевістю і Києвом (не рахуючи інших великих міст), як столицю і найбільшим містом в Україні. При цьому в сільській місцевості підняти рівень життя в сучасних умовах надто складно через загальний занепад інфраструктури та депопуляцію.
3. На підставі викладеного можна зробити висновок, що майбутнє сільської місцевості чітко пов'язане із загальним суспільним розвитком. Без використання інновацій в сільській місцевості, а також розбудови сучасної інфраструктури для інформатизації суспільства, яка забезпечить населення сіл доступом до можливостей впровадження сучасних технологій, неможливе вирівнювання рівня життя населення села і міста.

ЛІТЕРАТУРА

1. Всемирная история.ру. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://vsemirnaya-istoriya.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=993:jizn-bit-i-ku ltura&catid=50: srednie-veka&Itemid=24
2. Вісник. ком.уа. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.visnuk.com.ua/ua/pubs/id/1725>
3. Укрмеп.су. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukrmap.su/ru-wh8/1199.html>
4. Рощина Л.О. Соціальна допомога на українських землях в литовсько-польську добу/ Рощина Л.О. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/12-3456789/33235/58-Roshchina.pdf?sequence=1>
5. Steven Kreis. The Origins of the Industrial Revolution in England / Steven Kreis. Last Revised 11 October 2006. Accessed April 2008 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.historyguide.org/intellect/lecture17a.html>
6. Robin Blackburn Enslavement and industrialisation/Robin Blackburn, BBC British History. Published: 18 December 2006 Accessed April 2008 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.bbc.co.uk/history/british/abolition/industrialisation_article_01.shtml
7. Казьмирчук М. Рівень життя селян Київської губернії другої половини XIX ст./ Казьмирчук М. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.history.univ.kiev.ua/ethnology/journal/ethnic_history28/28_9.pdf
8. Рянский Л.М. Расходы и доходы помещичьих крестьян Курской губернии в середине XIX в../ Рянский Л.М. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://scientific-notes.ru/pdf/014-7.pdf>
9. Наумов Г. Бюджеты рабочих города Киева / Г. Наумов. — Киев, 1914 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://istmat.info/node/18337>
10. Пыхалов И. Кормила ли Россия пол-Европы? / Пыхалов И. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://scisne.net/a199>
11. Укрмап.су [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ukrmap.su/ru-uh9/1045.html>
12. Мельник М. Українське село вчора і сьогодні (поза соціальною справедливістю)/ Мельник М. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://politonomia.org.ua/page/ukrainske-selovchora-i-sohodni-pozasotsialnoyuspravedlyvistyuu-875.html>
13. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу : Підручник / За ред. Б.Д. Лановика. — К. : Вікар, 1999. — 737 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://економтеория.рф/%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82/80>

REFERENCES

1. Sajt Vsemirnaya istoria/ [Site World History]. *vsemirnaya-istoriya.ru* . Retrieved from: http://vsemirnaya-istoriya.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=993:jizn-bit-i-ku ltura&catid=50: srednie-veka&Itemid=24 [in Russian].

2. Sajt Visnyka Ministerstva dokhodiv i zboriv Ukrayiny. [Site Bulletin of the Ministry of income and fees Ukraine]. *www.visniuk.com.ua*. Retrieved from: <http://www.visnuk.com.ua/ua/pubs/id/1725> [in Ukrainian].
3. Sajt Ukrmap [Site Ukrmap]. *ukrmap.su*. Retrieved from: <http://ukrmap.su/ru-wh8/1199.html> [in Russian].
4. Roshchyna, L.O. *Sotsial'na dopomoha na ukrayins'kykh zemlyakh v lytovs'ko-pol's'ku [Social assistance to Ukrainian lands in the Lithuanian-Polish days]* Retrieved from: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/33235/58-Roshchina.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
5. Steven, Kreis. *The Origins of the Industrial Revolution in England*. Retrieved from: <http://www.history-guide.org/intellect/lecture17a.html> [in English].
6. Robin Blackburn. *Enslavement and industrialisation*. Retrieved from: http://www.bbc.co.uk/history/british/abolition/industrialisation_article_01.shtml [in English].
7. Kaz'myrchuk, M. Riven' zhyttya selyan Kyivs'koyi huberniyi druhoi polovyny XIX st. [*The standard of living of the peasants Kiev province of the late nineteenth century*] Retrieved from: http://www.history.univ.kiev.ua/ethnology/journal/ethnic_history28/28_9.pdf [in Ukrainian].
8. Ryanskyy, L.M. *Raskhody y dokhody pomeshchych'ykh krest'yan Kurskoy hubernyy v sredyne XIX v. [Expenses and incomes landlord peasants Kursk province in the mid-nineteenth]*. Retrieved from: <http://scientific-notes.ru/pdf/014-7.pdf> [in Russian].
9. Naumov, H. *Byudzhety rabochykh horoda Kyeva [Budgets workers in Kiev]*. Retrieved from: <http://istmat.info/node/18337> [in Russian].
10. Pykhalov, Y. *Kormyla ly Rossyya pol-Evropy? [Does Russia fed half of Europe?]*. Retrieved from: <http://scisne.net/a199> [in Russian].
11. Retrived from: <http://ukrmap.su/ru-uh9/1045.html> [in Ukrainian].
12. Mel'nyk, M. *Ukrayins'ke selo vchora i s'ohodni (poza sotsial'noyu spravedlyvisty) [Ukrainian village yesterday and today (outside of social equity)]*. Retrieved from: <http://politonomia.org.ua/page/ukrain-ske-selo-vchora-i-sohodni-poza-sotsialnoyu-spravedlyvisty-875.html> [in Ukrainian].
13. Lanovyk, B. D., Matysyakevnch, 3. M., Mateyko, R. M. (1999). *Ekonomichna istoriya Ukrayiny i svitu: Pidruchnyk [The economic history of Ukraine and World]*. Retrieved from: <http://ekonomteoryya.rf/%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82/80> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 29.05.2014

UDC 331.5

A.V. SEMYKINA

Post-graduate student,
Kyiv National Economic University Named
after Vadym Hetman — self-governing (autonomous) research university
03680, 54/1 Prospect Peremogy, 03680, Kyiv, Ukraine
E-mail: a.semikina@gmail.com

HUMAN CAPITAL COMPETITIVENESS AND METHODS OF ITS ESTIMATION

On the basis of the theoretical analysis of scientific thoughts the essence of the human capital competitiveness is revealed. The existing scientific approaches to a competitiveness assessment in the labor sphere are systematized. The necessity of an assessment support and regulation of the available human capital competitiveness in Ukraine according to the western requirements against the background of prospects of European integration of Ukraine is proved. Scientific and methodical approaches to the human capital competitiveness assessment at the medium economic level are suggested and approved. The list of human capital competitiveness components and indicators is proposed. The matrix of the human capital competitiveness is calculated using the statistics of Ukrainian regions.

Key words: human capital, competitiveness, sphere of work, competitive advantages, assessment, region, matrix of competitiveness of the human capital.

A.B. Семикіна

аспірант, ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»
E-mail: a.semikina@gmail.com

КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ ТА МЕТОДИ ЇЇ ОЦІНЮВАННЯ

На основі теоретичного аналізу наукової думки розкрито сутність конкурентоспроможності людського капіталу. Систематизовано існуючі підходи до оцінки конкурентоспроможності у сфері праці. Запропоновано та апробовано науково-методичний підхід до оцінки конкурентоспроможності людського капіталу на мезоекономічному рівні. Розраховано матрицю конкурентоспроможності людського капіталу на прикладі регіонів України.

Ключові слова: людський капітал, конкурентоспроможність, сфера праці, конкурентні переваги, оцінювання, регіон, матриця конкурентоспроможності людського капіталу.

А.В. Семикина

аспирант, ГВУЗ «Киевский национальный
экономический университет имени Вадима Гетьмана»
E-mail: a.semikina@gmail.com

КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА И МЕТОДЫ ЕЁ ОЦЕНИВАНИЯ

На основе теоретического анализа научной мысли раскрыта сущность конкурентоспособности человеческого капитала. Систематизированы существующие подходы к оценке конкурентоспособности в сфере труда. Предложен и апробирован научно-методический подход к оценке конкурентоспособности человеческого капитала на мезоэкономическом уровне. Рассчитана матрица конкурентоспособности человеческого капитала на примере регионов Украины.

Ключевые слова: человеческий капитал, конкурентоспособность, сфера труда, конкурентные преимущества, оценка, регион, матрица конкурентоспособности человеческого капитала.

Introduction. In the modern globalized world competitiveness of the states, regions, organizations or companies is defined not so much by the advantages in the volumes of material or financial resources, but much more by the human capital, in particular by its intellectual development, ability to quickly to acquire and produce new knowledge, to develop and introduce more and more innovations, offer new production, goods, services which are increasingly in demand on the market. The strengthening of international competition causes the constant necessity to support and increase the human capital competitiveness in every possible way that, in turn, demands an adequate methodology of its assessment at various economic levels. For Ukraine these questions have special relevance taking into account the strategic tasks of the entry to the European Union, however their solutions are broken by a lack of methods of the human capital competitiveness assessment.

Problem definition. The purpose of the article is to justify the essence of the human capital competitiveness, and to systematize and improve the scientific and methodical approaches to its assessment.

Results of research. Prospects of entry of Ukraine to the European Union bear not only obvious benefits, but also certain risks of competitiveness decline as for the domestic producers, their production, services, so for the human capital. The danger of transformation of Ukraine into the supplier of cheap (though educated) labor for further work in Europe doesn't suit Ukrainians. At the same time an overwhelming part of the Ukrainian employees risk experiencing a loss of competitiveness in the conditions of the honest competition in European integration, because they all work at the enterprises which significantly lag behind western ones concerning the conditions of technical and technological development, are characterized by the low level of intellectualization of workplaces, don't provide acquisition of high qualification of the personnel. So, threats of noncompetitiveness grow both for such enterprises, which are major in Ukraine, and for the workers employed by them. Loss of workplaces, income, social security can turn out to be a consequence of noncompetitiveness of the human capital for its many bearers.

Against the background of prospects of European integration of Ukraine the requirement of an assessment and support, regulation of the available human capital competitiveness in Ukraine according to the western requirements concerning knowledge, practical skills, competences, mobility, adaptability of workers to the new production technologies and etc. objectively increases.

The analysis of researches and publications on labor economy shows that the human capital was differently investigated both by the foreign (T. Shults, G. Becker, J. Kendrick, F. Makhlup, R. Kapelyushnikov, Yu. Korchagin), and by domestic scientists (O. Grishnova, V. Antonyuk, E. Libanova, T. Zayats, A. Kolot, L. Mikhaylova, O. Zakharova, I. Lapshina, etc.). At the same time, despite considerable theoretical practices in this direction, it should be noted that aspects of the human capital competitiveness still belong to the least studied questions. The designated perspective still remains the less-studied direction of the scientific researches not only for the domestic, but also for foreign scientists. The analysis of publications shows that the question of the human capital competitiveness is generally studied in Ukraine and less in Russia, Belarus, Moldova.

The greatest surge of scientific activity in the direction of studying of essence of competitiveness in the labor sphere was observed in Ukraine in the late nineties of the XX c. and at the beginning of the 2000s that was explained by searching for ways of formation and regulation of the competitive environment and labor market. However, the approaches to understanding and assessment of competitiveness in the labor sphere still cause brisk discussions because in domestic and foreign literature studying of the competitiveness phenomena on the example of production, goods, enterprises, countries is still much more widespread.

The systematization of scientific approaches to understanding of the competitiveness in labor sphere carried out by us showed that the interpretation of the term «competitiveness» in the labor sphere is still not unambiguous. It is possible to be convinced of this, analyzing the approaches to understanding of competitiveness in the labor sphere, which are provided in Table 1. Authors variously explain the essence of competitiveness, covering the publications on the subjects of the labor force analysis, personnel, labor potential, and only recently – human capital [2; 3; 5; 6; 9; 12; 13; 15; 16].

Developing scientific thoughts stated in publications [1; 2; 3–7; 9; 12], we suggest understanding the human capital competitiveness as existence of competitive advantages among the quantitative and qualitative characteristics, which are formed and saved up by training, education, health improvement of certain employees, groups of employees, employed population of the region, country in general, and their realization promotes obtaining bigger income, accumulation of the specified advantages, improvement of competitive positions of certain economic subjects and country in general.

However, nowadays it is possible to claim surely that it is time to enrich the idea of determination of competitiveness in the labor sphere with approaches based on the positions of the human capital theory. It is advisable in the conditions of formation of the global competitive environment, to prompt innovative processes in the world when human capital competitiveness became a key factor of preservation (or loss) of country's competitive positions in the world (as, by the way, of the economic subjects at markets).

Developing known approaches of the scientists investigating a perspective of the human capital (works written by O. Grishnova, V. Antonyuk, L. Mikhaylova, etc.), we consider that the assessment of its competitiveness can occur at the different levels of the economic analysis, concerning both the general (complex) assessment of competitiveness, and a comparative assessment of competitive advantages of separate qualitative characteristics of the human capital health, educational and professional development, labor motivation, ability to innovations, mobility, labor activity, etc.).

Table 1. Scientific thoughts concerning competitiveness in labor sphere

Concept	Authors, essence of approach	
COMPETITIVENESS OF	labor force	O. Grishnova: «Compliance of labor force's quality to the market requirements, opportunity to win the competition at labor market, means to meet the requirements of employers concerning level of knowledge, abilities, skills and personal qualities, better than other candidates» [3, page 117].
		D. Bogynya: «Set of qualitative and cost characteristics of specific good «labor force», which provides the satisfaction of specific needs of employers for workers of a certain qualification (profession)» [2, page 4]
		M. Semykina: «Set of natural, educational and professional, business and moral qualities of workers which are the most greatly demanded on a certain market segment during a certain period of market conditions, allowing to perform labor tasks qualitatively and in the conditions of competition to reach the best realization of employer's interests and personnel's requirements...» [12, page 23]
		L. Lisogor: «...Organic unity of quantitative and qualitative characteristics of labor force which are characterized by a market demand» [5, page 34].
		O. Tsymbal: «...Ability of people through a competitive type of work to provide themselves with conditions for realization of personal economic and social interests» [17, page 220].
	personnel	O. Slavgorodskaya: «Ability to realize the available competitive advantages to promote the advance of the enterprise at the best competitive position in comparison with other subjects of the competition at this market» [13].
		I. Tsvetkova: «Set of personal and professional characteristics of the personnel which reflect and characterize the joint actions of all personnel, its ability to provide competitiveness of the enterprise» [16, page 73]
	labor potential	D. Ratnikov: «Achievement of advantages in quantitative and qualitative characteristics of formation, use and development of labor potential (health, education, professional competence, labor and innovative activity, motivation to effective work and educational, professional development, etc.) who allow the enterprise and its personnel to receive economic, social and moral benefits in the conditions of the competitive environment» [9, page 95]
	human capital	M. Nikolaychuk: «Existence of assets at the disposal of the subject of competitive relations which are created on the basis of suitable for application during the competition of the elements and characteristics of human potential capable to provide the achievement of favorable conditions, receiving resources, achievement and keeping of market, social or economic positions, material and non-material effects and the benefits, goals of activity» [6, page 212]
		I. Kurevina «Set of quantitative and qualitative characteristics of employees which meet the requirements of economic subjects and satisfy their needs for a certain qualification level of hired personnel» [4, page 7]
		G. Hafizova: «It is characterized by a set of qualitative parameters – level of knowledge, abilities, skills, personal characteristics..., thinking creativity, innovative and informational activity, that allows to use the firm's personnel better...» [15, page 73].

Note: this is systematized by author using the data of [2–6, 9, 12, 13, 15, 16].

The analysis of scientific thoughts allows concluding that techniques of the human capital competitiveness assessment can differ depending on the purposes of analysis and aspects which are taken into account. It is confirmed convincingly by the systematization of the existing approaches to the competitiveness assessment (of personnel, labor, labor potential) which we show in the Table 2 [1; 7; 10; 12; 14].

Without reducing ponderability of scientific achievements, in particular, in Table 2, we focus attention at the expediency of development of competitiveness assessment methods from positions of the human capital theory, pressing problems of regulation of human capital quality in the conditions of strengthening of competitive character of labor relations at the different economic levels.

In the course of the theoretical analysis to broaden the sphere of scientific search on the basis of interdisciplinary approaches and to address the general scientific achievements in different areas of economic science concerning competitiveness assessment questions, it was recognized expedient to be guided by M. Porter's ideas about the competition and statements of the human capital theory revealed by G. Becker and T. Schultz and developed by their followers, in particular in Ukraine. We consider expedient to apply to the analysis of the human capital competitiveness using the analog of Porter five forces analysis of the competition [8].

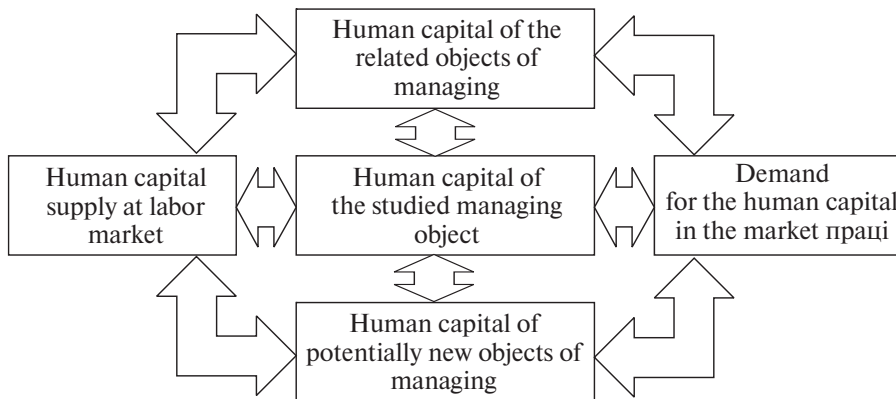

Fig. 1. The scheme of the Porter five forces of the competition model on the example of human capital (developed by the author on the basis of development of M. Porter's ideas [8])

Considering the provided scheme it is possible to conclude that the various aspects of the human capital competitiveness assessment obtain value: on the example of various objects of managing; at different economic levels; from positions of demand assessment, labor market requirements and compliance to these requirements.

The improvement of methods, ways, technologies, methodologies, in general, which concerned an assessment of the human capital competitiveness, are used, in our opinion, to help managers to define to what degree and through which components, parameters, characteristics of human capital quality they lag from other competing subjects of labor, what does lead to the losses of possible benefits from use of the human capital, in particular, decline of labor productivity, income, social, economic and innovative effects of labor.

Table 2. Methodical approaches to competitiveness assessment in labor sphere

Auth- ors	Essence of methodical approaches
1	2
R. Fathutdinov	<p>The assessment of competitiveness of concrete personnel category is carried out proceeding from its competitive advantages which can be external and internal concerning personnel.</p> $K_n = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^7 \frac{(\alpha_i \cdot \beta_{ij})}{5 \cdot n} \quad (1)$ <p>where K_n – competitiveness of a particular category of staff, n – number of experts, 7 – quantity and quality of personnel to be considered, α_i – importance of quality, β_{ij} – Expert assessment of quality personnel in the five-point system: 1 – no quality 2 – appears rarely, 3 – appears not much and not weakly 4 – appears often, 5 – appears systematically [14, p. 259–260].</p>
I. Petrova	<p>Comprehensive competitiveness assessment is carried out using the point α_{ij} and significance β_{ij} criteria used to it [7, p.155]:</p> $K_i = \sum \alpha_{ij} \times \beta_{ij} \quad (2)$
O. Grishnova, O. Shpyrko	<p>The starting position is considered that personnel competitiveness is a function from its quality and price of use therefore employee's competitiveness is offered to be defined as a ratio of a quantitative assessment of quality to the price [1, page 8], thus the technique provides application of a point method of assessment and use of weighting coefficients to determine the ponderability of separate competitiveness indicators [1, p. 8]:</p> $\text{Competitiveness} = \text{Quantitative assessment of quality/Price} \quad (3)$ $w_i = r_i / \sum r_i \quad (4)$
M. Semykina, O. Smirnov	<p>Knowledge and practical skills are identified with integrated characteristics of supply and demand for the services concerning labor, a set of parameters p_1, p_2, \dots, p_n, each of which has the scale of measurement so that for each employee there is possible a clarification of size of the supply of his services at labor market ($p_{11}, p_{21}, \dots, p_{N1}$) and demand for them ($p_{12}, p_{22}, \dots, p_{N2}$).</p> <p>The coefficient of employee competitiveness is calculated using separately taken parameter p_i [12, p.126–129]:</p> $k_i = p_i^1 - p_i^2 / \max p_i \quad (5)$ <p>and indicator of employee competitiveness (K) in general:</p> $K = (\alpha_1 * k_1 + \alpha_2 * k_2 + \dots + \alpha_N * k_N) / (\alpha_1 + \alpha_2 + \dots + \alpha_N) \quad (6)$ <p>where $\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_N$ – coefficients, which assess the significance of employee competitiveness for a particular individual parameter p_i.</p>
D. Ratnikov	<p>Competitiveness of labor (K) is defined as a product of labor quality coefficient (K1) by labor (of a certain level of quality at labor market) need coefficient (K2) [10, p. 8]:</p> $K = K_1 \cdot K_2 \quad (7)$ $K_1 = \Pi / B, \quad K_2 = P / \Psi \quad (8)$ <p>where Π – professional standard of labor, B – expenses on labor training, P – need of labor market for labor of a certain quality, Ψ – number of professionally trained labor.</p>

Note: this is systematized by author using the data of [1, 7, 10, 12, 14].

Developing the existing approaches to competitiveness assessment and considering possibility of their adaptation to the human capital competitiveness assessment on the basis of separation of a subset of analyzed objects together with the characteristics of their competitive factors, we suggest the vision of methodical bases of the human capital competitiveness assessment. Our scientific and methodical approach to an assessment of the human capital competitiveness provides accounting for such components:

n – object of analysis ($n=1..N$, N – total number of objects of analysis). It is worth noting that depending on consideration level certain employees or groups of employees of various departments of enterprise, or labor staff of various enterprises, or the employed population act as an object of the analysis;

k_{ni} – value of competitive factor i ($i=1..I$; the total number of competing factors) of object of analysis n (as competitive factors on macro-, medium level «demographic development», «development of labor market», «material welfare», «accommodation conditions», «education level», «condition of health care», at a microlevel – health, capacity for work, educational level, qualification, competence, mobility, experience, labor productivity, income, labor and innovative activity, etc.);

p_{nmi} – indicator of competitiveness of an object of analysis n in comparison with object of the analysis m by a competitive factor i .

Among indicators of competitiveness, theoretically possible for calculation, we suggest to use comparison of relative type – with advantage on particle from division:

$$p_{nmi} = k_{ni} - k_{mi}, \quad (9)$$

– if $p_{nmi} > 1$ ($=1, <1$), than an object of analysis n by competitive factor i more (equal, less) competitive, than an object m .

Matrix of the human capital competitiveness is formed by the set of objects of analysis $n=1..N$ for each of the competitive factors $i=1..I$:

$$\begin{bmatrix} p_{11i} & p_{12i} & \dots & p_{1Ni} \\ p_{21i} & p_{22i} & \dots & p_{2Ni} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ p_{N1i} & p_{N2i} & \dots & p_{NNi} \end{bmatrix} \quad (10)$$

The analysis of a whole set of such matrixes at the set of $i=1..I$ reveals almost all the variations of competitiveness indexes for each separate competitive factor in comparison of each object of analysis n with other m_1, m_2 , detecting:

- more competitive objects of analysis ($p_{nm1i} > p_{nm2i}$),
- equally competitive objects of analysis ($p_{nm1i} = p_{nm2i}$),
- less competitive objects of analysis ($p_{nm1i} < p_{nm2i}$), and, in particular,
- the most competitive: $p_{nmi} = \max \{p_{nmi}; \forall m=1..N\}$ and
- the least competitive: $p_{nmi} = \min \{p_{nmi}; \forall m=1..N\}$.

In general, taking into consideration inequivalent competitive factors meaning their «influence» ω_i , which can be done using the expert method, it is possible to define the «generalized» index of the human capital competitiveness:

$$P_{nm} = \sqrt[I]{\prod_{i=1}^I \omega_i \cdot p_{nmi}}, \quad \forall n, m=1..N. \quad (11)$$

Table 3. Matrix of the human capital competitiveness generalized indicators by regions of Ukraine

Region	N	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Vinnitsia	1	1,000	0,978	0,997	0,992	1,045	0,894	0,951	0,979	0,943	1,050	0,989
Volyn	2	1,022	1,000	1,019	1,014	1,068	0,914	0,972	1,001	0,963	1,074	1,011
Dnipropetrovsk	3	1,003	0,981	1,000	0,995	1,048	0,897	0,954	0,982	0,945	1,054	0,992
Donetsk	4	1,008	0,986	1,005	1,000	1,053	0,901	0,958	0,986	0,950	1,058	0,997
Zhytomyr	5	0,957	0,936	0,954	0,949	1,000	0,856	0,909	0,936	0,902	1,005	0,946
Transcarpathia	6	1,118	1,094	1,115	1,110	1,169	1,000	1,063	1,095	1,054	1,175	1,106
Zaporizhia	7	1,052	1,029	1,049	1,044	1,100	0,941	1,000	1,030	0,992	1,105	1,040
Ivano-Frankivsk	8	1,022	0,999	1,018	1,014	1,068	0,914	0,971	1,000	0,963	1,073	1,010
Kiev	9	1,061	1,038	1,058	1,053	1,109	0,949	1,008	1,038	1,000	1,114	1,049
Kirovohrad	10	0,952	0,931	0,949	0,945	0,995	0,851	0,905	0,932	0,897	1,000	0,941
Lugansk	11	1,011	0,989	1,008	1,004	1,057	0,904	0,961	0,990	0,953	1,062	1,000
Lviv	12	1,096	1,072	1,093	1,088	1,146	0,980	1,042	1,073	1,033	1,151	1,084
Nicholas	13	1,044	1,021	1,041	1,036	1,091	0,933	0,992	1,022	0,984	1,096	1,032
Odessa	14	1,034	1,011	1,031	1,026	1,081	0,924	0,983	1,012	0,974	1,086	1,022
Poltava	15	1,046	1,024	1,043	1,038	1,094	0,936	0,995	1,024	0,986	1,099	1,035
Rivne	16	1,008	0,986	1,005	1,000	1,053	0,901	0,958	0,986	0,950	1,058	0,996
Sumy	17	0,977	0,956	0,974	0,970	1,021	0,874	0,929	0,956	0,921	1,026	0,966
Ternopil	18	1,010	0,988	1,007	1,003	1,056	0,904	0,960	0,989	0,952	1,061	0,999
Kharkiv	19	1,138	1,114	1,135	1,130	1,190	1,018	1,082	1,114	1,073	1,196	1,126
Kherson	20	0,966	0,945	0,963	0,959	1,010	0,864	0,919	0,946	0,911	1,015	0,956
Khmelnitsky	21	1,003	0,981	1,000	0,995	1,048	0,897	0,953	0,982	0,945	1,054	0,992
Cherkasy	22	1,018	0,996	1,015	1,010	1,064	0,910	0,968	0,997	0,960	1,069	1,007
Chernivtsi	23	1,114	1,090	1,110	1,105	1,164	0,996	1,059	1,090	1,050	1,170	1,101
Chernihiv	24	1,007	0,985	1,004	0,999	1,052	0,900	0,957	0,985	0,949	1,057	0,995

Note: Calculated using the data from [11, p. 54]; calculations are carried out using formula (11) applied to the components of the regional human development «population reproduction», «social environment», «comfortable life», «prosperity», «decent work», «education».

12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	Competitiveness rating among regions
0,912	0,958	0,967	0,956	0,992	1,024	0,990	0,879	1,035	0,997	0,982	0,898	0,993	20
0,933	0,979	0,989	0,977	1,014	1,046	1,012	0,898	1,058	1,019	1,004	0,918	1,015	10
0,915	0,961	0,970	0,959	0,996	1,027	0,993	0,881	1,038	1,000	0,985	0,901	0,996	18
0,919	0,965	0,975	0,963	1,000	1,031	0,997	0,885	1,043	1,005	0,990	0,905	1,001	15
0,873	0,917	0,925	0,914	0,949	0,979	0,947	0,840	0,990	0,954	0,940	0,859	0,950	23
1,020	1,071	1,082	1,069	1,110	1,145	1,107	0,982	1,157	1,115	1,098	1,004	1,111	2
0,960	1,008	1,018	1,005	1,044	1,077	1,041	0,924	1,088	1,049	1,033	0,945	1,045	6
0,932	0,979	0,988	0,976	1,014	1,046	1,011	0,898	1,057	1,019	1,003	0,917	1,015	11
0,968	1,016	1,026	1,014	1,053	1,086	1,050	0,932	1,098	1,058	1,042	0,953	1,054	5
0,869	0,912	0,921	0,910	0,945	0,974	0,942	0,836	0,985	0,949	0,935	0,855	0,946	24
0,923	0,969	0,978	0,966	1,004	1,035	1,001	0,888	1,046	1,008	0,993	0,908	1,005	13
1,000	1,050	1,060	1,047	1,088	1,122	1,085	0,963	1,134	1,093	1,077	0,984	1,089	4
0,952	1,000	1,010	0,997	1,036	1,068	1,033	0,917	1,080	1,041	1,025	0,937	1,037	8
0,943	0,990	1,000	0,988	1,026	1,058	1,023	0,908	1,070	1,031	1,015	0,928	1,027	9
0,955	1,003	1,012	1,000	1,039	1,071	1,036	0,919	1,083	1,043	1,028	0,940	1,040	7
0,919	0,965	0,975	0,963	1,000	1,031	0,997	0,885	1,043	1,005	0,990	0,905	1,001	16
0,891	0,936	0,945	0,934	0,970	1,000	0,967	0,858	1,011	0,974	0,960	0,877	0,971	21
0,922	0,968	0,977	0,966	1,003	1,034	1,000	0,888	1,045	1,007	0,992	0,907	1,004	14
1,038	1,091	1,101	1,088	1,130	1,165	1,127	1,000	1,178	1,135	1,118	1,022	1,131	1
0,882	0,926	0,935	0,924	0,959	0,989	0,957	0,849	1,000	0,964	0,949	0,868	0,960	22
0,915	0,961	0,970	0,959	0,995	1,027	0,993	0,881	1,038	1,000	0,985	0,901	0,996	19
0,929	0,975	0,985	0,973	1,010	1,042	1,008	0,894	1,053	1,015	1,000	0,914	1,011	12
1,016	1,067	1,077	1,064	1,105	1,140	1,102	0,978	1,152	1,110	1,094	1,000	1,106	3
0,918	0,964	0,974	0,962	0,999	1,030	0,996	0,884	1,042	1,004	0,989	0,904	1,000	17

The specified allows creating of the generalized competitiveness matrix for all possible couples of objects of analysis n, m in a whole set of competitive factors $i=1..I$ (and in case of need, its any subsets):

$$\begin{bmatrix} P_{11} & P_{12} & \dots & P_{1N} \\ P_{21} & P_{22} & \dots & P_{2N} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ P_{N1} & P_{N2} & \dots & P_{NN} \end{bmatrix} \quad (12)$$

The outlined methodical approach to an assessment of the human capital competitiveness was approved at a medium economic level. The assessment of the human capital competitiveness at the regional level is formed by the generalized matrix of the human capital competitiveness of Ukrainian regions (assessment is made for 24 regions of Ukraine – except Kyiv, Sevastopol, AR Crimea, see Table 3). Calculation of the given matrix is based on application of the technique suggested above and statistics of regional human development for 2012 [11, page 54]. As competitive factors the indexes of «population reproduction», «social environment», «comfortable life», «welfare», «worthy work», «education» were chosen.

The generalized competitiveness indicator calculated by the formula (11) shows, how many times does the competitiveness of the object presented by a table line number is more or less than competitiveness of the object, comparable to it presented by number of a table column.

So, the human capital of Vinnytsia region (line number 1) estimated for all competitive factors used in the analysis makes 0,978 times from the human capital competitiveness of Volyn' region (column number 2). Being backward 19 regions from the 24 analyzed, this region holds the 20th place in a rating of the human capital competitiveness which is noted by the last column of Table 3.

Among the leaders for the generalized indicator of the human capital competitiveness we find the following:

- Kharkiv region (the I position in a competitiveness rating);
- Transcarpathian region (II rating position);
- Chernivtsi and Lviv regions. (III and IV ranking position, correspondingly).

Regions-outsiders by an indicator of human capital competitiveness are: Kirovograd, Zhitomir, Kiev, Sumy, Vinnytsia regions (correspondingly, rating positions 24, 23, 22, 21, 20, see Table 3).

Concerning the analysis of separate objects and sets of competitive factors, the proposed way of the human capital competitiveness assessment allows revealing by comparisons more (less, equally) competitive groups for each of them, so for their set, promotes expansion of limits of the analysis to make a weighed administrative decisions concerning detecting the regulatory influence on the human capital quality.

In the same way it is obviously possible to carry out an assessment of the human capital competitiveness (of personnel) at the level of the enterprises, labor collectives, certain employees. Thus the competitive advantages are defined as within indicators of health, capacity for work, education, competence, mobility, labor productivity, income, etc., and in the form of the integrated indicator allowing to build more reasonable system of motivational management at the enterprises.

Conclusions. Thus, prospects of entry of Ukraine into EU demand special attention of scientists to the problem of human capital competitiveness and improvement of its assessment methodology which has to become the basis of its quality increase according to today's requirements. The scientific and methodical approach to the assessment of the human capital competitiveness, worked out in the article at a regional economic level favors socially responsible choice of administrative decisions concerning development and use of the human capital, ensuring the regulation of its competitive qualities. Further scientific researches have to be connected with the development of the human capital competitiveness increase mechanism.

LITERATURA

1. *Грішнова О.А.* Конкурентоспроможність персоналу підприємства: критерії визначення та показники вимірювання / Грішнова О., Шпирко О. // Україна: аспекти праці. — 2004. — № 3. — С.3 — 9.
2. *Богиня Д.П.* Концептульні підходи до визначення конкурентоспроможності робочої сили на ринку праці / Д. Богиня // Україна: аспекти праці. — 1999. — № 6. — С. 3—8.
3. *Грішнова О.А.* Формування якості робочої сили та конкурентоспроможності працівника в процесі інвестування в людський капітал / О.А. Грішнова // Конкурентоспроможність у сфері праці : зб. наук. праць. — К.: Ін-т економіки НАН України, 2001. — С.117 — 126.
4. *Куревіна І.О.* Конкурентоспроможність людського капіталу України в умовах міжнародної трудової міграції : автореф. дис. канд. екон. наук: 08.00.02 / І.О. Куревіна; НАН України, Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. — К., 2008. — 20 с.
5. *Лісогор Л.С.* Конкурентність на ринку праці: механізми реалізації : монографія / Відпов. ред. Е.М. Лібанова. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАНУ, 2005. — 168 с.
6. *Ніколайчук М.В.* Конкурентоспроможність людського капіталу в системі сучасних чинників розвитку економіки знань / М.В. Ніколайчук // Економічний аналіз : зб. наук. праць. ТНЕУ. — Тернопіль : ВПЦ ТНЕУ, 2011. — Вип. 9. — Ч. 3. — С. 211—214.
7. *Петрова І.Л.* Сегментація ринку праці: теорія і практика регулювання. — К.: Ін-т економіки, управління та господарського права, 1997. — 298 с.
8. *Портер М.* Международные конкуренция. — М.: Международные отношения, 2001. — 211с.
9. *Ратніков Д.Г.* Конкурентоспроможність трудового потенціалу і перспективи економічного зростання / Д.Г. Ратніков // Резерви підвищення ефективності діяльності підприємств та організацій у ХХІ ст. : Тези доповідей учасників Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених, аспірантів та студентів — Кіровоград: КНТУ, 2008. — С. 95—96.
10. *Ратніков Д.Г.* Методика оцінки рівня конкурентоспроможності робочої сили // Україна: аспекти праці. — 2006. — № 1. — С. 8—12.
11. *Регіональний людський розвиток. Статистичний бюлетень.* — К.: Державна служба статистики, 2013. — 60 с.
12. *Семикіна М.В.* Конкурентоспроможність персоналу підприємства: теорія і практика регулювання [монографія] / М.В. Семикіна, О.О. Смірнов; За ред. Семикіної М.В. — Кіровоград: КОД, 2008. — 208 с.
13. *Славгородська О.Ю., Щербак В.Г.* Класифікація конкурентних переваг персоналу підприємства // Наукові праці ДонНТУ: Серія Економічна, 2005. — № 8. — С. 94—101.
14. *Фатхутдинов Р.А.* Конкурентоспособность организации в условиях кризиса: экономика, маркетинг, менеджмент. — М.: Маркетинг, 2002. — 892 с.
15. *Хафизова Г.С.* Развитие инновационности и конкурентоспособности человеческого капитала / Г.С. Хафизова // Креативная экономика. — 2012. — № 1 (61). — С. 72 —82. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.creativesconomy.ru/articles/15311/>
16. *Цветкова И.И.* Управление конкурентоспособностью персонала предприятия : Монография. — Симферополь: ДОЛЯ, 2007. — 240 с.
17. *Цимбал О.І.* До визначення категорії конкурентоспроможності стосовно робочої сили в умовах функціонування економіки перехідного типу. — К.: РВПС України, 1999. — Вип. 9. — С. 216—227.

REFERENCES

1. Grishnova, O.A. (2004). Konkurentospromozhnist' personalu pidpryyemstva: kryteriyi vyznachennya ta pokaznyky vymiryuvannya [Personnel competitiveness: criteria definition and measurements]. *Ukrayina: aspekty pratsi – Ukraine: labor aspects*, 3, 3-9 [in Ukrainian]
2. Bohynya, D.P. (1999). Kontseptul'ni pidkhody do vyznachennya konkurentospromozhnosti robochoyi syly na rynku pratsi [Conceptual approaches to determining the labor force competitiveness at the labor market]. *Ukrayina: aspekty pratsi – Ukraine: labor aspects*, 6, 3-8 [in Ukrainian].
3. Grishnova, O.A. (2001). Formuvannya yakosti robochoyi syly ta konkurentospromozhnosti pratsivnyka v protsesi investuvannya v lyuds'kyy kapital [Formation of the labor force and employee competitiveness in the process of investing in human capital] *Konkurentospromozhnist' u sferi pratsi: zb. nauk. prats' – Competitiveness in the labor sphere: collected papers*. (pp.117-126). Kyiv: In-t ekonomiky NAN Ukrayiny [in Ukrainian].
4. Kurevina, I.O. (2008). Konkurentospromozhnist' lyuds'koho kapitalu Ukrayiny v umovakh mizhnarodnoyi trudovoyi mihratsiyi [The competitiveness of the human capital of Ukraine in the face of international labor migration]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
5. Lisohor, L.S. (2005). *Konkurentnist' na rynku pratsi: mekhanizmy realizatsiyi [Competitiveness in the labor market: implementation mechanisms]*. Kyiv: In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' NANU [in Ukrainian].
6. Nikolaychuk, M.V. (2011). Konkurentospromozhnist' lyuds'koho kapitalu v systemi suchasnykh chynnykiv rozvytku ekonomiky znan' [The competitiveness of human capital in the system of modern factors of the knowledge economy]. *Ekonomichnyy analiz: zb. nauk. prats' – Economical analysis collected papers*. Vol.9, (pp. 211-214). Ternopil' [in Ukrainian].
7. Petrova, I.L. (1997). *Sehmentatsiya rynku pratsi: teoriya i praktyka rehulyuvannya [Segmentation of the labor market: theory and practice of regulation]*. Kyiv: In-t ekonomiky, upravlinnya ta hospodars'koho prava [in Ukrainian].
8. Porter, M. (2001). *Mezhdunarodnaya konkurentsyya [International competition]*. Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya [in Russian].
9. Ratnikov, D.H. (2008). Konkurentospromozhnist' trudovoho potentsialu i perspektyvy ekonomichnoho zrostannya [Competitiveness of labor potential and prospects of economic growth]. *Rezervy pidvyshchennya efektyvnosti diyal'nosti pidpryyemstv ta orhanizatsiy u XXI stolitti, Tezy dopovidey uchashnykiv Vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi molodykh vchenykh, aspirantiv ta studentiv*. (pp. 95- 96). Kirovohrad: KNTU [in Ukrainian].
10. Ratnikov, D.H. (2006). Metodyka otsinky rivnya konkurentospromozhnosti robochoyi syly [Methods of the labor force evaluation]. *Ukrayina: aspekty pratsi – Ukraine: labor aspects*, 1, 8-12 [in Ukrainian].
11. *Rehional'nyy lyuds'kyy rozvytok. Statystychnyy byuleten. [The Regional Human Development. Statistical Bulletin]*. (2011). Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky [in Ukrainian].
12. Semykina, M. V, Smirnov, O.O. (2008). *Konkurentospromozhnist' personalu pidpryyemstva: teoriya i praktyka rehulyuvannya [Personnel competitiveness: Theory and Practice of regulation]*. Kirovohrad: KOD [in Ukrainian].
13. Slavhorods'ka, O. Yu., Shcherbak, V.H. Klasyfikatsiya konkurentnykh perevah personalu pidpryyemstva [Classification of personnel competitive advantages], *Naukovi pratsi DonNTU: Seriya Ekonomichna*, 8, 94-101 [in Ukrainian].
14. Fatkhutdinov, R.A. (2002). *Konkurentosposobnost' orhanyzatsyy v uslovnykh kryzysa: ekonomika, marketynh, menedzhment [Competitiveness of the organization in times of crisis: economy marketing, management]*. Moscow: Marketynh [in Russian].
15. Khafyzova, H. (2012). Razvytye ynnovatsyonnosti y konkurentosposobnosti chelovecheskogo kapytala [The development of the human capital competitiveness]. *Kreatyvnaya ekonomika –Creative economy*, 1 (61), 72-82. Retrieved from: <http://www.creativeeconomy.ru/articles/15311/> [in Russian].
16. Tsvetkova, Y.Y. (2007). *Upravlenye konkurentosposobnost'yu personala predpryyatyya [The management of personnel competitiveness]*. Symferopol': DOLYa [in Russian].
17. Tsybal, O.I. (1999). Do vyznachennya katehoriyi konkurentospromozhnist' stosovno robochoyi syly v umovakh funktsionuvannya ekonomiky perekhidnoho typu [To the definition of competitiveness in relation to the labor force in terms of the transitional economy]. *Zaynyatist' ta rynek pratsi – Employment and labor market*, 9, 216-227. Kyiv: Rada po vyvchennyu produktyvnykh syl Ukrayiny [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 28.07.2014

УДК 331.53

О.Г. ДІДКІВСЬКА

мол. наук. співроб.

Інституту демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

E-mail: elena_didkivska@mail.ru

КОМПЕТЕНТНІСТНА МОДЕЛЬ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ВИПУСКНИКІВ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ СИСТЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

У статті запропоновано математичну модель конкурентоспроможності випускника навчальних закладів системи професійної освіти, за якою індивідуальна конкурентоздатність є відображенням (у математичному сенсі) його власного набору соціально-професійних компетентностей, засвоєних під час навчання, на множині соціально-професійних компетентностей, затребуваних ринком праці.

Ключові слова: конкурентоспроможність, ринок праці, професійна освіта, професійна компетентність.

Е.Г. Дидковская

млад. науч. сотруд.

Института демографии и социальных

исследований им. М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: elena_didkivska@mail.ru

КОМПЕТЕНТНОСТНАЯ МОДЕЛЬ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ВЫПУСКНИКОВ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ СИСТЕМЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В статье исследуются актуальные вопросы взаимодействия рынка труда в лице работодателей и выпускников учебных заведений системы профессионального образования как «конечного продукта» деятельности этих субъектов предоставления образовательных услуг. В этой связи автор особое внимание уделяет экономической категории конкурентоспособности выпускников после завершения программ подготовки в учебных заведениях Украины. В работе предложен методический подход, согласно которому категория «конкурентоспособность выпускника» тесно связана с уровнем его владения социально-профессиональными компетенциями, приобретенными в процессе профессиональной подготовки. С этой целью для оценки конкурентоспособности выпускников предложена комплексная модель, которая базируется на использовании теории нечетких множеств и учитывает особенности поведения на рынке труда как работодателей, так и выпускников. Формализация проблемной ситуации через предложенную теоретическую модель позволяет сделать вывод, что при исследовании процесса адаптации выпускников на рынке труда необходим учет причинно-следственных связей между уровнем владения профессиональными компетенциями и вероятностью трудоустройства, между образовательно-квалификационным уровнем, полученным во время обучения, и трудоустройством, а также между выбранной специальностью и успешностью трудоустройства. Предложенная модель

открывает новые возможности в данном направлении, позволяет прогнозировать основные изменения параметров рынка труда в контексте обеспечения молодежи первым рабочим местом. Уникальность данной модели заключается в ее высокой функциональности в случае использования во время разработки государственной образовательной политики и политики на рынке труда. С целью практического использования этой модели необходимо расширение информационной базы о деятельности вузов, а также пополнение информационной базы показателями, демонстрирующими качество образования, и показателями уровня трудоустройства выпускников по специальностям.

Ключевые слова: рынок труда, работодатели, конкурентоспособность, профессиональные компетенции.

O.G. Didkivs'ka

Junior researcher

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine.

03032, Kyiv-32, bul. T. Shevchenko, 60

E-mail: elena_didkivska@mail.ru

THE COMPETENCE MODEL FOR COMPETITIVENESS OF GRADUATES OF EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS

The article reviews actual issues of interaction inside labor market between employers and the graduates of the vocational education establishments which are considered as a «final product» of the activities of these subjects of educational services. In this context, the author pays particular attention to the economical category of graduates' competitiveness after the completion of training programs at educational establishments of Ukraine. This article proposes the methodical approach, according to which the «graduate's competitiveness» category is closely related to the level of his tenure of socio-professional competencies gained during the professional training. For this purpose a complex model that is based on the use of fuzzy set theory and takes into account employers' behavior and graduates' behavior at a labor market is suggested by the author. The formalization of the problem situation through the proposed theoretical model gives an opportunity to make a conclusion that one must take into account some causal relationship between the level of the professional competence and the probability of employment, between the level of educational and qualification degree obtained during the training and the employment, and between the chosen specialty and the success of employment during the study of the process of graduates' adaptation at a labor market. The proposed model opens new possibilities within this direction and allows to predict the major changes in the parameters of labor market in the context of youth with initial workplace. The uniqueness of this model lies in its high functionality when developing the national education policy and labor market policy. It is necessary to expand the informational base concerning the activity of the universities and to replenish it with the indicators that demonstrate the quality of education and indicators that indicate the level of employment of graduates in the fields for the practical use of this model.

Актуальність теми дослідження. Молодь є однією з найвразливіших груп населення щодо безробіття, низького рівня оплати праці та якості робочих місць. Цю тезу підтверджують результати опитування «Перехід молоді від навчання до стабільної роботи» у 2013 році [10] в Україні (провели Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи Національної академії наук України й Український центр соціальних реформ (UCSR) на замовлення Міжнародної організації праці), що свідчать – «головною проблемою переходу молоді від навчання до стабільної роботи в Україні є недосконале узгодження механізмів функціонування системи освіти та ринку праці. Через це проблеми наявності робочих місць, недоліки інфраструктури підтримки працевлаштування та територіальної мобільності, складність адаптації на робочому місці, недостатня привабливість заробітної плати та інших характеристик зайнятості, набувають другорядного значення» [10, с. 14].

Сучасному суспільству потрібні компетентні фахівці, які мають не тільки професійні знання, уміння та навички, а й можуть приймати відповідальні рішення в

ситуаціях вибору, схильні до співробітництва, вирізняються мобільністю, динамізмом, конструктивністю, здатністю до адаптації, умінням реалізувати свої творчі здібності. І тому саме категорія компетентності може стати основою діалогу між роботодавцями і закладами освіти, що покликані стати первинною ланкою формування професійних компетентностей молодшої людини.

Компетентність у загальному вигляді – це сукупність здібностей, рис особистості, які необхідні для успішної професійної діяльності. Компетентнісний підхід у навчальному процесі розуміють «як спрямованість на формування та розвиток особистих і професійних компетентностей студента. Застосування компетентнісного підходу дає змогу розглядати результат засвоєння навчальної програми як оволодіння визначеним набором компетентностей (при цьому йдеться про їх певний вичерпний перелік, формалізований, зокрема, у освітньому стандарті). Зауважимо, що над створенням відповідних переліків у вигляді державних стандартів ведеться наполеглива робота з боку Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України. А прикладом існування узагальненої моделі сукупності компетентностей може слугувати Національна рамка кваліфікацій, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України [11]».

З іншого боку, в якості досить вдалої спроби репрезентувати соціальний запит до освіти з урахуванням компетенцій можна розглядати розпочатий у 2011 проект з розробки сучасних професійних стандартів «Паспорт професії» [8] (у співпраці компанії Систем Кепітал Менеджмент (далі СКМ), Міносвітмолодьспорту України, Британської Ради в Україні, Конфедерація роботодавців України та аналітичного центру «БЕСТ»). Результатом цього співробітництва стало створення Міністерством освіти і науки, молоді і спорту України у 2012 році семи галузевих стандартів вищої освіти і одного стандарту професійно-технічної освіти, а у 2013 – 23 пілотних ВНЗ розробили освітні програми з урахуванням вимог професійних стандартів, а викладачі цих «вишів» пройшли стажування на підприємствах СКМ.

При цьому кожен індивідуальну трудову кар'єру варто розглядати не як окремий випадок, а як частину єдиного цілого, що веде найповнішої реалізації особистості і ефективного функціонування національної економіки загалом, просуваючи суспільство далі шляхом людського розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню конкурентоспроможності випускників закладів професійної освіти присвятили свої праці ряд поважних науковців, зокрема Грішнова О.А. (Grishnova O.), Колешня Л.М. (Koleshnya L.), Кравченко І.С. (Kravchenko I.), Лібанова Е.М. (Libanova E.), Лісогор Л.С. (Lisogor L.), Петрова І.Л. (Petrova I.), Савельєва Е.В. (Savelieva E.), Савченко В.А. (Savchenko V.), Семикіна М.В. (Semykina M.), Онікієнко В.В. (Onikienko V.), Цимбал О.І. (Tsymbal O.), Нурєєв Р.М. (Nurieiev R.) та ін. При цьому А.А. Кирильцева (A. Kyryltseva), Т.І. Савенкова (T. Savenkova) та О.А. Шавандіна (O. Shavandina) особливо актуальною вважають проблему визначення конкурентоспроможності випускників вищих навчальних закладів. Одним із її проявів є вдалий перехід молодих людей від навчання до гідної праці. Кайнова Є.Б. (Kainova Y.), Мотильова М.В. (Motylova M.), Нікітіна Н.Ш. (Nikitina N.), Плаксієв С.І. (Plaksey S.), Суртаєва Н.Н. (Surtayeva N.) присвятили свої роботи дослідженню якості освіти, навчального процесу як в теоретичному, так і методичному аспектах. Проте найбільш цікавим для нас і таким, що відповідає контексту цього дослідження, слід виокремити підхід, який ґрунтується на використанні теорії нечітких множин (розмитих) до визначення якості навчального процесу у навчальному

закладі, що репрезентований у дослідженнях І.В. Іванова (I. Ivanova), Р.У. Стативко (R. Statyvko).

Метою статті є розробка компетентнісної моделі випускника навчальних закладів системи професійної освіти, створення методичного інструментарію для поліпшення комунікації закладів професійної освіти з роботодавцями.

Виклад основного матеріалу. Молоді люди, які тільки розпочинають трудове життя, перебувають в групі ризику, оскільки ринок праці не завжди готовий до їх працевлаштування загалом або забезпечення їм гідної оплати праці і (або) умов роботи. Продуктивні сценарії входження в трудове життя пов'язуються безпосередньо з фактом працевлаштування і подальшої трудової діяльності на цьому робочому місці або з рядом переходів від одного місця роботи до іншого, поки молодий спеціаліст не буде вважати умови своєї зайнятості прийнятними, а в ідеальному випадку йдеться про гідну зайнятість [11].

Система професійної освіти, виходячи з обраної слухачем професії та освітньо-професійного рівня, пропонує йому навчання за стандартизованою програмою. Слухач (студент) може засвоїти пропонований під час навчання набір соціальних і професійних компетентностей повністю або частково, і саме цей здобутий багаж знань і вмінь формує його професійну компетентність. Безперечно, ідеальним випадком є повне засвоєння програми навчання. Проте оцінити рівень засвоєння навчального матеріалу об'єктивно і адекватно насправді досить важко, оскільки таке оцінювання несе в собі, по-перше, елемент суб'єктивізму, а по-друге, «обсяг знань є величиною, яка безперервно змінюється у часі: в міру вивчення матеріалу вона збільшується, але з часом окремі деталі забуваються. Обсяг знань неможливо оцінити однозначно» [2, с. 73]. Тому визначати результат навчання доцільніше за нечіткою функцією.

У той же час ринок праці, насамперед через конкретного роботодавця, який перебуває в стані пошуку працівника, висуває ряд соціально-професійних вимог до потенційного претендента на робоче місце. Сукупність цих побажань також можна формалізувати через певний перелік компетентностей. Та ця множина також є нечіткою, якщо враховувати «розмитість» вимог щодо якостей потенційних працівників, ступеня володіння ними тими або іншими компетентностями та суб'єктивізм, властивий процесу працевлаштування.

Ступінь задоволення цих вимог визначає шанси на працевлаштування, що може бути представлено як перетин двох множин: 1) соціально-професійних компетентностей, якими володіє випускник; 2) соціально-професійних компетентностей, що репрезентують вимоги ринку праці, а це, в кінцевому підсумку, визначає конкурентоспроможність випускника. Отже, саме факт працевлаштування виступає основним критерієм і підтвердженням конкурентоспроможності випускника.

Слід також врахувати, що вірогідність настання моменту зустрічі випускника і потенційного роботодавця, а також подальшого працевлаштування, визначає (віддаляє або наближує) серед іншого «ренومه» відповідного навчального закладу, вихованцем якого є пошукач роботи. Оскільки первинно роботодавець, перш за все, виходить з формальної ознаки — диплома про відповідну професійну освіту, який видано по закінченню навчання. І в цьому випадку авторитет установи як гарантія якості освіти є формальним підтвердженням відповідного сертифікату. Тобто на «оглядинах» випускника роботодавцем латентно присутній навчальний заклад (або їх сукупність), в якому(их) випускник набував компетенцій, відповідно й ринок освітніх послуг загалом.

Формалізуємо наведені вище міркування у табл. 1, де сформовані основні моделі припущення та безпосередньо репрезентовано модель працевлаштування випусника.

Таким чином, в табл. 1 формулою (11) репрезентована модель працевлаштування випусників. Водночас момент $СП\tilde{K}_{k,r}^v \cap СП\tilde{K}_p^w$ визначає індивідуальну конкурентоспроможність випусника ІКВ як перетин компетентності випусника, засвоєної під час навчання, з вимогами роботодавця, сформованими як перелік компетентностей, якими повинен володіти працівник (і ступінь володіння ними). За визначенням В.В. Онікієнка (V. Onikiyenko), «конкурентоспроможність працівника можна визначити як відповідність його трудового потенціалу потребам ринку, здатність повніше, порівняно з іншими кандидатами (або, принаймні, не гірше), задовольняти вимоги роботодавців щодо рівня знань, умінь, навичок, компетенцій, особистісних властивостей [7, с. 158]». Тобто має місце залежність (12), за якою індивідуальна конкурентоздатність випусника є відображенням його володіння певним набором соціально-професійних компетентностей на множині СПК, затребуваних ринком праці.

$$СП\tilde{K}_{k,r}^v \cap СП\tilde{K}_p^w \Rightarrow ІКВ^v \quad (12)$$

Дослідимо більш докладно зміст фактора «особистісні властивості індивіда» (ОВЛ) у контексті професійної підготовки.

В цьому зв'язку продуктивним виглядає підхід, запропонований у роботі В.М. Вишневської (V. Vyshnevs'ka), де автор задля формалізації цього фактора оперує поняттям «потенціал особистості» і пропонує його розглядати як певну сукупність: 1) рівня мотивації; 2) особливостей нервової системи; 3) вміння виділяти головне; 4) ставлення до навчання; 5) вміння раціонально організувати роботу [2, с. 77–78]. У праці І.О. Зимньої [3] та колективу авторів [6, с. 81–85] чітко простежується думка щодо зв'язку особистої соціально-професійної компетентності, що формується під час професійного навчання, з обсягом попереднього освітнього багажу, засвоєного на етапі здобуття загальної освіти.

До цього слід додати, що істотним чином впливає на подальшу конкурентоспроможність особистості відповідність вибору фаху і освітньо-кваліфікаційного рівня, за яким здійснюється навчання, особистим здібностям індивіда.

Підсумовуючи вищенаведене, слід узагальнити, що особистісні властивості індивіда (ОВЛ) можна розглядати як функцію його базових знань БЗ, здобутих на попередньому етапі освіти, здібностей до навчання ЗН, рівня його мотивації РМ та самоорганізації РС:

$$ОВЛ = f(БЗ, ЗН, РМ, РС). \quad (13)$$

Розглянемо детальніше змістовне наповнення другого фактора, що впливає на ступінь засвоєння навчального матеріалу слухачем (студентом), – якість навчального процесу (ЯНП) у закладі.

Дослідженню якості освіти, навчання, учбового процесу як в теоретичному, так і методичному аспектах присвячена досить велика кількість наукових робіт, зокрема останнім часом активно розвивається кваліметричний підхід, що ґрунтується на менеджменті якості, приклад реалізації якого можна бачити в роботі [12]. Проте найбільш цікавим для нас є підхід, що відповідає контексту цього дослідження, і ґрунтується на використанні теорії нечітких (розмитих) множин до визначення якості учбового процесу у навчальному закладі [4, 5, 8].

Таблиця 1. Основні підходи до формування моделі працевлаштування випускника

Елемент моделі	Випускник	Ринок праці (роботодавець)
Основні модельні припущення і спрощення	<p>Випускник під час навчання має оволодіти комплексом (множиною) соціально-професійних компетентностей, змістовний склад яких визначається професійним напрямом, конкретною спеціальністю та освітньо-кваліфікаційним рівнем.</p> <p>Ідеальним випадком є повне засвоєння навчальної програми студентом. Реальний випадок – певний ступінь володіння (від 1 до 0) заявленим у навчальній програмі переліком компетентцій.</p> <p>Потенційного роботодавця вибирають за попередньої згоди на заявлені умови праці і оплати, які у ході подальшої співбесіди з роботодавцем не змінюються.</p>	<p>Ринок праці репрезентовано множиною роботодавців.</p> <p>Роботодавці виступають носіями певних вимог до пошукача вакансії.</p> <p>Ці вимоги сформовані як комплекс (множина) соціально-професійних компетентностей, які повинен мати працівник.</p> <p>Окрім необхідності володіння певними компетентностями, інших вимог до пошукача роботи немає.</p> <p>В ідеальному випадку спостерігається повний збіг вимог роботодавця і набору компетентностей, якими володіє пошукач вакансії. Реальний випадок – певний ступінь володіння (від 1 до 0) необхідним переліком компетентцій.</p>
	<p>Припустимо існування універсальної множини компетентностей K, на якій визначено дві підмножини $СК$ соціальних компетентностей і $ПК$ – професійних компетентностей, які є чіткими множинами.</p> $СК = \{x_i\}, i = \overline{1, I};$ $ПК = \{x_j\}, j = \overline{1, J};$ <p>де x_i – елемент множини $СК$ – соціальних компетентностей, i – підрядковий індекс, який позначає i-ту соціальну компетентність, $i = \overline{1, I}$;</p> <p>x_j – елемент множини $ПК$ – професійних компетентностей, j – підрядковий індекс, який позначає j-ту професійну компетентність, $j = \overline{1, J}$.</p>	
	Універсальна множина компетентностей K структурується за спеціальностями та освітньо-кваліфікаційним рівнями.	Універсальна множина компетентностей K структурується за професіями та рівнем кваліфікації.

Продовження таблиці 1

Елемент моделі	Випускник	Ринок праці (роботодавець)
<p>Мета поведінки суб'єктів</p> <p>Процес формування множини соціально-професійних компетентностей</p>	<p>Працевлаштування</p> <p>Є результатом навчання і саморозвитку. У кожному конкретному випадку знання і вміння, засвоєні окремим випускником під час навчання, утворюються шляхом об'єднання соціальних (СК) і професійних (ПК) компетентностей із певного ідеально можливого набору, який саме і визначається специфікою спеціальності та освітньо-кваліфікаційним рівнем, за яким відбувалося навчання.</p> <p>Введемо нечітку множину соціально-професійної компетентності окремо взятого випускника, яку позначимо $СПК_{k,r}^v$, де v – підрядковий індекс, що позначає v-го випускника, $v = \overline{1, V}$; який здобував освіту за k-ю спеціальністю, за r-тим освітньо-кваліфікаційним рівнем, що утворюється через об'єднання соціальних і професійних компетентностей, засвоєних під час професійної підготовки. Для випадку конкретного випускника і виходячи з того, що йдеться про оволодіння кінцевим переліком компетентностей, формули (3–4) набувають такого вигляду:</p> $\tilde{CK}_{k,r}^v = \left\{ \left(x_{k,r}^v \right)_i, \mu_{\tilde{NE}_{k,r}^v} \left(\left(x_{k,r}^v \right)_i \right) \right\} = \sum_{i=1}^I \mu_{\tilde{NE}_{k,r}^v} \left(\left(x_{k,r}^v \right)_i \right) \quad (5)$	<p>Найм працівника</p> <p>Є результатом необхідності здійснення професійних обов'язків і виробничих завдань на конкретному робочому місці.</p> <p>Поведінку роботодавців мовою компетентностей можна описати як вибір за критерієм ступеня наявності в окремого випускника затребуваного переліку компетентностей. Тоді для випадку w-го роботодавця для заняття p-ї вакансії перелік вимог до потенційного працівника можна уявити як множину $СПК_{p,r}^w$.</p> <p>Постає питання: чи можна стверджувати, що ця множина є чіткою? На нашу думку – це нечітка множина, що, як і у випадку випускника, формується як об'єднання вимог щодо соціальних та професійних компетентностей, якими має володіти пошукач роботи:</p> $\tilde{CK}_p^w = \left\{ \left(x_{k,r} \right)_f, \mu_{\tilde{NE}_p^w} \left(\left(x_{k,r} \right)_f \right) \right\} = \sum_{f=1}^F \mu_{\tilde{NE}_p^w} \left(\left(x_{k,r} \right)_f \right) \quad (8)$ $\tilde{PK}_p^w =$

Елемент моделі	Випусник	Ринок праці (роботодавець)
	$\begin{aligned} \tilde{PK}_{k,r}^v &= \left\langle (x_{k,r}^v)_j, \mu_{\tilde{NE}_{k,r}^v}((x_{k,r}^v)_j) \right\rangle = \\ &= \sum_{j=1}^j \mu_{\tilde{NE}_{k,r}^v}((x_{k,r}^v)_j) \quad ; \quad (6) \end{aligned}$ <p>де $\tilde{CK}_{k,r}^v$, $\tilde{PK}_{k,r}^v$ – нечіткі множини, що характеризують набуті v-м випусником соціальні та професійні компетентності відповідно за програмою k-ї спеціальності г-го освітньо-кваліфікаційного рівня, а $\mu_{\tilde{CK}_{k,r}^v}$ і $\mu_{\tilde{PK}_{k,r}^v}$ – функції приналежності, які характеризують ступінь засвоєння того або іншого елемента навчальної програми, що конкретизовано як оволодіння і-ю соціальної або j-ю професійної компетентності. Тоді:</p> $\begin{aligned} \tilde{SPK}_{k,r}^v &= \\ &= \tilde{CK}_{k,r}^v \cup \tilde{PK}_{k,r}^v = \\ &= \mu_{\tilde{CK}_{k,r}^v} \cup \mu_{\tilde{PK}_{k,r}^v}((x_{k,r}^v)_i, (x_{k,r}^v)_j) = \\ &= \max(\mu_{\tilde{CK}_{k,r}^v}, \mu_{\tilde{PK}_{k,r}^v}) \end{aligned} \quad (7)$	$\begin{aligned} &= \left\langle (x_{k,r})_h, \mu_{\tilde{NE}_p^w}((x_{k,r})_h) \right\rangle = \\ &= \sum_{h=1}^H \mu_{\tilde{NE}_p^w}((x_{k,r})_h) \quad ; \\ &= \tilde{CK}_p^w \cup \tilde{PK}_p^w = \\ &= \mu_{\tilde{CK}_p^w} \cup \mu_{\tilde{PK}_p^w}((x_{k,r})_f, (x_{k,r})_h) = \\ &= \max(\mu_{\tilde{CK}_p^w}, \mu_{\tilde{PK}_p^w}) \end{aligned}$ <p>де \tilde{CK}_p^w, \tilde{PK}_p^w – нечіткі множини, що характеризують перелік вимог до соціальних та професійних компетентностей для пошукача p-ї вакансії (p=1, P), що пропонується w-м роботодавцем (w=1, W), а $\mu_{\tilde{CK}_p^w}$ і</p>

Продовження таблиці 1

Елемент моделі	Випусник	Ринок праці (роботодавець)
	\bigcup — знак об'єднання множин, що позначає операцію над нечіткими множинами, результатом якої є утворення найбільшої нечіткої підмножини, елементи якої містяться одночасно в $CK_{k,r}^v$ і $PK_{k,r}^v$.	$\mu_{PK_p^w}$ — функції приналежності, які характеризують мінімальний рівень володіння відповідною компетентністю, здатний задовольнити роботодавця; Y — знак об'єднання множин.
Модель працевлаштування	Якщо залишити поза розглядом комплекс інших соціальних причин, які можуть перешкодити працевлаштуванню (або навпаки), то момент задоволення вимог роботодавця і, відповідно, працевлаштування можна розглядати як перетин множин $SPK_{k,r}^v$ і SPK_p^w : $SPK_{k,r}^v \cap SPK_p^w =$ $= \mu_{SPK_{k,r}^v} \cap \mu_{SPK_p^w} (x_{k,r}^v)_i, (x_{k,r}^v)_j, (x_{k,r}^v)_f, (x_{k,r}^v)_h) = \min(\mu_{SPK_{k,r}^v}, \mu_{SPK_p^w}) =$ $= \min[\max(\mu_{CK_{k,r}^v}, \mu_{PK_{k,r}^v}), \max(\mu_{CK_p^w}, \mu_{PK_p^w})]$ <div style="text-align: right;">(11)</div>	

Відповідно ЯНП можна розглядати як функцію забезпеченості професорсько-викладацьким складом ПВС, а також науково-методичним забезпеченням НМЗ, матеріально-технічною базою МТБ, базою для проведення виробничої практики БВП, наукової діяльності БНД:

$$ЯНП = f(ПВС, НМЗ, МТБ, БВП, БНД) \quad (14)$$

Отже, нами виокремлено комплекс факторів, що визначають змістовне наповнення змінних ОВЛ як особистісних властивостей індивіда і ЯНП — якості навчального процесу у навчальному закладі, що, в свою чергу, визначають ступінь засвоєння навчального матеріалу студентом як $СП\tilde{K}_{k,r}^v$, тобто нечіткої множини соціально-професійних компетентностей, якими він володіє.

Тоді, повертаючись до формули (12), її можна розширити таким чином:

$$\begin{aligned} СП\tilde{K}_{k,r}^v \bigcap СП\tilde{K}_p^w &\Rightarrow ІКВ^v = f(ОВЛ, ЯУП); \\ ЯУП &= f(ПВС, НМЗ, МТБ, БВП, БНД), \\ ОВЛ &= f(БЗ, ЗН, РМ, РС) \end{aligned} \quad (15)$$

Індивідуальна конкурентоспроможність випускника ІКВ виступає функцією його особистісних властивостей (ОВЛ) і якості навчального процесу (ЯНП) у освітньому закладі, випускником якого є молода людина. При цьому ці дві складові, як було визначено вище, в свою чергу, є функціями:

1) ОВ, що визначають здатність до засвоєння знань, навичок тощо є функцією базових знань БЗ, здобутих на попередньому етапі освіти, здібностей до навчання ЗН, рівня його мотивації РМ та самоорганізації РС;

2) ЯНП є функцією забезпеченості професорсько-викладацьким складом ПВС, науково-методичним забезпеченням НМЗ, матеріально-технічною базою МТБ, базою для проведення виробничої практики БВП, наукової діяльності БНД.

Однак слід додати, що характеристики конкурентоспроможності і, відповідно рівня володіння компетенціями є динамічними у часі. В подальшому, під час трудової діяльності зміст, закладений у категоріях компетенції і компетентності, виходить далеко за межі навчання загалом, і професійного зокрема. Професійна компетентність випускників та лише відправний пункт подальшої професійної кар'єри.

У матеріалах Вашингтонської, Сіднейської, Дублінської угод та форумів мобільності інженерів, мобільності інженерів-технологів (Версія 1.1. від 13 червня 2005 р.) [1, с. 503—516] можна знайти показовий приклад, як в розвинутих країнах особа може вибудовувати свою професійну кар'єру, спираючись на акредитацію компетенцій (у вигляді відповідного сертифіката).

Так, у цьому документі зазначено, що «формування інженерів-професіоналів будь-якої категорії є безперервним процесом із визначеними певними важливими стадіями. Перша стадія — набуття акредитованої освітньої кваліфікації — стадія закінчення навчального закладу. Друга стадія, що йде за певним періодом підготовки і набуття досвіду — це професійна реєстрація. Третім, ключовим, етапом для інженерів є отримання права на міжнародну реєстрацію, що регламентується різними юрисдикціями. До того ж, професіонали протягом всього трудового життя мають зберігати і підвищувати свою компетентність. Для молодих людей, які перебувають

на стадії випускника навчального закладу, розробляють відповідні «характеристики випускників» [1, с. 505].

Таким чином, наведена модель (формула 15) демонструє взаємозв'язок між компетентністю випускника (як результату його взаємодії з освітнім закладом з метою здобуття професійної освіти) і ринком праці в контексті професійних вимог до найманого працівника. На жаль, практична реалізація такої оцінки є ускладненою через брак відповідної інформації. Приблизну оцінку рівня знань можна отримати, аналізуючи успішність слухача під час навчання. Проте цей факт не підтверджує оволодіння ним (а точніше не може проілюструвати ступінь освоєння слухачем) певного переліку компетенцій із «ідеально» можливого. В той же час саме роботодавець (і ринок праці загалом) схильний формувати вимоги до пошукача роботи мовою компетенцій. Ще складніше реалізувати подібні оцінки на регіональному або національному рівнях.

Висновок. Запропонований у статті підхід дає можливість сформувати нові підходи до визначення конкурентоспроможності випускників, ґрунтуючись на компетентнісному підході. Це дає змогу, перш за все, виокремити причинно-наслідковий зв'язок між рівнем володіння професійними компетенціями і вірогідністю працевлаштування. Незважаючи на те, що категорія компетенцій використовується як навчальними закладами, так і роботодавцями, дотепер формалізація вимог до випускників через визначення відповідного переліку компетенцій не набула вигляду рутинної практики. Репрезентована математична модель яскраво ілюструє можливість і необхідність такого спільного діалогу. Водночас практичне використання цієї моделі вимагає розширення інформаційної бази щодо діяльності навчальних закладів (зокрема щодо рівня кваліфікації викладацького складу, науково-методичного забезпечення учбового процесу, матеріально-технічної бази), а також поповнення інформаційної бази показниками, що демонструють якість освіти і показниками, які вказують на рівні працевлаштування випускників за спеціальностями. Подібну функцію могла б виконувати Державна служба статистики, яка за роки незалежності України збирала і систематизувала великий масив інформації стосовно розвитку галузі освіти та ринку праці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Болонский процесс: Результаты обучения и компетентностный подход (книга-приложение 1) / Под науч. ред. д-ра пед. наук, профессора В.И. Байденко. — М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2009. — 536 с.
2. Вишневская В.М. Система адаптивного обучения на принципах нечеткой логики: Дис... канд. техн. наук: 05.13.06 / Одесская национальная академия связи им. А.С. Попова. МОН Украины — Одесса, 2007. — 156 с.
3. Зимняя И.А. Социально-профессиональная компетентность как целостный результат профессионального образования (идеализированная модель) // Проблемы качества образования. Компетентностный подход в профессиональном образовании и проектировании образовательных стандартов. — Кн. 2. — М.—Уфа, 2005. — С. 10—19.
4. Иванов И.В., Стативко Р.У. Моделирование конкуренции на рынке образовательных услуг // Открытое образование. — 2007. — № 6. — С. 55—58.
5. Иванов И.В., Стативко Р.У. Информационная модель конкуренции на рынке образовательных услуг // Вестник РУДН, серия «Информатизация образования». — 2008. — № 1. — С. 60—64.
6. Мнения бизнес-работодателей по вопросам оценки качества высшего профессионального образования / С.Р. Борисов, Г.Х. Лобанов, Л.Ф. Олейник, Ю.С. Песоцкий, В.А. Садовничий. — М.: Изд-во Мос. гос. ун-та, 2007. — 103 с.

7. Онікієнко В.В. Ринок праці та соціальний захист населення України: ретроаналіз, проблеми, шляхи вирішення: [науково-аналітична монографія] / В.В. Онікієнко – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2013. – 456 с.
8. Паспорт професії. Про проект [Електронний ресурс] // Best Universities: портал про вищу освіту в Україні. – Режим доступу: <http://bestuniversities.com.ua/ua/node/1071>
9. Левцова Е.А. Образовательный и профессиональный статус современной молодежи: социолого-правовой анализ // Вестник Российской правовой академии. – 2009. – № 2. – С. 12–16.
10. Перехід на ринок праці молоді України / Елла Лібанова, Олександр Цимбал, Лариса Лісогор, Ірина Марченко и Олег Ярош, Міжнародне бюро праці, Програма молодіжної зайнятості, Департамент політики зайнятості. – Женева: МОП, 2014. – 93 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---.../wcms_302648.pdf
11. Про затвердження Національної рамки кваліфікацій: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 № 1341 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 101. – С. 15. – 3700 с.
12. Стативко Р.У. Система поддержки принятия решений для управления деятельностью регионального вуза на рынке образовательных услуг: автореф. дис... канд. техн. наук: специальность 05.13.10 «Упр. в соц. и экон. системах» / Стативко Роза Усмановна; [Курс. гос. техн. ун-т]. – Курск: 2009. – 18 с.
13. Федюкин В.К., Дурнев В.Д. О численной оценке качества образования // Качество. Инновации. Образование. – 2003. – №2. – С. 38–42.

REFERENCES

1. Baydenko, V.Y. (Ed.). (2009). *Bolonsky protsess: Rezul'tatu obucheniya y kompetentnostny podkhod [Bologna process: learning outcomes and competence-based approach]*. Moskva. Yssledovatel'skiy tsentr problem kachestva podgotovki spetsyalistov [in Russian].
2. Vyshnevskaya, V.M. (2007). Systema adaptivnoho obucheniya na pryntsyakh nechetkoj lohyky. [Adaptive training on the principles of indistinct logic]. *Candidates thesis*. Odessa [in Ukrainian].
3. Zymnyaya, Y.A. (2005). *Sotsyal'no-professional'naya kompetentnost' kak tselostnyy rezul'tat professional'nogo obrazovaniya [Socio-professional competence As a result of professional Education]. (ydealyzovannaya model') Problemu kachestva obrazovaniya. Kompetentnostny podkhod v professional'nom obrazovanii y proektyrovaniy obrazovatel'nykh standartov. Vol. 2 [in Russian]*.
4. Yvanov, Y. V., Statyko, R.U. (2007). Modelirovaniye konkurentsyy na rynke obrazovatel'nykh uslug [Modeling competition in the market of services of educational] *Otkrytoe obrazovaniye – The Open Education* 6, 55-58 [in Russian].
5. Yvanov, Y.V., Statyko, R.U. (2008). Ynformatsionnaya model konkurentsyy na rynke obrazovatel'nykh uslug [Modeling competition in the market of services of educational] *Vestnyk RUDN – Bulletin of Peoples' Friendship University 1*, 60-64 [in Russian].
6. Kovalevych, Y.A. (2012). Formirovaniye gotovnosti uchastykh k budushej professional'noj deyatelnosti v usloviakh ynfmatyzatsyy obrazovaniya [The formation of readiness of students for their future professional activity in the conditions of Informatization of education molodshy scientific spuramin]. *Otkrytoe obrazovaniye – The pen Education. 1*, 4-12 [in Russian].
7. Borysov, S.R., Lobanov, H.Kh., Oleynyk, L.F., Pesotskiy, Yu.S., Sadovnychy, V.A. (2007). *Mneniya byznes-rabotodately po voprosam otsenki kachestva vysshego professional'nogo obrazovaniya [Opinions of business employers on assessing the quality of higher education]*. Moskva [in Russian].
8. Onikiienko, V.V. (2013). *Rynok pratsi ta sotsial'nyy zakhyst naseleння Ukrainy: retroanaliz, problemy, shliakhy vyrishennia [Labour market and social protection Ukraine: retroanaliz, problems, solutions]*. In-t demografii ta sotsial'nykh doslidzhen' imeni M.V. Ptukhy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
9. Pasport profesii. Pro proekt. Retrieved from: <http://bestuniversities.com.ua/ua/node/1071>. [in Ukrainian].
10. Pevtsova, E.A. (2009). Obrazovatel'nyy y professional'nyy status sovremennoy molodezhy: sotsyolohopravovoy analiz [Educational and professional status of modern youth: socio-legal analysis]. *Vesnyk Rossiyskoy pravovoy akademyy -Vesnik of the Russian legal Academy*, 2, 12-16 [in Russian].
11. Perekhid na rynek pratsi molodi Ukrayiny [The transition to the labor market of youth Ukraine]. Retrieved from: www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---.../wcms_302648.pdf [in Ukrainian].

12. Statyvko, R. U. (2009). Systema podderzhky pryniatyia reshenyj dlia upravlenyia deiatel'nost'iu rehional'noho vuza na rynke obrazovatel'nykh usluh [The system of support of decision making to control the activities of the regional University in the market of educational services]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kursk [in Russian].
13. Fediukyn, V.K., Durnev, V.D. (2003). O chyslennoi otsenke kachestva obrazovaniya [On the numerical evaluation of the quality of education]. *Kachestvo Ynnovatsyy Obrazovanye – Quality Education Innovation*, 2, 38-42 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 28.07.2014

130-РОКІВ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ АКАДЕМІКА М.В. ПТУХИ

Видатний український демограф і статистик, академік Михайло Васильович Птуха народився 7 листопада 1884 р. у місті Остер (нині Козелецький р-н) Чернігівської області в родині діловода повітового земського управління. В 1904 р. він склав екстерном іспит у Новоросійській гімназії, а в 1906 р. вступив на юридичний факультет Петербурзького університету, де брав активну участь у семінарі з демографічної статистики професора І.І. Кауфмана. Підготовку до іспитів на звання магістра здійснював у Берліні під керівництвом професора В.І. Борткевича. А саму магістерську дисертацію на тему «Нариси з теорії статистики населення та моральної», яку захистив у 1917 р. в Московському університеті, писав у Лондоні, працюючи в 1914—1915 роках у бібліотеках Британського музею, Королівського статистичного товариства, Інституту акту-

арів. З 1913 р. працював викладачем у Петербурзькому університеті, а в 1916 р. став професором і деканом юридичного факультету його Пермського відділення.

Після повернення в Україну нетривалий час працював у Київському державному українському університеті. У 1919 р. його було обрано директором заснованого з ініціативи М.І. Туган-Барановського Демографічного інституту Всеукраїнської академії наук, який очолював аж до самого його закриття (з політичних причин) у 1934 р. За час свого існування Демографічний інститут, в якому працювало понад 30 співробітників, видав 14 томів своїх праць, значну кількість монографій, статей, довідкової літератури. Роботу в Інституті, спрямовану на детальне, поглиблене вивчення населення України, видатний український вчений вважав головною справою свого життя. Особливу увагу в цей період він приділяв теоретичним і практичним аспектам проблеми смертності. За розробленим М.В. Птухою методом обчислення сумарних таблиць смертності, орієнтованих на застосування в окремих великих регіонах, у Демографічному інституті було побудовано близько 200 таблиць смертності, розраховано повні таблиці смертності для України на основі перепису 1897 р. та смертних випадків 1897—1898 рр. Михайло Васильович розробив також методику вимірювання малюкової смертності по місяцях першого року життя. Одним з перших він досліджував етнічні відмінності смертності, зокрема виявив особливості смертності населення України та європейської частини Росії. Праці М.В. Птухи, в яких

було викладено результати пошуку ефективних методів вимірювання смертності, набули широкого визнання за кордоном.

Видатний український дослідник також сформулював визначення статистики як науки, окреслив її предмет та специфічний метод, вказав на загальне завдання, що надає статистичному знанню наукового характеру. Основні положення теорії статистики у зведеному вигляді вчений виклав у першому розділі «Нарисів із статистики населення» (статистика як самостійна наука, загальна та галузева статистики, загальні та специфічні статистичні методи, вища математика у статистиці, статистичні угруповання, статистичні закономірності та причинні залежності). Праці М.В. Птухи є цінним внеском у світову статистичну науку, важливі для вищих навчальних закладів економічного профілю. В 1929 р. його було обрано дійсним членом Міжнародного статистичного інституту (International Statistical Institute).

На початку 1930-х років найважливішими його працями з питань смертності населення були демографічні прогнози на найближчі роки та на перспективу (в тому числі підготовка демографічної гіпотези для УРСР на час другої п'ятирічки 1933–1937 рр., здійснення перспективних розрахунків населення України до 1960 р.), яким, однак, не судилося справдитися через трагічні події голодомору 1933 р. В 1930-х роках М.В. Птуху було кілька разів заарештовано. Більшовицьке керівництво СРСР намагалося всілякими засобами приховати катастрофічні наслідки політики Голодомору, тому демографічно-статистичні дослідження людності та реальні дані перепису населення були для влади «небажаними».

У 1934 р. Демографічний інститут було перейменовано на Інститут демографії та санітарної статистики. Основними напрямками його діяльності були: вивчення причин тимчасової непрацездатності, формування системи санітарно-статистичних показників, дослідження дитячої захворюваності і смертності. У 1938 р. очолювану М.В. Птухою установу було приєднано до Інституту економіки АН УРСР. Як теоретик статистики населення М.В. Птуха розвивав теорію Адольфа Кетле про «середню людину». Як методист-практик Птуха розробив схему вивчення демографічних процесів і запропонував методику її реалізації. Його висновки у вивченні шлюбності та смертності населення здобули світове визнання.

У другій половині 1930-х років та в 1940–1950-х роках Михайло Васильович займався в основному питаннями історії статистики і демографії. В 1940–1950 рр. він очолював відділ статистики Інституту економіки АН УРСР; у 1944–1950 р. керував Відділенням суспільних наук АН УРСР, був членом Президії АН УРСР. У цей період він видав «Нариси з історії статистики XVII–XVIII ст.» (1945), де було охарактеризовано праці основоположників політичної арифметики, досліджено розвиток економічної географії, господарської статистики в Російській імперії, розглянуто стан статистики у Швеції та демографії у Англії, досліджено метод побудови першої таблиці смертності Дж. Граунта. Пізніше вийшла друком двотомна фундаментальна праця «Нариси з історії статистики в СРСР» (1955–1959), в якій було розглянуто різні статистичні школи, охарактеризовано діяльність наукових та практичних статистичних установ і товариств.

В 1958–1959 рр. в центрі уваги вченого перебували дослідження проблем перепису населення, оскільки він брав активну участь у підготовці Всесоюзного перепису населення 1959 р.

Помер Михайло Васильович 3 жовтня 1961 р. Похований він у Києві на Байковому кладовищі.

Окремої уваги заслуговують особливості наукового стилю М.В. Птухи. Його підхід до вирішення дискусійних питань теорії та практики завжди характеризувався всеосяжністю і конкретністю водночас. Всі його дослідження вирізняються раціональністю, строгою логічною побудовою та лаконізмом викладення. Тексти його робіт дуже насичені ідеями. Найбільш характерна особливість його дослідницького почерку — історизм у підході до вивчення демографічних процесів і концепцій, підвищена увага до історії розвитку світової демографічної думки. В його теоретичних роботах узагальнено і розвинуто не тільки вітчизняний досвід, а й досвід, накопичений за кордоном. Знання кількох іноземних мов, тривала робота в найбагатших книгозборищах Європи, постійні контакти з видатними демографами світу дали йому можливість у багатьох працях підбити своєрідний підсумок розробленості досліджуваних проблем, запропонувати свої оригінальні методи дослідження демографічних явищ і процесів. За його працями можна судити про стан світової демографічної науки того часу. В них завжди фіксувалася межа між відомим і невідомим з метою вести наукові пошуки в галузі невідомого. Теоретичні розробки вченого ґрунтувалися не лише на ретельному вивченні досвіду попередників та на детальному аналізі всіх доступних йому джерел з досліджуваної проблеми, а й на вивченні величезного конкретного статистичного матеріалу. У нього була прекрасна спеціалізована бібліотека, регулярно поповнювана завдяки його численним міжнародним науковим зв'язкам, яку після смерті Михайла Васильовича його вдова Катерина Костянтинівна передала Відділу демографії та відтворення трудових ресурсів Інституту економіки АН України.

М.В. Птуха справив значний вплив на розвиток демографії не лише як глибокий дослідник низки найважливіших демографічних проблем, а і як дуже активний організатор науки зі всеосяжним і перспективним мисленням. Він належав до когорти таких корифеїв української науки, як Володимир Вернадський, Агатангел Кримський, Орест Левицький, Михайло Туган-Барановський, які не тільки блискуче знали свою спеціальність, а й мали глибокі знання із суміжних дисциплін, були представниками найвищої наукової культури. Це наукове середовище визначило загальнонауковий рівень розробок Михайла Васильовича і його особливий психологічний настрій, підтримуваний радістю від спілкування з колегами-вченими. З відходом цієї когорти видатних дослідників закінчилася ціла епоха розвитку науки, спадщина якої і сьогодні є недосяжним зразком. Українська демографія втратила свого патріарха і натхненника. Але залишилися його праці, які й сьогодні мають велике теоретичне і практичне значення. Вивчення наукової спадщини М.В. Птухи в практичному плані сприяє вирішенню тих демографічних проблем сучасності, з якими Україна та світ стикаються і в наш час.

*Колектив Інституту демографії та соціальних досліджень
імені М.В. Птухи Національної академії наук України*

ДО НАУКОВОЇ БІОГРАФІЇ АКАДЕМІКА УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК М.В. ПТУХИ (1984–1961)

Літописний звід наукових досягнень буде тим повніший і багатший, чим повнішими й точнішими будуть наукові біографії окремих особистостей, сукупність праць яких становить золотий запас загальної наукової думки. На жаль, до літопису науки нерідко додаються неповні, а то й неправдиві відомості про вчених. Навіть в Curriculum vitae найвидатніших особистостей, корифеїв науки, досі залишаються не висвітлені об'єктивно, не реставровані науково достовірно цілі періоди життя, раніше неправдиво витлумачені, а то й зовсім вилучені із наукового обігу.

У цьому розумінні й науковий життєпис академіка Михайла Васильовича Птухи потребує істотних уточнень та поповнення його новими достовірними відомостями. У радянські часи біографи М.В. Птухи, з причин цілком зрозумілих, не згадували про круті повороти долі на життєвому шляху вченого. І Михайла Васильовича в усіх енциклопедичних виданнях і найповніших на ту dobu нарисах подавали як цілком благополучного і успішного радянського ученого, лояльного до радянської влади, щедرو пошанованого урядовими нагородами та вченими званнями. Таким він постає і в нарисі «Михаил Васильевич Птуха. 1884–1961. Библиографический указатель». Вступительная стаття П.И. Пустохода. Составила Е.С. Ровнер, (1963) [1], і в «Ученых записках по статистике» [2], які випустило у тому ж 1963 р. видавництво АН СРСР, і у виданнях серії «Видатні вчені Української РСР», зокрема у «Вибраних працях» М.В. Птухи (1971) [3].

Та й сам М.В. Птуха, підбиваючи загальні підсумки своїм науковим заняттям до 75-річчя від дня народження (1884–1959), у передмові («От автора») до фундаментальної праці «Очерки по статистике населения» (1960) [4] і натяком не обмовився про свої далеко не прості стосунки з радянською владою, яка мала до нього серйозні претензії і в 1921 р. (перший арешт; деякі джерела помилково віднесли його до 1923 р.), і в 1938 р. — періоду розгрому Демографічного інституту та репресій щодо його співробітників.

Після 1991 р., в Україні Незалежній, з'явилося немало друкованих видань, у тому числі підручників і посібників для вищих навчальних закладів економічного профілю, у яких подаються загальні відомості про карне переслідування М.В. Птухи та розгром його наукової школи. Деякі видання інформують про це немовби мимохідь, попутно. Так, автори книги «Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки» [6] В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов і С.В. Кульчицький, розповідаючи про боротьбу наркома освіти УСРР В.П. Затонського проти «націоналістичних ухилів» у середовищі української інтелігенції, лише побічно згадують, що «академік ВУАН М.В. Птуха наразився на образи через свій виступ на похоронах академіка Р. М. Орженецького (правильно: Орженецького. — М. Шпиталь). Добре звідали, що буває за «апологію капіталізму» академіки ВУАН К.Г. Воблий і М.Н. Яснопольський (правильно: Л.М. Яснопольський. — М. Ш.). (Названа праця, с. 249).

Наукова, науково-організаційна робота та педагогічна діяльність академіка М.В. Птухи постане перед нами в усій своїй новаторській цінності, духовній значу-

шості — як праця істинно подвижницька тільки за умови з'ясування особливостей часу та обставин, що супроводили вченого у його житті. Йдеться про феноменальне працелюбство і працездатність, дослідницьку цілеспрямованість, енциклопедичну обізнаність та гранично високу фізичну й психічну витривалість, завдяки чому ця мужня людина не похитнулася перед найтяжчими життєвими випробуваннями.

Для того, щоб з'ясувати характер і нібито тяжкість «провин», які стали підставою для погромної критики академіків М.В. Птухи, К.Г. Воблого, Л.М. Яснопольського та багатьох інших учених з боку наркома освіти В.П. Затонського на січневій сесії ВУАН (1934 р.), згадаймо, що сесія відбувалася в обстановці потужного нагнітання масового психозу, який супроводжувався загостренням класової боротьби.

Нарком освіти УСРР В.П. Затонський виступив на сесії з доповіддю в контексті програми «національно-культурного будівництва і боротьби проти націоналізму». Це був справжній погром усієї академічної науки. «Класово-ворожа діяльність II відділу ВУАН» — так дослівно було сформульовано назву другого підрозділу доповіді наркома, випущеної потім окремою брошурою [7]. «Цікаво відзначити, — повідомляв В.П. Затонський, — що навколо петлюрівського прапора почали об'єднуватись на Україні всі контрреволюційні елементи, в тому числі і російські білогвардійці, бо на даному етапі і внутрішній контрреволюції, хоч якого б кольору вона була, і зовнішнім інтервентам в їх планах нападу на Радянську Україну, а значить і на СРСР, потрібне ідеологічне жовто-блакитне прикриття. До того ж достатньо гострої відсічі цьому українському націоналізмові за останні кілька років не було. З усіх цих причин український націоналізм став на даному етапі головною небезпекою...» [7, с. 28].

Що стосується учених-економістів, то нарком проявив тут свою надпильність і класово-чутливу надпроникливість навіть у найтонших, як він висловився, «дрібничках». Тут дісталось в прямому розумінні і мертвим, і живим, і живим, — говорив В.П. Затонський, — розбирати всю продукцію Академії за всі роки. Але ось які риси та рисочки пробиваються навіть у «дрібничках»: хоронять акад. Р.М. Орженцького; акад. Птуха в своєму некролозі підкреслює: «Провідною думкою покійного було, що економічні явища являються лише одним із видів психічного явища, а економічні цінності — це цінності психічні, що кількісно дорівнюють одне одному». Дісталось тут академіку М.В. Птусі, зокрема, і за «гріхи» 1919 р. «Акад. Птуха спробував тут на некролозі Туган-Барановському доводити свої ідеї. Я цей некролог читав і навмисне не згадував тут про нього. Навіщо нам тут згадувати, що писав Птуха в 1919 році? А ось некролог Орженцькому — це вже значно пізніший (1923 р. — М. Ш.). Тут як у краплі води видно яскраві риси поглядів самого Птухи. Ніхто не забороняє йому ставитися з співчуттям до особи Орженцького, але ж він співчуває теорії Орженцького, що, як відомо, явно ідеалістична. Про який марксизм тут може мова мовитися? Це доводить, що акад. Птуха далеко і далеко ще не перебудувався, з його промови видно, що він і не збирається так швидко розставатися із своїми старими поглядами» [7, с. 51].

На голову академіка М.В. Птухи тяжкі звинувачення посипалися, передусім, за симпатії Михайла Васильовича до академіка М.І. Туган-Барановського. У 1930-х роках «чисті марксистки» характеризували останнього вже не так, що він є «русский экономист, историк, один из легальных марксистов», а «открытый защитник капитализма». Ім'я М.І. Туган-Барановського вже було занесено до реєстру «ворогів народу», і вся наступна критика мала бути підтвердженням того, що Туган-Барановський справді є «открытым защитником капитализма», «шкідником», «ворогом народу», а академік М.В. Птуха — симпатик цього «ворога народу».

У промові, виголошеній в 40-й день після кончини вченого (1919 р.), Михайло Васильович оцінив його як економіста [5]: «Дать сколько-нибудь полную характеристику Михаила Ивановича, как экономиста, не только не по силам мне в настоящее тя-

желое для спокойной научной работы время, но его даже, на мой взгляд, невозможно сделать сейчас вообще. Поле его научной деятельности так широко, значение его для политической экономии, вообще, и разных ее отделов, в частности, настолько велико, что только будущим поколениям экономистов можно будет вполне объективно и точно оценить труды М. И. и установить влияние его на развитие экономической мысли. Я ограничусь здесь лишь коротким наброском наиболее существенного, что дал современной науке мой великий учитель...» (Там само).

Плюралізм наукового мислення з урахуванням різних теорій, концепцій, доктрин, зокрема в економічній науці, був неприйнятний для ортодоксальних марксистів. Їхні догмати не підлягали критичному осмисленню. Тому-то посмертне пошанування пам'яті академіка М.І. Туган-Барановського професором М.В. Птухою й через п'ятнадцять років було йому недоброзичливо пригадане. Нетерпимість більшовиків до М.І. Туган-Барановського і кожного, хто йому симпатизував, пояснюється самодостатністю вченого, його незалежною науковою позицією.

Світову славу М. І. Туган-Барановському принесла магістерська дисертація, присвячена дослідженню господарських криз в Англії в ХІХ ст. Яскрава постать М.І. Туган-Барановського на видноколі здобутків світової економічної думки захоплювала й професора М.В. Птуху. Він оцінював творчу спадщину академіка за рівнем найвищих наукових критеріїв. Тому й наразився не тільки на образи з боку наркома освіти УСРР В.П. Затонського, а й на подальші «оргвисновки»: у 1938 р. академіка М.В. Птуху було заарештовано за постановою, яку 20 лютого 1938 р. виніс «оперуполномоченный отдела УГБ НКВД УССР Хромой, рассмотрев материалы по обвинению гр. Птухи Михаила Васильевича, 1884 года рождения, директора ин-та демографии АН, в преступлениях, предусмотренных ст. ст. 54—6, 54—8, 54—11, выразившихся в том, что он является участником украинской националистической организации и подозревается в шпионской деятельности».

Постанова від 8 березня 1938 р. свідчить: «оперуполномоченный 4 отдела УГБ НКВД УССР Латков нашел, что произведенными следственными действиями установлено, что Птуха является участником антисоветской украинской националистической шпионской организации, проводил в целях организации вредительскую деятельность и подготовлял вооруженное выступление» (Галузевий державний архів Служби безпеки України. — Учетно-архивный отдел КГБ при СМ УССР. — Дело №817 (39676ФП) [8].

Уся Всеукраїнська Академія наук була накрита щільним «вогнем марксистської критики». Назви їхніх статей зберігаються у Х фондї Інституту Рукопису (ІР) Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України [1—11].

Вже самі назви статей звучать як кулеметні черги: різкі і точні, і довгі, а головне — на смертельне ураження. «ворогів народу». Пасічник, Нагорний, Кравчук, немовби узагальнюючи завдання наступальної кампанії, невтомно закликають до посилення класової боротьби та підвищення пильності.

Посильні кроки зробили й інші «корчувальники націоналізму». Та якщо Гарцман (Брук) Б.М. не вдається до з'ясування природи й походження «буржуазності» академіка М.В. Птухи, то Вірник Ф.Д. і Руденко П.Т. у статті «Демографічний фронт ВУАН під вогонь марксистської критики», з'ясовуючи суть соціально-економічної концепції академіка М.В. Птухи, заглибилися аж до «тих його ідеологічних джерел, під впливом яких ак. Птуха сформувався як вчений». Вони прямо заявляли, «що школа, яку пройшов і яку ретельно й послідовно репрезентує до сьогодні, — це буржуазна школа ідеалістів-філософів, починаючи від Канта і кінчаючи Риккертом і почасти Віндельбандом (від Канта запозичено етику, а від Риккерта філософські

основи соціології); це буржуазна школа економістів в особі Туган-Барановського, Орженського (правильно: Орженцького. — *М. III.*) та інш. і, нарешті, — спеціальна школа теорії і методології статистики в особі Борткевича, А.А. Чупрова, І.І. Кауфмана та ін. «Сузір'я», як бачимо, досить виразне за своїм теоретичним спрямуванням. Зформувавшись в колі ідей цього «сузір'я» як науковець, акад. Птуха з кола цих ідей ніколи більше й не виходив» [9].

Неспроможні піднятися до рівня наукового мислення як самого академіка М.І. Туган-Барановського, так і наукових оцінок, даних цьому вченому М.В. Птухою, Вірник Д.Ф. і Руденко П.Т. підмінюють наукові доводи підтасовками, приписуючи погляди М.І. Туган-Барановського самому М.В. Птусі (останній, аналізуючи праці свого вчителя, переказував їхній зміст своїми словами).

Культуру наукової дискусії визначає як загальний рівень етичної вихованості опонентів, так і конкретно фахова готовність сторін вести діалог на рівні новітніх знань із предмета, що обговорюється.

Такої готовності не спостерігаємо за Майком О.С. — автором статті «Про буржуазно-реставраторські концепції з питань народно-господарчого планування у виданнях економічних установ ВУАН» [10]. Висновки, забарвлені політично тріскучими фразами, тут також одразу (наперед) підмінюють аргументи наукової доказовості. Майко О.С., як і всі інші критики, яких ми називаємо, категоричний: «Як і на інших ділянках економічного фронту ВУАН, так і в питаннях розвитку продукційних сил та їх планування, що знайшли своє висвітлення в «Бюлетенях» та «Наукових працях» Комісії по вивченню продукційних сил України (скорочено «УКОПС»), втілена пропаганда ворожих пролетаріатові буржуазно-шкідницьких настанов, спрямованих проти нашого соціалістичного будівництва». Майко О.С. також дістає всіх і вся, одразу й загалом. «УКОПС» розгорнула свою роботу починаючи з 1926 р. в складі академіків Воблого і Яснопольського та низки професорів, як от Ярошевича, Страшевського, Філіповича, Кривченка та ін. Все це «старі знайомі», ім'я яких пов'язано з «науковою продукцією» не лише ВУАН, яка гучно вже пролунала по Україні, як продукція шкідництва» [10].

Тут ми обмежуємося лише посиланнями, які стосуються академіка М.В. Птухи. Майко О.С. пише: «...Ми хочемо висвітлення ставлення наукових завдань (видань? — *М. III.*) ВУАН до відвертих класових ворогів пролетарської революції, які в виданнях ВУАН висвітлюються як «великі люди», «вірні товариші», «дорогі вчителі» тощо, і цим повністю завершити характеристику контрреволюційного обличчя авторів цих «наукових» видань ВУАН». «В некролозі акад. Р. М. Орженецькому (правильно: Р. М. Орженцькому — *М. III.*), написаному академіком Птухою, вихваляється відвертий ворог пролетарської революції, як «геніальний чоловік», «дорогий вчитель». В некролозі Орженському (друге спотворення справжнього прізвища відомого вченого. — *М. III.*) академік Птуха пише: «Спи ж, любий друже, вірний товаришу, дорогий вчитель. Хай пухом буде тобі тая земля, що за живоття твого була тобі за лиху мачуху. Ми ж за тебе згадуватимемо, вчимось у тебе».

Класовою непримиренністю перейнята і стаття Кравчука І. «Апологетика дворянсько-поміщицького господарства» [11]. Він не просто розкритикував академіка К.Г. Воблого — його стаття звучить як обвинувальний висновок слідчого зі справ кримінальних. Працям академіка К.Г. Воблого дав оцінку академік М.В. Птуха у низці відгуків. Це «Аннотации к главнейшим трудам академика К.Г. Воблого». (У співавторстві з Середенком М.М.). 1943. Машинопис. 4 арк. [5] — ІР НБУВ НАН України, ф. XXXVIII, од. зб. 184; «Отзыв о научной, преподавательской деятельности К.Г. Воблого». 1943. Машинопис. 2 арк. [2]. Зокрема, в «Отзыве...» М.В. Птуха пише: «В лице акад. К.Г. Воблого мы имеем выдающегося организатора, выделяющегося

высокой культурой труда... Акад. К. Г. Воблый и в настоящее время, несмотря на свой пожилой возраст, ведет широкую научно-исследовательскую, научно-популярную и научно-организационную работу. Все сказанное позволяет представить его кандидатуру на соискание Сталинской премии по совокупности работ».

До розряду матеріалів, написаних з метою завдати смертельного удару Всеукраїнській Академії наук як центру контрреволюції, розсаднику націоналізму й фашизму, збіговиську саботажників і шкідників, відносимо й серію оглядів та звітів про науково-дослідницьку діяльність установ економічного циклу ВУАН. Вони представлені в рукописному варіанті, без підписів та дат написання.

У звіті «Роль наукової продукції Економічного циклу ВУАН в системі науково-дослідних установ УСРР та СРСР» [13] зроблено спробу узагальненої оцінки діяльності історичного та економічного відділів ВУАН, тобто «забезпечити всіма своїми установами всебічність наукового обслуговування всіх ділянок радянської економіки». Автор (автори) констатує, однак, що за результатами діяльності і в науці, і в практиці соціалістичного будівництва Економічний цикл не може посісти провідне місце в науково-дослідній системі «не тільки в СРСР, але і в УРСР, навіть у Києві».

Що стосується якості випущеної продукції, то, на думку укладачів звіту, «в переважній масі своїй вона базувалася на засадах буржуазної методології, відкрито або замасковано проводила буржуазні концепції», через те «взагалі не була позитивна, навіть часто шкідлива, оскільки висвітлювала питання радянської економіки в дусі буржуазної науки, прислужувалась не соціалістичному будівництву, а озброювала ворогів соціалістичного будівництва», — вважає анонімний автор звіту «Роль наукової продукції Економічного циклу в системі науково-дослідних установ УРСР і СРСР» [ф. Х, од. зб, 239].

У 22 фондів Інституту архівознавства НБУВ НАН України (оп. 1, од. зб. 36) зберігається «Промова Птухи М.В. з приводу критики й самокритики» [14]. Машинопис з авторськими правками. Укр. мова. 1934. 74 арк. Це «спроба дати посильну відповідь» на звинувачення, які М.В. Птусі були пред'явлені у виступах на січневій сесії ВУАН у 1934 р. Промова академіка, на противагу огульним виступам його опонентів, відзначається толерантністю та аргументованим поясненням позиції вченого, звинуваченого у його відстороненні від соціалістичного будівництва та неучасті у публічних виступах.

На ці закиди М.В. Птуха відповів: «... Я не любитель фраз, якими так часто замінюють дії. На мою думку, самий переконливий доказ — це дія й життя людини. Отже, для мене зовсім незрозумілий виступ т. Вірника, який запитує мене, як я відношусь до соціалістичного будівництва. Нібито це ставлення вимірюється виступами людини. На це я можу тільки сказати, що я увесь час брав і беру безпосередню участь у цьому будівництві як демограф, про що, я гадаю, добре відомо навіть декому з присутніх. Мало того, у мене склалося тверде переконання, що словами ні в якому разі не можна надавати ваги за наші часи. Історія ВУАН яскраво про це свідчить. Ми знали тут «безпартійних комуністів», що тероризували скромних робітників науки, які працювали на користь соціалістичному будівництву, бачили десятки колишніх партійних і безпартійних «діячів», що під революційною фразою переховували контрреволюційну суть і які насправді вели підризну роботу. Отже, саме ці люди перші виступали на всяких зборах...».

У нашому нарисі ми кинули тільки загальний погляд на проблему реабілітації доброго імені колишньої ВУАН, нині Національної академії наук України, а також доброго імені славетних учених, честь і гідність яких була зганьблена наркомом освіти УСРР В.П. Затонським на січневій сесії ВУАН 1934 р. та в серії наклепницьких статей, написаних «захисниками справжнього марксизму».

ЛІТЕРАТУРА

1. Вірник Д.Ф., Руденко П.Т. Демографічний фронт ВУАН під вогонь марксистської критики. — НБУВ, Інститут Рукопису, ф. Х, од. зб. 1047.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України. — Учетно-архивный отдел КГБ при СМ УССР. — Дело №817 (39676ФП)
3. Гарцман (Брук) Б.М. Великодержавний шовінізм у блоці з українськими націоналістами на економічній ділянці ВУАН. — НБУВ, ІР, ф.Х, од. зб. 1048.
4. Гарцман (Брук) Б.М. «Демографія» на службі капіталістичної реставрації. До критики буржуазно-реставраторських націоналістичних настанов акад. Птухи й Демографічного інституту ВУАН. — НБУВ, ІР, ф.Х, од. зб. 1049.
5. Горенштейн. Буржуазна теорія грошей і кредиту на Україні. НБУВ, ІР, ф.Х, од. зб. 1050.
6. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький. — К.: Либідь, 1991. — 344 с.
7. Затонський В. П. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму / В.П. Затонський // Доповідь та заключне слово на січневій сесії ВУАН. — К.: Вид-во Всеукраїнської Академії Наук, 1934. — 63 с.
8. Кравчук І. Апологетика дворянсько-поміщицького господарства. — НБУВ, ІР, ф.Х, од. зб. 1051.
9. а) Майко О. С. Про буржуазно-реставраторські концепції з питань народно-господарчого планування у виданнях економічних установ ВУАН;
б) Гарцман. Доповідна записка до Неодмінного секретаря ВУАН. — НБУВ, ІР, ф.Х, од. зб. 1052—1053.
10. Михаил Васильевич Птуха. 1884—1961. Библиографический указатель. Вступительная статья П.И. Пустохода; Составила Е.С. Ровнер. — К.: Изд-во Академии наук Украинской ССР, 1963. — 39 с.
11. а) Пасічник, Нагорний, Кравчук. Викорчувати буржуазний націоналізм на економічній та аграрній ділянках ВУАН;
б) Нагорний. Доповідна записка до Неодмінного секретаря ВУАН. — НБУВ, ІР, ф.Х, од. зб. 1054—1055
12. Птуха Михайло, акад. Академик Роман Михайлович Орженцький / Акад. Михайло Птуха // Записки Соціально-Економічного Відділу ВУАН. — 1926. — №2 — 3. — С. 1—19.
13. Птуха М.В., Середенко М.Н. Аннотации к главнейшим трудам академика К. Г. Воблого / М.В. Птуха, М.Н. Середенко. — Інститут рукопису НБУВ НАН України. — Ф. XXXVIII, од. зб. 184.
14. Птуха М.В. Вибрані праці / М.В. Птуха. — К. : Наукова думка, 1971. — 412 с.
15. Птуха М.В. Очерки по статистике населения / М.В. Птуха. — М. : Госстатиздат ЦСУ СССР, 1960. — 459 с.
16. Птуха М.В. М.И. Туган-Барановский как экономист / М.В. Птуха // Інститут Архівознавства НБУВ НАН України. — Ф. 22, оп. 1, од. зб. 12. — Опубл.: Кооперативна зоря. — К. — 1919. — № 4—5.
17. Птуха М.В. Отзыв о научной, преподавательской деятельности К.Г. Воблого / М.В. Птуха. — Інститут Рукопису НБУВ НАН України. — Ф. XXXVIII, од. зб. 185.
18. Птуха М. В. Промова з приводу критики й самокритики / М.В. Птуха. — Інститут Архівознавства НБУВ НАН України. — Ф 22, оп. 1, од. зб. 36.
19. Роль наукової продукції Економічного ВУАН в системі науково-дослідних установ УСРР та СРСР».
20. Ученые записки по статистике. — М. : Изд-во Академии наук СССР, 1963. — Т. VII. — С. 321—333.

*М.І. ШПИТАЛЬ,
аспірантка Переяслав-Хмельницького
державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди*

ВІТАЄМО ЮВІЛЯРА!

60 РОКІВ 3 ДНЯ НАРОДЖЕННЯ О.Є. КИСЛОГО

Відомий український вчений — археолог, демограф, соціолог, педагог, провідний науковий співробітник Кримської філії Інституту археології, доктор історичних наук та професор Олександр Євгенович Кислий відзначив свій шістдесятирічний Ювілей. Значним є внесок ювіляра у розвиток історичної демографії та демографічної теорії.

Народився Олександр Євгенович 3 вересня 1954 р. в м. Кіцмань Чернівецької області. У 1977 р. після закінчення історичного факультету Харківського державного університету ім. М. Горького його було направлено на роботу в Керченський історико-археологічний музей завідуючим відділом охорони пам'ятників і реставрації. У 1985 р. вступив до аспірантури Інституту археології АН УРСР, а вже з 1987 р. він продовжив навчання в аспірантурі (керівник С.І. Пирожков) Інституту економіки АН УРСР у відділі, очолюваному тоді С.В. Стешенко. Валентина Сергіївна бачила і відстоювала можливість подальшого успішного розвитку демографічної науки як поєднання кращих досягнень ряду наук про суспільство, отже, молодий вчений отримав повноцінну кваліфіковану допомогу та розуміння складнощів проблем, що можуть виникнути на стику наук.

На той час, в основному, він розвиває перспективний в науці напрям палеодемографічних досліджень, ґрунтований на аналізі археологічних джерел. Він обробив палеоантропологічні визначення статі та віку території Північного Причорномор'я від епохи мезоліту до кінця епохи бронзи, а також використав аналогічні визначення з провідних центрів становлення відтворюючого господарства, включно з Близьким Сходом.

Наполегливість у роботі та природне бажання дослідника пізнати суть досліджуваних соціальних та демографічних явищ приводить його до парадоксальних на той час висновків, що з переходом до відтворюючого господарювання тривалість життя населення у світі не приростає, а падає, що тривалість життя чоловічої частини населення на той час була вищою за жіночу. Це системне явище було пов'язане з потребою росту чисельності чоловічого населення в періоди мезолітичної кризи, або кризи привласнюючого господарювання. Відтак, зібрані ним етно-демоісторичні аналогії свідчили, що у більшості суспільств, де виникала потреба освоєння нових земель, воєнних дій чи загалом потреба освоєння нового в умовах екстенсивного господарювання з'являлися тенденції відносного зростання чоловічої частини населення, зменшення тривалості життя жінок за рахунок їх недогляду у молодшому віці та ін. Таким чином, була сформована концепція потреби змін історичних етапів розвитку не як економічних досягнень, а як демоекономічних криз: перехід до відтворюючого господарства наступав не з винаходом землеробства чи скотарства (людина тисячоліттями бачила можливість вирощування злаків і приручення тварин), а зі збідненням екологічних ніш проживання соціумів. Після цих досліджень О.Є. Кислого вирішувалось наукове питання, поставлене М. Салинсом (1972), яке суперечило розповсюдженій серед істориків первісного суспільства, економістів та соціологів думці, що перехід до землеробства не виглядав для первісної людини привабливим.

Не менш плідними стали демостатистичні дослідження вченого. Він розробив умовну статистичну схему першого демографічного переходу, пов'язаного з революцією відтворюючого господарювання, розробив новий метод розрахунку таблиць смертності на основі антропологічних визначень статі та віку, а також показав, що тривалість життя населення, розрахована методом смертних списків для населення України 1897 р., близька до такого ж показника степів Північного Причорномор'я II тис. до н.е. і складає близько 19 років. Надалі ці розробки було покладено в основу його кандидатської дисертації «Реконструкція демографічної структури населення степів Північного Причорномор'я III – II тис. до н.е.» та монографій «Палеодемографія: теорія і методика, проблеми і рішення» (1994, у співавторстві), «Демографічний вимір історії» (2005).

У 2000 р. О.Є. Кислий перериває свої археологічні студії задля досліджень у докторантурі Інституту економіки НАН України. У 2006 році захищає докторську дисертацію «Історичні закономірності відтворення народонаселення».

В демографічних та історичних своїх працях вчений виклав концептуальне розуміння демоісторичних трансформацій кількості та якості народонаселення, що фактично стало «історичним» продовженням демографічної теорії відтворення народонаселення В.С. Стешенко та С.П. Піскунова. На основі історичного розуміння якісних характеристик населення він розробив концепцію історичних змін якості населення і загальну періодизацію розвитку суспільства. Згідно з цією концепцією умовними реперами початку зміни історичних епох є не відкриття нових технологій або прогрес соціально-економічного розвитку, а кризи трансформацій демоекономіки.

У 1999 р. О.Є. Кислий отримав сертифікат USAID з програм «Політика», «Стратегія демографічного прогнозу», «Політика планування сім'ї», в 2000 році – сертифікат USAID з програм «Стратегія роботи економічних мозкових центрів». У 1999–2002 рр. був завідувачим відділом Кримської філії Українського Національного інституту стратегічних досліджень.

Багатоплановою виглядає педагогічна діяльність Олександра Євгеновича. У 2003 р. він читає лекції з археології Північного Причорномор'я в Тюбінгенському університеті (Німеччина). Має авторські курси лекцій в Інституті соціології, психології і соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова (м. Київ), є професором кафедри соціальних і публічних комунікацій цього інституту. О.Є. Кислий організував і очолив кафедру музейної справи, охорону пам'яток історії і культури в Кримському університеті культури мистецтв і туризму. З 1998 р. – президент Асоціації учених Криму «Культура і світ».

З 1992 р. він працює в Кримській філії Інституту археології НАН України провідним науковим співробітником відділу первісної археології. З 2014 р. його призначено завідувачим сектором первісної археології. Очолює Керченську археологічну експедицію Кримської філії.

У археології його основним досягненням стало обґрунтування виділення кам'яної археологічної культури Східного Криму (XIX–XVI ст. до н.е.).

Олександр Євгенович є Лауреатом премії Ради міністрів АРК в галузі науки, його нагороджено медаллю ім. М.П. Драгоманова.

Щиро вітаємо ювіляра та очікуємо на нові досягнення та неординарні ідеї дослідника, що втіляться у його наукових працях.

*Колектив Інституту демографії
та соціальних досліджень імені М.В. Птухи
Національної академії наук України*

ПРО ЖУРНАЛ «ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА»

Науковий журнал «Демографія та соціальна економіка» засновано у 2004 році. У журналі публікуються статті, які відповідають концепції та тематичній спрямованості видання, а також вимогам постанови Президії Вищої атестаційної комісії України № 7-05/1 від 15 січня 2003 р. «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліку ВАК України».

Перше свідоцтво наукового журналу «Демографія та соціальна економіка» про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серії КВ № 8304 видав Державний комітет телебачення і радіомовлення України 12 січня 2004 року. Засновник журналу — наукова установа Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України.

Міжнародний стандартний серійний номер ISSN журналу «Демографія та соціальна економіка» надав Міжнародний центр ISSN (Head of Bibliographic Section ISSN International Centre, Paris, France) на друковану версію у 2009 (ISSN 2072-9480), а на електронну версію — у 2013 році (ISSN 2309-2351).

Журнал «Демографія та соціальна економіка», «Демография и социальная экономика», «Demography and Social Economy» пройшов процедуру перереєстрації у Державній реєстраційній службі України, одержавши нове свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації (серія КВ № 19037-7827 ПР від 22.06.2012). Співзасновниками журналу сьогодні є Національна академія наук України й Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи Національної академії наук України.

Журнал виходить двічі на рік. Сфери розповсюдження журналу — загальнодержавна та зарубіжна, матеріали публікуються трьома мовами: українською, російською та англійською. Кожна стаття супроводжується рефератом англійською, російською / українською (залежно від мови основного тексту статті) мовами.

Основні напрями наукових публікацій журналу:

- теоретичні проблеми демографії;
- демографічні процеси: народжуваність, смертність, шлюбно-сімейні процеси, міграція;
- соціально-демографічні структури та якість населення;
- людський розвиток;
- формування соціального капіталу;
- рівень та якість життя;
- бідність і соціальне відторгнення;
- ринок праці;
- соціально-демографічна політика;
- соціальний захист населення;
- гендерні дослідження;
- розвиток соціальної інфраструктури;
- соціально-демографічне прогнозування;
- кількісні методи в соціально-демографічних дослідженнях;

- інформаційне забезпечення соціально-економічних та демографічних досліджень;
- регіональні соціально-демографічні дослідження;
- потенціал соціалізації;
- соціальна відповідальність.

Журнал представлений на веб-сайті Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України: <http://www.idss.org.ua> та має власний електронний ресурс: <http://www.dse.org.ua>

Електронна версія журналу подається до Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Коло авторів: фахівці з академічних та наукових установ України, близького та далекого зарубіжжя, професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів, аспіранти наукових установ та ВНЗ.

В Україні цей журнал — єдине професійне видання, що оприлюднює статті, повністю присвячені зазначеним вище науковим проблемам.

У 2012 році, відповідно до нових вимог Державної атестаційної комісії Міністерства освіти і науки України, склад редакційної колегії журналу було оновлено. Нині у роботі редакційної колегії журналу беруть участь 36 наукових фахівців: з них 34 доктори наук, а саме : десять докторів наук — штатних працівників Інституту та два кандидати економічних наук; одинадцять докторів наук з інших установ і міст України; до складу увійшли сім наукових фахівців, докторів наук з закордонних наукових і навчальних установ (Австрія, Беларусь, Велика Британія, Германия, Канада, Росія, Франция).

Статті журналу обов'язково проходять конфіденційне рецензування, яке здійснюють члени редакційної колегії та інші знані фахівці, одержуючи щонайменше дві (внутрішню та зовнішню) рецензії.

Цільова читачка аудиторія — науковці, аспіранти, докторанти, професорсько-викладацький склад класичних і гуманітарних вищих навчальних закладів, фахівці з наукових і державних установ та відомств, представники законодавчої та виконавчої гілок влади.

Журнал розсилається до Міністерств, відомств, наукових установ, навчальних закладів і бібліотек України та за кордон.

Науковий журнал «Демографія та соціальна економіка» зареєстровано в таких міжнародних наукометричних та реферативних базах даних:

- **Ulrich's Periodicals Directory** (США), www.ulrichweb.serialssolutions.com (з липня 2013);
- **Російський індекс наукового цитування (РИНЦ)**, (Російська Федерація), <http://elibrary.ru> (з серпня, 2013);
- **Index Copernicus International** (Польща), <http://indexcopernicus.com> (з грудня 2013).

Редакція журналу

О ЖУРНАЛЕ

«ДЕМОГРАФИЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ЭКОНОМИКА»

Научный журнал «Демография и социальная экономика» основан в ноябре 2004 года. В журнале публикуются статьи, которые соответствуют концепции и тематической направленности издания, а также требованиям постановления Президиума Высшей аттестационной комиссии Украины № 7-05/1 от 15 января 2003 г. «О повышении требований к профессиональным изданиям, внесенным в перечень ВАК Украины».

Первое свидетельство научного журнала «Демография и социальная экономика» о государственной регистрации печатного средства массовой информации серии КВ № 8304 было выдано Государственным комитетом телевидения и радиовещания Украины 12 января 2004 года. Учредитель журнала — научное учреждение Институт демографии и социальных исследований НАН Украины.

Международный стандартный серийный номер ISSN был предоставлен журналу «Демография и социальная экономика» Международным центром ISSN (Head of Bibliographic Section ISSN International Centre, Paris, France) на печатную версию в 2009 (ISSN 2072-9480), а на электронную версию — в 2013 году (ISSN 2309-2351).

Журнал «Демографія та соціальна економіка», «Демография и социальная экономика», «Demography and Social Economy» прошел процедуру перерегистрации в Государственной регистрационной службе Украины, получив новое свидетельство о государственной регистрации печатного средства массовой информации (серия КВ № 19037-7827 ПР от 22.06.2012). Соучредителями журнала сегодня выступают Национальная академия наук Украины и Институт демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи Национальной академии наук Украины.

Журнал выходит дважды в год. Сферы распространения журнала — общегосударственная и зарубежная, материалы публикуются на трех языках: украинском, русском и английском. Каждая статья сопровождается рефератом на английском и русском / украинском (в зависимости от языка основного текста статьи) языках.

Основные направления научных публикаций журнала:

- теоретические проблемы демографии;
- демографические процессы;
- рождаемость, смертность, брачно-семейные процессы, миграция;
- социально-демографические структуры и качество населения;
- человеческое развитие;
- формирование социального капитала;
- уровень и качество жизни;
- бедность и социальное отторжение;
- рынок труда;
- социально-демографическая политика;
- социальная защита населения;
- гендерные исследования;
- развитие социальной инфраструктуры;
- социально-демографическое прогнозирование;
- количественные методы в социально-демографических исследованиях;

-
- информационное обеспечение социально-экономических и демографических исследований;
 - региональные социально-демографические исследования;
 - потенциал социализации;
 - социальная ответственность.

Журнал представлен на веб-сайте Института демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины: <http://www.idss.org.ua> и имеет собственный электронный ресурс: <http://www.dse.org.ua>

Электронная версия журнала предоставляется Национальной библиотеке Украины имени В.И. Вернадского.

Круг авторов: специалисты из академических и научных учреждений Украины, ближнего и дальнего зарубежья, профессорско-преподавательский состав высших учебных заведений, аспиранты научных учреждений и ВУЗОВ.

В Украине этот журнал – единственное профессиональное издание, которое публикует статьи, полностью посвященные указанным выше научным проблемам.

В 2012 году, согласно новых требований Государственной аттестационной комиссии Министерства образования и науки Украины, состав редакционной коллегии журнала было обновлено. Сейчас в работе редакционной коллегии журнала принимают участие тридцать шесть научных специалистов: из них тридцать четыре доктора наук, а именно : десять докторов наук – штатных работников Института и два кандидата экономических наук; одиннадцать докторов наук из других учреждений и городов Украины; в состав вошли семь научных специалистов, докторов наук из зарубежных научных и учебных учреждений (Австрия, Беларусь, Великобритания, Германия, Канада, Россия, Франция).

Статьи журнала обязательно проходят конфиденциальное рецензирование, которое осуществляют члены редакционной коллегии и другие известные специалисты, получая минимум две (внутреннюю и внешнюю) рецензии.

Целевая читательская аудитория – ученые, аспиранты, докторанты, профессорско-преподавательский состав классических и гуманитарных высших учебных заведений, специалисты из научных и государственных учреждений и ведомств, представители законодательной и исполнительной ветвей власти.

Журнал рассылается во многие Министерства, ведомства, научные и учебные учреждения в Украине и за рубежом.

Научный журнал «Демография и социальная экономика» зарегистрирован в таких международных наукометрических и реферативных базах данных:

- **Ulrich's Periodicals Directory** (США), www.ulrichweb.serialssolutions.com (с июля 2013);
- **Российский индекс научного цитирования (РИНЦ)**, (Российская Федерация), <http://elibrary.ru> (с августа 2013);
- **Index Copernicus International** (Польша), <http://indexcopernicus.com> (с декабря 2013).

Редакция журнала

In November of 2014, the 10th Anniversary of the first issue of the Scientific Journal «Demography and Social Economy» was celebrated

THE JOURNAL

«DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY»

«Demography and social economy» is a peer-reviewed, open-access international journal of population sciences founded in 2004. All articles published in journal meet the concept and content of the journal, as well as the requirements of Resolution of the Presidium of the Higher Attestation Commission of Ukraine № 7-05/1 as of 15 January 2003 «On toughening requirements to professional publications, listed HAC of Ukraine».

The Certificate of State Registration of the journal was issued by the State Committee for Television and Radio Broadcasting of Ukraine as of 12.01.2004 (Series KB № 83047). Journal has been established by the Institute for Demography and Social Studies.

The journal «Demography and social economy» was assigned the ISSN 2072-9480 for print version in 2009 and ISSN 2309-2351 for online version in 2013.

The journal was re-registered by Government registration service of Ukraine and obtained Certificate of State Registration of the journal (series KV № 19037-7827 PR as of 22.06.2012). The co-founders of the journal today are the National Academy of Sciences of Ukraine and the Ptoukha Institute of Demography and Social Studies of National Academy of Sciences of Ukraine.

Journal is published biannual. Areas of journal distribution are both national and international. Languages used in text and summaries are Ukrainian, English and Russian.

Scientific fields of the journal «Demography and social economy»:

- Theoretical issues of demography;
- Demographic processes: birth rate, mortality, marriage and family processes, migration.
- Socio-demographic structures and population quality;
- Human development;
- Formation of social capital;
- The level and quality of life;
- Poverty and social reproduction;
- The labour market;
- Socio-demographic policy;
- Social protection;
- Gender studies;
- Social infrastructure development;
- Socio-demographic forecasting;
- Quantitative methods in the social and demographic research;
- Information support for socio-economic and demographic research;
- Regional socio-demographic research;
- Socialization potential;
- Social responsibility.

«Demography and social economy» is the only professional publication in Ukraine which presents articles entirely devoted to the above research issues.

The primary purposes of the journal are: publication of quality research articles, reviews and related material on demography, social sciences, humanities, policy research and other disciplines that bear on demography and social studies; encouraging of the development of domestic and international scientific community interested with «Demography and Social Economy»; promotion of the dissemination of population-related researches.

The journal is presented on the website of the Ptoukha Institute of Demography and Social Studies of NAS of Ukraine: <http://www.idss.org.ua> and has its own electronic resource: <http://www.dse.org.ua>.

The electronic version of the journal is submitted to the Vernadsky National Library of Ukraine.

Authors are scholars of academic and research institutions of Ukraine and foreign countries, the teaching staff and graduate students of universities and research institutions.

In 2012, according to the new requirements of the State Attestation Commission of the Ministry of Education and Science of Ukraine, the editorial board has been renewed. Today, the journal's editorial board involved 39 scientific experts, including 29 Doctors of Science, 13 scientists of the Institute, 4 international experts.

«Demography and social economy» used double-blind reviewing procedure model, each article reviewed by two referees which may be members of the journal's Editorial Board, outside experts, or both.

The journal audience is researchers, teaching staff, postgraduate and graduate students, and users of demographic and social knowledge in government, non-governmental organizations, and the private sector.

«Demography and social economy» is available in many libraries in Ukraine, CIS and abroad.

The journal is indexed in:

- **Ulrich's Periodicals Directory**, (USA), www.ulrichweb.serialssolutions.com (since July 2013);
- **Russian science citation index (RSCI)**, (Russian Federation), <http://elibrary.ru> (since August 2013);
- **Index Copernicus International** (Poland), <http://indexcopernicus.com> (since December 2013).

Editorial Board

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ

До опублікування у фаховому журналі приймаються наукові праці, які ніколи не друкувалися раніше. Стаття має бути написана на актуальну тему, містити результати глибокого наукового дослідження, новизну та обґрунтування наукових висновків відповідно до мети статті (по-ставленого завдання).

Рукописи приймаються обсягом 15–17 сторінок (разом з літературою, розширеними анотаціями) формату А–4, через 1,5 інтервали. Поля: всі – по 2 см, абзац – виступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір – 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows (*.doc, *.docx). Для набору формул, графіків і таблиць використовують спеціальні програми, вмонтовані у Word for Windows. Скановані рисунки і графіки вставляти заборонено. Статті подавати у двох примірниках у друкованому вигляді та в електронному варіанті (електронною поштою чи на електронному носії). Для публікації в науковому журналі статті подаються українською, російською чи англійською мовами. У статті не повинно бути переносів слів.

Аспіранти, здобувачі подають рекомендацію наукового керівника. Підпис керівника має бути завірений печаткою установи, на останній сторінці статті обов'язково ставиться підпис автора.

Кожна стаття повинна мати код «УДК» (вгорі ліворуч над прізвищем автора). Зліва – ініціали, прізвище (великими літерами, шрифт напівжирний, прямий), науковий ступінь та звання автора, а також посада та установа, де працює автор (світлим прямим). Нижче зазначають повну поштову адресу установи (з індексом), де працює автор, та електронну адресу автора (E-mail) – шрифт 14.

Далі – назва статті великими літерами (шрифт: Times New Roman, розмір – 14), виділяється напівжирним та розміщується ліворуч).

Під назвою статті подають анотацію мовою статті на 100–250 слів (не менш ніж 10–12 рядків) зі стислим викладом матеріалу та ключові слова (5–10 слів, шрифт 12, курсив, інтервал 1,5).

Далі повторюють російською та англійською мовами ті самі дані (шрифт 12, інтервал 1,5):

ПІБ, наукове звання, посада, установа, де працює автор, автори, поштова та електронна адреси; назва статті, анотації (100–250 слів кожна) та ключові слова (шрифт 12).

Обов'язкові вимоги до анотацій (рефератів), які повинні бути:

- інформативними (без загальних слів);
- структурованими (відображати послідовну логіку опису результатів у статті);
- змістовними (відображати основний зміст статті; описувати основні цілі дослідження; сумувати найбільш значущі результати);
- містити конкретизацію авторського внеску (що розроблено, що запропоновано, що виявлено і т.д.);
- компактними (укладатися у обсяг 100–250 слів).

Авторська анотація (реферат) має:

- містити пояснення, як було проведено дослідження, без методологічних деталей;
- не містити посилання та аббревіатури.

У статті мають бути такі необхідні розділи, як *постановка проблеми, актуальність обраної теми, аналіз останніх досліджень і публікацій, постановка мети і завдань, виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів, висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі*, які виділяють н/ж шрифтом, *література, References* (зразок оформлення статті на сайті).

При викладі розділу «Аналіз останніх досліджень і публікацій» автору необхідно додатково коротко описати 3–4 приклади про що науковці (ПІБ) проводили дослідження. До прізвищ науковців, які згадуються у статті обов'язково додаємо ПІБ англійською мовою у круглих дужках. Назву рисунку у тексті розміщують під ним зліва. Графічний матеріал – рисунки, ілюстрації, схеми, діаграми, усі умовні позначення на них мають бути чіткими та виразними. Слово «рис. №_» – світлим курсивом, а назву рисунку – напівжирним стандартним (прямим). Під назвою рисунку розміщують джерела посилань.

Таблиці повинні бути компактними, мати назву, їх «шапка» – точно відповідати змістові граф, всі графи шапки повинні бути заповнені. При використанні таблиць саме слово «таблиця» розміщують зліва і подають світлим курсивом. У цьому ж рядку далі – наз-

ва таблиці, виділена (прямим) напівжирним («шапка» табл. — напівжирним прямим) шрифтом. Джерела посилань розміщують під таблицею.

Увага! У зв'язку із включенням журналу до низки міжнародних бібліографічно-реферативних баз даних, список літератури має складатися з двох блоків: ЛІТЕРАТУРА і REFERENCES (ця вимога діє і для англомовних статей):

1) ЛІТЕРАТУРА — джерела мовою оригіналу, оформлені відповідно до українського стандарту бібліографічного опису (форма 23, затверджена наказом ВАК України від 03 березня 2008 р. №147);

2) REFERENCES — той же список літератури транслітерований в романському алфавіті (рекомендації за міжнародним бібліографічним стандартом APA-2010, правила до оформлення транслітерованого списку літератури References на сайті <http://www.dse.org.ua>, розділ для авторів). Назву «Література» і «References» даємо світлим, великими літерами. Прізвища авторів у джерелах виділяти світлим курсивом.

Назви періодичних україно- та російськомовних видань (журналів, збірників та ін.) подаються транслітерацією (правила української транслітерації: постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. №55, Урядовий кур'єр 10.02. 2010, №5), а в дужках — англійською мовою.

Посилання на джерела використаних матеріалів, фактичних та статистичних даних є обов'язковими і подаються у тексті у хронологічному порядку цифрою у квадратних дужках, література — у кінці статті. Обов'язковим є посилання у рубриці «Аналіз останніх досліджень і публікацій» та в тексті статті на праці зарубіжних авторів (їх прізвища подають мовою статті (українською, російською, а в дужках курсивом — англійською мовою). Назви праць (не більше як 15) у списку літератури розміщують в порядку цитування в тексті. Для полегшення процедури оформлення наукових літературних джерел відповідно до вимог Державної атестаційної комісії (ВАК) України, ви можете користуватися онлайн ресурсом автоматичного оформлення джерел (за оновленими вимогами: інструкція, доступне пояснення): <http://vak.in.ua>.

Матеріали, що публікуються в журналі, підлягають внутрішньому і зовнішньому рецензуванню, яке здійснюють члени редколегії журналу, фахівці відповідної галузі. Рецензування проводиться конфіденційно. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень, стаття може бути відхилена або повернута авторові (авторам) на доопрацювання. Статті розглядає редакційна колегія журналу, рекомендує до друку вчена рада Інституту.

Для більш об'єктивної оцінки наукового змісту статей може застосовуватися незалежне, конфіденційне рецензування (без зазначення прізвищ авторів і рецензентів).

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати (без змін позицій авторів) та проводити відбір статей. Відхилені рукописи авторам не повертають. Стаття, подана без дотримання зазначених вимог, опублікуванню не підлягає.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена, а також правильність перекладу несуть автори публікації.

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії.

До тексту обов'язково додається авторська довідка:

ПІБ автора (авторів) повністю	
Відомості про науковий ступінь, учене звання	
Місце роботи автора, (співавтор) та посада, повна поштова адреса місця роботи (з індексом)	
Поштова адреса для отримання авторського примірника чи кореспонденції (Поштовий індекс!)	
Електронна адреса	
Контактні номери телефонів автора	

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ СПИСКУ ЛІТЕРАТУРИ (REFERENCES), ТРАНСЛІТЕРОВАНОГО* У РОМАНСЬКОМУ АЛФАВІТІ (ЛАТИНИЦЯ)

Правильний опис використовуваних джерел у списках літератури є запорукою того, що цитована публікація буде врахована **при оцінці наукової діяльності її авторів**, отже, (по ланцюжку) — організація, регіон, країна. **За цитуванням журналу визначається його науковий рівень**, авторитетність, ефективність діяльності його редакційної колегії і т. д. З чого виходить, що найбільш значущими складовими в бібліографічних посиланнях є **прізвища авторів і назви журналів**. Причому для того, щоб всі автори публікації були враховані в системі, **необхідно в опис статті вносити всіх авторів**, не скорочуючи їх трьома, чотирма і т. п. Заголовки статей в цьому випадку дають додаткову інформацію про їх зміст і, хоча в аналітичній системі вони не використовуються, Scopus рекомендує включати їх в описи посилань.

Для україномовних і російськомовних статей, які використовують з журналів, рекомендуємо такий варіант структури бібліографічних посилань в References:

- ПІБ авторів (транслітерація);
- назва статті у варіанті, що транслітерується, і переклад назви статті англійською мовою в квадратних дужках [];
- назва джерела (транслітерація) і переклад назви джерела англійською мовою [];
- вихідні дані з позначеннями англійською мовою або лише цифрові (останнє залежно від вживаного стандарту опису).

Список літератури (References) для Scopus та інших зарубіжних баз даних (БД) подається повністю окремим блоком, повторюючи список літератури до україномовної частини, незалежно від того є в ньому іноземні джерела чи немає. Якщо в списку є посилання на іноземні публікації, вони повністю повторюються в списку, який готується в романському алфавіті.

Опис статті з журналів:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. *Nefyanoie khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57 [in Ukrainian].

Небажане таке подання посилань (заголовок статті лише транслітерується, без перекладу):

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta. *Nefyanoie khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57.

Безоплатні програми для складання бібліографії наявні в Інтернеті. Досить зробити в Google пошук зі словами «Create citation», і ви отримаєте кілька безоплатних програм, що дають змогу автоматично створювати посилання за пропонованими стандартами. Причому описи можна створювати для різних видів публікацій (книга, стаття з журналу, інтернет-ресурс і т. п.). Нижче наведено кілька посилань на такі сайти: <http://www.easybib.com>; <http://www.bibme.org>; <http://www.sourceaid.com/>

Технологія підготовки посилань з використанням системи автоматичної транслітерації і перекладача

На сайті <http://litopys.org.ua> можна безоплатно скористатися програмою **транслітерації українського тексту в латиницю**. На сайті <http://www.translit.ru> транслітерація російського тексту.

Програми дуже прості, їх легко використовувати як для готових посилань, так і для транслітерації різних частин описів.

Наведемо зразок короткої схеми процесу перетворення посилання:

1. Входимо на сайт <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>
2. Вставляємо в спеціальне поле весь текст бібліографії українською мовою і натискаємо кнопку «перекодувати».

Приклад автоматичної транслітерації в програмі на сайті:

Вихідний текст:

Загробська А.Ф. Міграція, відтворення і рівень освіти населення. — К.: Наук. думка, 1983. — 182 с.

Транслітерований текст:

Zahrobs'ka A.F. Migrantsiia, vidtvorennia i riven' osvity naselennia. — K.: Nauk. Dumka, 1983. — 182 s.

* транслітерація — переведення однієї графічної системи алфавіту в іншу (передача літер однієї писемності літерами другої).

3. Копіюємо текст, що транслітерується у References – список, який готується.
4. Перекладаємо всі описи джерела, окрім авторів (назва книги, статті, постанови і так далі) англійською мовою, переносимо його до списку, який готується (за транслітерованою назвою).
5. Об'єднуємо описи в трансліті і перекладене та оформляємо відповідно до прийнятих правил. При цьому необхідно розкрити місце видання (Kyiv) і виправити позначення сторінок англійською мовою (замість 182 s. пишемо 182 p.) Курсивом виділяємо назву джерела, додаємо в кінці речення [in Ukrainian] і посилання готове:

Zahrobs'ka A.F. *Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia* [Migration, reproduction and level of education of population]. Kyiv: Nauk. Dumka, 1983, 182 p. [in Ukrainian].

Або беремо, наприклад, посилання:

Кочукова Е.В., Павлова О.В., Рафтопуло Ю.Б. Система экспертных оценок в информационном обеспечении учёных // Информационное обеспечение науки. Новые технологии: Сб. науч. тр. / Калёнов Н.Е. (ред.). – М.: Научный Мир, 2009. – 342 с. – С. 190–199.

Вставляємо в програму, додаємо в кінці речення [in Russian], отримуємо:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh // Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr., M.: Nauchnyi Mir, 2009, S.190-199 [in Russian].

У References абсолютно недопустимо використовувати український ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». В жодному із зарубіжних стандартів бібліографічних описів не використовуються розділові знаки, вживані в українському ДСТУ («//» і «—»). Назва джерела і вихідні дані відділяються від авторів і заголовка статті типом шрифту, найчастіше, курсивом (italics), крапкою або комою.

Змінюємо посилання, що транслітерується:

1. Прибираємо спеціальні роздільники між полями, додаткові пробіли, тире (ставимо дефіс), усі види лапок, №(знак), («//», «—» «;», „ / “, “ “) та ін.

2. У квадратних дужках після транслітерації пишемо перекладений заголовок статті і назву джерела англійською мовою.

3. Пишемо англійською мовою повне місце видання і позначення сторінок (видавництво залишаємо транслітерованим). Додаємо в кінець речення [in Russian].

Отримуємо кінцевий результат:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh [The peer review system in the information providing of scientists] *Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr., [Information Support of Science. New Technologies: Collected papers]*. Moscow: Nauchnyi Mir, 2009, pp.190-199 [in Russian].

Бібліографічний опис за стандартом APA:

Книга

Last Name, F. (Year Published). *Book Title*. Publisher City: Publisher Name.

Brown, D. (2004). *The DaVinci code*. New York: Scholastic [in English].

Журнал

Last Name, F. (Year Published). Article Title. *Journal name*, Volume number, Page Numbers.

Smith, J. (2009). Studies in pop rocks and Coke. *Weird Science*, 12, 78-93 [in English].

Сайт

Last Name, First. «Page Title.» Website Title. Retrieved Date Accessed, from Web Address

Smith, J. (2009, January 21). Obama inaugurated as President. CNN.com. Retrieved February 1, 2009, from http://www.cnn.com/POLITICS/01/21/obama_inaugurated/index.html [in English].

Приклади оформлення списків літератури в романському алфавіті завантажити з ресурсу

Допомогти в зберіганні і оформленні посилань можуть програми – бібліографічні менеджери. У більшості випадків з їхньою допомогою Ви зможете швидко і грамотно скласти бібліографічний опис для публікації в будь-якому зарубіжному виданні відповідно до їх вимог. До таких сервісів належать сайти <http://www.bibme.org>, <http://www.zotero.org>, <http://www.mendeley.com>, www.citethisforme.com та ін.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

К опубликованию в специализированном журнале принимаются научные труды, которые никогда не печатались ранее. Статья должна быть написана на актуальную тему, содержать результаты глубокого научного исследования, новизну и обоснования научных выводов соответствующих цели статьи (поставленного задания).

Рукописи принимаются объемом 15–17 страниц вместе с анотациями и литературой формата А–4, 1,5 интервала. Поля все – по 2 см, абзац – на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, размер – 14, выполненные на компьютере в редакторе Word for Windows (*.doc, *.docx). Для набора формул, графиков и таблиц используются специальные программы, вмонтированные в Word for Windows. Сканированные рисунки и графики вставлять запрещено. Статьи следует представлять в печатном виде и в электронном варианте (электронной почтой или на электронном носителе). Для опубликования в научном журнале статьи представляются на украинском, русском или английском языках. Статьи не должны иметь переносы слов.

Аспиранты, соискатели представляют рекомендации научного руководителя. Подпись руководителя заверяется печатью учреждения, на последней странице статьи обязательно ставится подпись автора.

Каждая статья должна иметь код «УДК» (сверху слева над фамилией автора). Слева – инициалы, фамилия (заглавными буквами, шрифт полужирный, прямой), научная степень и звания автора, также должность и учреждение, где работает автор (светлым прямым). Ниже указывают полный почтовый адрес учреждения (с индексом), где работает автор, и электронный адрес автора (E-mail) – шрифт 14.

Далее – название статьи заглавными буквами (шрифт: Times New Roman, размер – 14), выделяется полужирным и располагается слева).

Под названием статьи подают аннотацию на языке статьи на 100–250 слов (не менее чем 10–12 строк) с кратким изложением материала и ключевые слова (5–10 слов, шрифт 12, курсив, интервал 1,5).

Далее повторяют на русском и английском языках такие же данные (шрифт 12, интервал 1,5): ФИО, научное звание, должность, учреждение, где работает автор (авторы), почтовый и электронный адреса; название статьи, аннотации (100–250 слов каждая) и ключевые слова (шрифт 12).

Обязательные требования к аннотациям (рефератам), которые должны быть:

- информативными (не содержать общих слов);
- структурированными (отображать последовательную логику описания результатов в статье);
- содержательными (отражать основное содержание статьи; описывать основные цели исследования; суммировать наиболее важные результаты);
- содержать конкретизацию авторского вклада (что разработано, что предложено, что выявлено и т. д.);
- компактными (укладываться в объем 100–250 слов).

Авторская аннотация (реферат) должна:

- содержать объяснения, как было проведено исследование, без методологических деталей;
- не должна содержать ссылки и аббревиатуры.

Статья должна содержать такие необходимые элементы, как ***постановка проблемы, актуальность избранной темы, анализ последних научных достижений и публикаций, постановка цели и задания, изложение основного материала исследования и полученных результатов, выводы и перспективы дальнейших исследований в этом направлении***, которые выделяют полужирным шрифтом, ***литература, References*** (образец оформления статьи на сайте <http://www.dse.org.ua>).

При изложении раздела «Анализ последних исследований и публикаций» автору необходимо дополнительно ***коротко*** описать 3–4 примера о чем ученые (ФИО) проводили исследования. К фамилиям ученых, которые упоминаются в статье прибавляются ФИО на английском языке в круглых скобках. Графический материал – рисунки, иллюстрации, схемы, диаграммы, все условные обозначения на них должны быть четкими и выразительными. В тексте название рисунка располагают под ним (слева). Слово «рис. № » – ***светлым курсивом***, а название рисунка – полужирным стандартным (прямым). Под названием рисунка размещаются источники ссылок.

Таблицы должны быть компактными, иметь название, их «шапка» — точно соответствовать содержанию графа, все графы должны быть заполнены. Слово «таблица» располагается слева и пишется светлым курсивом. В этой же строке далее — название таблицы, выделяется (прямым) полужирным («шапка» таблицы — полужирным прямым шрифтом).

Внимание! В связи с включением журнала в ряд международных библиографических баз данных, список литературы должен состоять из двух блоков: ЛИТЕРАТУРА и REFERENCES (это правило действует и для англоязычных статей):

1) ЛИТЕРАТУРА — источники языком оригинала, оформление соответственно украинскому стандарту библиографического описания (форма 23, утверждена приказом ВАК Украины от 03 марта 2008 г. №147);

2) REFERENCES — тот же список литературы транслитерированный в романском алфавите (рекомендации международного библиографического стандарта APA-2010, правила оформления транслитерированного списка литературы **References** на сайте <http://www.dse.org.ua>, раздел для авторов). Название «ЛИТЕРАТУРА» и «REFERENCES» пишем светлым, заглавными буквами. Фамилии авторов в источниках выделяются светлым курсивом.

Названия периодических украино- и русскоязычных изданий (журналов, сборников и др.) пишутся транслитерацией (правила украинской транслитерации: постановление Кабинета Министров Украины от 27 января 2010 г. №55, Урядовий кур'єр 10.02. 2010, №5), а в скобках — на английском языке.

Ссылки на источники использованных материалов, фактических и статистических данных являются обязательными и даются в тексте в хронологическом порядке цифрой в квадратных скобках, литература — в конце статьи. Обязательными являются также ссылки в рубрике «Анализ последних исследований и публикаций» и в тексте статьи на труды зарубежных авторов (их фамилии пишут на языке статьи (украинском, русском, а в скобках *курсивом* — на английском языке). Названия трудов (не более 15) в списке литературы располагают в порядке цитирования в тексте. Для облегчения процедуры оформления научных литературных источников соответственно требованиям Государственной аттестационной комиссии (ВАК) Украины, можно пользоваться онлайн ресурсом автоматического оформления источников (*по обновленным требованиям: инструкция, доступное объяснение*): <http://vak.in.ua>.

Материалы, публикуемые в журнале, подлежат внутреннему и внешнему рецензированию, которое осуществляется членами редколлегии журнала, специалистами соответствующего научного направления. Рецензирование проводится конфиденциально. В случае негативной рецензии или наличия существенных замечаний статья может быть отклонена или возвращена автору (авторам) на доработку. Статьи рассматривает редакционная коллегия журнала и рекомендует к печати ученый совет Института.

Для более объективной оценки научного содержания статей может проводиться независимое, конфиденциальное рецензирование (без указания фамилий авторов и рецензентов).

Редакционная коллегия журнала оставляет за собой право рецензировать, редактировать, сокращать (без изменений позиций авторов) и проводить отбор статей. Отклоненные рукописи авторам не возвращаются. Статья, представленная без соблюдения вышеуказанных требований, опубликованию не подлежит.

Ответственность за достоверность информации, фактов и других сведений, ссылок на нормативные акты, цитаты, собственные имена, а также правильность перевода несут авторы публикаций.

Публикуемые в журнале материалы, отражают точку зрения авторов, которая не всегда может совпадать с позицией редакционной коллегии.

К тексту обязательно прилагается авторская справка:

ФИО автора (авторов) полностью	
Сведения о научной степени, ученом звании	
Сведения о месте работы, должности, полный почтовый адрес места работы (с индексом)	
Почтовый адрес для получения авторского экземпляра или корреспонденции (почтовый индекс!)	
Электронный адрес	
Контактные номера телефонов автора	

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СПИСКА ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES), ТРАНСЛИТЕРИРОВАННОГО* В РОМАНСКОМ АЛФАВИТЕ (ЛАТИНИЦА)

Правильное описание используемых источников в списках литературы является залогом того, что цитируемая публикация будет учтена **при оценке научной деятельности ее авторов, следовательно (по цепочке)** — организация, регион, страна. **По цитированию журнала определяется его научный уровень, авторитетность, эффективность деятельности его редакционной коллегии и т. д.** Из чего следует, что наиболее значимыми составляющими в библиографических ссылках являются **фамилии авторов и названия журналов**. Причем для того, чтобы все авторы публикации были учтены в системе, **необходимо в описание статьи вносить фамилии всех авторов**, не сокращая их до трех, четырех и т. п. Заглавия статей в этом случае дают дополнительную информацию об их содержании и, хотя в аналитической системе они не используются, Scopus рекомендует включать их в описания ссылок.

Для украиноязычных и русскоязычных статей, которые используются из журналов, рекомендуем такой вариант структуры библиографических ссылок в References:

- ФИО авторов (транслитерация);
- название статьи в транслитерированном варианте и перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках [];
- название источника (транслитерация) и перевод названия источника на английский язык [];
- выходные данные с обозначениями на английском языке либо только цифровые (последнее в зависимости от применяемого стандарта описания).

Список литературы (References) для Scopus и других зарубежных баз данных (БД) дается полностью отдельным блоком, повторяя список литературы к украиноязычной части, независимо от того, имеются или нет в нем иностранные источники. Если в списке есть ссылки на иностранные публикации, они полностью повторяются в списке, готовящемся в романском алфавите.

Описание статьи из журналов:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. *Neftyanoie khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57 [in Ukrainian].

Нежелательно такое представление ссылки (*заглавие статьи только транслитерировано, без перевода*):

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta. *Neftyanoie khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57.

Есть бесплатные программы для составления библиографии в Интернете. Достаточно сделать в Google поиск со словами «create citation», и вы получите несколько бесплатных программ, позволяющих автоматически создавать ссылки по предлагаемым стандартам. Причем описания можно создавать для разных видов публикаций (книга, статья из журнала, Интернет-ресурс и т. п.). Ниже приведены несколько ссылок на такие сайты: <http://www.easybib.com/>; <http://www.bibme.org/>; <http://www.sourceaid.com/>

Технология подготовки ссылок с использованием системы автоматической транслитерации и переводчика

На сайте <http://litopys.org.ua> можно бесплатно воспользоваться программой **транслитерации украинского текста в латиницу**. На сайте <http://www.translit.ru> транслитерация русского текста.

Программы очень просты, их легко использовать как для готовых ссылок, так и для транслитерации различных частей описаний.

Приведем примерную краткую схему процесса преобразования ссылки:

1. Входим на сайт <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>
2. Вставляем в специальное поле весь текст библиографии на украинском языке и нажимаем кнопку «перекодировать».

Пример автоматической транслитерации в программе на сайте:

Исходный текст:

Загробська А.Ф. Міграція, відтворення і рівень освіти населення. — К.: Наук. думка, 1983. — 182 с.

Транслитерованный текст:

Zahrobs'ka A.F. Migrants, vidtvorennia i riven' osvity naselennia. — K.: Nauk. Dumka, 1983. — 182 s.

* транслитерация — перевод одной графической системы алфавита в другую (передача букв одной письменности буквами другой).

3. Копируем транслитерированный текст в готовящийся список References.
4. Переводим все описания источника, кроме авторов (название книги, статьи, постановления и т.д.) на английский язык, переносим его в готовящийся список (за транслитерированным названием).
5. Объединяем описания в транслите и переводное, оформляя в соответствии с принятыми правилами. При этом необходимо раскрыть место издания (Kyiv) и исправить обозначение страниц на английский язык (вместо 182 s., — 182 p.) Курсивом выделяем название источника, добавляем в конце предложения [in Ukrainian] и ссылка готова:

Zahrobs'ka A.F. *Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleння* [*Migration, reproduction and level of education of population*]. Kyiv: Nauk. Dumka, 1983, 182 p. [in Ukrainian].

Или берем, например, ссылку:

Кочукова Е.В. Павлова О.В. Рафтопуло Ю.Б. Система экспертных оценок в информационном обеспечении учёных // Информационное обеспечение науки. Новые технологии: Сб. науч. тр. / Калёнов Н.Е. (ред.). — М.: Научный Мир, 2009. — 342 с. — С. 190–199.

Вставляем в программу, добавляем в конце предложения [in Russian] получаем:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Iu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh // Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. — М.: Nauchnyi Mir, 2009. — S. 190–199 [in Russian].

В References совершенно недопустимо использовать украинский ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». Ни в одном из зарубежных стандартов на библиографических описях не используются разделительные знаки, применяемые в украинском ДСТУ («//» и «—»). Название источника и выходные данные отделяются от авторов и заглавия статьи типом шрифта, чаще всего, курсивом (italics), точкой или запятой.

Преобразуем транслитерированную ссылку:

1. Убираем специальные разделители между полями, дополнительные пробелы, тире (ставим дефис) все виды кавычек, №(знак), («//», «—», «;», „ / “, “ “) и др.

2. В квадратных скобках после транслитерации пишем перевод заглавия статьи и названия источника на английский язык.

3. Пишем на английском языке полное место издания и обозначение страниц (издательство оставляем транслитерированным). Добавляем в конец предложения [in Russian].

Получаем конечный результат:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Iu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh [The peer review system in the information providing of scientists] *Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. [Information Support of Science. New Technologies: Collected papers]*. Moscow: Nauchnyi Mir, 2009, pp. 190–199 [in Russian].

Библиографическое описание по стандарту APA:

Книга

Last Name, F. (Year Published). *Book Title*. Publisher City: Publisher Name.

Brown, D. (2004). *The DaVinci code*. New York: Scholastic [in English]

Журнал

Last Name, F. (Year Published). *Article Title*. *Journal name*, Volume number, Page Numbers.

Smith, J. (2009). Studies in pop rocks and Coke. *Weird Science*, 12, 78–93 [in English].

Сайт

Last Name, First. «Page Title.» Website Title. Retrieved Date Accessed, from Web Address

Smith, J. (2009, January 21). Obama inaugurated as President. *CNN.com*. Retrieved February 1, 2009, from http://www.cnn.com/POLITICS/01/21/obama_inaugurated/index.html [in English].

Примеры оформления списков литературы в романском алфавите загружать с ресурса

Помочь в хранении и оформлении ссылок могут программы — библиографические менеджеры. В большинстве случаев с их помощью Вы сможете быстро и грамотно составить библиографическое описание для публикации в любом зарубежном издании в соответствии с их требованиями. К числу таких сервисов относятся сайты <http://www.bibme.org>, <http://www.zotero.org>, <http://www.mendeley.com>, www.citethisforme.com и др.

GUIDELINES FOR AUTHORS

To be considered for publication in the journal, only research papers which have never been published before are accepted. The article should be devoted to the relevant subjects, present the results of a thorough study, be characterized by innovations and scientific conclusions in accordance with article's goals (specified tasks).

The length of accepted manuscripts should be 15–17 pages (including references and extended summaries) of A4 format, 1.5 spacing. All margins – 2 cm, indent – 1.27 cm, font: Times New Roman 14 pt saved in Word for Windows (*.doc, *.docx). To create formulas, tables and charts, special functions of the Word for Windows should be used. The articles should be provided in two copies, in printed and electronic variants (by e-mail or on a flash drive). Articles are accepted in Ukrainian, Russian or English languages. There are should not be any divisions of words.

Postgraduate students and competitors for PhD should provide a letter of reference from their supervisors. Supervisor's signature should be verified with a stamp of institutions, while the author's signature should be put at the last page.

Every manuscript should have UDC code (on its upper left, over author's name). Over the basic text, on the left side – initials, last name (capitals, font bold), academic degree and rank, position, and affiliations (plain font). Below, the full postal address of author's institution (with index) and e-mail should be written – font 14.

Below, the publication's title in capitals should be placed (Times New Roman 14 pt. bold, left alignment).

Below, the full postal address of author's institution (with index) and e-mail should be written – font 14.

Below the article's title a summary should be written in the article's language within 100–250 words (not less than 10–12 lines) with a brief description of the findings and key words (5–10 words, font – 12, italics, interval – 1.5).

Then the same text should be duplicated in Russian and English (font – 12, interval – 1.5): name and surname, scientific degree, position, author's affiliation institution, postal and electronic addresses; article's title, summaries (each within 100–250 words) and key words (font – 12).

Mandatory guidelines for summaries:

- informing character (no general words);
- well-developed structure (successive logic of description of the article's findings should be assured);
- relevant (description of article's main contents; define the study's main tasks; summarize the key findings and their importance);
- detailed definition of the author's contribution (which positions are developed, proposed, revealed, etc.);
- compact character (within 100–250 words).

Author's summary should:

- explain the study's approaches, but without methodological details;
- provide no references and abbreviations.

A manuscript should contain such necessary elements as **the problem statement, the topicality, the review of last scientific progress and publications, the purpose and problem of research, the exposition of basic matter and finding of research, the conclusion, and the prospective of further research in this field, References** (an example can be obtained from the web-site).

All graphic materials (figures, illustrations, schemes, charts, etc.) should be clear and expressive; the lines in charts and diagrams as well as all symbols should be clear. The title of a figure should be placed below (left alignment). The word «Fig. N ____» should be given in italics, while the title of the figure – in bold (straight). Below the title, a source should be given.

Tables should be compact and provided with a title, while their headlines should respond to the contents, with no empty cells. The word «Table N ____» should be placed with left alignment, in italics. In the same line, the title of a table should be placed in bold standard font (as well as headlines). Source of information should be specified below a table.

Attention! Due to inclusion of the journal into some international bibliography and reference databases, the References of publications should be prepared in **two blocks**: ЖИТЕПАТНА and REFERENCES (this requirement is also eligible for publications in English):

1) ЖИТЕПАТНА – sources of reference in Ukrainian, prepared in accordance with the Ukrainian standard of bibliography description (Form # 23, approved by the Decree of the State Certification Committee of Ukraine from March 3, 2008 №147);

2) REFERENCES – the same list of references transliterated * into English. (guidelines of international bibliographic standard APA-2010, guidelines of transliterated references at <http://www.dse.org.ua>, section for authors). Words «Житепатна» and «References» should be written in standard capitals. Surnames of authors in the references should be standard italics.

The titles of periodic journals in Ukrainian and Russian languages (journals, collections, etc.) are given in transliterated form (guidelines of Ukrainian transliteration: decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine from 27 of January, 2010 №55, The Government Courier from 10.02. 2010 №5), while they should be accompanied with English translation in brackets.

References to the used sources, statistics and data are mandatory and should be specified in chronologic order within the text (a number in brackets), the list of references should be placed in the end of publication. References to works of foreign authors are mandatory in the section «Analysis of recent studies and publications» and through the text (their names are given in the language of origin – Ukrainian, Russian, and in English in italics in brackets). The titles of works (no more than 15) in the list of references are mentioned in accordance with order of citing in the text.

Instead of short summaries in Ukrainian and English, the text of publication should be supplied with reference description of basic ideas of publications (abstracts of 1-1.5 A4 pages each, 12 font) in English and Russian in the end. Above the abstracts, author's surname and name are placed (*standard italics*), below – scientific degree, academic rank, position where the author (authors) of the article, the full post address (with postal code) organization where the author (authors) in Russian and English respectively. Next – the title of publication (in Russian and English) and text of abstracts. Below the abstracts, the key words are placed in Russian and English respectively (*standard italics*).

A manuscript is a subject for an internal and external reviewing by the members of the Editorial Board, the specialists of respective research field. If review should be negative or contain substantial criticism, a manuscript should be declined or returned to its author for an improvement. The Editorial Board examines the manuscript, and the Academic Council of the Institute recommends it for publishing.

For the fair examination of scientific value of manuscript, it is possible to provide an independent blind review (without specification of names of authors and reviewers).

The author is responsible for adherence to the specifications. A manuscript that does not meet the specification should not be published.

The Editorial Board has a privilege to review, edit, abridge (not changing author's opinion), and select the manuscripts. Declined manuscript should not be returned.

The author is responsible for authenticity of the information, data, references, names and translation.

The materials that are being published in the journal reflect the view of their authors, and not necessarily are agreeing with the position of Editorial Board.

*To a manuscript, should be **necessarily** attached as follows:*

Full author's reference (first name, last name)	
Academic degree and rank	
Affiliation – institution and position, full postal address (with index)	
Postal address for sending the author's issue and correspondence (index!)	
E-mail	
Contact telephone numbers	

GUIDELINES OF REFERENCES IN THE ENGLISH TRANSLITERATION*

Correct description of references is important for consideration of a publication when **estimating scientific activity of authors**, and – thus – of an institution, region, country. **Citation rate is a criterion of the journal's scientific level**, authority, efficiency of its editorial board, etc. Thus, the most important components of **references are presented by author's surnames and journals' titles**. To provide consideration of all authors in the system, **it is necessary to put all authors into publication's reference**, instead of cutting down their number by three or four of them, etc. In such case the titles of publications provide additional information about their contents and Scopus recommends to include them in the reference description, though they are not used in the analytical system.

As to Ukrainian and Russian publications referred in the articles, we recommend the following variant of the structure of bibliographic References:

- authors' surname and name (transliterated),
- title of publication in the transliterated form and translation into English in the brackets [],
- reference in the transliterated form and its translation into English in the brackets [],
- output data with English specifications, or only digital data (depending on the used standard).

References for Scopus and other international databases DB are provided in separate blocks, with complete rehearsal of references in Ukrainian, irrespective of presence of foreign publications there. If some references to foreign publications are presented in the References, they are duplicated in the transliterated list.

References to journal's articles:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. *Neftyanoe khozyaistvo – Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57 [in Ukrainian].

It is not recommended to provide references in the next way (the title is transliterated without translation):

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta. *Neftyanoe khozyaistvo – Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57.

There are free Internet programs for composing the bibliography. A search of «create citation» in Google will provide you with several free programs, making automatic references in accordance with proposed standards. Moreover, bibliography references could be provided for different types of publications (book, journal article, Internet resource, etc.). Below, you can find links to such web-sites: <http://www.easybib.com/>; <http://www.bibme.org/>; <http://www.sourceaid.com/>

Technology of making references based on the system of automatic transliteration and translation

Web-site <http://litopys.org.ua> provides access to a free program of **English transliteration of the Ukrainian texts**. Web-site <http://www.translit.ru> provides access to transliteration of the **Russian texts**.

The programs are very simple and can be easily used as for ready references, as for transliteration of different parts of descriptions.

Below you can find approximate short scheme of the process of references' transformation:

1. Enter web-site <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>
2. Fill the whole text of the Ukrainian bibliography in a special field and press button «recode».

Example of automatic transliteration done at the web-site:

Input text:

Загробська А.Ф. Міграція, відтворення і рівень освіти населення. – К.: Наук. думка, 1983. – 182 с.

Transliterated text:

Zahrobs'ka A.F. Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia. – K.: Nauk. Dumka, 1983. – 182 s.

* transliteration is the conversion of a text from one script to another (conversion of letters of some writing system into another one).

4. Copy the transliterated text into the bibliographical References.

5. Translate the whole description of a reference, except authors (title of a book, article, legislation provisions, etc), into English and paste it to the References (next to the transliterated title).

6. Combine the transliterated and translated references in accordance with the guidelines. A place of publishing should be mentioned (Kyiv), while abbreviations of pages should be provided in English (instead of 182 s., – 182 p.). The title of reference should be written in *Italics*. In the end of sentence, words [in Ukrainian] should be added:

Zahrobskaia A.F. *Myhratsyia, vosproyzvodstvo y uroven' obrazovanyia naselenyia* [Migration, reproduction and level of education of population]. Kyiv: Nauk. Dumka, 1983, 182 p. [in Ukrainian]

There is also another option:

the following reference: Кочукова Е.В. Павлова О.В. Рафтопуло Ю.Б. Система экспертных оценок в информационном обеспечении учёных // Информационное обеспечение науки. Новые технологии: Сб. науч. тр. / Калёнов Н.Е. (ред.). – М.: Научный Мир, 2009. – 342 с. – С.190–199.

is put into the program with mentioning [in Russian] in the end of sentence:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh // Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. – M.: Nauchnyi Mir, 2009. – S.190–199 [in Russian].

It is forbidden to use Ukrainian State Standards ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання» in the **References**. There are no international standards using punctuation common for the Ukrainian Standards («//» и «—») in the references. A title of reference and output data are usually written in another script as compared with author's name and publications' title (in *italics* – most often), or separated by a dot or coma.

Transform the transliterated reference:

1. Remove special punctuation, additional blanks, dashes (instead a hyphen should be placed), quotation marks, № (signs), («//», «—» «;», „ / “, “ “) and others.

2. English translation of the titles of article and its source are written in brackets after transliteration.

3. A full name of place of publishing and numbers of pages are written in English (a publisher should be transliterated). In the end of sentence should be mentioned [in Russian].

The final result:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh [The peer review system in the information providing of scientists] Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. [Information Support of Science. New Technologies: Collected papers]. Moscow: Nauchnyi Mir, 2009, pp.190–199 [in Russian].

Bibliographical references in the APA standard:

Book

Last Name, F. (Year Published). *Book Title*. Publisher City: Publisher Name.

Brown, D. (2004). *The DaVinci code*. New York: Scholastic [in English].

Journal

Last Name, F. (Year Published). *Article Title*. *Journal name*, Volume number, Page Numbers.

Smith, J. (2009). Studies in pop rocks and Coke. *Weird Science*, 12, 78–93 [in English].

Web-site

Last Name, First. «Page Title.» Website Title. Retrieved Date Accessed, from Web Address

Smith, J. (2009, January 21). Obama inaugurated as President. *CNN.com*. Retrieved February 1, 2009, from http://www.cnn.com/POLITICS/01/21/obama_inaugurated/index.html [in English].

Examples of References download

There are special programs developed for assisting in making and storing references – bibliographical managers. In most cases, they help to make a correct and quick bibliographical reference for publication in any foreign journal in accordance with its requirements. Such services include: <http://www.bibme.org>, <http://www.zotero.org>, <http://www.mendeley.com>, www.citethisforme.com and others.